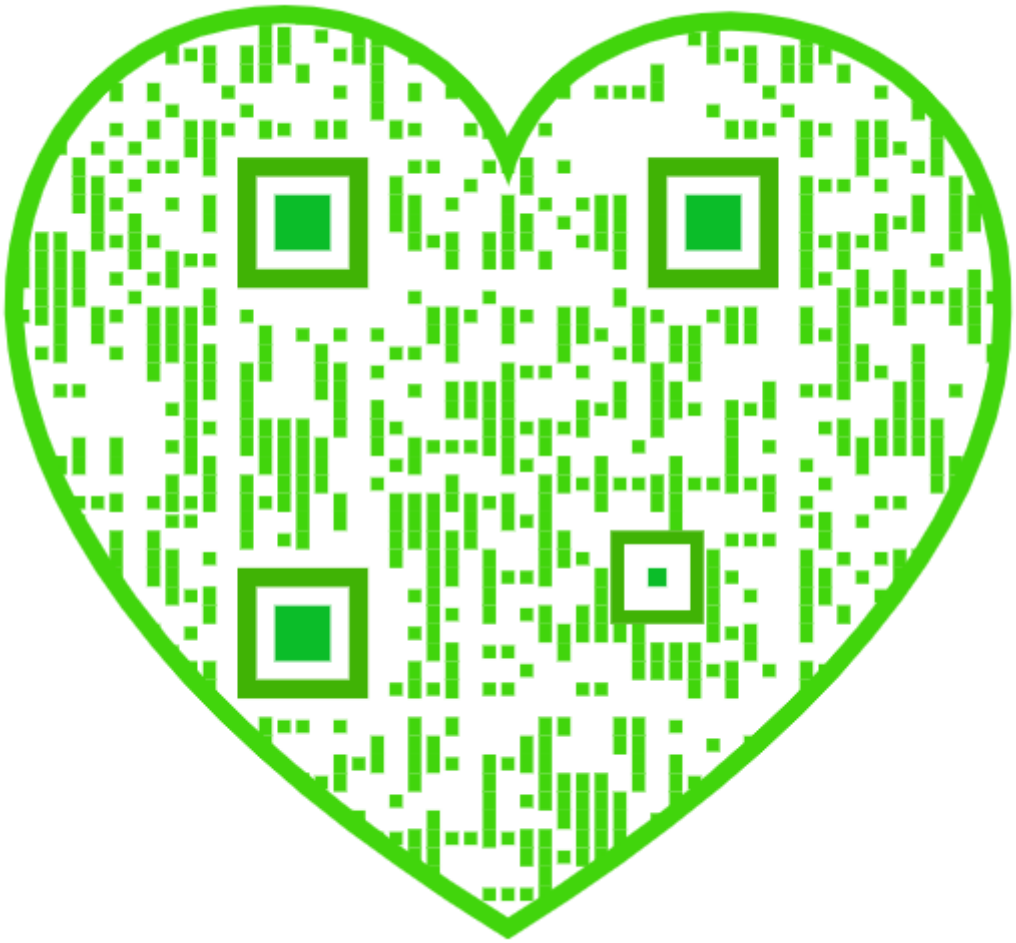

DE KATHOLIEK.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

DE KATHOLIEK.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG MAANDSCHRIFT.

HONDERD-EN-ACHTTIENDE DEEL.

1900.

Multum facit qui rem bene facit. Bene facit qui communitati magis quam suae voluntati servit.

(Onze Wachter.)

Vindicamus hereditatem patrum nostrorum. I Mach. XV, 34.

(De Katholiek.)

Wanten te Romen in de poert
Sergius die Pauwes benediede
En hine Aertsche Biscop wiede.

MELIS STOKE.

J. W. VAN LEEUWEN
LEIDEN (Hoogewoerd 89) * CIↃDCCCC * WED. J. R. VAN ROSSUM
UTRECHT

INHOUD VAN HET HONDERD-EN-ACHTTIENDE DEEL.

(N.B. In deze inhoudsopgave zijn de dichtstukken met een * gemerkt.)

Bladz.

Richard Wagner (Vervolg van Dl. CXVII, bl. 159 vv.)
Tweede levenshelft 1849—83.
I. Verbanning uit zijn vaderland. Verblijf te Zürich 1849—1859 1
II. Tweede reisperiode 1859—1866 145
W. P. H. JANSEN.

Het wetenschappelijk socialisme van Karl Marx
I. Oeconomische grondslagen 34
II. Critiek der oeconomische grondslagen 163
J. D. J. AENGEENT, Pz.

Een kunstenaarsfamilie 60
J. J. DE GRAAF.

Ludwig Windthorst. (Vervolg van Dl. CXVII, bl. 337 vv.)
II. Zijn politiek leven 87
Vervolg 474
p. f. E. J. JANSEN, Ord. Praed.

Moleculen en atomen? (Vervolg en slot van Dl. CXVII, bl. 401 vv.) 99
J. M. L. KEULLER.

XVIII Juli MDCCCLXX 110
Dr. H. J. A. M. SCHAEPMAN.

Bladz.

*Rome's Catacomben 120
H. J. M. Donders.

Uit Moses (Fragmenten)
IV. Redding. V. Moses' eerste optreden. VI. Moses' roeping 122
VII. De plagen over Egypte 494
C. W. Snelders.

Petrus te Rome 185
H. Ermann, S. J.

De toestand van het Katholicisme in de Vereenigde Staten van Noord Amerika 195
A. N. Mutsaers, Pr.

*Vox clamantis 228
C. R. de Klerk.

*Sint Agnes. 232
A. Smulders.

Moderne poëtiek. (Vervolg van Dl. CXVI, bl. 1 vv.) . . . 249
A. M. J. I. Binnewiertz.

Philips Willem van Oranje. Eerste verblijf in de Nederlanden na de ballingschap. Groote reis 266
Dr. P. J. F. Vermeulen.

De Vrijmetselarij in Nederland 292
Jac. P. van Term.

*Vertolking van het nieuwe gedicht des Pausen: »Op Joannes Baptista N., onder den schuilnaam: Rufus" 302
A. N. Mutsaers, Pr.

Waar is Petrus gekruist? Eene wandeling over den Janiculus te Rome 329
F. J. P. G. van Etten, Proc. Gen. O.E.S.A.

Bladz.

Volkskerken 367
TH. MOLKENBOER.

Historische portretten uit het tijdvak der renaissance in Italië 377
F. J. POELHEKKE.

***Herfst** 403
H. J. M. DONDERS.

***Sancta Caecilia** 404
A. SMULDERS.

Sion's liturgische gezangen 425
fr. R. PEETERS O. F. M.

Lippert's »Ahnenkulttheorie" 449
Dr. JOS. SCHRIJNEN.

Taal en stijl der »Imitatio Christi" 461
L. PETERS

Nieuwe uitgaven:

IS. VOGELS, *Vraagstukken der zielkunde. Verstand en vrije wil* . 130
J. L. JANSEN, Congr. SS. Red.

W. WILDE, *Zonderlinge critiek. Antwoord aan Dr. S. Cramer.* . 132
H. J. A. COPPENS.

J. DE RAS, *Histoire de Maestricht* 136
A. J. FLAMENT.

J. MARTIN, *La perfection religieuse d'après S. François de Sales.* —
P. LEJEUNE, *Introduction à la vie mystique* 137
A. M. C. v. C.

Bladz.

L'université de Louvain. Coup d'oeil sur son histoire et ses institutions 1425—1900. 141
A. M. C. v. C.

D. ZANECCHIA. *La Palestine d'aujourd'hui*. 233
J. M. J. VAN ROOY.

J. R. v. d. LANS, *Om de Keizerskroon* 238
M. VIOLA.

MELATI VAN JAVA, *Romantische werken. Volksuitgave*. 240
J. C. v. d. LOOS.

THOMAS A KEMPIS, *Navolging van Jesus Christus* 305
L. PETERS.

L. NOËL, *La conscience du libre arbitre*. 311
J. TH. BEYSENS.

H. J. H. RUSCHEBLATT, *Verklaringen der Epistelen* 316
J. H. A. THUS.

J. A. F. KRONENBURG, *Neêrlands Heiligen in vroeger eeuwen* (Deel IV) 320
J. H. A. THUS.

H. ERMANN, *De Paus* (Vierde Gedeelte) 323
J. C. v. d. LOOS.

Methodus excipiendi confessiones 327
Z.

A. LEHMKUHL, *Compendium theologiae moralis* (Ed. 4) 327
Z.

H. VAN DEN BERGHE, *Ordo Missae*. 328
C.

Bladz.

L. JANSSENS, *Praelectiones de Deo Uno* 405

v. N.

J. E. FRETTÉ, *L' Apôtre Saint Paul* 408

J. v. d. D.

M. J. OLLIVIER, *Les amitiés de Jésus* 418

T. K.

W. VAN NIEUWENHOFF, *Levensbeschrijving van R. P. Le Cocq d' Armandville.* — A. KANNENGIESER, *Les missions catholiques.* — H. DRUON, *Bossuet à Meaux.* — BOSSUET, *Élévations à Dieu* . 421

G.

Dr. J. NIKEL, *Die Wiederherstellung des Jüdischen Gemeinwesens nach dem Babylonischen Exil.* — Dr. K. HARTUNG, *Der Prophet Amos* 502

J.

FR. EPPING, *Cantemus* 504

W. A. J. BLAISSE.

BÉGUINOT, *Elévations au Sacré Coeur de Jésus.* — LAGARDE, *Le Trésor Evangélique du Dimanche* 509

G.

A. LOTH, *Le portrait de N. S. Jésus-Christ d'après le Saint-Suaire de Turin.* — U. CHEVALIER, *Etude critique sur l'origine du St. Suaire de Lirey-Chambéri-Turin* 510

A. M. C. VAN COOTH.

RICHARD WAGNER.

(Vervolg van Dl. CXVII, bl. 159 vv.)

TWEEDE LEVENSHELFT. 1849—1883.

I. VERBANNING UIT ZIJN VADERLAND. VERBLIJF TE ZÜRICH. 1849—1859.

Het is eigenaardig te lezen, dat Wagner, ofschoon hij in de naaste toekomst zich zelven en zijn dramatische werken van het tooneel verbannen zag, zich bij zijn vlucht toch zoo innig gelukkig gevoelde in zijn vrijheid, in zijn los-zijn van alle tooneelwereld. Het moest hem voorkomen, dat er, nu hij eenmaal zijn vaderland had verlaten, in den vreemde moest zwerven en nagenoeg allen invloed op de theaterdirecteuren van Duitschland had verloren, van opvoering zijner dramatische werken, behalve van *Rienzi,* schier geen sprake meer kon zijn. Misschien zou hij nimmer meer met het tooneel in aanraking komen, nimmer meer er voor kunnen arbeiden. Toch was hem dit liever dan een slaaf der heerschende mode te blijven, liever ook dan als kapelmeester aan een der operatooneelen een toestand te helpen bestendigen, die in zijn oogen en volgens zijn overtuiging met kunst niets had uit te staan. Voor *echte* dramatische kunst was er in de toenmalige wereld geen plaats: die wereld immers was in den grond bedorven, en, zoolang er door middel van een geheele ommekeer van zaken geen verbetering kwam, kon de kunst er niet bloeien, zelfs niet bestaan. Hij hoopte, dat de revolutie de wereld volgens zijn inzichten zou veranderen, opdat op een verjeugdigde aarde, onder herboren menschen, de ware kunst zich zou kunnen ontwikkelen. Vandaar dat Wagner, ofschoon uit zijn vaderland verjaagd, ofschoon beroofd van een betrek-

king, die hem een dragelijk bestaan verzekerde, zich toch gelukkig gevoelde.

Als een korte samenvatting van Wagner's tweede levenshelft kan men, volgens Chamberlain, Wagner's eigen woorden, die hij aan Liszt (2 Januari 1859) schreef, beschouwen:

> »Glaube mir unbedingt, wenn ich Dir sage, der einzige wirkliche Grund meines Jetzt-noch-fort-Lebens liegt lediglich in dem unwiderstehlichen Drange, eine Reihe von Kunstwerken, die in mir noch Lebenstrieb haben, zu vollenden. Auf das Genaueste habe ich mich darin erkannt, dass nur dieses Schaffen und Vollenden mich befriedigt und mit (oft unbegreiflichem) Lebenshang erfüllt... Ich kann und werde nie eine Anstellung, oder was dem irgend gleich käme, annehmen. Was ich dagegen beanspruche, ist, die Fixirung einer ehrenvollen und reichlichen Pension, lediglich und einzig zu dem Zweck, ungestört und gänzlich unabhängig von äusseren Erfolgen, meine Kunstwerke schaffen zu können... Wer nun irgend welche wirkliche Erkenntniss von der Beschaffenheit meiner Arbeiten hat, das Besondere und sie Unterscheidende fühlt und achtet, muss einsehen, dass gerade ich, und eben einem Institute wie unserm Theater gegenüber, nun und nimmermehr darauf angewiesen sein dürfte, meine Werke zur Waare zu machen" [1]).

Van Zürich, waarheen Wagner zich na zijn vlucht uit het vaderland begeven had, ging hij naar Parijs. Liszt, die hem dit had aanbevolen, hoopte, dat Wagner daar eenige financieele voordeelen zou kunnen behalen door zijn opera's op te doen voeren. Maar al zeer spoedig bleek, dat daarvan geen sprake kon zijn. Wagner ontvlood Parijs en, gelijk hij zelf zegt, »wandte sich nach den frischen Alpenbergen der Schweiz, um wenigstens nicht mehr den Pestgeruch des modernen Babel zu athmen". Reeds in den zomer van 1849 was hij te

---

1) *Briefwechsel zwischen Wagner und Liszt*, II, S. 229, 230.

Zürich teruggekeerd, om daar tien jaren bijna onafgebroken te verblijven en te arbeiden. Over zijn politieke meeningen schrijft Lichtenberger het volgende:

> »Continuer à faire de la politique active, Wagner n'y songea pas un instant. Il n'avait jamais cessé de considérer sa mission artistique comme le but unique de son existence. La révolution de Dresde ne l'avait intéressé temporairement que parce qu'il y avait vu le prélude de cette régénération spirituelle qu'il jugeait nécessaire au libre épanouissement de l'art dans la société moderne. Lorsque les faits lui eurent démontré brutalement qu'il s'était trompé en attribuant une importance démesurée à la crise politique dont il avait été temoin, il se désintéressa aussitôt de toute espèce de politique militante pour se confiner uniquement dans sa tâche d'artiste. Et considérée sous cet angle, sa participation à l'émeute de Dresde lui apparut bientôt comme un incident si fortuit, si dépourvu de toute importance réelle, qu'il fut tenté à tout instant d'oublier sa situation de proscrit politique" [1]).

Te Zürich ontstond bij Wagner een inwendige drang niet alleen om aan de wereld in geschriften kenbaar te maken, welke ideeën over de dramatische kunst hem eigenlijk bezielden, maar ook om aan zich zelven door het analyseeren en uitwerken dier ideeën klaarheid te verschaffen; deze drang deed hem naar de pen grijpen [2]). Voordat wij echter over Wagner's theoretische werken een en ander gaan mededeelen, willen wij nog vermelden, hoe zijn levensomstandigheden waren gedurende zijn ballingschap.

Zijn verblijf te Zürich werd slechts enkele malen onder-

---

1) Lichtenberger, *Richard Wagner, poète et penseur*, p. 170.

2) »Die Welt musste wissen was er dachte, und sie musste denken lernen wie er dachte. Nicht Eitelkeit, sagt er selbst, sondern ein unabweisbares Bedürfniss hat mich — für kurze Zeit — zum Schriftsteller gemacht" (*Stimmen aus Maria Laach*, Bd. XXV, S. 382).

broken door uitstapjes en kortere reizen in Zwitserland zelf, naar Parijs, naar Italië en naar Londen; dit laatste ten einde daar concerten te dirigeeren en zoo eenigszins te voorzien in zijn geldelijken nood. Zijn financiën immers waren niet in een rooskleurigen toestand. Behalve de zeer onzekere tantièmes zijner opera's, die, dank zij den invloed van Liszt, allengs meer en meer bekend raakten, had hij geen inkomsten; hij moest dan ook dikwerf genadebrood eten. Edelmoedige vrienden kwamen hem te hulp. Op de eerste plaats Liszt, die hem niet alleen met raad en daad ter zijde stond en voor zijn werken propaganda maakte, maar hem ook geldelijke hulp verschafte; met het eerste gaf hij aan Wagner zedelijken, met het tweede stoffelijken steun, en misschien had Wagner nog meer behoefte aan den eersten dan aan den laatstgenoemden. Liszt's invloed op den banneling was in die dagen zoo groot en had zulk een uitwerking, dat Wagner einde 1851 aan zijn vriend schrijven kon: »Ich bezeichne Dich unumwunden als den Schöpfer meiner jetzigen, vielleicht nicht zukunftarmen, Stellung". Wagner had in Liszt een verwante ziel gevonden, die hem begreep en zijn groot talent ontdekt had; daarom kan het ons ook niet verwonderen, dat hij in een lateren brief aan zijn Weimarschen vriend schrijft: »Du mein Einziger und Liebster, den ich habe, Du, der mir Fürst und Welt — alles zusammen bist! — Wahrlich, so weit ich nur um mich blicke und in meine Zukunft sehe, habe ich nichts zu gewahren, was mich aufrichten, erheben, trösten, stärken — und zu neuer Lebensmühe waffnen könnte, als dein Wiedersehen und die Paar Wochen, die Du mir schenken willst".

Naast den naam van Liszt verbleeken, gelijk Chamberlain zegt, de namen der andere vrienden, niet echter de verdienste van hun trouw. De eerste hulp bij zijn aankomst te Zürich ontving Wagner van Wilhelm Baumgartner en Jacob Sulzer; ook de groothertogin van Saksen-Weimar zond hem geld. Anderen, die hem tegemoet kwamen, waren Mme Laussot, geb. Miss Taylor, een vurige bewonderaarster van 's meesters werken, Julie Ritter, die hem een vaste lijfrente schonk, en

het rijke echtpaar Wesendonck, dat aan den meester een bekoorlijk châlet afstond op hun landgoed bij Zürich [1]).

In die dagen vormde zich ook uit Wagner's aanhangers de kern van de eerste Wagner-partij: zij bestond uit Klindworth, Alexander Ritter, Peter Cornelius, Draeseke, Franz Müller, Richard Pohl en Louis Köhler, en dankte haar aanzijn aan de brutale aanvallen waarvan 's meesters werken het voorwerp waren. Als twee bijzondere vrienden van Wagner in den tijd, waarvan nu sprake is, verdienen genoemd te worden Theodor Uhlig, die echter reeds in 1853 aan 's meesters genegenheid ontviel, en Hans von Bülow, de eenige, die in eigenlijken zin een leerling van Wagner kan heeten.

Gedurende zijn verblijf te Zürich brak voor Wagner aan »die Periode des bewussten künstlerischen Wollens auf einer vollkommen neuen mit unbewusster Nothwendigkeit von ihm eingeschlagenen Bahn" [2]). Die nieuw ingeslagen weg kon bezwaarlijk in één dag overzien worden. Den philosopheerenden kunstenaar moest tijd gelaten worden om zijn ideeën tot klaarheid te brengen. »Ich hatte" — zoo schreef hij aan Liszt (1850) — »ein ganzes Leben hinter mir aufzuräumen, alles

---

[1]) Men zou meenen, dat een arm, verbannen kunstenaar met deze ondubbelzinnige, klinkende vriendschapsbetuigingen voorloopig tevreden kon zijn. Doch neen, dit is een dwaling, waaruit Chamberlain ons redden zal: »Dass allen diesen Freundschaften etwas Unbefriedigendes anhaftet, das findet seine Erklärung in dem sehr natürlichen Unstande, dass diese wackeren Helfer in der Not *nicht das volle Bewusstsein davon hatten, wem sie halfen, und davon, dass ihre gute That gewisser massen eine Pflicht sei.* [De cursiveering is van ons.] Das Unbedingte, das wir bei Liszt fanden, ist hier nicht vorhanden; der generösen Handlung fehlte vielleicht doch der ganz grosse Zug, es klebte ihr etwas wie ein Schatten von Maecenentum an; darum wurden diese Verhältnisse, eines nach dem andern, vom Meister selber gelöst, der sich lieber in das Unbekannte stürzte und in eine solche Entblossung von allen Mitteln, dass er sogar seine Uhr ins Versatzamt tragen musste, als dass er ein Jota von seiner unabhängigen Selbstbestimmung geopfert hätte. Damit ihm die »Unabhängigkeit von äusseren Erfolgen" zu Teil wurde, dazu bedurfte er eines *königlichen* Freundes, nicht so sehr der Mittel jedoch, als der Gesinnung wegen" (Chamberlain I, S. 62).

[2]) *G. S.* IV, S. 320.

Dämmernde in ihm mir zum Bewusstsein zu bringen, die nothwendig mir aufgestiegene Reflexion durch sich selbst — durch innigstes Eingehen auf ihren Gegenstand — zu bewältigen, um mich mit klarem, heiterem Bewusstsein wieder in das schöne Unbewusstsein des Kunstschaffens zu werfen" [1]). Tot de gewenschte klaarheid kwam hij èn door nadenken èn door zijn gedachten op het papier te zetten; en ofschoon hij zwanger ging van vele plannen voor nieuwe drama's, zooals *Friedrich der Rothbart, Siegfried's Tod, Wieland der Schmiedt, Jesus von Nazareth, Achilleus*, wist hij zich zelven te dwingen geen enkel dezer ontwerpen met ernst ter hand te nemen, voordat het »Unbewusste" in hem een volledig »Bewusstsein" was geworden. De eerste Züricher jaren (1849—1851) waren de jaren van Wagner's theoretische geschriften, die achtereenvolgens, met een zekere koortsachtige haast geschreven, verschenen: *Die Kunst und die Revolution* (herfst 1849), *Das Kunstwerk der Zukunft* (begin van 1850), *Kunst und Klima* (April 1850), *Oper und Drama* (September 1851), *Eine Mittheilung an meine Freunde* (December 1851). Ofschoon

---

1) *Briefwechsel zwischen Wagner und Liszt,* I, S. 106 Men ziet, het »Unbewusste" speelt voortdurend een groote rol in Wagner's leven; geen wonder dat hij onder den indruk daarvan kwam en dat hij, lang voordat Ed. Hartmann's *Philosophie des Unbewussten* verschenen was en de wereld in verbazing had gezet, zich een philosoof van het slag van Hartmann toonde. Dit ging steeds crescendo, totdat hij er in 1859 — tien jaren voor Hartmann's werk — een soort van apotheose van durft maken in Isolde's dood, als deze, bij het lijk van haar overspeligen minnaar Tristan neergezegen, onder het ruischen van betooverende muziek, sterft met deze woorden op de lippen:

»In des Wonnemeeres
wogendem Schwall,
in der Duft-Wellen
tonendem Schall,
in des Welt-Athems
wehendem All —
ertrinken —
versinken —
unbewusst —
höchste Lust!"

waarbij Wagner aanteekent: »wie *verklärt* sinkt sie sanft in Brangäne's [haar vertrouwelinge] Armen auf Tristan's Leiche.

wij ons hebben voorgenomen later Wagner's kunstleer uitvoerig te behandelen en aan een ernstige critiek te onderwerpen, willen we nu toch reeds, voorgelicht door Viotta, een blik in deze geschriften werpen, om een algemeen denkbeeld te krijgen van Wagner's bedoelingen en theorieën [1]).

In het eerste werk, *Die Kunst und die Revolution* trachtte Wagner aan te toonen, in welke verhouding de hedendaagsche kunst tot de maatschappij staat en waarom tengevolge van die verhouding de ware kunstenaar met de maatschappij moet breken — revolutie dus op het gebied van de kunst.

De bloeitijd der kunst valt samen met den bloeitijd van Griekenland. Het ideaal van den Griekschen geest was *de schoone, sterke en vrije mensch,* verpersoonlijkt in Apollo, den eigenlijken nationalen held van den Griekschen stam. Apollo was de volbrenger van Zeus' wil op aarde, hij was het Grieksche volk. Wij moeten hem ons voorstellen niet in den verweekelijkten vorm, waarin de beeldhouwkunst der latere tijden hem ons heeft afgebeeld als dansende met de Muzen, maar zooals Aeschylus zich hem voorstelde, mannelijk, ernstig en toch opgeruimd, schoon en sterk. Onder die gedaante vereerde hem de Spartaansche jongeling in het worstelperk; vereerde hem de Athener, die naar een wedergeboorte van zijn eigen wezen streefde door de ideale uitdrukking der kunst; vereerde hem andermaal de Athener, wanneer hij in de koorzangen den lof van den god verkondigde of diens daden in den dans voorstelde; vereerde hem de dichter, wanneer hij de daden van goden en menschen, hun lijden en strijden *in het drama* ten tooneele voerde. De dag van zulk een dramatische voorstelling, waartoe van alle kanten de menigte samenstroomde, was een feest van god Apollo. De

---

1) »Il s'agit — aldus Lichtenberger — de mettre à nu sans pitié les vices du temps présent, de porter resolument le fer sur tout ce qui est vermoulu, caduc, de démasquer l'hypocrisie et l'égoïsme de la vieille société, de briser les faux dieux, de mettre à néant les réputations usurpées, de montrer dans toute son horreur l'impuissance de l'époque actuelle. Il faut d'abord déblayer le terrain; alors seulement, au sein d'un monde régénéré, pourra de nouveau fleurir le grand art, impossible aujourd'hui au sein d'un monde égoïste et corrompu" (pp. 175, 176).

dichter was zijn hoogepriester, die allen bezielde, de koren in beweging bracht en woorden van goddelijke wijsheid verkondigde. Dat was het Grieksche kunstwerk, waarbij alle kunsten samenwerkten; dat was het Grieksche volk in zijn hoogste waarheid en schoonheid. — Het verval der Grieksche tragedie valt samen met het verval van den Atheenschen staat: evenals het gemeenebest zich oploste in verschillende deelen, zoo loste zich de tragedie, het »Gesammtkunstwerk", dat de vereeniging was van alle kunsten, op in de verschillende kunstsoorten die nu ieder haar eigen weg gingen. Op de puinhoopen der tragedie liet de comediedichter Aristophanes zijn hoonlach hooren; totdat van lieverlede alle kunstontwikkeling ophield, om plaats te maken voor de ernstige beschouwingen der philosophie, die nadacht over de vergankelijkheid van al hetgeen in den mensch schoon en sterk is. Sinds dien tijd heerscht de philosophie, ofschoon de kunst af en toe nog wel eens een lichtstraal zendt in den nacht van het onbevredigde denken.

Bij de Romeinen werd de kunst der tragedie vervangen door gladiatorenspelen en dierengevechten. In het Christendom was de kunst in 't algemeen eenvoudig weg onmogelijk, daar zij in strijd was met den aard der door Christus gepredikte leer en de levensopvattingen van diens volgelingen. De dwaasheden, die Wagner in dit gedeelte zijner brochure over Christendom en kunst verkondigt, zullen wij hier verder maar voorbijgaan, daar de geschiedenis van negentien eeuwen een voldoende weerlegging daarvan aanbiedt, en slechts de meest absolute verblindheid en vooringenomenheid den zegenrijken invloed van het Christendom op de kunst en de beschaving loochenen kan.

Eerst met de renaissance — aldus Wagner — begon de kunst [1]) meer teekenen van leven, van Grieksch leven te geven; maar helaas! toen namen de groote heeren haar in

[1]) Wagner gebruikt het woord kunst in de brochure, die wij op 't oogenblik bespreken, nu eens in de beteekenis van tragedie, »Gesämmtkunst", dan eens in den zin van iedere kunst afzonderlijk. Dat daardoor zijn eigenaardig betoog niet aan helderheid wint, is niet te verwonderen.

dienst, en daar de kunst zich alleen dáár gunstig ontwikkelen kan, waar zij »als eine freie, selbstbewusste Allgemeinheit aus dem Leben emporblüht", is er gedurende de dienstbaarheid der kunst in den tijd der renaissance geen sprake van haar ontwikkeling en bloei; het dienen verhinderde dit. In den nieuweren tijd kwam zij, nadat zij die oude boeien geslaakt had, waarin zij geklonken was, in nog ondragelijker kluisters, nl. in die van de *industrie*.

In een volgend deel van zijn verhandeling vergelijkt Wagner onze maatschappij met die der Grieken in hun bloeitijd. Terwijl bij de Grieken het levensdoel de mensch zelf was, en al hun streven gericht was op de volkomen ontwikkeling van 's menschen talenten en bekwaamheden, terwijl schoonheid van lichaam en geest te bevorderen bij hen deugd en plicht was, en dientengevolge het zoogenaamde *handwerk* in hun oog verachtelijk was en ten deel viel aan *slaven,* is er van dit alles in de latere maatschappij geen sprake meer en *zijn alle menschen slaven.* Bij de Romeinen was de mensch slaaf van den imperator, de imperator zelf niet zelden slaaf van zijn cohorten; in de middeleeuwen en in den nieuweren tijd was de mensch slaaf van wereldlijke en kerkelijke vorsten; in de tegenwoordige maatschappij eindelijk de slaaf van het geld, onder welks juk zoowel de bezitter als de niet-bezitter gebukt gaat; in die maatschappij, waar het geld de god is, is de kunst onbestaanbaar.

Wel is waar blijft de kunst zelve wat zij is, maar in het openbaar leven van dezen tijd is zij niet voorhanden. Zij leeft slechts in het bewustzijn van het individu als een ondeelbare kunst voort. Dientengevolge bestaat het verschil tusschen de Grieksche en de tegenwoordige maatschappij hierin, dat bij de Grieken de kunst leefde in het openbare bewustzijn, en dat zij tegenwoordig slechts leeft in het bewustzijn van het individu; bij de Grieken was de kunst, ten tijde van haar bloei, *conservatief,* omdat zij de uitdrukking was der levensopvatting van het *algemeen,* bij ons is zij revolutionnair, omdat zij in strijd met de levensopvatting van het algemeen, slechts in het bewustzijn van het enkele individu bestaat.

De hoogste volmaaktheid bereikte het Grieksche drama onder Aeschylus; de overwinning van Sophocles over dezen was de eerste stap van de verheven hoogte, waarop het conservatieve »Gesammtkunstwerk" stond. Allengs loste zich het drama op in zijn verschillende deelen, de rhetorica, de poëzie, de bouwkunst, de schilderkunst, de muziek, de mimiek; elke kunst ging haar eigen weg op, egoïstisch, en ontwikkelde zich in eigen richting. Groote geesten hebben ieder dezer kunsten met meesterwerken verrijkt. Doch dat is alles geen ware kunst, welke ook zelfs de renaissance ons, ondanks haar teruggaan naar de Grieksche oudheid, niet heeft kunnen bezorgen; neen, ook na de renaissance is het volmaakte kunstwerk, het drama, de tragedie — hoe groote tragische dichters er ook geleefd en gewerkt hebben — nog niet herboren. Slechts de groote revolutie der menschheid, welker begin de tragedie der Grieken vernietigde, kan ons dat kunstwerk weer teruggeven, want slechts de revolutie kan uit zich zelve datgene op nieuw, schooner en volmaakter voortbrengen, wat zij aan een vroeger tijdperk van schoone, maar beperkte beschaving ontrukte.

Dit wil echter geenszins zeggen, dat wij weder Grieken moeten worden, want wij weten nu meer en beter dan zij wisten; zij beschouwden een gedeelte der menschen — nl. zich zelve — slechts als vrijen, en de overigen als slaven; wij daarentegen weten door het Christendom, dat alle menschen broeders zijn, dat wij alle menschen moeten beminnen om weder vreugde aan ons zelven te kunnen hebben; wij moeten afwerpen het schandelijke juk van het slafelijk handwerk met zijn bleeke geldziel, en ons verheffen tot het vrije artistieke menschdom; geen zwaar belaste daglooners der industrie moeten we willen zijn, maar ons doel zij *schoone, sterke menschen te worden*; de revolutie geve den mensch de kracht, de kunst geve hem de schoonheid. Dan zal levensvreugde weer ons levensdoel zijn; dan zal, evenals bij de Grieken, de voorstelling der tragedie weder een feest der menschheid wezen, en de kunst, de dramatische kunst, die alle kunsten omvat, weder conservatief zijn. En daar het tooneel, zóó bestaande,

den grootsten invloed heeft om den mensch te verheffen, te veredelen, moeten staat en gemeente aan deze kunstinstelling de middelen verleenen, welke het haar mogelijk maken, uitsluitend haar hooge roeping te volgen en hare deuren niet tegen betaling maar kosteloos voor het publiek open te stellen.

Het slot van dit vrij verward gedachte geschrift, dat door Glasenapp echter »ein warm geschriebenes Buch" wordt genoemd, eindigt met de volgende regelen, die wij in Wagner's eigen taal willen mededeelen: »So würde uns denn Jesus gezeigt haben, dass wir Menschen alle gleich und Brüder sind; Apollon aber würde diesem grossen Bruderbunde das Siegel der Stärke und Schönheit aufgedrückt, er würde den Menschen vom Zweifel an seinem Werthe zum Bewusstsein seiner höchsten göttlichen Macht geführt haben. So lasst uns denn den Altar der Zukunft, im Leben wie in der lebendigen Kunst, den zwei erhabensten Lehrern der Menschheit errichten: — *Jesus, der für die Menschheit litt, und Apollon, der sie zu ihrer freudenvollen Würde erhob*" [1]).

---

1) *G. S.* III, S. 8—42. Vgl. Viotta, *Richard Wagner*, blz. 124 vlgg. P. Schmid zegt van dit werk: »Diese Broschüre ist nur die gezeitigte Frucht von der »tropischen Vegetation" aus dem Zaubergarten der ersten Jugend unseres Künstlers, wie ihn aus der Wüste religioser Vernachlässigung und ungebändigter Leidenschaft sein »nie zufriedener Geist" schuf und mit »schonem Geteufel" reichlich bevolkerte. Es sind die Reminiscenzen gänzlich ungeklärter Jugendeindrücke, wenn er auf den Trummern der bestehenden Ordnung durch die Kunst das neue Geschlecht *des starken und schonen* Menschen erstehen lassen will, dem *Jesus* die Bruderliebe, dem *Apollo* die Verklärung gibt" (*Stimmen aus Maria Laach*, Bd. XXV, S. 10). Hierboven hebben wij het reeds vermeld, maar wij herhalen het hier nogmaals, dat Wagner zich in dit werk over het Christendom uitlaat op de meest onvoegzame wijze, terwijl hij daarmede tevens het bewijs levert, dat hij van het Christendom, zijn aard, zijn geschiedenis, zijn invloed op leven en kunst geen flauw begrip heeft — of moedwillig de zaken verkeerd voorstelt. Enkele aanhalingen mogen doen zien wat men van den *christen* Wagner in 1849 te denken heeft.

»Das Christenthum rechtfertigt eine ehrlose, unnütze und jämmerliche Existenz des Menschen auf Erden aus der wunderbaren Liebe Gottes, der den Menschen keinesweges — wie die schönen Griechen irrthümlich wähnten — für ein freudiges, selbstbewusstes Dasein auf der Erde geschaffen, sondern ihn hier in einen ekelhaften Kerker eingeschlossen habe, um ihm, zum Lohne seiner darin eingesogenen Selbstverachtung, nach dem Tode einen endlosen Zustand allerbequemster und

Op deze kunstbeschouwing en kunstgeschiedenis, welke in Wagner's eerste theoretische werk te vinden is, zijn van toepassing de woorden van P. Schmid, die wij hierboven (blz. 185 van het vorige deel) hebben aangehaald en medegedeeld.

---

unthätigster Herrlichkeit zu bereiten. Der Mensch durfte daher und sollte sogar in dem Zustande tiefster und unmenschlicher Versunkenheit verbleiben, keine Lebensthätigkeit sollte er üben, denn dieses verfluchte Leben war ja die Welt des Teufels, d. i. der Sinne und durch jedes Schaffen in ihm hätte er daher ja nur dem Teufel in die Hände gearbeitet, wesshalb denn auch der Unglückliche, der mit freudiger Kraft dieses Leben sich zueigen machte, nach dem Tode ewige Höllenmarter erleiden musste. Nichts wurde vom Menschen gefordert als der Glaube, d. h. das Zugeständniss seiner Elendigkeit, und das Aufgeben aller Selbstthätigkeit, sich dieser Elendigkeit zu entwinden, aus der nur die unverdiente Gnade Gottes ihn befreien sollte" (*G. S.* III, S. 14).

»Der Christ, der die Natur und sich gleichmässig verwarf, konnte seinem Gotte nur auf dem Altar der Entsagung opfern, nicht seine Thaten, sein Wirken durfte er ihm als Gabe darbringen, sondern durch die Enthaltung von allem selbständig kühnen Schaffen glaubte er ihn sich verbindlich machen zu müssen" (t. a. p. S. 15).

»Die *Heuchelei* ist der hervorstechendste Zug, die eigentliche Physiognomie der ganzen christlichen Jahrhunderte bis auf unsere Tage" (t. a. p. S. 16).

Over den geest van het christelijke ridderschap en de ridderpoëzie zegt hij: »Eben desshalb ward das wirkliche Leben aus einer ursprünglich edlen, durchaus nicht anmuthlosen Volkssitte zu einem unfläthigen und lasterhaften, weil es nicht aus sich heraus, aus der Freude an sich und seinem sinnlichen Gebahren den Kunsttrieb nähren durfte, sondern für alle geistige Thätigkeit auf das Christenthum angewiesen war, welches von vornherein alle Lebensfreude verwies und als verdammlich darstellte. Die ritterliche Poesie war die ehrliche Heuchelei des Fanatismus, der Aberwitz des Heroismus: sie gab die Konvention für die Natur" (t. a. p. S. 17).

Over de renaissance: »Erst als das Glaubensfeuer der Kirche ausgebrannt war, als die Kirche offenkundig sich nur noch als sinnlich wahrnehmbarer weltlicher Despotismus, und in Verbindung mit dem durch sie geheiligten, nicht minder sinnlich wahrnehmbaren, weltlichen Herrscherabsolutismus kundgab, sollte die sogenannte Wiedergeburt der Künste vor sich gehen... Dass man die Gegenstände des Glaubens, die verklärten Geschöpfe der Phantasie, sich in sinnlicher Schonheit und mit künstlerischer Freude an dieser Schönheit vor die Augen stellte, diess war die vollkommene Verneinung des Christenthums selbst; und dass die Anleitung zu diesen Kunstschöpfungen aus der heidnischen Kunst der Griechen selbst hergenommen werden musste, das war die schmachvollste Demüthigung des Christenthums. Nichtsdestoweniger aber eignete sich die Kirche diesen neu erwachten Kunsttrieb zu, verschmähte es somit nicht, sich mit den fremden Federn des Heidenthums zu schmücken, und sich so als offenkundige Lügnerin und Heuchlerin hinzustellen" (t. a. p. S. 17).

Wat Wagner deed bij het omwerken, het pasklaar maken van de oude, middeleeuwsche Lohengrinsage, dat deed hij met de geschiedenis der kunst eveneens: hij beschouwde haar in het licht zijner »Tendenz", en tegelijk kreeg de geschiedenis der kunst vorm en leven volgens *zijn* opvatting. Hij stelde die geschiedenis concreet zóó voor, als zij *moest* zijn om te passen in zijn eenmaal opgevat systeem van kunst. Wat hiervan zij, wij zien, dat de meester reeds in deze eerste brochure de richting aangeeft, die hij in zijn verdere werken zal volgen; reeds hier zien wij aangeduid het beeld van het »Gesammtkunstwerk" der Grieken, dat hij in volmaakteren, modernen vorm, met alle middelen der hedendaagsche kunst, aan de tegenwoordige maatschappij wilde geven. Merken we wel op, dat bij dit alles van godsdienst, als veredelenden of beschavenden factor in de menschelijke samenleving, geen sprake is: het eenige goed, het eenige genot, het eenige beschavingsmiddel is de kunst, of liever alle kunsten vereenigd in één machtige samenwerking op het tooneel. — Laat ons den meester volgen in zijn verdere bespiegelingen.

Zijn tweede werk, *Das Kunstwerk der Zukunft,* aan den philosoof Feuerbach opgedragen, bevat een onderzoek naar den aard van het Grieksche drama en tracht aan te toonen in hoeverre dit den vorm van het volmaaktste kunstwerk bevat.

De zinsnede, waarmede dit vrij uitgebreide boek van Wagner begint, de ietwat pompeuze aanhef, is een echt Wagnersch axioma: »Wie der Mensch sich zur Natur verhält, so verhält die Kunst sich zum Menschen", d. w. z. de mensch staat tot de natuur in dezelfde verhouding als de kunst tot den mensch. De mensch nu staat in verhouding tot de natuur als haar heer en doel, zoodat — volgens Wagner — de kunst de meesteresse en het doel van den mensch is [1]). De eerste

[1]) P. Schmid maakt hierbij de volgende opmerking: »Das ist jedoch offenbar widersinnig, und es konnte sich nur ausbilden im Sinne eines Alles vergewaltigenden, Alles dressirenden, Alles ausnützenden Mannes, wie R. Wagner es war. Die Cultur des Kunstwerkes der Zukunft würde in der Tyrannei der Künstler gipfeln. Allerdings stehen wir da jedenfalls schon auf der Schwelle

bladzijde, waarop deze fraaie thesis staat, bevat meer andere dwaasheden, die we hier maar stilzwijgend zullen voorbijgaan.

De kunst, aldus Wagner, is het hoogste wat de mensch bereiken kan.

Het drama der Grieken is daarom zoo groot en zoo levenskrachtig, omdat het de onmiddellijk van den mensch afgeleide kunst, en dientengevolge geheel op de natuur gegrond is.

De mensch is tweeërlei, *uiterlijk* en *innerlijk;* de uiterlijke mensch vertoont zich aan ons oog, de innerlijke aan ons oor. Het *oog* neemt zijn *lichamelijke gedaante* en zijn *bewegingen* waar; aan het *oor* deelt de *toon zijner stem* zich mede. Waar de toon alléén niet meer voldoende is om het innerlijke volledig uit te drukken, komt het *spraakvermogen* hem te hulp. Dans(= bewegingen, gebaren)-, toon- en dichtkunst zijn dus de drie oorspronkelijke, zuiver menschelijke kunstsoorten, die elkaar overal de hand reiken, waar de voorwaarden voor het ontstaan der kunst aanwezig zijn. Bij de Grieken waren deze kunsten op de meest volmaakte wijze vereenigd; na dien tijd gingen zij uiteen. Iedere kunst heeft haar eigen gebied, waarop zij zich beweegt, totdat zij op de grens van dat gebied komt, die zij niet kan overschrijden, zonder in het onverstaanbare en ongerijmde te vervallen. Op die grens aangekomen, openbaart zij het verlangen om de hand te reiken aan de aangrenzende kunst. — Wat de kunsten zijn, als zij van elkander zijn gescheiden, noemt Wagner egoïsme; elke afzonderlijke kunst tracht de algemeene kunst te vervangen, wat haar toch niet kan gelukken. Eerst wanneer elke kunst een gedeelte van haar egoïsme opoffert, zich naar de grenzen van het gebied der zusterkunsten begeeft en zich met haar vereenigt, zal het oorspronkelijke kunstwerk der Grieken, het drama, maar schooner nog en volmaakter, herleven.

---

dieser goldenen Zeit; denn die geradezu erschreckenden Summen, in welchen sich die modernsten Künstlerprätensionen bewegen, finden ihr Princip ganz gut und treffend in dem Satze ausgesprochen: Der Mensch ist für die Kunst, was die Natur für den Menschen" (*Stimmen aus Maria Laach,* Bd. XXV, S. 385, 386).

In een verder gedeelte van dit werk wijdt Wagner eenige bladzijden aan de beschouwing van het aandeel, dat bouw-, beeldhouw- en schilderkunst in het kunstwerk, door hem bedoeld, het kunstwerk der toekomst, moet toekomen. Deze beschouwing komt hierop neer: de *bouwkunst* kan geen hooger doel hebben dan aan de menschen het lokaal te verschaffen, dat voor de voorstelling van het verhevenste kunstwerk, het drama, noodig is. Wat de *beeldhouwkunst* aangaat, haar werken zijn zonder beweging en koud, als een versteende herinnering, als een mummie van het Grieksche leven; hare bevrijding is het ómtooveren van het zielloos marmer tot bezielde wezens van vleesch en bloed, van het onbewegelijke in de beweging. Die bevrijding geschiedt, als de schoonheidszin van den beeldhouwer is overgegaan in den acteerenden, dansenden kunstenaar en zich openbaart in zijn standen, zijn mimiek. De *schilderkunst* vindt haar hoogste uiting en komt tot haar volste recht alleen dan, wanneer zij in den schouwburg op het tooneel de trouwe afbeelding der natuur afmaalt voor de toeschouwers; de landschapschilder moet aan zijn vroegere, door gouden lijsten begrensde privaatkunst vaarwel zeggen en zijn werken in grootere verhoudingen uitvoeren, om in de decoraties van het tooneel aan de schilderkunst de hoogste triomfen te bezorgen. »Die Landschaftsmalerei wird, als letzte rund vollendeter Abschluss aller bildenden Kunst, die eigentliche, lebendige Seele der Architectur werden; sie wird uns so lehren die Bühne für das dramatische Kunstwerk der Zukunft zu errichten, in welchem sie selbst lebendig, den warmen Hintergrund der Natur für den lebendigen, nicht mehr nachgebildeten, Menschen darstellen wird" [1]).

---

[1]) Op deze beweringen van Wagner over de *hoogste* uitingen der drie genoemde kunsten komen wij later terug; voorloopig zij echter nn reeds bemerkt, dat noch de bouwkunst in het bouwen van een schouwburg, noch de schilderkunst in het schilderen van coulissen haar hoogste uiting vinden. Echter is het niet te loochenen, dat wanneer verschillende kunsten harmonisch samenwerken tot één kunstwerk, dit te volmaakter zal zijn, naarmate deze kunsten op voortreffelijker wijze zich daarin uiten en vereenigen.

In dien schouwburg, op dat met landschap-coulissen voorziene tooneel treedt de mensch op als *mimisch kunstenaar.* De plastische bewegingen, de gebaren en standen, zijn echter niet voldoende om weer te geven wat er in hem omgaat, en waar de plastiek, de bezielde mimiek, niet voldoende zijn, wordt hij gedwongen om *het woord* te hulp te roepen, om te spreken, d. w. z. hij wordt *dichter*, en, om dichter te zijn, *toonkunstenaar.* »Als Tänzer, Tonkünstler und Dichter ist er aber Eines und Dasselbe, nichts Anderes als *darstellender künstlerischer Mensch, der sich nach der höchsten Fülle seiner Fähigkeiten an die höchste Empfängnisskraft mittheilt*". Deze laatste woorden vloeien, gelijk bij Wagner méér het geval is, niet over van duidelijkheid; een korte verklaring van den meester zelven zou niet overbodig geweest zijn.

In den tooneelspelenden mensch vereenigen zich de drie zusterkunsten, doch blijven tegelijk ieder voor zich zelfstandig, daar nimmer de eene kunst zich waagt op het gebied van de andere. Wat *gebaren* niet meer kunnen uitdrukken wordt *gesproken* en *gezongen*; de *toonkunst* wordt op haar beurt duidelijker van uitdrukking door het *woord* en de *gebaren*, de *dichter* — doch deze stelling moet men in 's meesters eigen orakeltaal hooren — »der Dichter aber wird wahrhaft erst Mensch durch sein Uebergehen in das Fleisch und Blut des Darstellers".

Wat in het bijzonder de toonkunst aangaat, deze zal in het »Gesammtkunstwerk" der toekomst meer tot haar recht komen dan in het oude drama der Grieken: deze kunst nl. heeft vooral op instrumentaal gebied verbazende vorderingen gemaakt en zich een taal eigen weten te maken, die tot het uitdrukken van de meest uiteenloopende gevoelens geschikt is. Die taal vol uitdrukking wordt gesproken door het moderne *orkest.* »Die Tonsprache Beethoven's, durch das Orchester in das Drama eingeführt, ist ein ganz neues Moment für das dramatische Kunstwerk".

Dat kunstwerk, waarin alle kunsten, ieder in hare volmaakste (?) uitingen zich vereenigen, zal in het leven treden als de behoefte daaraan algemeen gevoeld zal worden. Het

kan alleen ontstaan uit de samenwerking van alle kunstenaars, waarbij ieder hunner iets van zijn egoïsme opoffert: dit nu is in den tegenwoordigen tijd nog niet te verwachten, en daarom noemt Wagner dat werk: »das Kunstwerk der Zukunft" [1]).

Over dit tweede theoretische geschrift van Wagner, dat zich, gelijk men ziet, nauw aansluit bij het eerste, zegt P. Schmid:

> »Alles in Allem kommt das Ganze darauf hinaus, dass Wagner unter seinem musikalischen Drama sich eine in Musik gesetzte dramatische Dichtung denkt, in welcher sich alle betheiligten Künste zu einem sachlichen, möglichst hohen und vollkommenen Ausdruck der Ideen vereinigen. Damit ist aber die Idee Wagners vom Kunstwerk der Zukunft noch lange nicht erschöpft, sondern nur dessen innere Bestimmung gegeben — die höchstmögliche Vollendung. Nicht minder hoch ist ihm aber dessen ausserer Zweck. Es soll das grosse Culturmittel, um nicht zu sagen das grosse Beseligungsmittel, der Menschheit werden. In diesem Sinne tritt es die Erbschaft an von »Kunst und Revolution". Es realisirt die dort niedergelegten Ideen. Die Revolution für die Kunst entfernt die Hindernisse, ebnet das Terrain. Das Kunstwerk der Zukunft baut den Nationaltempel der neuen Fortuna. Oper und Drama ordnen dann den Cult. Das Theater mit seinem Zukunftsmusikdrama soll die nationale Cultstätte — und zwar im umfassendsten Sinne dieses Wortes — des neuen, der Revolution entwachsenen starken und schönen Menschen werden" [2]).

Het derde theoretische werk van Wagner is verreweg het uitvoerigste en uitgebreidste van alle. Het heet *Oper und Drama* en houdt zich bezig met de vragen: welken vorm moet het kunstwerk der toekomst hebben? Zal het ons tegen-

---

[1]) *G. S.* III, S. 42—177. Vgl. Viotta, blz. 129—132.

[2]) *Stimmen a. M. L.* Bd. XXV, S. 391—392.

woordig drama, onze tegenwoordige opera zijn? En welk aandeel zullen in dat kunstwerk de drie oorspronkelijke kunsten, dans-, toon- en dichtkunst hebben?

Ook over dit werk nog een enkel woord, bijzonder wat de toonkunst aangaat.

De inleiding preciseert het te behandelen onderwerp: de moderne opera is als kunstuiting een onding; haar fout bestaat daarin, dat *het middel van uitdrukking (de muziek) doel, en het doel van de uitdrukking (het drama) middel is geworden.* Dit verklaart Wagner en voegt er aan toe: »Die Absicht der Oper lag von je, und so auch heute, in der Musik. Bloss um der Wirksamheit der Musik Anhalt zu irgendwie gerechtfertigter Ausbreitung zu verschaffen, wird die Absicht des Drama's herbeigezogen, — natürlich aber nicht um die Absicht der Musik zu verdrängen, sondern vielmehr ihr nur als Mittel zu dienen" [1]). Het hoofdgebrek in het wezen der opera is, dat men van haar iets verwacht wat zij onmogelijk kan volvoeren, nl. »auf der Basis der absoluten Musik das wirkliche Drama zu Stande zu bringen" [2]). Absolute muziek is, volgens Wagner's opvatting, de muziek op zichzelf genomen, alleen met de middelen die haar krachtens haar eigen aard ten dienste staan.

In het eerste deel van dit werk, getiteld: *Die Oper und das Wesen der Musik*, geeft Wagner een historisch overzicht van de ontwikkeling der opera, en onderscheidt de componisten van die werken in *ernstige* en *lichtzinnige* (*frivolen*, gelijk hij ze noemt); tot de eersten behooren Gluck, Cherubini, Méhul, Spontini, Mozart, von Weber; de laatsten — wier »frivoliteit" hoofdzakelijk daarin bestond, dat zij alleen bedacht waren op geldelijk voordeel, uit hun opera's te trekken, door het publiek te streelen met melodieën, die alleen melodieën waren en niets anders (»die absolut melodische Melodie, die in die Ohren gleitet") — groepeeren zich om Rossini en Meijerbeer. Maar wat al deze operacomponisten ook

---

[1]) *G. S.* III, S. 232.

[2]) Ibidem, S. 233.

gedaan mogen hebben, hoeveel moeite de geniaalsten onder hen zich ook hebben gegeven om de opera tot een echt kunstwerk te maken, de waarheid is en blijft, dat de opera een gebouw is, dat op een ondeugdelijken grondslag is opgetrokken; en de pogingen der Florentijnsche kunstenaars, die het eerst moeite hebben aangewend om aan het drama grooter uitdrukking te verleenen door middel van de muziek, en die meenden zoodoende het oude Grieksche drama te herstellen, hadden tot gevolg, dat de handeling, het drama zelf, op den achtergrond werd geschoven en de muziek alleen heerscheresse was. Wil de opera een waarachtig kunstwerk worden, dan moet de *dichter* er een krachtiger deel aan nemen; door *dichter* hebben wij hier niet juist den vervaardiger van den te zingen tekst te verstaan, maar, gelijk P. Schmid het uitdrukt, »die ganze kalleotechnische Conception der Kunstwerkes selbst" [1]).

Het tweede deel handelt — gelijk de titel *Das Schauspiel und das Wesen der dramatischen Dichtkunst* aanduidt — meer bijzonder over den dichterlijken tekst, die in Wagner's toekomstdrama de verzen der oude opera moet vervangen, dus over het niet-muzikale element daarin.

In de meeste gedichten is in meerdere of mindere mate te bespeuren het verlangen van den dichter naar de muziek. De dichter tracht het materiaal van het verstand, de taal der rede, zoo aan te wenden, dat het ook op het gevoel werkt. Dat verlangen blijkt uit de keuze der dichterlijke stof, blijkt ook uit den vorm, dien de dichter aan zijn beeld geeft; immers door rhythmus en rijm werkt hij op het gevoel, en daar het gevoel het gebied is van de toonkunst, grenst deze dichtkunst aan het gebied der muziek. Zal een innige vereeniging van dicht- en toonkunst mogelijk zijn, dan moeten zij elkander de hand reiken op de grenzen van beider gebied. De toonkunst kan zich niet, of althans niet goed en niet vruchtbaar, vereenigen met bespiegelende poëzie, noch met wijsgeerige: zij eischt een gedicht, dat de onmiddellijke uitdrukking van het

---

[1]) *Stimmen a. M. L.* Bd. XXV, S. 539.

gevoel is. De dramatische stof nu, die aan alle vereischten van muzikale poëzie voldoet, is te vinden in de *Mythe*, omdat daarin al het historische, het conventioneele, het bespiegelende, verdwenen is om plaats te maken voor het *algemeen-menschelijke*, en juist dit is het gebied, waarop de muziek zich bij voorkeur beweegt. In die stof, in de mythe en sage, kan de grootste plaats ingeruimd worden aan *de innerlijke motieven der handeling*, aan datgene, wat Wagner »Seelenmotive" noemt; daar wij met hart en ziel aan zulk soort motieven deelnemen, zijn zij het alleen, die ons de noodzakelijkheid der handeling verklaren. De handeling van Wagner's drama's zal dan ook hoofdzakelijk — om niet te zeggen uitsluitend — een innerlijke, een zielshandeling wezen, terwijl de uitwendige actie zich tot het meest noodzakelijke en onmisbare bepalen zal.

In het derde deel van deze verhandeling, dat tot titel draagt: *Dichtkunst und Tonkunst im Drama der Zukunft*, wijdt Wagner eerst zijn aandacht aan den dichter en diens dichterlijke taal: hij vordert voor het toekomstdrama *verzen met stafrijm of alliteratie*. Wat de toonkunst betreft, eischt hij *melodie*, en wel die melodie, welke door den aard en de ontwikkeling der moderne muziek mogelijk is gemaakt, nl. den geweldigen stroom der Beethovensche symphonie; deze stroom moet, als *oneindige melodie*, van het begin tot het einde door de handeling heen bruisen.

Tot het voortbrengen van die muziek moet de kunstenaar het moderne orkest gebruiken, geheel zelfstandig behandeld, niet louter als begeleider van hetgeen gezongen wordt. Dat orkest, met zijn oneindig afwisselend spraakvermogen, is, evenals het gebarenspel (de dans, gelijk Wagner zegt), in staat uit te spreken wat de dichter niet onder woorden kan brengen, omdat het in de taal van het verstand onuitsprekelijk is. Dat orkest zal ook de plaats innemen van het koor in de oude Grieksche tragedie, terwijl het koor — een ensemblegezang — zooals we dit in de moderne opera kennen, geheel moet vervallen, daar het slechts een zingende menigte is, die niets met de handeling van het drama heeft te maken.

Of zulk een kunstwerk, zooals Wagner het zich voorstelde,

mogelijk was en bestaan kon? Of ooit een kunstenaar zou opstaan om dit ideaal tot werkelijkheid te brengen?

De meester geeft op deze, zich van zelf opdringende, vragen het antwoord, als hij aan het einde van zijn verhandeling uitroept:

> »Der Erzeuger des Kunstwerkes der Zukunft ist Niemand Anderes als der Künstler der Gegenwart, der das Leben der Zukunft ahnt, und in ihm enthalten zu sein sich sehnt. Wer diese Sehnsucht aus seinem eigensten Vermögen in sich nahrt, der lebt schon jetzt in einem besseren Leben; — nur Einer aber kann diess: —
>
> DER KÜNSTLER" [1]).

De besproken theoretische werken van Wagner hebben een paar eigenaardige trekken gemeen. Vooreerst dat zij zich niet streng logisch ontwikkelen: het is soms, alsof Wagner zich op den stroom zijner gedachten maar laat wiegelen en rondrijven, zonder een bepaalde plaats van aankomst in het oog te houden; toch brengt zijn gezond verstand hem ten slotte waar hij wezen wil. Vervolgens zijn die werken minder in schrijf- dan in spreektaal gehouden, alsof hij nu eens tegen zich zelven, dan weer tegen anderen, bijzonder tegenstanders,

---

[1]) *G. S.* III, S. 222—320; IV, S. 1—229. Vgl. Viotta, blz. 133—146. P. Schmid zegt, na deze theoretische werken besproken te hebben, het volgende: »Wagner ist Kunstler, und nur auf den Wegen und dem Boden der Kunst kann er stehen und gehen. Da macht sich nun auch sein Pessimismus Luft. Erst wird die Kunst an die Revolution gewiesen. Neues will Wagner schaffen. Aber Neues findet erst Platz, wenn alles Alte umgestürzt in Trummern liegt — »Revolution und Kunst". Doch neu soll die Sache nicht bloss sein, sondern neu auch alles Andere machen — »Das Kunstwerk der Zukunft". Aber in einem Geist, wie er Wagner eigen war, muss die Idee Gestalt gewinnen. »Oper und Drama" ist das Streben und Ringen darnach. Feuerbachs Philosophie, die, zwar mit dem Kant'schen Idealismus brechend, den richtigen Boden verfehlt und in den bodenlosen Materialismus fallt, erscheint dem Pessimisten als der richtige Stern. Das Chaos seiner Gedanken, Vorstellungen, Erwartungen und Bestrebungen wird nach Feuerbach im Grunde zurechtgelegt. Die Hitze des Gährungsprocesses, gesteigert durch die Gluth schon vorhandener Leidenschaften, bilden den Sommer des Wagner'schen sinnig-sinnlichen Schaffens. Die erste Frucht, welche durch diese Schwüle gezeitigt wurde, ist uns in »Oper und Drama" gegeben. Die weiteren Früchte gehoren wieder der eigentlichen Kunstubung an" (*Stimmen a. M. L.*, Bd. XXVI, S. 280).

het woord voert. Reeds Friedrich Nietzsche, de bekende philosoof en vader van den »Uebermensch", die een tijd lang zich verbeeldde Wagners vriend te zijn en heerlijke bladzijden over den Bayreuther meester en zijn kunst geschreven heeft, Nietzsche dan, had dit reeds opgemerkt en deelt dit mede in zijn warm pleidooi voor Wagner's kunst, getiteld: *Richard Wagner in Bayreuth* [1]). En Lichtenberger zegt dienaangaande:

> »Ses oeuvres [théoriques] nous apparaissent moins comme un acte de propagande que comme une sorte de monologue de l'artiste avec lui-même. Sans doute, lorsqu'il formulait les lois du drame musical, il entrait bien dans sa pensée d'éclairer le public sur ses véritables tendances si obstinément méconnues ou travesties par la critique; mais, au fond, il écrivait plus encore pour lui-même que pour les autres. Le but essentiel qu'il poursuivait en composant ses théories dramatiques, c'était de se contraindre lui-même à un effort de réflexion, de s'obliger à prendre réellement conscience de ses procédés de composition et de ses idées artistiques. Jusqu'en 1849 il avait été artiste spontané et à demi conscient seulement; il s'était laissé guider dans le choix de ses sujets et dans la manière de les traiter presque uniquement par cet instinct créateur qu'il portait en lui et qui le dirigeait d'ailleurs avec une admirable sûreté. Maintenant il éprouvait le besoin d'associer la réflexion à l'instinct dans l'acte de la création artistique... Il voulut devenir, pour nous servir de la formule célèbre qu'il emploie dans *Opéra et drame*, »conscient dans l'inconscient" (der Wissende des Unbewussten)" [2]).

---

[1]) *Unzeitgemässe Betrachtungen*, II Band, S. 196.

[2]) Lichtenberger, *Richard Wagner poète et penseur*, p. 176. Wagner zelf schreef in September 1849 aan Uhlig over zijn theoretische werken: »*Unbedingt nothwendig ist es mir diese Arbeit zu machen* und in die Welt zu schicken, ehe ich in meinem unmittelbaren künstlerischen Produziren fortfahre; ich muss mir selbst und diejenigen, die sich für mein künstlerisches Wesen interessiren, müssen mit mir sich einmal zu einer präzisen Verständigung herbeilassen, sonst

Nadat in September 1851 *Opera und Drama* was verschenen, richtte Wagner einde December van datzelfde jaar nog een brochure tot zijn vrienden, nl. de *Mittheilung an meine Freunde*, in zekeren zin een vervolg op zijn *Autobiographische Skizze* en tevens een aanvulling daarvan. In dit werk zette hij zijn ontwikkelingsgang uiteen, en, daar het kon schijnen, dat de dramatische kunstwerken, welke hij bereids gemaakt had, niet overeenstemden met zijn theoretische uiteenzettingen, had dit werk tot doel om aan zijn vrienden, aanhangers en partijgenooten »volle Aufklärung über seinen Entwickelungsgang zu geben, wobei auch jene scheinbaren Widersprüche vollständig gelöst werden müssen". Wij hebben in den loop dezer studie reeds meerdere malen plaatsen uit deze brochure aangehaald, o. a. vonden we daarin de juiste bepaling van hetgeen Wagner onder het *rein-menschelijke* verstaat, dat volgens hem alléén de stof voor een muziekdrama kan wezen. Zonder dus verder over dit werk in bijzonderheden te treden willen we nog alleen maar vermelden, dat we daarin ook vinden Wagner's bekentenis, dat hij op dat oogenblik geleerd had, de taal van het orkest op volmaakte wijze te spreken, het muzikale uitdrukkingsvermogen, dat het orkest bezit, volkomen beheerschte, en tevens dat hij zich in staat gevoelde ook de dichter te zijn van het toekomstdrama [1]).

---

tappen wir alle zusammen ewig in einem widerlichen Helldunkel herum" (*Briefe an Uhlig* u. s. w. S. 10). Aan Ferdinand Heine schreef hij terzelfder tijd: »Zunächst halte ich es fur meine Pflicht, einer *inneren Nothwendigkeit* zu genügen die mich dazu antreibt, *mich einmal klar und bestimmt über mein ganzes Kunsttreiben auszusprechen*" (*ibidem* S. 381). En in Mei 1852 kon hij aan Uhlig mededeelen: »Nur in sofern kann ich mit einiger Befriedigung auf meine in den letzten Jahren gespielten Litteratenrolle zurückblicken, als ich fühle, dass ich mir selbst dabei vollkommen klar geworden bin" (*ibidem* S. 187).

[1]) »Ich war von nun an in Bezug auf alle meine dramatischen Arbeiten zunächst *Dichter*, und erst in der vollständigen Ausfuhrung des Gedichtes ward ich wieder Musiker. Allein ich war ein Dichter, der des *musikalischen* Ausdrucksvermögens fur die Ausfuhrung seiner Dichtungen sich im Voraus bewusst war; ich hatte dieses Vermögen so weit geübt, dass ich meiner Fahigkeit, es zur Verwirklichung einer dichterischen Absicht zu verwenden, vollkommen inne war, und auf die Hilfe dieser Fahigkeit beim Fassen dichterischer Entwürfe

De beide hoofdvoorwaarden voor verwerkelijking van zijn kunstideaal waren dus bewust in hem aanwezig; hij voelde nu ook een onwederstaanbaren drang om te scheppen, om »Neues zu machen" met al de frissche, als het ware verjeugdigde kracht, welke hem nu weer ten dienste stond, en hij kon noch wilde zich langer bedwingen om »als Künstler und Mensch einer neuen Welt entgegen zu schreiten" [1]). Het kunstwerk der toekomst, dat in de stille eenzaamheid van Zürich voor zijn oog allengs vasten vorm en een duidelijke gedaante had aangenomen, moest nu ook in het leven geroepen worden, en zijn aandrang was te sterker, nadat Liszt den 28sten Augustus 1851 te Weimar de eerste voorstelling van *Lohengrin* had weten te bewerken, die het gehoor in verrukking had gebracht, en aan den balling in Zwitserland had geschreven: »Sieh', so weit haben wir's gebracht; nun schaff' uns ein neues Werk, damit wir's noch weiter bringen" [2]).

Hij toog dan ook aan het werk. Hooren wij Hébert:

> »Dès lors cesse en lui toute hésitation. Il s'enfonce, voyageur hardi et infatigable, dans ces vieux mythes aussi mystérieux et touffus que les antiques forêts de Germanie. Il se sent redevenu »l'artiste vrai, sans entraves". La gaieté de Siegfried, la joie de vivre et d'agir, remplissent son propre coeur lorsque, après avoir ressoudé les deux tronçons du glaive: la musique et la poésie, il s'élance pour combattre le monstre: l'art faux, corrompu et corrupteur, et conquérir la vierge divine toute grâce et

---

nicht nur sicher rechnen, sondern in dem Wissen hiervon diese Entwürfe selbst *freier* nach dichterischer Nothwendigkeit gestalten konnte, als wenn ich sie mit besonderer Absicht für die Musik gestaltet hatte. Zuvor hatte ich die Fähigkeit des musikalischen Ausdruckes mir in der Weise anzueignen gehabt, wie man eine Sprache erlernt... Ich hatte die Sprache der Musik inne wie eine wirkliche Muttersprache; in dem was ich kundzugeben hatte, durfte ich mich nicht mehr um das Formelle des Ausdruckes sorgen: er stand mir zu Gebote ganz wie ich seiner bedurfte, um eine bestimmte Anschauung oder Empfindung nach innerem Drange mitzutheilen" (*G. S.* IV, S. 316, 317).

[1]) *G. S.* IV, S. 320.

[2]) *G. S.* IV, S. 341.

toute lumière, harmonie et vérité. Il entend, lui aussi, l'oiseau chanter dans la forêt, l'être aérien, »vivant symbole de l'âme", qui lui module les grandes pensées sur un rythme mélodieux" [1]).

Terwijl hij het plan, om de sage van *Wieland der Schmiedt* voor het tooneel te bewerken, opgaf [2]), nam hij weer een onderwerp ter hand, dat hij reeds in 1848 te Dresden gevonden had, nl. *Siegfried's Tod,* een stof ontleend aan den *Nibelungenmythos.* Maar nauwelijks had hij deze stof nauwkeuriger beschouwd, of hij zag, dat een voornaam deel van dit drama, wilde het verstaanbaar zijn, òf slechts uit de verte aangeduid, òf verhalenderwijze behandeld moest worden, en dit streed met zijn nieuwe theorieën; hij besloot dan ook terstond het hoofdzakelijkste van datgene, wat verhaald zou moeten worden, zelfstandig als een ander drama uit te werken, en zoo ontstond het plan voor *Der junge Siegfried,* die door het dooden van den draak den schat der Nibelungen verkrijgt, Brünnhilde uit haar slaap wekt en als vrouw verwerft. Doch bij het bewerken van deze stof ondervond Wagner andermaal wat hij bij de vorige had opgemerkt, nl. dat er nog te veel zaken waren, die, wilde hij de Siegfriedmythe volledig dramatiseeren, episch moest worden behandeld, voornamelijk het ontstaan van den Nibelungenschat en de lotgevallen van Brünnhilde; hij begreep, gelijk hij het zelf in zijn eigenaardige taal uitdrukt, »dass mit diesen beiden Dramen sein Mythos noch nicht vollständig *in die Sinnlichkeit des Drama's aufgegangen* war, sondern dass Beziehungen von der entscheidensten Wichtigkeit ausserhalb der wirklichen dramatischen Darstellung unversinnlicht gelassen, und der reflektirenden Kombination des Zuschauers allein zugewiesen geblieben waren" [3]). Om die reden maakte hij er nog twee drama's bij, zoodat het geheel, onder den naam van *Der Ring des Nibelungen* een trilogie werd met een

---

[1]) Marcel Hébert, *Le sentiment religieux dans l'oeuvre de R. Wagner*, p. 97.
[2]) Men kan het uitvoerig geschetste plan vinden *G. S.* III, S. 178, figg.
[3]) G. S. IV, S. 342. Vgl. *Briefwechsel zwischen Wagner und Liszt* I, S. 147.

voorspel — een reusachtig werk, dat vier avonden zou vullen, indien het in zijn geheel werd uitgevoerd; de vier deelen zijn *Das Rheingold*, *Die Walküre*, *Siegfried* en *Götterdämmerung*. Hij schreef daarover aan het einde der *Mittheilung an meine Freunde:*

»Ich beabsichtige meinen Mythos *in drei vollständigen Dramen* vorzuführen, denen ein grosses *Vorspiel* vorauszugehen hat. Mit diesen Dramen, obgleich jedes von ihnen allerdings ein in sich abgeschlossenes Ganzes bilden soll, habe ich dennoch keine »Repertoirstücke" nach den modernen Theaterbegriffen im Sinne, sondern für ihre Darstellung halte ich folgenden Plan fest: —

An einem eigens dazu bestimmten Feste gedenke ich dereinst *im Laufe dreier Tage mit einen Vorabende* jene drei Dramen nebst dem Vorspiele auf zu führen: den Zweck dieser Aufführung erachte ich für vollkommen erreicht, wenn es mir und meinen künstlerischen Genossen, den wirklichen Darstellern, gelang, an diesen vier Abenden den Zuschauern, die um meine Absicht kennen zu lernen sich versammelten, *diese Absicht zu wirklichem Gefühls-* (nicht kritischem) *Verständnisse künstlerisch mitzutheilen.* Eine weitere Folge ist mir ebenso gleichgiltig, als sie mir überflüssig erscheinen muss.

Aus diesem Plane für die *Darstellung* vermag nun auch jeder meiner Freunde die Beschaffenheit meines Planes für die dichterische und musikalische Ausfuhrung zu entnehmen, und Jeder, der ihn billigen kann, wird zunächst mit mir auch gänzlich unbekümmert darum sein, wie und wann dieser Plan sich dereinst vor der Oeffentlichkeit verwirklichen solle, da er das Eine wenigstens begreifen wird, dass ich bei *diesem* Unternehmen nichts mehr mit unserem *heutigen* Theater zu thun habe" [1]).

[1]) *G. S.* IV, S. 343. De oorspronkelijke namen der vier deelen waren: *Der Raub des Rheingoldes*, *Die Walkure*, *Der junge Siegfried*, *Siegfrieds Tod.* Eerst in 1863 kregen zij definitief de tegenwoordige benamingen.

En hij eindigt zijn *Mittheilung* met deze woorden tot zijne vrienden: »Nun denn, ich gebe Euch Zeit und Musse, darüber nachzudenken: — denn *nur mit meinem Werke seht Ihr mich wieder!*" Men staat inderdaad verbaasd over de fierheid en het zelfbewustzijn, die uit deze woorden spreken. Al was Wagner zich bewust, dat hij de vereischte gaven bezat om het ontworpen reuzenwerk tot een goed einde te brengen, waar ter wereld zou ooit een theaterdirectie gevonden worden, bereid om een dusdanig werk, dat een geheel nieuwen weg opging en dat, gelijk later blijken zou, èn aan uitvoerende zangers, èn aan orkestleden èn aan de regie zulke hooge, zulke schier onbereikbare eischen zou stellen, te doen opvoeren? Toch wanhoopte Wagner niet: *nur mit meinem Werke seht Ihr mich wieder!* Dat woord karakteriseert den verbannen meester geheel en al!

In December 1852 was het gedicht van *Der Ring des Nibelungen* voltooid en, nadat het in slechts 50 exemplaren gedrukt was, aan zijn vrienden rondgezonden. Een jaar later was de partituur van *Rheingold* bijna geheel afgewerkt; de *Walküre* vereischte twee jaren; van *Siegfried* voltooide hij het eerste bedrijf, dat Juni 1857 gereed was, en ontwierp ook de schets voor de partituur van het tweede bedrijf. Toen onderbrak hij dat werk [1]), om van 1857 tot 1859 *Tristan und Isolde* te dichten en te componeeren. Dit werk, het eerste, dat in de periode »des bewussten künstlerischen Wollens" afgemaakt werd, beschouwde Wagner als »einen Ergänzungsakt des grossen, ein ganzes Weltverhältniss umfassenden Nibelungen-

---

[1]) Hij schreef daarover aan Liszt, den 28 Juni 1857: »Ich habe mich endlich dazu entschlossen, das obstinate Unternehmen der Vollendung meiner Nibelungen aufzugeben. Ich habe meinen jungen Siegfried noch in die schöne Waldeinsamkeit geleitet; dort habe ich ihn unter der Linde gelassen und mit herzlichen Thränen von ihm Abschied genommen: — er ist dort besser dran, als anderswo.... Ich habe mitten in der besten Stimmung den Siegfried mir vom Herzen gerissen und wie einen lebendig Begrabenen unter Schloss und Riegel gelegt. Dort will ich ihn halten, und keiner soll etwas davon zu sehen bekommen, da ich ihn mir selbst verschliessen muss. Nun, vielleicht bekommt ihm der Schlaf gut; für sein Erwachen bestimme ich aber nichts" (II, S. 173, 175).

mythos", en in de uitvoering van zijn plan overvleugelde hij, gelijk hij zelf getuigt, zijn eigen systeem [1]).

De reden, waarom Wagner de compositie van de Nibelungenmythe staakte, moeten wij hierin zoeken, dat hem, hoeveel energie hij overigens ook bezat, allengs een zekere moedeloosheid overviel bij het vooruitzicht, dat zijn groot werk geen kans had om ergens ter opvoering te komen. Liszt stelde wel is waar alle pogingen daartoe in het werk, maar niets mocht baten. Toen verlamde zijn werkkracht, en ofschoon hij zijn plan niet opgaf — daar was hij de man niet naar — stelde hij de voltooiing daarvan uit tot betere tijden, legde de Nibelungenmythe ter zijde en greep naar een nieuwe stof. Hij wilde nu eerst een drama schrijven, dat voor één avond bestemd was, en gemakkelijk kon worden uitgevoerd, een werk, waartoe slechts weinige zangers gevorderd werden, dat geen veeleischende mise-en-scène noodig had en overal kon worden gegeven [2]).

---

1) Het Berlijnsche tijdschrift *Die Gegenwart* bevatte onlangs belangwekkende opstellen over Wagner's vrouw Minna Planer met onuitgegeven brieven van deze. Onder meer andere opmerkenswaardige zaken vinden we daarin ook, dat Minna het ontstaan van *Tristan und Isolde* toeschrijft aan een teedere verhouding tusschen haar man en Mathilde Wesendonck. Het is reeds meer gezegd, dat deze Mathilde Wagner heeft geïnspireerd bij dat hartstochtelijke liefdesdrama, en zoo kunnen we dan ook verklaren die hooggaande zinnelijke passie, die op elke bladzijde van het gedicht, en vooral van de partituur, helder en hinderlijk doorstraalt. Frau Minna vond in die verhouding reden genoeg om van Wagner weg te gaan naar Dresden. Zij schreef over *Tristan und Isolde*: «Der verhängnissvolle Tristan, den ich seines Anlasses wegen gar nicht liebe", en in een lateren brief: «Von dem Misslingen des Tristan in Wien hast du vielleicht directe Nachrichten. Es ist und bleibt auch ein gar zu verliebtes und ekliches Paar. Bis künftigen April bleibe ich hier; wohin ich dann meinen Wanderstab lenke, wissen die Götter. Das alles dankt man den Tristan's". Ondanks de treurige oorzaak dier scheiding, bleven echter Richard en Minna in geregelde, zelfs hartelijke briefwisseling. In 1861 zijn zij weer bijeengekomen, om later echter nogmaals, en nu definitief, te scheiden.

2) Pohl, *Richard Wagner*, S. 62 (182). Hij voegt er bij: «Er dichtete und komponirte *Tristan und Isolde*, ein Meisterwerk von Einheit und Ausdrucksfähigkeit des Stiles, von Gewalt der Leidenschaft, Grösse der musikalischen Charakteristik. — War es schon wunderbar, wie R. Wagner hier, unmittelbar nach fünfjähriger Arbeit an den «Nibelungen", in einem von diesem so ganz unabhängigen, eigenartigen Stile schrieb: so war es nicht weniger erstaunlich,

Overigens was hij toen juist in de goede stemming om dit pessimistische drama te dichten en te componeeren; want, gelijk Hébert opmerkt, in die Züricher jaren »il traversa une crise de découragement, de désespoir, dont sa correspondance a gardé des traces irrécusables", en tot bewijs daarvoor haalt hij eenige regels aan uit een brief van Wagner aan Uhlig [1]); en werkelijk komt daar de moedeloosheid duidelijk aan den dag. Doch niet alleen aan het mislukken van al zijn pogingen, om in de toekomst een uitvoering van de *Nibelungen* te verkrijgen, zijn wij geneigd zijn pessimisme toe te schrijven; andere factoren hadden reeds lang medegewerkt om dat pessimisme in hem te ontwikkelen.

Vooreerst ontbrak hem in de dagen zijner ballingschap bijna geheel de voeling met het publiek, die zijn kunstenaarsziel zoo zeer noodig had. Zijn *Lohengrin* werd te Weimar uitgevoerd en hij mocht er niet bij tegenwoordig zijn; hij kon, toen dit drama ook verder zijn weg vond door Duitschland, niet den minsten invloed uitoefenen op de uitvoerende kunstenaars en vooral op de kapelmeesters, wat toch zoo hoog noodig was, daar hem uit de berichten bleek, dat bijna

---

in wie kurzer Zeit, in einem Zuge, er dieses Werk vollendete, frei von allen Bedenklichkeiten, die seine bisherigen niederschlagenden Erfahrungen wohl in ihm hätten erzeugen konnen. Er sagt selbst, dass er bis dahin noch keines seiner Werke mit solcher Lust, solcher Freiheit geschrieben habe... Hier zeigte uns Wagner zum ersten Male, was er unter vollig freiem deklamatorischen Stile verstand; hier zeigte er uns die ganze Macht des symphonischen Beethoven'schen Orchesters, in seiner Anwendung auf den dramatischen Ausdruck: es war ein ergreifendes Seelengemälde, ein ausgefühntes Drama und eine grosse Symphonie zugleich". Met de zedelijkheid wordt ook door Pohl blijkbaar geen rekening meer gehouden.

[1]) »Ich bin wieder so ziemlich im Alten drinn, und der Teufel hat mich wieder! Keine Kur der Welt wird es vermogen, mich vor der Widerwärtigkeit der äusseren Eindrücke zu bewahren: ihr ubler Einfluss muss immer wieder den inneren Quell trüben und in schmerzhaftes Stocken bringen. Da sitz'ich nun wieder, mit all meinem Wunschen, Tichten und Trachten: unerträglich klar seh'ich — empfind'ich — dass Alles mir unbefriedigt und zwecklos bleiben muss! Leider, leider — überall wo ich anklopfe! Jedes meiner Vorhaben muss ich sogleich in seiner öden, grauen Unmöglichkeit erkennen! mit keiner Täuschung kann ich mir mehr schmeicheln. Das Einzige, was mich in glücklicher Täuschung erhalten konntte, bleibt mir aus" (*Briefe an Uhlig*, S. 144).

overal en altijd tegen zijn opvatting en bedoelingen in gehandeld werd. Vervolgens was de toestand zijner geldelijke middelen, ondanks de hulp zijner vrienden, alles behalve rooskleurig; hij wilde gaarne een goed ingericht thuis hebben, waar niet alle weelde ontbrak, hij had behoefte aan eenige afleiding en verstrooiing en maakte daartoe gaarne een reisje, doch dit alles was oorzaak van schulden. Bovendien waren de Züricher vrienden, ondanks al hun welwillendheid, niet de vrienden, waaraan zijn ziel behoefte had; zijn vrouw was niet in staat het geestelijke leven van haar man mede te leven, en begreep niets van zijn hervormings- en scheppingsplannen.

Ten einde al die ellende te vergeten, had hij zich met een zekere woede op zijn werk geworpen; dit verhinderde echter niet, dat zijn pessimistische neiging zich al meer en meer openbaarde en allengs sterker werd. Zijn briefwisseling uit die dagen toont ons, gelijk Hébert ons reeds leerde, duidelijk de ontwikkeling van dat pessimisme [1]). Kreten van moedeloosheid en uitputting, verzuchtingen naar liefde, wisselen in die brieven af met het verlangen naar een vrouw, die zich geheel aan hem zou geven en aan wie hij zich hartstochtelijk kon hechten, naar mooie kinderen, naar den dood.

Zoo gestemd raakte hij in den zomer van 1854 bekend met Schopenhauer's philosophie. De dichter Herwegh, getroffen door de overeenkomst tusschen Wagner's grondgedachte in *Der Ring des Nibelungen* en de leeringen van den pessimistischen wijsgeer, gaf den meester Schopenhauer's werk *Die Welt als Wille und Vorstellung* in handen. Nu werd het licht in zijne ziel, daar hij in Schopenhauer de nauwkeurige philosophische uitdrukking vond van hetgeen hij zelf reeds zoo lang had gedacht en gevoeld. Had hij vroeger eenigszins gedweept met Feuerbach, aan wien hij dan

---

1) Zie, behalve de zooeven aangehaalde plaats uit een brief aan Uhlig, ook aldaar S. 96, 144—147; verder *Briefwechsel zwischen Wagner und Liszt* I, S. 119, 230, 231; II, S. 3, 6, 43.

ook, gelijk wij gezien hebben, zijn *Kunstwerk der Zukunft* had opgedragen, na het voltooien zijner theoretische werken verdiepte hij zich in den Frankforter philosoof; hij was zelfs zoo gelukkig met de ontdekking van die wijsbegeerte, dat hij aan Schopenhauer »aus Verehrung und Dankbarkeit" een der weinige exemplaren van zijn Nibelungengedicht zond [1]). Chamberlain noemt deze kennismaking van Wagner met Schopenhauer's philosophie »vielleicht das bedeutendste Ereignis" in 's meesters leven, een bewering, die wij niet gaarne zouden onderschrijven. Wij voor ons zouden het zeker van méér beteekenis vinden, indien hij zich de sublieme en alléén ware philosophie van het Christendom had eigen gemaakt en zich dáárin verdiept had: dat zou zijn blik op de wereld onbevangener en reiner gemaakt hebben, en tevens hebben uitgewerkt, dat hij zijn levenslot met meer gelatenheid had gedragen. Ons blijft het een raadsel, hoe een menschelijk hart, dat alleen ware rust kan vinden bij God, in die dorre, zieldoodende wijsbegeerte en levensbeschouwing van Schopenhauer bevrediging kan vinden, en onbegrijpelijk zijn ons dan ook de woorden van Wagner, die, na Schopenhauer gelezen te hebben, aan Liszt kon schrijven: »Er ist mir wie ein Himmelsgeschenk in meine Einsamkeit gekommen". De invloed van Schopenhauer is in het verdere leven van Wagner voortdurend te constateeren, totdat ten laatste een soort van Christendom en hoogst eigenaardige christelijke gevoelens weder eenigen voorrang in 's meesters geest en hart schijnen verkregen te hebben [2]).

---

[1]) Over de ontwikkeling van Wagner's pessimisme vindt men belangwekkende bladzijden bij Lichtenberger, p. 302 vlg., waaraan bovenstaande gedachten ontleend werden. Vergelijk verder ook *Hébert*, p. 125 suiv.; *Briefwechsel zwischen Wagner und Liszt*, II, I. 45; *Briefe an Röckel*, S. 65; *Weekblad voor Muziek* 1900, bl. 18. Over de toezending van het exemplaar der Trilogie schudde Schopenhauer, gelijk zijn biograaf Gwinner mededeelt, het hoofd, evenals over Wagner's muziek, waarmede hij volstrekt niet kon sympathiseeren. Voor hem was Rossini het ideaal.

[2]) In verband met hetgeen wij in de inleiding tot deze studie met den abbé Hébert over Wagner's Christendom gezegd hebben, nl. dat het onmogelijk schijnt «de méconnaître son retour progressif au sentiment chrétien", kan het

Wat hiervan zij, het drama *Tristan und Isolde* is zeer pessimistisch gekleurd en heeft — wat anderen hiertegen ook mogen beweren — zeer sterk den invloed van Schopenhauer ondergaan. Reeds in 1854, toen hij nog slechts het plan voor dat drama in zijn hoofd had, schreef hij: »Da ich im Leben noch nie das eigentliche Glück der Liebe genossen habe, so will ich diesem schönsten aller Träume noch ein Denkmal setzen, in dem von Anfang bis zum Ende diese Liebe sich so recht sättigen soll: ich habe im Kopfe einen *Tristan und Isolde* entworfen, die einfachste, aber vollblutigste musikalische Conception; mit der »schwarzen Flagge", die am Ende weht, will ich mich dann zudecken, um — zu sterben" [1]). *Tristan und Isolde* werd, toen Wagner aan het dichten en componeeren raakte, de gedramatiseerde philosophie van Schopenhauer.

Voor de volledigheid willen wij nog mededeelen, dat in die jaren van ballingschap nog de volgende geschriften van Wagner het licht zagen: *Ein Theater in Zürich*, een opstel dat kan dienen als toelichting van hetgeen Wagner in *Kunst und Revolution* en *Das Kunstwerk der Zukunft* geschreven had, een open brief aan Liszt *Ueber die Göthestiftung* en een

---

misschien zijn nut hebben, hier enkele andere woorden aan te halen van denzelfden abbé in zijn meergenoemd werk p. 175: «Que Wagner n'ait donné son adhésion à aucun *symbole* catholique ou protestant, nous en sommes convaincu; qu'il soit arrivé à mieux comprendre, à mieux apprécier *l'esprit* de l'Evangile, que les *sentiments* chrétiens se soient peu à peu reveillés dans son âme, nous ne craignons pas de l'affirmer". En op p. 222: «Désormais [d. i in zijn laatste levensjaren] Wagner n'arrête plus uniquement ses regards, comme jadis, sur les manifestations *extérieures* du christianisme; celles-ci, ne pouvant se réaliser que *pour* et *par* la nature humaine, sont nécessairement entachées d'imperfections sans nombre. Son oeil cherche à pénétrer jusqu'au coeur des choses, à saisir *l'Idée* divine à travers ses expressions incomplètes. Son ambition, c'est d'extraire, d'isoler le «contenu idéal" des dogmes et des rites pour l'offrir à la conscience humaine sous une forme artistique qui lui permette de se l'assimiler intimement. Voilà en quoi consiste le «retour au sentiment chrétien", dont nous avons parlé". Het hier aangeduide Christendom — als het ten minste dien naam nog verdient — vinden wij uitgedrukt in 's meesters zwanenzang, *Parsifal*. Vgl. Lichtenberger, o. c. pp. 198—201.

[1]) *Briefwechsel zwischen Wagner und Liszt*, II, S. 46.

opstel *Ueber musikalische Kritik.* Veel opspraak verwekte een artikel, door Wagner (onder den pseudoniem K. Freigedank) in Brendel's *Neue Zeitschrift für Musik* geplaatst, nl. *Das Judenthum in der Musik,* waarin hij aan de Joden alle scheppingskracht op kunstgebied ontzeide en er zijn spijt over uitsprak, dat zij de muzikale wereld beheerschten. In dit laatste opstel komen natuurlijk, gelijk van een man vol scherpzinnigheid als Wagner verwacht kan worden, vele juiste opmerkingen voor en legt hij den vinger op vele wonde plekken; ons wil het echter voorkomen, dat hij in het beoordeelen der Joden niet objectief genoeg is geweest. En legt men zijn uitingen over den Israëliet Meijerbeer in *Oper und Drama* naast deze bladzijden, dan blijkt, dunkt ons, duidelijk, dat minder aangename *persoonlijke* herinneringen van Wagner aan Meijerbeer de oorzaak waren van een niet voldoend gemotiveerden aanval op de Joden in het algemeen [1]). Dat de Joden daartegen opkwamen, ligt voor de hand; en toen vele jaren later, bij een herdruk van dit artikel, Wagner opdook als auteur — hetgeen overigens reeds lang een publiek geheim was — brak er een formeele storm tegen hem los. De daaruit onstane strijd is een zeer treurige geweest, waarbij echter, naar onze meening, Wagner's tegenstanders zich veel verder te buiten gingen dan hij zelf.

Hageveld. W. P. H. JANSEN.

(*Wordt vervolgd.*)

---

[1]) Vgl. *Stimmen a. M. L.* Bd. XXVI, S. 407—409.

HET WETENSCHAPPELIJK SOCIALISME VAN KARL MARX.

Het socialisme als wetenschap dagteekent uit de negentiende eeuw. Hiermede is evenwel niet gezegd, dat de socialistische denkbeelden eerst in deze eeuw ontstaan zijn. Reeds Plato had in zijn *Politikon* communistische ideeën neergelegd; te Rome vestigde zich tijdens de Republiek een tribunaat met communistische strevingen vooral onder de Gracchen; men denke in den tijd der hervorming en van den boerenkrijg aan de richting van Thomas Münzer [1]), in dien der Engelsche revolutie aan de Levellers [2]), in dien der groote Fransche revolutie aan Babeuf. In de zestiende en zeventiende eeuw kreeg men in de zoogenaamde staatsromans utopistische schilderingen van ideale maatschappelijke toestanden, o. a. de *Utopia* van Thomas Morus, den *Zonnestaat* van Campanella, de *Beschrijving eener Christelijke Republiek* van Valentinus Andreae. In de achttiende eeuw ontstonden reeds directe communistische stelsels. Morelly schreef in 1753 zijn *Basiliade ou naufrage des iles flottantes*, en in 1755 zijn *Code de la nature*. Mably gaf in 1768 zijn werk in het licht [3]). De stelsels van Morelly en Mably waren echter niet meer dan utopieën; zij verdienden niet den naam van wetenschappelijke stelsels; hun leer was nog geen wetenschappelijk socialisme. Zoo ten minste luidt de doctorale uitspraak van

---

1) Hij was een hervormer, die niet alleen op godsdienstig, maar ook op maatschappelijk gebied met nieuwe theorieën optrad.

2) Een secte in de 17e eeuw onder Karel I; zij verlangden met de vrijheid van godsdienst zelfregeering van het volk en gelijkheid van standen en vermogen.

3) Mably: *Doutes proposés aux philosophes économistes sur l'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques.*

Friedrich Engels [1]), den man, met wiens medewerking Karl Marx zijn »wetenschappelijk" socialistisch stelsel heeft ontworpen en afgerond [2]). Zelfs in de negentiende eeuw werden nog socialistische stelsels verkondigd, die door Marx en Engels met verachting als onwetenschappelijk werden bestreden. Cabet schreef in 1839 de *Reis naar Italië*, waarin hij zijne theorieën ontwikkelde. Saint-Simon [3]), Fourier [4]), Robert Owen [5]), zijn volgens hen de grootste utopisten. Ook Proudhon [6]) en Louis Blanc [7]), Godwin [8]) en William Thompson [9]), ja zelfs de machtige socialistische agitator Ferdinand Lassalle [10]) vinden in de oogen der beide grondleggers van het »wetenschappelijk" socialisme geen genade. Zij allen worden utopisten geheeten, omdat zij in hun brein zuiver theoretisch een volmaakten toekomststaat geïdealiseerd hebben, ieder op hun eigen wijze. Daardoor ontstond »slechts een soort van doorsneê-socialisme, een bont mengelmoes, dat te gemakkelijker wordt samengesteld, naarmate de scherpe hoeken van de enkele bestanddeelen in den stroom der debatten zijn afgeslepen evenals ronde kiezelsteenen in eene beek" [11]).

»Om het socialisme tot *wetenschap* te maken — zegt Engels

---

1) In zijn geschrift: *Entwicklung des Socialismus von der Utopie zur Wissenschaft*, S. 4.

2) Over het socialisme vóór de negentiende eeuw handelt uitvoerig Mr. Quack: *De Socialisten, personen en stelsels*, Deel I. Over het Socialisme in de 19e eeuw, zie II, III, IV.

3) Saint Simon: *Catechisme des Industriels* (1822); *Nouveau Christianisme* (1825); *Oeuvres de Saint-Simon et d'Enfantin* (1865).

4) Fourier: *Théorie des quatre mouvements* (1808); *Traité de l'association* (1822); *Nouveau monde industriel* (1829).

5) Robert Owen: *A new view of society* (1813—1816); *The book of the new moral world* (1820).

6) Proudhon: *Système des contradictions économiques ou philosophie de la misère.*

7) Louis Blanc: bekend door de oprichting der ateliers nationaux.

8) Godwin: *Political justice.*

9) W. Thompson: *Inquiry into the principles of the distribution of wealth* (1824).

10) F. Lassalle: Geboren 1825; gest. 1864 in een duel. »Bewaffnet mit der ganzen Bildung des Jahrhundert", zooals hij zelf zeide, heeft hij vooral de arbeiderspartij in Duitschland wakker geschud en in arbeidersvereenigingen georganiseerd. De »ijzeren loonwet" is zijn voornaamste dogma; hierover later.

11) Engels: *Entwicklung des Socialismus v. d. Utopie zur Wissenschaft*, S. 17.

terzelfder plaatse — moest het eerst worden geplaatst op den bodem der werkelijkheid". Welnu Karl Marx wordt beschouwd als de vader van dat wetenschappelijk socialisme. Hij is het, die de grondslagen heeft gelegd van een stelsel, dat niet als eene utopie is ontsprongen in zijn brein, doch dat gebouwd is op de beschouwing der feiten, die zich aan ons oog voordoen. Zietdaar wat zijn vriend Engels beweert in zijn werk: *Entwicklung des Socialismus von der Utopie zur Wissenschaft.* Wij zullen nader onderzoeken, of die bewering waarheid bevat. Zeker is het, dat Marx een geheelen ommekeer in de socialistische beweging heeft veroorzaakt; en ook: dat hij in werkelijkheid de vader is van het systeem, dat tegenwoordig het wetenschappelijk socialisme *genoemd* wordt. De invloed van Friedrich Engels bij de uitwerking van dit systeem is geenszins te onderschatten. Veertig jaren heeft hij met Marx te zamen gearbeid (1844—1883). Vandaar dat het wetenschappelijke socialisme ook wel genoemd wordt het Marx-Engelsche systeem. Marx blijft echter de meester, Engels de leerling.

Jäger [1]) schrijft omtrent de beteekenis van Marx het volgende: »De beteekenis van Marx is zoo groot, dat alle vroegere socialisten der Duitsche, Fransche en Engelsche school zoo goed als vergeten zijn, en alleen nog historische waarde hebben. Met Marx begint een nieuw tijdvak voor het socialisme, het tijdvak van verstandelijke rijpheid, de periode der mannelijkheid. Naast de wetenschappelijke beteekenis van Marx' arbeid en in innig verband daarmee staat nog de omstandigheid, dat Marx de socialistische denkbeelden vrij van alle nationale ideeën heeft ontwikkeld.... Een uiteenzetting van het moderne socialisme moet zonder twijfel met Karl Marx beginnen. Hij is ontegenzeggelijk de meest beduidende en meest oorspronkelijke voorvechter van het socialisme van onzen tijd. Alle anderen steunen op hem en leven van zijne gedachten".

Karl Marx, de zoon van een »Königl. preusz. Oberbergrath",

---

[1]) Jäger: *Der moderne Socialismus.* Berlin 1873.

werd den 2en Mei 1818 te Trier geboren. Na de voleinding zijner juridische studiën, die hij met een schitterend examen besloot, wijdde hij zich geheel en al aan de philosophie en de oeconomie, terwijl hij laatstgenoemde wetenschap bijzonder in betrekking tot het arbeidersvraagstuk bestudeerde. Geheel zijn leven besteedde hij aan de voorbereiding en verwezenlijking der socialistische revolutie. Met dat doel vertrok hij naar Parijs om met Arnold Ruge de *Deutsch-Französichen Jahrbücher* en met H. Heine het blad *Vorwärts* te redigeeren. Uit Frankrijk verdreven, vestigde hij zich in 1844 te Brussel, en gaf vandaar in 1847 zijn *Manifest der communistischen Partei* in het licht [1]).

In Maart 1848 werd hij ook uit België verdreven, doch kon tengevolge der Februari-revolutie in Frankrijk terugkeeren. Tengevolge der Maart-revolutie te Berlijn stond de toegang in Pruisen voor hem open. Hij ging naar Keulen en nam daar de redactie van de roodgekleurde *Rheinische Zeitung* over. Zijn verblijf aldaar was van korten duur, want reeds in 1849, in welk jaar de *Rheinische Zeitung* onderdrukt werd, moest hij zich opnieuw in ballingschap begeven. Na een kort verblijf te Parijs vestigde hij zich voor goed te Londen, waar hij stierf in 1883.

Marx' hoofdwerk is getiteld: *Das Kapital, Kritik der politischen Oeconomie.* Het was oorspronkelijk berekend op vier deelen, waarvan echter slechts drie verschenen zijn. Marx zelf heeft slechtst het eerste deel uitgegeven in 1867; in 1890 bezorgde Fredr. Engels den vierden druk. Deze publiceerde ook uit Marx' nalatenschap het tweede deel in 1885, het derde in 1894. Verder zijn het meest bekend *Zur Kritik der politischen Oeconomie* (1859); *Misère de la philosophie,* (1868), een werk gericht tegen Proudhon [2]); *Manifest der communistischen Partei* (1847); *Lohnarbeit und Kapital* [3]).

---

[1]) Dit Manifest, dat Marx met zijn vriend Engels uitgaf, riep de proletariërs van alle landen op tegen de overheersching van het kapitalisme.

[2]) In 1885 gaf Bernstein eene vertaling in het Duitsch: *Elend der Philosophie.*

[3]) Van Engels zijn de volgende geschriften de voornaamste: *Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staates; Entwicklung des Socialismus von der Utopie zur Wissenschaft; Herrn Dühnings Umwälzung der Wisssenschaft; Die Lage der arbeitenten Klassen in England,* Engels stierf in 1895.

De geheele Marxistische theorie vervalt in twee deelen, namelijk: eene oeconomische en eene philosophische theorie.

Het oeconomische gedeelte zijner leer bevat een onderzoek naar den rechtstitel, dien de bezittende klasse heeft op haar eigendom. Het brandpunt ervan is de vraag: heeft de bezittende klasse een rechtmatigen titel op haar bezit, of berust onze kapitalistische maatschappij op een principiëel onrecht? Wij zeggen *principiëel*: want dat accidenteel zeer dikwijls kapitalisten zich op onrechtvaardige wijze verrijken, is niet te loochenen. De vraag is: ligt het in de natuur der kapitalistische maatschappij, dat zij onrechtvaardig is? Dat wil Marx aantoonen, dat is de roode draad, die door zijne geschriften heen loopt. En na dit, volgens zijne meening, bewezen te hebben, komt hij tot het besluit, dat het privaatbezit van alle productie-middelen (fabrieken, mijnen, machinen, enz.) moet worden afgeschaft. De gemeenschap moet dat alles overnemen; dan eerst zal een einde komen aan den onrechtvaardigen toestand.

Zijn philosophische leer berust op de materialistische geschiedenis-opvatting, waarmede hij tracht te bewijzen, dat de ineenstorting der tegenwoordige kapitalistische maatschappij door niets is te stuiten. Men mag trachten het socialisme te weerleggen, of practische maatregelen nemen om den »Zusammenbruch" der maatschappij tegen te houden. Vruchteloos! *Noodzakelijk* moet de bestaande maatschappij plaats maken voor de socialistische. De ijzeren wetten der historie regelen de ontwikkeling der maatschappij als de natuurwetten de organische natuur.

Wij zullen eerst zijn oeconomische theorieën uiteenzetten, en aan een critiek onderwerpen, en daarna zijn philosophische beginselen behandelen.

Vooraf zij nog opgemerkt, dat niet allen, die het privaateigendom van productiemiddelen willen opheffen, aanhangers zijn van de theorieën van Marx. Onder hen bestaan namelijk twee gansch uiteenloopende richtingen: het anarchisme en de sociaal-democratie. De anarchisten o. a. de Rus Bakunin (door wien de anarchistische partij gesticht is; gest. 1876),

Krapotkin, Max Stirner, Proudhon, Elisée Reclus, J. Most, en hunne volgelingen willen den eigendom der productiemiddelen niet overdragen aan den staat, maar aan autonome arbeidersgroepen, die slechts foederatief verbonden zullen zijn. Bakunin noemt den staat zelfs den moordenaar der vrijheid; geen staat dus, maar anarchie. De sociaal-democraten staan echter volkomen op het standpunt van Marx: de staat moet eigenaar worden der productiemiddelen [1]). De sociaal-democratische partij vormt een ontzaglijke macht over geheel de wereld. In Duitschland bracht zij bij de verkiezingen voor den rijksdag in 1898 een stemmen-aantal van 2.170.000 op haar eigen candidaten uit [2]). Op den socialistischen partijdag, die van den 14den tot den 20sten October 1891 te Erfurt werd gehouden, sloten zich zoo goed als alle sociaal-democraten van Duitschland ten volle aan bij de zuivere Marxistische beginselen. Het program van Erfurt, dat tot nog toe ongewijzigd voortbestaat, werd de vaan, waarom de groote sociaal-democratische partij van alle landen der wereld zich schaarde. De aanneming van het Erfurter program beteekende vooral eene volledige overwinning van de Marxisten op de volgelingen van Lassalle. In Frankrijk wordt dit program gevolgd door de groote partij der Collectivisten, terwijl de Possibilisten slechts in enkele ondergeschikte punten van hen afwijken. In Engeland hebben de Marxistische principen minder diep wortel geschoten. In Denemarken evenwel, in Oostenrijk, in

---

[1]) Een tweede verschil tusschen anarchisten en sociaal-democraten bestaat hierin, dat de anarchisten volstrekt niet aan politieke actie willen deelnemen, terwijl de sociaal-democraten daarentegen zooveel mogelijk door verovering der politieke macht zich zoeken te organiseeren tot een partij, die eenmaal krachtig genoeg zal zijn om tegen het kapitalistendom op te treden en het beheer van den arbeid over te nemen. Het anarchisme wil den toestand veranderen door geweldige revolutie, waarbij het kapitalisme in bloed en vlammen zal ondergaan. De sociaal-democratie wil door geleidelijke ontwikkeling haar doel bereiken.

[2]) In 1873 bedroeg het aantal 331.458; in 1893 1.786.000. In de drukkerij van de *Vorwärts* verschenen in 1896 achttien nieuwe geschriften in 926.000 exemplaren; een vlugschrift in 2 millioen, een März-Zeitung in 190.000 en eene Mai-Zeitung in 200.000 exemplaren. Zie Biedermann: *Vorlesungen über Socialismus und Social-politik*, S. 71.

Nederland, België, Amerika, Australië, bezit de sociaal-democratie vele aanhangers [1]).

I. OECONOMISCHE GRONDSLAGEN.

Het kapitaal komt volgens Marx »von Kopf bis Zeh aus allen Poren blut- und schmutztriefend" ter wereld [2]); want het is niets anders dan onbetaalde, den arbeiders onrechtvaardig afgeperste arbeid. Om dit doodvonnis tegen het kapitaal te rechtvaardigen, bedient Marx zich van zijn waardetheorie en van zijne leer over de meerwaarde.

DE WAARDETHEORIE. — Beschouwen wij de tegenwoordige maatschappij, dan zien wij dat haar geheele rijkdom uit *waren* bestaat [3]). Eene waar is een arbeidsproduct, dat de producent vervaardigt, niet voor eigen gebruik of voor de met hem verbonden menschen, doch alleen met het doel om het te ruilen tegen andere producten. Het zijn dus niet natuurlijke, doch maatschappelijke hoedanigheden, die een product tot waar maken. Wanneer b.v. iemand uit vlas garen spint om het tot linnen te laten weven, dat in de eigen familie verbruikt zal worden, dan is dat garen een gebruiksvoorwerp, doch geen waar. Spint iemand garen om met zijn buurman daartegen tarwe te kunnen inruilen, dan is dat garen eene waar; op zich beschouwd is het wel een gebruiksvoorwerp, doch hier is het bestemd om een maatschappelijke rol te spelen: het moet geruild worden. Aan de maatschappelijke functie

---

[1]) Volgens een statistiek van den Deenschen socialist Dr. Lang zijn in Denemarken 90.000 sociaal-democraten, in Noorwegen 11.600, in Zweden 100,000, in België 534.000, in Frankrijk 1.000.000 (verdeeld over de verschillende richtingen), in Oostenrijk 500.000, in Zwitserland 55 000, in Spanje 200.000, in Italië 137.000, in Engeland slechts 25.000. Volgens het jongste congres der S. D. A. P. telt de partij in ons land 3200 leden.

De oude Trades-Unions en de nieuwe arbeiders-vereenigingen in Engeland onder leiding van John Burns en van Keir Hardie zijn niet sociaal-revolutionair, al gaan ze ook een enkele maal in politieke actie met de sociaal-democraten mee. Met betrekkelijk weinig gevolg hebben Dr. Aveling en Eleonore Marx, de dochter van Karl Marx, in Engeland gewerkt aan de verspreiding der sociaal-democratische beginselen.

[2]) *Das Kapital*, I, S. 790. (2e uitgave 1872).

[3]) *Das Kapital*, S. 9.

van een product kan men onderscheiden, of het een waar is al dan niet.

Niet altijd heeft men waren geproduceerd met het doel om te ruilen; niet altijd dus was de productie eene warenproductie, zooals zij thans is. Bij de oudste primitieve volkeren was de voortbrenging communistisch, d. w. z. de gemeenschap leidde de productie. Een ieder arbeidde rechtstreeks voor de gemeenschap, aan haar vervielen alle door den arbeid voortgebrachte gebruiksvoorwerpen, zij wees aan ieder zijn deel in de gezamenlijke producten aan. Eerst hebben de menschen waarschijnlijk op de wijze van sommige dieren in horden samengeleefd, later leefden zij gegroepeerd in familieverbanden. Onder hen heerschte gemeenschappelijk bezit van grond en bodem en van gekweekte kudden. Bij eene verdere ontwikkeling werd datgene, wat aan de familie in haar geheel toebehoorde, door de familie*hoofden* in bezit genomen (een voorbeeld hiervan geven ons, volgens Marx, de patriarchen van het Oude Testament); doch nog steeds werd alles ten bate der gemeenschap gebruikt. Er bestonden toenmaals nog geen waren, want er werd niets geruild [1]). Helaas, de schoone dagen van dit communisme waren ras vervlogen. Doordat het voortbrengingsvermogen der productiemiddelen zich ontwikkelde, begon men ongemerkt meer te produceeren dan voor de behoeften der gemeenschap noodig was. Een stam nomadische herders komt b.v. op zijn tochten in aanraking met zulk een gemeenschap. Het ligt voor de hand, dat de eene stam zijn overschot aan vee gaarne ruilt tegen de overtollige werktuigen en wapens, die de andere stam bezit. Het overtollige vee en de overtollige werktuigen en wapens worden door den ruil waren [2]). De »urwüchsige" communistische productiewijze

---

1) Als voorbeeld van zulk een communisme in onze dagen wijst Marx (*Kapital*, S. 55) op sommige patriarchale boerenfamilies, »die für den eignen Bedarf, Korn, Vieh, Garn, Leinwand, Kleidungstücke u. s. w. produciren"; en op de Indische dorpsgemeenten, waarin alle personen ook onmiddellijk voor de gemeenschap werken.

2) *Kapital*, S. 66: »Der Waarenaustausch beginnt, wo die Gemeinwesen enden, an den Punkten ihres Contacts mit fremden Gemeinwesen. Sobald aber Dinge einmal in auswärtigen, werden sie rückschlagend im innern Gemeinwesen Waaren"

was verbroken; de warenproductie begint. Onafhankelijk van de gemeente begonnen ook weldra de arbeiders zelf hunne producten tegen de producten van andere volken in te ruilen. Doch dit kon niet geschieden, of men moest elkander langzamerhand als privaat-eigenaars van de productiemiddelen en van de arbeidsproducten gaan beschouwen. Hierdoor kregen nu ook de producten van den arbeid een geheel ander karakter dan voorheen. Zoolang de productie onmiddellijk gemeenschappelijk was, traden de verhoudingen der producenten tot elkaar helder aan het licht. Toen de productie echter haar maatschappelijk karakter verloren had, en de arbeiders niet meer onmiddellijk voor de gemeenschap doch alleen middellijk er voor werkten, werd dit geheel anders. De verhouding der producenten tot elkander werd eene verhouding der arbeidsproducten [1]). Men ruilde elkanders producten in; doch hierbij valt op te merken, dat niet de waren zelf met elkander vergeleken werden, veeleer was het de menschelijke arbeid, die in de waren steekt, welke voortaan vergeleken werd. Aan de natuurvormen der waren worden dus onder de heerschappij der warenproductie eigenschappen toegeschreven, die mystiek schijnen, zoolang ze niet verklaard worden uit de verhouding der producenten tot elkander. Marx noemt dit het »fetichisme" der waren, »der den Arbeidsproducten anklebt, sobald sie als Waaren producirt werden, und daher von der Waarenproduction unzertrennlich ist" [2]). Zietdaar waarom hij op bl. 47 zegt: »Eine Waare scheint auf den ersten Blick ein triviales Ding. Ihre Analyse ergibt, dass sie ein sehr vertracktes Ding ist, voll metaphysischer Spitzfundigkeit und theologischer Mucken" [3]). Ook dit tijdperk der warenproductie mocht niet immer blijven bestaan. Op het einde der zestiende eeuw ontstond een geheel nieuwe periode [4]),

1) *Kapital*, S. 48.

2) *Kapital*, S. 49.

3) *Kapital*, S. 47.

4) Bij de behandeling van het *philosophisch* gedeelte der Marxistische leer zullen wij uitvoeriger over die ontwikkeling en hare oorzaken te spreken hebben. Wij geven hier alleen de groote lijnen, voor zoover die noodig zijn om de oeconomische theorie te begrijpen.

het tijdperk der manufactuur [1]). Had men tot nog toe, in het tijdvak van den eenvoudigen warenruil, alleen de overtollige producten geruild, thans begon men producten te vervaardigen alleen met het doel om te ruilen. De eenvoudige warenruil verliep dus op het einde der zestiende eeuw in de zuivere warenproductie, die haar hoogste ontwikkeling bereikte, toen op het einde der achttiende eeuw door de uitvinding der machinen en de toepassing van den stoom de moderne groot-industrie ontstond. Vrij van alle banden, sinds het beginsel der vrije concurrentie is ingevoerd, produceeren onze moderne kapitalisten immer en immer voort, niet om die producten voor eigen gebruik aan te wenden, maar om te ruilen. Alle producten nemen dus het karakter van waren aan; en indien het nog voorkomt, dat enkele arbeidsproducten geen waren zijn, dan vindt dit zijne verklaring in de omstandigheid, dat er nog enkele overblijfselen van oude productiewijzen gevonden worden; men denke b.v. aan eene patriarchale boerenfamilie.

Hoe nu wordt bij den ruil de waarde eener waar bepaald? m. a. w. wat is de ruilwaarde van eene waar? Om hierop een antwoord te geven begint Marx met de gebruikswaarde van eene zaak te onderscheiden van hare ruilwaarde. En volkomen is hij in zijn recht, want gebruikswaarde en ruilwaarde zijn twee verschillende begrippen. De gebruikswaarde eener zaak bestaat in het nut, dat zij heeft om voor een of ander doel te worden aangewend; zij hangt dus af van de physische of chemische eigenschappen die eene zaak bezit. De ruilwaarde eener zaak daarentegen is de verhouding, waaronder zij tegen eene andere waar kan worden ingeruild. Nu verklaart verder Marx, dat de ruilwaarde eener waar niets met hare gebruikswaarde heeft uit te staan, doch dat zij alleen wordt bepaald door *den menschelijken arbeid*, die in de waar is opgenomen. In dit antwoord ligt de kernthesis van het gansche

[1]) De manufactuur is die industrie, welke niet ten volle met de moderne groot-industrie gelijk staat, doch die ook niet meer is wat de huis-industrie der middeneeuwen was. Haar tijdvak loopt van het midden der zestiende tot het einde der achttiende eeuw; dan begint de groot-industrie.

moderne socialisme; het is dus een nadere beschouwing waard.

Koopt iemand olie, dan kan hij die voor verschillende doeleinden gebruiken; zietdaar de gebruikswaarde der zaak (Gebrauchswerth, Nützlichkeit). Men kan de olie ook tegen andere waren inruilen; zietdaar de ruilwaarde (Tauschwerth). De gebruikswaarde nu telt bij de bepaling der ruilwaarde niet mede [1]). De ruilwaarde is niets anders dan de in de waren opgehoopte arbeid, gemeten naar den arbeidstijd. Het karakter der ruilwaarde bestaat dus in den arbeid, de grootte der ruilwaarde hangt af van den arbeids*tijd*.

Marx heeft dit princiep niet zelf gevonden, maar hij heeft het den »Kinderfibeln der bürgerlichen Oeconomien entlehnt". Vóór hem hadden Locke, Smith, Ricardo en anderen hetzelfde geleerd. Vooral zijn het de beginselen van David Ricardo [2]), waarop Marx steunt en voortbouwt. Hij heeft echter Ricardo's princiep over de waarde »verbeterd", doordat hij onderscheid heeft gemaakt tusschen arbeid en arbeidskracht, zooals wij later zien zullen. Hij voert dan Ricardo's argument voor zijne stelling aan [3]): »Een ding kan gebruikswaarde zijn, zonder ruilwaarde te zijn. Dit is het geval, wanneer het nut dier zaak niet door arbeid is tot stand gekomen. Zoo lucht, wind, water, de vruchten van een oerwoud, het hout van wilde bosschen". Derhalve, besluit Marx, zonder menschelijken arbeid geen ruilwaarde. — Intusschen heeft hij een geheel nieuw bewijs voor zijne stelling: als ruilwaarden zijn alle waren niets anders dan een bepaalde mate »festgeronnener Arbeit".

»Nemen wij [4]) twee waren, b.v. ijzer en tarwe. Wat ook de ruilverhouding dezer twee waren zij, altoos is deze voor te stellen door eene wiskundige vergelijking: b.v. één hectoliter tarwe = twee centenaars ijzer. Wat zegt deze vergelijking? Dat er iets gemeenschappelijks van gelijke grootte in de beide

---

1) *Kapital*, S. 12. »Als Tauschwerthen enthalten die Waaren kein Atom Gebrauchswerth".

2) Ricardo: *Grundsätze der Volkswirthschaft und der Besteuerung.*

3) *Kapital*, S. 15.

4) *Kapital*, S. 11.

verschillende dingen bestaat. Beide zijn alzoo gelijk aan een derde, dat in en voor zich noch het een noch het ander is. Ieder der beide waren moet alzoo, voor zoover zij ruilwaarde is, terug te brengen zijn tot een derde".

Is dit gemeenschappelijke een of andere natuurlijke eigenschap der waren? Neen, antwoordt Marx, want de physische eigenschappen der waren zijn qualitatief verschillend; daarin kan dus het gelijke niet bestaan [1]). Dat verschil van qualiteit zal de aanleiding zijn, waarom ik tot den ruil overga; doch het gemeenschappelijke is het niet. Indien wij de gebruikswaarde (de qualiteiten) buiten beschouwing laten, dan hebben alle waren slecht één ding gemeen, nl. dat zij *producten zijn van menschelijken arbeid* [2]). Hierbij moet men niet letten op den bijzonderen vorm van arbeid, waaraan de waren hun ontstaan te danken hebben; het doet niets ter zake, of schrijnwerkers- of spinnersarbeid aan de zaak is besteed; bij de waardebepaling geldt alleen, dat een waar product is van *menschelijken arbeid in het algemeen,* van abstract menschelijken arbeid [3]). De hoeveelheid nu van den arbeid bepaalt de grootte der waarde, en die hoeveelheid wordt afgemeten naar den arbeidstijd, die noodig is geweest [4]).

Marx voorzag de objectie, die hiertegen zou worden gemaakt. Indien de arbeidstijd de grootte der waarde bepaalt, dan zal een zaak meer waarde hebben, naarmate haar vervaardiger luier en onbekwamer is. Doch hij antwoordt met eene nieuwe distinctie: er is hier geen sprake van individueelen, maar van maatschappelijken arbeid; men neme dus als maatstaf den *maatschappelijk gemiddelden arbeidstijd,* d. w. z. den arbeidstijd, die in het algemeen vereischt wordt om, met

---

[1]) »Das Gemeinsame kann nicht eine geometrische, physische, chemische oder sonstig naturliche Eigenschaft der Waaren sein". *Kap.* S. 12.

[2]) *Kapital,* S. 12: »Seht man nun von Gebrauchswerth der Waaren ab, so bleibt ihnen nur noch eine Eigenschaft, die von Arbeitsproducten".

[3]) *Kapital,* S. 13: »Es ist nichts von ihnen ubrig geblieben als eine blosse Gallerte unterschiedslooser menschlicher Arbeit, d. h. Verausgebung menschlicher Arbeitskraft ohne Rucksicht auf die Form ihrer Verausgabung".

[4]) *Kapital,* S. 13.

de voorhanden zijnde maatschappelijk normale productievoorwaarden en den maatschappelijk gemiddelden graad van vaardigheid en intensiteit van arbeid, eene gebruikswaarde te vervaardigen [1]).

Zietdaar wat Marx bedoelt met zijne waardetheorie, die vervat is in de doctrinaire uitspraak: »Als Werthe sind alle Waare *nur* bestimmte Masse festgeronnener Arbeit [2])". De waarde b.v. van eene tafel lost zich op in de waarde van den arbeid, die noodig was om haar te vervaardigen, en in de waarde van het hout; om de waarde van dit hout te bepalen, moeten wij echter teruggaan, totdat wij stuiten op den arbeid van den houthakker. Zoo lost zich eindelijk *alle* waarde op in arbeid en in *niets anders dan arbeid* [3]).

Deze waardetheorie nu, zooals Marx haar ontwikkelt, is de oeconomische grondslag van het »wetenschappelijk" socialisme, want zij is het princiep, waaruit hij straks de meerwaarde-theorie afleidt, welke laatste theorie de schandelijke ongerechtigheid onzer kapitalistische maatschappij duidelijk op de kaak zal stellen.

Voordat wij zijne leer over de meerwaarde uiteenzetten, moeten wij hem eerst even volgen, waar hij over de *vormen* spreekt, waarin de waarde voor ons oog verschijnt. In den aanvang der warenproductie werden slechts hier en daar somtijds waren geruild. In deze aanvangsperiode werd slechts ééne waar met een andere waar in een zekere verhouding

---

1) *Kapital*, S. 13. Marx noemt dit »gesellschaftliche Durchschnitts-Arbeit".

2) *Kapital*, S. 12.

3) Marx heeft niet geleerd: de arbeid is de bron van allen rijkdom. Hij beweert alleen, dat arbeid de bron is van alle waarde. De waarde nu is een historisch begrip, dat alleen geldt voor het tijdperk der warenproductie, want in eene communistische maatschappij heeft men geen waarden, men heeft dan alleen gebruiksvoorwerpen. Rijkdom daarentegen is iets stoffelijks, is samengesteld uit gebruiksvoorwerpen, en wordt onder alle productiewijzen, ook onder de communistische, voortgebracht. Op bl. 80 van *Das Kapital* zegt Marx dan ook: »Arbeid is niet de eenige bron der gebruikswaarden, van den stoffelijken rijkdom. De arbeid is zijn vader, zooals William Petty zegt, en de aarde zijne moeder". In het program van Gotha (1875) werd de thesis, dat arbeid de bron van allen rijkdom was, nog gevonden. De opstellers van het Erfurter-program (1891) schrapten haar, omdat zij niet met de Marxistische theorie overeenkwam.

gesteld, b.v. een bronzen hamer = 20 pond steenzout; dezen vorm noemt Marx den eenvoudigen of enkelvoudigen waardevorm. Toen echter eene waar, b.v. vee, niet meer bij uitzondering maar zeer dikwijls tegen andere waren geruild werd, kreeg die waar een vasten waardevorm; men ging zeggen: een koe = twee mantels = één zwaard = tien sandalen enz. Deze waardevorm noemt hij den totalen of ontplooiden waardevorm. Doch de warenproductie ontwikkelde zich verder. Het aantal producten, dat voor den ruil wordt vervaardigd, groeit aan, en de gewoonte-ruil strekt zich uit over een steeds grooter aantal der meest verschillende waren. Niet slechts vee, ook zwaarden, gordels, sandalen enz. worden thans volgens vaste gewoonte geruild. Het meest gangbare dezer artikelen, b.v. het vee, wordt het artikel, waarin de waarden der waren het vaakst uitgedrukt worden, totdat het ten slotte het eenige is. Dan is het punt bereikt, waarop de tweede der boven opgezette formules in werking treedt, de algemeene waardevorm. Sinds langen tijd zijn de edele metalen, het geld, de algemeene waardevorm.

* * *

MEERWAARDE-THEORIE. — Nadat Marx ons heeft ingelicht omtrent zijne begrippen over de waarde eener waar, voert hij ons naar de markt, waarop de waren te koop worden aangeboden. Een groot verschil op die warenmarkt voorheen of thans! In den aanvangstijd immers van den productenruil werd eene waar verkocht om daarvoor eene andere in ruil terug te ontvangen. Dit geschiedde of wel onmiddellijk (toen de eenvoudige warenvorm nog vigeerde) doordat men de eene waar tegen de andere inruilde; of wel eenigen tijd later middellijk door tusschenkomst van den algemeenen waardevorm, het geld. Men verkocht een *waar*, men ontving *geld*, en voor dit geld kocht men een nieuwe *waar*. De formule der eenvoudige warencirculatie is dus: W. — G. — W.

Doch mettertijd ontwikkelt zich uit dezen vorm van de circulatie der waren een nieuwe bewegingsvorm: *koopen om*

te verkoopen. De formule van den nieuwen circulatievorm luidt: G. — W. — G.

Deze twee kringloopen verschillen van elkander in den grond. De eerste toch heeft ten doel de consumptie: ik verkoop eene waar, die ik niet noodig heb, om een andere waar te koopen, waaraan ik wel behoefte heb. Anders is het met den kringloop G. — W. — G. Deze heeft niet ten doel de consumptie, maar winst. Men koopt voor geld eene waar om deze later *duurder* te verkoopen; anders is de ruil nutteloos. Ik koop b.v. voor honderd gulden eene waar, om ze tegen een hoogeren prijs van de hand te zetten, wellicht voor honderd en tien gulden. Deze tien gulden is bijgevoegde waarde; Marx noemt ze de meerwaarde (m). De volledige formule voor den tweeden kringloop op de warenmarkt is dus: G. — W. — G. + m [1]).

Rijst de vraag: hoe ontstaat de meerwaarde? Eene vraag, welke na die omtrent de *elementa constitutiva* [2]) der ruilwaarde in het Marxistische systeem de voornaamste is.

Marx beantwoordt haar volgender wijze: men is geneigd te meenen, dat de meerwaarde ontstaat eenvoudig door de akt van koopen en verkoopen. Dit is echter geheel en al een onjuiste voorstelling. Want al ontvangt een koopman bij den verkoop meer dan hij bij den koop betaald heeft, dan is daarom nog geen meerwaarde ontstaan. De waarde der gekochte en weer verkochte waar is volgens Marx dezelfde gebleven. Ondersteld: iemand koopt voor negentig gulden eene waar, die eigenlijk honderd gulden waarde heeft, en verkoopt ze weer voor honderd en tien gulden. Hij heeft dan na afloop van alles twintig gulden meer dan vroeger; doch de waarde der waar is niet vermeerderd. »Es ändert nichts an der Sache, wenn das Geld als Circulationsmittel

---

1) Hierbij zij opgemerkt, dat het geld, eerst wanneer het in deze beweging is, door Marx kapitaal wordt genoemd. Niet alle geld is kapitaal. Het wordt kapitaal, wanneer het wordt aangewend om den kringloop te maken G. — W. — G. + m. Kapitaal is dus volgens Marx: meerwaarde afwerpende waarde. *Kapital,* S. 136.

2) *Elenenta constitutiva* zijn de bestanddeelen, die het wezen eener zaak samenstellen.

zwischen die Waaren tritt und die Akten des Kaufs und Verkaufs sinnlich auseinanderfallen. Die Werth der Waaren ist in ihren Preisen dargestellt *bevor* sie in die Circulation treten, also Voraussetzung und *kein Resultat* derselben" [1]). Koop noch verkoop scheppen meerwaarde. Indien ik de grootere waarde, die zich ten slotte in de handen des koopmans bevindt, meerwaarde zou willen noemen, zou ik evengoed de waarde, die een dief uit den zak van een ander steelt, meerwaarde kunnen noemen [2]). »Die Bildung der Mehrwerth, und daher die Verwandlung von Geld in Kapital, kan nicht dadurch erklärt worden, dass die Verkäufer die Waaren über ihren Werthe verkaufen noch dadurch, dass die Kaüfer sie unter ihren Werthe kaüfen" [3]).

Het historisch begin van de toeëigening der meerwaarde heeft ongetwijfeld op deze wijze plaats gehad: hetzij met tusschenkomst der warencirculatie door het koopmanskapitaal, hetzij volkomen openlijk zonder die tusschenkomst door het woekerkapitaal. Maar dan was dit slechts mogelijk door schennis van de wetten der warencirculatie. Deze wetten immers eischen, dat waarden slechts tegen *gelijke* waarden geruild worden, aequivalent tegen aequivalent. »In seiner *reinen* Form bedingt der Circulationsprocess der Waaren Austausch gegen Aequivalenten" [4]). Het handelskapitaal is dan ook in het Marxistisch systeem onmiddellijk verbonden met de begrippen van roof en bedrog [5]). Wat het woekerkapitaal betreft, geven wij dit toe.

Om echter het ontstaan der meerwaarde in onze moderne maatschappij te verklaren, moeten wij ons volgens Marx, niet bepalen tot die twee soorten van kapitaal; zij zijn immers niets meer dan »antidiluvianische Gestalten" [6]). In onze maat-

---

1) *Kapital,* S. 141.

2) Kautsky: *Oeconomische theorieën von Marx*, S. 38.

3) *Kapital,* S. 145.

4) *Kapital,* S. 144.

5) *Kapital,* S. 148. »Krieg ist Raub, Handel ist Prellerei": deze woorden van Franklin maakt Marx tot de zijne.

6) *Kapital,* S. 148.

schappij heerscht een hoogere kapitaalvorm, namelijk het industrieele kapitaal.

Eenerzijds is het duidelijk [1]), dat de meerwaarde niet door de warencirculatie kan ontstaan; doch van den anderen kant erkent Marx, dat zij ook niet buiten de circulatie kan geschapen worden. »Es hat sich gezeigt, dass der Mehrwerth *nicht aus* der Circulation entspringen kann". »Es ist aber unmöglich, dass der Waarenproducent *auszerhalb* der Circulationssphäre Werth verwerthe und daher Geld oder Waaren in Kapital verwandle" [2]).

Slechts ééne oplossing is mogelijk. Indien de kapitalist op de warenmarkt eene waar kan vinden, die de eigenschap bezit om bron van nieuwe waarde te zijn, wier verbruik het scheppen van waarde is, dan is het raadsel verklaard. Welnu in onze maatschappij vindt de kapitalist zulk een waar, en wel: *de arbeidskracht* van den werkman.

»Onder arbeidskracht verstaan wij [3]) het totaal der lichamelijke en geestelijke vermogens, die in de lichamelijkheid, de levende persoonlijkheid eens menschen bestaan en die hij in beweging brengt, zoodra hij gebruikswaarden van eenigen aard produceert."

Niet altijd is de arbeidskracht eene waar geweest [4]). De slaaf kon zijne kracht niet aan den slavenbezitter verkoopen: hij behoorde zijn meester geheel en al, en had dus geen macht meer over zich zelven; hij zelf was eene waar. De lijfeigene van later tijd kon slechts een deel zijner kracht verkoopen. Hij ontving niet een loon van den eigenaar van grond of bodem: de eigenaar ontving van hem een tribuut; de lijfeigene behoorde bij den grond, en wierp den heer van grond en bodem vruchten af. Doch de vrije arbeider van onzen tijd verkoopt zijne arbeidskracht. Hij is vrij om over die kracht te beschikken; hij is een vrij man. Van den anderen kant kan hij zonder productiemiddelen met die kracht niets

1) *Kapital*, S. 149.
2) *Kapital*, S. 150.
3) *Kapital*, S. 152.
4) Marx, *Lohnarbeit und Kapital.*

beginnen. Hij is dus wel genoodzaakt zijne kracht te verkoopen aan den kapitalist, den eigenaar van fabrieken, mijnen, machinen enz. Zijne arbeidskracht wordt eene waar, die hij, wil hij met zijn gezin blijven leven, den kapitalist te koop moet aanbieden.

Gelijk alle andere waren bezit de waar arbeidskracht eene waarde. Hoe wordt deze bepaald?

»De waarde der arbeidskracht, gelijk die van elke andere waar, wordt bepaald door den arbeidstijd, die tot haar voortbrenging, dus ook tot haar weder-voortbrenging, maatschappelijk noodzakelijk is" [1]). M. a. w. om de arbeidskracht in stand te houden is dagelijks noodig een zeker quantum levensmiddelen. De arbeidstijd dus, die gemiddeld maatschappelijk noodzakelijk is om een product te leveren, waarvoor men dat quantum levensmiddelen kan koopen, is de noodzakelijke arbeidstijd, is dus de waarde der arbeidskracht. Onder het woord levensmiddelen hebben wij te verstaan: kleeding, voeding, woning, brandstof en het onderhoud der kinderen. Het spreekt van zelf, dat de kosten van dit alles verschillend zullen zijn, naarmate de intensiteit van den arbeid grooter of kleiner is. Ook heeft men rekening te houden met de eischen van het land: in een land, waar de arbeiders barrevoets loopen of niets leeren, zullen de behoeften geringer zijn dan daar waar zij hooger ontwikkeld zijn, waar zij b.v. voetbedekking dragen of kranten en boeken lezen. »In tegenstelling tot andere waren — zegt Marx [2]) — bevat dus de waardebepaling der arbeidskracht een historisch en zedelijk element".

Gesteld nu: iemand heeft noodig om een dag te leven 3 shilling (het voorbeeld is van Marx zelf: *Das Kapital*, S. 180). Betaalt nu de kapitalist aan hem deze som, dan betaalt hij de waarde (Tauschwerth) der arbeidskracht, en volgens de wetten der bestaande oeconomie behoort dan ook aan hem de volle gebruikswaarde van de arbeidskracht. Koopt iemand een vat olie en betaalt hij de ruilwaarde, dan komt hem de

---

1) *Kapital*, S. 155.
2) *Kapital*, S. 156.

gebruikswaarde der olie toe. Niet anders is het met den kooper der arbeidskracht.

De kapitalist verlaat nu met zijne gekochte waar de markt. »Der Kapitalist schreitet voran, der Arbeitskraftbesitzer folgt ihm nach als sein Arbeiter; der Eine bedeutungvoll schmunzelnd und geschäftseifrig, der Andre scheu, widerstrebsam, wie Jemand, der seine eigene Haut zu Markt getragen und nun nichts andres zu erwarten hat als die Gerberei" [1]). Bij den koop der arbeidskracht veronderstellen wij, dat zij 3 shilling per dag waard is, en dat in zes uren tijd een product van dat bedrag kan worden afgeleverd. Zes uren is dus de noodzakelijke arbeidstijd. De kapitalist voert nu den werkman in zijne werkplaats en geeft hem gelegenheid niet alleen om zes uren maar om twaalf uren te arbeiden. Hierin ligt het kardinale punt der »kapitalistischen Plusmacherei" [2]).

Zes uren werkt dus de arbeider voor den kapitalist; want aan dezen heeft hij zijne arbeidskracht verkocht; aan dezen behoort het gebruik van de arbeidskracht gedurende den geheelen dag. »Der Umstand, dass die tägliche Erhaltung der Arbeitskraft nur einen halben Arbeitstag (6 Stunden) kostet, obwohl die Arbeitskraft einen ganzen Tag (12 Stunden) werken, arbeiten kann, dass daher der Werth, den ihr Gebrauch während eines Tages darstellt, doppelt so grosz ist als ihr eigener Tauschwerth, ist ein besonderes Glück für den Kaüfer, aber durchaus kein Unrecht gegen den Verkaüfer" [3]). Het product van den arbeider komt dus rechtens toe aan den kapitalist; hij heeft de ruilwaarde der zaak betaald; het recht op de gebruikswaarde kan hem dus door niemand worden betwist [4]). Tot zoover dus nog geen onrechtvaardigheid. »Der

---

1) *Kapital*, S. 162.

2) *Kapital*, S. 182. »Unser Kapitalist hat den Casus, der ihn Lachen macht, vorgesehen. Der Arbeiter findet in der Werkstätte die nöthigen Productionsmittel nicht nur für einen sechstündigen sondern für einen zwolfstündigen Arbeitsprocess.

3) *Kapital*, S. 182.

4) F. van der Goes zegt hierover in zijne rede over »Arbeidskracht", gehouden op 2 Maart 1900: »Voor hen, die in de staathuishoudkunde willen studeeren, is dit aanvankelijk resultaat van groote beteekenis: want het ontslaat hen van de

Kapitalist hat die Arbeitskraft zu ihren Tageswerth gekauft. Ihm gehört ihr Gebrauchswerth während eines Arbeitstags" [1]).

Maar wat is een arbeidsdag? De kapitalist heeft daaromtrent zijn eigen inzichten, zijne ziel is eene geldziel; en het eenige doel van het geld, van het kapitaal, is: zooveel mogelijk meerwaarde te scheppen. De arbeidskracht, die de kapitalist heeft gekocht, is bron van meerwaarde, zij kan langer werken dan de noodzakelijke arbeidstijd bedraagt. Welnu, dan moet die arbeidskracht den kapitalist ook zooveel opleveren als zij maar kan. Het doel, waarvoor de kapitalist de arbeidskracht kocht, was geen ander dan: zich meerwaarde te verschaffen. *Het ligt dus in het wezen van het kapitaal* die meerwaarde zoo groot mogelijk te doen zijn. Uitbuiting van de arbeidskracht behoort dus *noodzakelijk* tot het *wezen* van het kapitalisme; en de kapitalist zal dan ook trachten den arbeidsdag zooveel mogelijk te verlengen.

Plotseling echter verheft zich de stem van den arbeider: »De waar, die ik u verkocht heb, onderscheidt zich van alle andere waren daardoor, dat haar gebruik waarde schept en grootere waarde dan zij zelf gekost heeft. Dit was de reden, waarom gij haar kocht. Wat aan uwen kant als winst van het kapitaal verschijnt, is van mijn kant overtollige aanwending van arbeidskracht. U behoort het gebruik van die arbeidskracht. Maar door middel van haar dagelijkschen verkoopprijs moet ik ze dagelijks weder herstellen om ze opnieuw te kunnen verkoopen. Afgezien van het natuurlijke afslijten door ouderdom enz., moet ik in staat zijn morgen in denzelfden normalen toestand van kracht, gezondheid en frischheid te werken als vandaag. Gij predikt mij voortdurend het evangelie van spaarzaamheid en onthouding. Goed! Ik wil als een verstandig, spaarzaam man mijn eenig vermogen, de arbeidskracht, bewaren en mij van overtollige aanwending ervan onthouden. Ik wil dagelijks

---

moeite, anders dan voor de aardigheid, kennis te maken met die vele en zeer geleerde kortere en langere geschriften, welke ten doel hebben de weerlegging van hetgeen de auteurs houden voor een socialistisch leerstuk: dat het product van den arbeid het eigendom behoort te zijn van den arbeider."

[1]) *Kapital*, S. 224.

slechts zooveel van haar besteden, in beweging en arbeid omzetten, als overeenkomt met haren normalen duur en ontwikkeling. Door matelooze verlenging van den arbeidsdag kunt gij op één dag grooter quantum mijner arbeidskracht aanwenden dan ik in drie dagen kan geven. Wat gij dus aan arbeid wint, verlies ik aan arbeidssubstantie. Nuttige aanwending mijner arbeidskracht en berooving ervan zijn twee geheel verschillende dingen. Als de gemiddelde periode, die een arbeider gemiddeld bij een gewonen arbeid leven kan, 30 jaren bedraagt, is de waarde mijner arbeidskracht, die gij mij op een dag betaalt $\frac{1}{365 \times 30}$ of $^1/_{10950}$ van hare totaalwaarde. Verbruikt gij die kracht in 10 jaren, dan betaalt gij mij slechts $^1/_3$ van hare waarde, en *ontsteelt* mij dagelijks $^2/_3$ van haar waarde. Gij betaalt arbeid van één dag, terwijl gij arbeid van drie dagen aanwendt. Dat is tegen ons verdrag en tegen de wetten van den warenruil. Ik verlang dus een normalen arbeidsdag" [1]).

Uit het wezen van den warenruil zijn dus geen grenzen voor den arbeidsdag, geen grenzen voor den meerarbeid te bepalen. De kapitalist steunt op zijn recht als kooper, wanneer hij den arbeidsdag zoo lang mogelijk zoekt te maken. Van den anderen kant beroept zich de arbeider op zijn recht als verkooper, wanneer hij den arbeidsdag tot een bepaalde normale grootte wil beperken. »Er heeft hier aldus eene antinomie plaats, recht tegen recht, beide zich tegelijkertijd beroepende op de wet van den warenruil. Tusschen gelijke rechten nu beslist het geweld" [2]). Het kapitalisme is machtiger dan de arbeidersstand. De laatste verliest dus den strijd, en is in onze kapitalistische productiewijze aan de willekeur der kapitalisten overgeleverd. Zoo lang dus het kapitalistisch systeem blijft bestaan, zoolang de arbeidskracht eene waar blijft en wel de eenige waar, die de klasse der arbeiders bezit, eene waar dus, die de arbeider gedwongen is te verkoopen om in het leven te blijven, zoolang zal de ellende en de uitbuiting

---

1) *Kapital*, S. 225-226.
2) *Kapital*, S. 227.

van den werkman blijven bestaan. Lijnrecht staan de belangen van kapitalisten en arbeiders tegenover elkander; want wil de kapitalist zich verrijken, dan kan hij dit alleen door voortdurend grooteren meerarbeid van den werkman zich toe te eigenen. Het ligt dus in het wezen van het kapitalisme, dat het steunt op *ontstolen* arbeidskracht. En zoolang dit systeem blijft bestaan, zoolang blijft de oeconomische toestand *principieel* onrechtvaardig. Doch reeds schemert de dageraad van den nieuwen morgen, die een einde zal maken aan die ongerechtigheid. De socialistische toekomststaat zal geen onderscheid meer kennen tusschen kapitalist en arbeider; de arbeidskracht zal ophouden eene waar te zijn. De gemeenschap zal meester zijn van alle productiemiddelen en de opperste leiding van den arbeid op zich nemen. Alle burgers zullen gelijkelijk moeten arbeiden, en allen zullen van den staat alles ontvangen wat zij noodig hebben om een menschwaardig bestaan te kunnen voeren.

Nog een dieper inzicht in onze ongerechtige maatschappij meent Marx ons te geven bij de uiteenzetting zijner theorie over de volstrekte en de betrekkelijke meerwaarde. Onderstellen wij een kapitaal van 5000 [1]). Dit bestaat uit twee deelen: een geldsom, die voor den aankoop van productiemiddelen [2]) wordt uitgegeven, dat is het constante kapitaal C, dat wij op 4100 schatten, en een andere geldsom, die dient tot aankoop van de noodige arbeidskracht, dat is het variabele kapitaal V, bedragende 900 gulden. Op het einde van het arbeidsproces is de waarde van het kapitaal vergroot met de meerwaarde M, die, naar wij veronderstellen, ook 900 gulden bedraagt. De kapitalist bezit dus thans C + V + M = 4100 + 900 + 900 gulden. De waarde van het voorgeschoten kapitaal aan ruwmateriaal komt geheel in het product aan den dag; en de machinen dragen zooveel waarde op het arbeidsproduct over als zij in het productie-

---

1) *Kapital*, S. 200. — Zie ook Kautsky: *Oeconomische theorieen van K. Marx.*

2) Onder productiemiddelen is te verstaan: arbeidsmateriaal en arbeidswerktuigen. Hout is het ruwmateriaal bij het vervaardigen van een tafel; verf, lak, vernis het hulpmateriaal. De zaag, de schaaf, de hamer enz. zijn de arbeidswerktuigen.

proces verliezen. Het eerste deel van het kapitaal, dat uitgegeven was voor productiemiddelen (arbeidsmateriaal en arbeidswerktuigen), komt dus onveranderd in het product te voorschijn, vandaar de naam constant kapitaal. Doch de waarde van het kapitaal, dat aangewend is voor arbeidskracht, verandert; het brengt in ons voorbeeld op 900 + 900 gulden = 100 pCt.; het heet daarom variabel kapitaal. De verhouding, waarin het variabel kapitaal meerwaarde afwerpt, noemt Marx den meerwaardevoet (Rate des Mehrwerths) [1]), welken men niet mag verwarren met den winstvoet (Profitrate); deze is de verhouding van de meerwaarde tot het geheele kapitaal (constant en variabel). Laat b.v. bij een kapitaal van 5000 gulden C = 4100, V = 900, M = 900 zijn: nu is de meerwaardevoet 100 pCt., doch de winstvoet 18 pCt. Hieruit volgt volgens Marx, dat bij gelijke meerwaarde de winstvoet van verschillende kapitalen zeer uiteenloopend kan zijn, wanneer namelijk de samenstelling van het kapitaal (constant en variabel kapitaal) verschillend is.

Het is het kapitalisme er natuurlijk om te doen den meerwaardevoet zoo mogelijk te doen stijgen. Vandaar dat het voortdurend peinst om den graad van uitbuiting van den werkman te verhoogen [2]).

Welnu verschillende middelen staan den kapitalist ten dienste. Vooreerst kan hij het aantal arbeiders vermeerderen. Wanneer hij 100 arbeiders aan het werk zet en de dagelijksche waarde der arbeidskracht is 3 gulden, de waarde daarentegen die ieder voortbrengt 6 gulden, dan zullen die 100 arbeiders per dag 300 gulden meerwaarde opleveren. Plaatst hij 300 arbeiders aan het werk, dan heeft hij per dag 900 gulden meerwaarde.

De kapitalist kan ten tweede de meerwaarde vergrooten door verlenging van den arbeidstijd. »In seinem masslos blindem Trieb, seinem Wehrwolfs-Heisshunger nach Mehrarbeit" over-

---

1) *Kapital*, S. 201.

2) Al wilden sommige kapitalisten meer naar de eischen der billijkheid dan naar die hunner beurzen luisteren, zij kunnen niet. Het individu staat machteloos tegenover de toestanden, een wreed stelsel dwingt de personen. Rienzi: *Kapitalisme en socialisme*, bl. 16.

schrijdt de kapitalist de grenzen van den maximaalarbeidsdag. Hij usurpeert den tijd voor wasdom, ontwikkeling en gezonde onderhouding van het lichaam van den werkman; hij verkort den tijd voor den maaltijd, voor den slaap, voor de ontspanning, zoodat den arbeider als bloot productiemiddel spijzen worden voorgezet, »wie dem Dampfkessel Kohle und der Machinerie Talg und Oel" [1]). De meerwaarde, welke op deze wijze verkregen wordt, noemt Marx de *volstrekte* meerwaarde [2]).

Ook kan de kapitalist zich eene grootere hoeveelheid meerwaarde verwerven door den arbeid meer productief en intensief te maken. Door technische verbeteringen der machinen, waardoor zij in een zelfde tijdsverloop voortdurend meer kunnen produceeren, daalt namelijk de waarde van de arbeidskracht. Waren b.v. vroeger zes uren de noodzakelijke arbeidstijd voor een werkman om zich de noodige levensmiddelen aan te schaffen, en kan men thans door de verbeteringen, die de machine heeft ondergaan, in vier uren hetzelfde bereiken, dan is de waarde der arbeidskracht gedaald van 3 shilling op 2 shilling, en de meerwaarde van den kapitalist is aangegroeid. Deze soort van meerwaarde noemt Marx de *betrekkelijke* meerwaarde [3]).

Zoo heeft het kapitalisme middelen genoeg om zich voortdurend te verrijken. En het is duidelijk, dat het »Accumulationsprocess" van het kapitaal gelijken tred houdt met de »Verelendung" van de klasse der arbeiders. »Die Accumulation

---

1) *Kapital*, S. 262.

2) *Kapital*, S. 321: »Durch Verlängerung des Arbeitstages producirten Mehrwerth nenne ich absoluten Mehrwerth".

3) *Kapital*, S. 322. De grootere productieve kracht der machinen maakt de producten, de waren goedkooper. De levensmiddelen tot onderhoud van den werkman dalen dus in prijs; de waarde der arbeidskracht daalt dus, naarmate de arbeid intensiever wordt. »Verwohlfeilerung der Waaren senkt also den Werth der Arbeitskraft".

Kapital, S. 328: »Die Entwicklung der Productivkraft der Arbeit, innerhalb der kapitalistischen Production, bezweckt den Teil des Arbeitstags, den der Arbeiter für sich selbst arbeiten muss, zu verkürzen, um grade dadurch den anderen Teil des Arbeitstags, das er für den Kapitalisten umsonst arbeiten kann, zu verlängern".

von Reichthum auf den einen Pol ist so zugleich Accumulation von Elend, Arbeitsqual, Sklaverei, Unwissenheit, Bestialisirung und moralischer Degradation auf dem Gegenpol, d. h. auf seiten der Klasse, die ihr eigenes Product als Kapital producirt" [1]). Dagelijks groeit dan ook het leger der ellendigen in aantal aan. Van den eenen kant worden duizenden arbeiders buiten den arbeid gesteld, doordat de productieve kracht der machinen grooter is geworden, en er dus minder arbeiders noodig zijn; — die overtollige arbeiders noemt Marx de »industrielle Reserve-Armee" [2]). — Van den anderen kant moeten de meeste kleinere producenten, omdat zij niet kunnen concurreeren tegen de kapitalisten, het opgeven, en komen alzoo het industrieele reserveleger vergrooten. Bovendien ontstaat van tijd tot tijd overproductie, ten gevolge waarvan een crisis uitbreekt, die de bestaande ellende nog komt vermeerderen.

Het kapitalistisch productiesysteem voert dus noodzakelijkerwijze tot grootere ellende van den arbeider. Het is waar, ook vóór de ontwikkeling van het kapitalisme werden loonarbeiders aangewend, die meerwaarde produceerden. Dit was met name het geval in het gildehandwerk. Doch het aantal arbeiders, dat een middeleeuwsch handwerkmeester aanwendde, was klein, en dientengevolge ook de hoeveelheid meerwaarde, die de meester opstak, gering. Zij was in den regel niet voldoende om hem een passend inkomen te waarborgen: hij moest mede arbeiden. Kapitalist kon de gildemeester nooit worden. Het gildewezen der middeleeuwen zocht dit te verhinderen door het aantal loonarbeiders, dat een meester te werk mocht stellen, zeer te beperken [3]). De gildemeester was toeëigenaar van meerwaarde, maar toch niet volkomen kapitalist; de gildegezel was voortbrenger van meerwaarde, maar toch niet volledig proletarisch arbeider. De gildemeester werkte met den gezel mede; deze at met hem in de meeste

---

1) *Kapital*, S. 681.
2) *Kapital*, S. 656.
3) *Kapital*, S. 371.

gevallen aan dezelfde tafel; beider belang was hetzelfde. De loonarbeider in de kapitalische productiewijze is daarentegen de eenige arbeider, de eenige bron van meerwaarde, en de kapitalist haar uitpomper. Beider belangen staan lijnrecht tegenover elkander. Gemeenschappelijk eigendom van productiemiddelen is alleen in staat een einde te maken aan den onrechtvaardigen toestand, aan de onrechtmatige toeëigening der meerwaarde, aan de uitbuiting van den arbeider.

Vandaar luidt het Erfurter-program:

»Das Privateigenthum an Productionsmitteln, welches ehedem das Mittel war dem Producenten das Eigenthum an sein Product zu sichern, ist heute zum Mittel geworden Bauern, Handwerker und Kleinhändler zu expropriiren und die Nichtarbeiter — Kapitalisten, Groszgrundbesitzer — in den Besitz des Products der Arbeiter zu setzen. Nur die Verwandlung des kapitalistischen Privateigenthums an Productionsmitteln — Grund, Boden, Gruben und Bergwerke, Rohstoffe, Werkzeuge, Machinen, Verkehrsmittel — in gesellschaftliches Eigenthum und die Umwandlung der Waarenproduction in socialistische, für und durch die Gesellschaft betriebene Production kann es bewirken, dass der Groszbetrieb und die stets wachsende Ertrags-fahigkeit der gesellschaftlichen Arbeit für die bisher ausgebeuteten Klassen aus einer Quelle des Elends und der Unterdrückung zu einer Quelle der höchsten Wohlfahrt und allseitiger harmonischer Vervollkommnung werde"

Zietdaar de oeconomische grondslagen van het wetenschappelijk socialisme, die we in een volgend artikel aan een nader onderzoek hopen te toetsen.

Hageveld. J. D. J. AENGENENT, Pr.

(Wordt vervolgd.)

EENE KUNSTENAARSFAMILIE.

Het geloovige natuuronderzoek is, althans sinds de laatste jaren, in goede handen. Wel is het zoolang nog niet geleden, dat een zich noemende wetenschap, die liefst alles, wat naar christelijke levensbeschouwing zweemt, op zij zet, het monopolie meende te bezitten van alwat op natuurkunde betrekking heeft; maar allengs is dat veranderd. De benamingen natuurkundige en ongeloovige zijn geen synoniemen meer en — 't dient met dankbaarheid en voldoening erkend — de christelijk-geloovige, speciaal de katholieke levensbeschouwing treedt, ook op het gebied der natuurkunde, al meer en meer op den voorgrond. De landen, waarin voorheen het materialistische atheïsme als staatsgodsdienst werd erkend, althans in officieel-wetenschappelijke kringen, leveren een verblijdend aantal van geleerden, die met volle overtuiging niet alleen, maar ook met eene voor onzen tijd ongewone vrijmoedigheid de uitspraak van het Vaticaansche Concilie onderschrijven: dat er tusschen geloof en rede nooit waarachtige tegenstrijdigheid kan bestaan [1]), — die zich niet schamen, ten aanhoore van ieder, wie het hooren wil, hun Credo bij hunne onderzoekingen en ontdekkingen te belijden.

Ook ten onzent is wel is waar de zoogenaamde officieele wetenschap nog grootendeels in handen van mannen, die voor ieder positief geloof slechts een minachtend schouder-ophalen over hebben; maar toch komt ook hierin kentering. Reeds meermalen werd van professorale katheders en in academische aula's het voor de philosophie onzer eeuw zoo doodelijke woord: »Ignoramus et ignorabimus" uitgesproken; en wij

[1]) *Const. de fide cath. C.* 4.

staan niet meer verwonderd, als over een ongekende nieuwigheid, wanneer wij ook van dien kant de getuigenis hooren: dat het menschenverstand zich gewonnen moet gegeven bij zoovele vragen, die het vroeger meende glansrijk en triumphantelijk te zullen oplossen, ook buiten het christelijke geloof om.

Men meene nu niet, dat hetgeen voorafgaat, moet dienen als inleiding tot eene of andere geleerde oplossing of behandeling van een natuurkundig vraagstuk. Het doel is alleen: de aandacht der lezers van *De Katholiek* te vestigen op de onderzoekingen van twee geleerden, met wie zij reeds meermalen mochten kennis maken.

Pater Erich Wasmann S. J. is sinds jaren overbekend op 't gebied der entomologie en biologie: reeds vroeger werden een paar zijner natuurkundige werken in dit tijdschrift besproken [1]); in zijn ballingsoord te Exaeten in Limburg, waarheen hij met meerderen zijner ordebroeders het onherbergzame land van den »Culturkampf" is ontvlucht, vindt de eenvoudige geleerde zich geheel en al te huis te midden van zijne insectenwereld, wier gangen hij met een wonderlijk, onuitputtelijk geduld bestudeert; talrijk en gezaghebbend zijn de proeven, die hij sinds jaren gaf op het gebied van natuuronderzoek; onvermoeid navorscher en tegelijk diep denker, doet hij zijn lezers aangenaam aan door zijn helderen betoogtrant en de levendigheid en aanschouwelijkheid, waarmede hij de zeden der insecten beschrijft, terwijl hij u gereedelijk er toe brengt om met hem den Heer te prijzen, die niet minder groot is in zijn nietigste dan in zijn grootste werken.

Ook de Fransche naturalist J. H. Fabre is voor den lezer van dit tijdschrift geen vreemdeling meer: men herinnert zich zonder twijfel de artikelen, die in vroegere jaargangen van *De Katholiek* verschenen zijn naar aanleiding zijner *Souvenirs entomologiques* [2]).

Beiden hebben, door verren afstand van elkander verwijderd

---

[1]) Vgl. 1897: Dl. CXI, bl. 374 vv. en Dl. CXII, bl. 487 vv.
[2]) Vgl. Dl. CIV, CV, CVI, CIX.

en op verschillende tijdstippen, eenzelfde insect behandeld: ieder de variëteit van zijn land, ieder volgens de hem eigen methode van onderzoek en beredeneering. Beiden zijn ook, hoewel langs verschillende wegen, tot hetzelfde eindbesluit gekomen: de grootheid van den Schepper uitstralende in zijn schepselen.

Het onderwerp van hunne navorsching was de Rhynchites of snuitkever. Wonderlijk, dat de onderzoekingen van den Franschman, betreffende eenige exemplaren van dit insect, die in Frankrijk aangetroffen worden, hoewel eerst nu gepubliceerd [1]), zich zoo innig aansluiten aan de bevindingen van den Duitschen geleerde, die reeds jaren geleden een uitvoerige verhandeling in 't licht gaf, over eene variëteit van dezelfde soort, zooals die in onze zuidelijke provinciën voorkomt [2]).

De meest interessante uitkomsten van hun onderzoek volgen hier: misschien, dat later zich nog de gelegenheid voordoet, daaruit eenige beschouwingen en besluiten te trekken.

Wanneer we boven spraken van een kunstenaarsfamilie, was de benaming minder juist: want de diertjes, welke die wondervolle kunstproducten voortbrengen, waarover het menschelijk verstand verbaasd staat, zijn alle van het vrouwelijk geslacht; de mannelijke leden der familie blijven slechts werkelooze toeschouwers bij het werk hunner ega's, behalve de enkele oogenblikken, waarin zij den arbeid der wijtjes onderbreken om hunne medewerking te verleenen tot het verzekeren van een toekomstig nakroost.

Maar kunstenaars zijn ze, die kleine, nietige beestjes, en wie ze zien wil, ga in het vroege voorjaar, als de lentezon zijne koesterende warmte begint te geven, naar buiten: daar kan hij ze bezig zien, op berk of populier — waar de bladroller het frissche, jonge blad tot sigaar of cylinder oprolt, om er een geschikte wieg en te gelijk een voorraadschuur voor het komend geslacht van te maken — of wel aan de beginnende

---

1) *Les Rhynchites. Revue des questions scientifiques*, T. XVI (Juillet 1899) p. 1.

2) *Der Trichterwickler. Eine naturwissenschaftliche Studie über den Thierinstinct*, von E. Wasmann.

vruchten van pruimen-, appel- of abrikozenboom — waar de boorder-snuitkever zijn wondervol kunstwerk verricht.

Allen, ieder in hun soort, zijne ware artisten, die zóóveel theoretische berekeningsgaven, maar te gelijk eene zoo wonderlijke technische kunstvaardigheid ten toon spreiden, dat ieder, die ze gadeslaat, tot de bekentenis wordt gedwongen: dat zij òfwel een verstand moeten bezitten vèr boven het menschelijk vernuft uitstaande, ófwel dat zij geleid worden door een Wezen, hetwelk in hen, evenals de kunstenaar in zijn bezield instrument, zijn goddelijke wijsheid en almacht doet schitteren [1]).

---

[1]) De schematische indeeling dar Rhynchites-soort is aldus:

De Rynchites behoort tot de familie der *Curculionidae* (welke de 61ste is van de algemeene stam der schildvleugelige insecten (*Coleoptera*). Deze familie, die een afdeeling is der bladetende kevers (*Rhynchophora*, suborde X der Coleoptera) is onderverdeeld in subfamiliën: de 4e van deze omvat de *Attelabidae:* deze worden wederom in verschillende *tribus* onderscheiden, waarvan de 1e en 2e de *Rhynchitini* omvatten. Tot deze afdeeling behooren de *Rynchites*, waarvan tot nu toe 18 variëteiten zijn gevonden, die als volgt kunnen ingedeeld worden:

A. De *bladrollers* en wel:

I. Met *bladsnede*: *Attelabus curculionides* (Lin.), *Apoderus coryli* (Lin.). Door meer kunstmatige bladsnee onderscheiden zich: de *Rynchites betulae* (Lin.) de berkblad- of trechterroller, de *Rh. megacephalus* (Gern.) en de *Rh. tristis.*

II. *Zonder* bladsnede: de *Rh. betuleti* (Fabr.) (de druivenbladroller), de *Rh. populi* (Lin.).

B. De *boorders*, en wel:

1. de bladboorders: *Rh. alliariae* (*interpunctus.* Steph.).

2. de twijgboorders: *Rh. conicus* (Ill.), *pauxillus* (Gern.), *nanus* (Payk), *germanicus* (Hrbst.), *aeneovirens* (Marsh).

3. de stamboorders: *Rh. pubescens* (Fabr.), *comatus* (Cyll.), *pauciseta*, *praeustus* (Boh.), *syriacus* (Desb.), *caeruleocephalus* (Schall.).

4. de vruchtboorders: *Rh. cupreus* (Lin.), *aequatus* (Lin.), *Bacchus* (Lin. *auratus* (Scop.).

Vgl. E. Wasmann: *Übersicht über die Kunsttriebe der Attelabiden* (Anhang II: *Der Trichterwickler*, S. 227).

Nieuwe naamlijst van Nederandsche schildvleugelige insecten, door E. Everts, (Natuurkundige Verhandelingen van de Holl. Maatsch. der Wetenschappen, Dl. IV, 4e Stuk, blz. 189—191).

Gedaante en levenswijze der insecten, door Mr. S. C. Snellen van Vollenhoven. Haarlem, blz. 281 vv.

In de volgende bladzijden wordt in 't bijzonder behandeld:

1°. de Rh. *populi*, *betuleti* en *betulae.*

2°. de Rh. *auratus* en *Bacchus.*

I.

Onder de snuitkevers, die de kunst verstaan een boomblad op te rollen en daaruit een geschikte woonplaats en voorraadschuur voor de jonge larven te vervaardigen, neemt de sigarenmaker [1]) (*Rhynchites populi L.*) een eerste plaats in. 't Is het langwerpige, puntig uitloopend blad van den populier, 't welk deze kunstenaar hoofdzakelijk tot terrein van werkzaamheid uitkiest; vandaar zijn naam. 't Insect is nietig van gestalte: slechts enkele milimeters over zijn grootste lengte; maar op den rug schittert het van een gouden metaalglans, waarin de rood-koperkleur zich mengt, terwijl het aan den onderkant met het schoonste indigo-blauw prijkt. Maar schooner nog dan die kleurenpracht is het meesterwerk, dat deze kunstenaar weet te vervaardigen.

Wilt gij hem bezig zien, ga dan op 't einde der Meimaand naar buiten en beschouw dan de jonge, nog groene twijgjes van den zwarten popel. Terwijl daarboven in de lucht de kruinen licht ruischen en de top zich wiegen laat door den zachten lentewind, zijn de jeugdige takjes beneden, die dit jaar eerst zijn uitgekomen, in stille rust.

Daar is het de gunstigste plaats voor den kleinen snuitkever. Op manshoogte van den grond af kunt ge hem aan 't werk zien, zoodat het niet moeielijk is hem te volgen, of plaagt het schelle zonnelicht reeds te veel, terwijl gij met gespannen aandacht het insect in zijn grillige bewegingen tracht te volgen, welnu het werkzame en vredige diertje hindert 't niet, wanneer gij behoedzaam het takje afbreekt en naar huis medeneemt, om het op uw kamer kalm en rustig zijn meesterwerk te zien voltooien: de kever blijft ook daar even goed aan den arbeid als in de vrije natuur en is zóó verdiept in zijn werk, dat gij met het vergrootglas al zijne bewegingen nauwkeurig kunt gadeslaan.

---

1) Bij deze en alle naderhand voorkomende *mannelijke* benamingen, bedenke men steeds met insecten van het vrouwelijk geslacht te doen te hebben. Wij volgen hierin het gebruik der entomologen.

Volgen wij thans den kleinen kunstenaar. Vóór alles moet het geschikte blad gekozen worden; wij zien hem bij een bosje jonge twijgjes, die dit jaar eerst zijn uitgekomen, stand houden: hij houdt een algemeene inspectie. De onderste bladeren, die reeds hun volledigen wasdom bereikt hebben, zijn hem niet naar den zin: evenmin de bovenste, die nog aan 't uitkomen zijn: de eene zijn reeds te oud, te stevig van samenstel, te moeielijk om te bewerken; de andere nog te jong, te klein van omvang.

Het uitgekozen popelblad behoort tot de middensoort: 't heeft een geel-groene kleur en is nog zacht en bedekt met een glanzend vernis: de gekartelde randen zijn bovendien bezet met kleine gezwellen vol sap, zooals de boomknoppen dat hebben, op 't oogenblik dat zij uitbotten; overigens heeft het blad bijna zijn volle grootte bereikt.

Beschouwen we nog even het gereedschap van den kever. De pootjes, zes in getal, aan iedere zijde drie, eindigen in klauwtjes, van weerhaken voorzien, terwijl het bovengedeelte overdekt is met een bos witte haartjes: aldus gewapend kan het dier met de grootste snelheid de meest steile en gladde oppervlakten beklimmen: evenals de vliegen is het in staat, met den rug omlaag zich vast te hechten en loopt het zonder inspanning aldus langs den bovenkant van een glazen stolp; dit komt hem uitstekend te pas, om bij het subtiele werk dat hij verrichten moet, het evenwicht te bewaren. Zijn snuitvormige bek, krom en stevig, zet zich lepelvormig uit en eindigt in fijne scherpe scharen: een uitmuntend snij- en boormachine, waarmede wij het insect al spoedig zullen bezig zien.

Thans gaat het werk beginnen. Zooals het blad echter nu is, is het niet geschikt om te worden opgerold: zoolang het nog den vollen toevoer van sap ontvangt, zal de stevigheid van het weefsel zich verzetten tegen iedere poging om het te plooien, en zoodra het insect zou beginnen het blad te rollen, zou dit al spoedig zijn vlakke gedaante hernemen; het nietige diertje is voor zulk een reuzentaak niet berekend en zoolang de veerkracht van het volle leven daarin aanwezig

is, staat het voor een onmogelijk werk: iedereen ziet dat, ook de kever.

Hoe nu die veerkracht verlamd en de noodige plooibaarheid verkregen? Wij zouden zeggen: breek het blad af van het takje en laat het op den grond vallen: dáár zal het spoedig gaan verdrogen en kunt ge het zonder veel moeite bewerken.

Neen, antwoordt de kever: op den grond, tusschen het rumoerige leven der duizenden insecten, die in het gras krioelen, kan ik niet rustig arbeiden; ik moet vrij zijn in mijne bewegingen; in de lucht alleen kan ik ongestoord werken met de aandacht, die mijn arbeid vereischt. Bovendien mijn larve houdt niet van verdroogde of bedorven spijs: zij moet voedsel hebben, dat frisch is; de wieg, voor haar bestemd, mag dus niet een dood blad zijn, maar een, dat verzwakt en slechts ten deele beroofd is van sap; ik moet het dus wel eenigermate losmaken, maar niet geheel en al afscheiden, zoodat het gedurende de eerste levensdagen van mijn kind nog eenig leven behoudt.

De kever plaatst zich dus op den stengel van het blad en boort daar, waar de grens tusschen beiden is, zijn snuit er in, draait hem rond, trekt hem terug, steekt hem er wederom in en herhaalt dit verschillende malen met angstvallige nauwkeurigheid, die blijk geeft van hoeveel belang het diertje dit aanvankelijk werk acht. Eindelijk ontstaat een kleine, tamelijk diepe wond, die echter na eenige dagen eerst doodelijk voor het blad is.

Het eerste werk is hiermede afgeloopen: de saptoevoer is onderschept, ten deele althans, zoodat slechts een enkele druppel nog kan doorzijpelen. Bij het punt, waar 't gewond is, bezwijkt het blad voor zijn eigen zwaarte, buigt om en gaat loodrecht omlaag hangen; het verdroogt een weinig en heeft weldra de noodige buigzaamheid.

De kever kan nu aan 't werk gaan: het popelblad is ter bearbeiding gereed; 't is, zooals bekend, een onregelmatig gevormde ruit, spitsvormig toeloopend, met gekartelde randen; hoewel het, naar beneden hangend, evengoed aan de boven-,

als aan de benedenzijde toegang geeft, zal de kever steeds den bovenkant nemen; niet zonder reden: deze zijde immers biedt met haar gladde oppervlakte veel meer weerstand tegen het oprollen dan de andere en is dus beter geschikt om het binnenste van de rol te worden, terwijl de benedenkant van het blad met de sterke ribweefsels beter de buitenzijde daarvan uitmaakt.

Het kunstwerk neemt een aanvang: de kever plaatst zich aan een zijpunt van het blad, op de lijn, waarlangs het oprollen zal plaats hebben. Terwijl hij zich met de drie pooten aan den eenen kant krampachtig aan het blad vasthecht en daarop als 't ware steunt, grijpt hij met de andere drie het op te rollen gedeelte vast en wikkelt dat om; dit gaat aldus om beurten: nu eens is de rechter pootenreeks, die in rust is, terwijl de andere bezig is, dan weer steunt hij met de linksche, terwijl de drie pooten rechts het werk overnemen: dit omwisselen heeft van zelf invloed op het vormen van het blad, zoodat wij nu eens de reeds gevormde cylinder zich zien oprollen over het nog vrije gedeelte, dan weder dit onopgerolde deel zich bewegen naar de zijde, die reeds geplooid is.

In dit wederkeerig verplaatsen van het werkend gedeelte van den kever is geen regelmaat te ontdekken: het hangt af van omstandigheden, die alleen aan het dier bekend zijn. Misschien is het een middel om nu en dan eens uit te rusten, zonder het werk te onderbreken, evenals wij bij het dragen van een zwaren last, nu eens den rechter-, dan den linkerarm gebruiken, om den anderen eenige rust te geven.

Zoo gaat het uren lang: voortdurend zijn de pootjes krampachtig gespannen en als in zenuwachtige trilling, opdat toch geen enkele een oogenblik te vroeg zijn prooi loslate en zoo het geheele werk bederve: met bewonderenswaardige nauwgezetheid laat de roller geen enkel zijner weerhaakjes los, voordat de anderen in het blad geslagen zijn, en zoo gaan de zes pooten één voor één, stap voor stap voorwaarts, zonder dat de arbeid één oogenblik maar verflauwt. Eén enkel moment van onachtzaamheid, een enkele

aarzeling of toegeven aan vermoeidheid — de kever weet 't maar al te goed — en 't weerspannige blad rolt weder terug en ontsnapt aan den kunstenaar.

Hierbij bedenke men, dat het werk in eene aller-ongemakkelijkste positie plaats vindt: het blad hangt schuins, soms loodrecht omlaag; de oppervlakte is met een vernislaag bedekt en zoo glad als glas. Doch de kever is daartegen gewapend: met zijne behaarde pootjes stijgt hij zonder moeite langs den loodrechten en spiegelgladden wand omhoog, terwijl hij zijne weerhaakjes in het blad slaat, wanneer hij moet afdalen.

En toch ondanks zijne uitstekende instrumenten ondervindt de kunstenaar tallooze moeielijkheden: zelfs met het vergrootglas is het nauwelijks te zien, of het werk vordert; de wijzers van het uurwerk gaan sneller dan de pootjes van het diertje. Soms houdt het een langen tijd stil, terwijl het de haakjes in het blad heeft vastgeslagen: het wacht dan af, dat de gevormde plooi haren stand behoudt en niet terugrolt; geen enkel middel heeft de kever om de windingen omgerold te houden, geen mogelijkheid om de eene plooi aan de andere vast te hechten: door buigen en nog eens buigen moet het werk gedaan worden.

En toch ondanks al die nauwkeurigheid gebeurt het soms, dat de veerkracht van het blad de pogingen van den kunstenaar overmeestert en het opgerolde stuk gedeeltelijk terugrolt. Geen nood: met onverstoorbare kalmte en hardnekkigheid begint hij weer van voren af en brengt het weerbarstige blad weder in zijn plooi terug.

Gewoonlijk werkt de Rhynchites achteruit: wanneer een winding voltooid is, wacht hij zich wel om de gemaakte plooi los te laten, omhoog te stijgen en weder een nieuwe te beginnen: neen, daartoe is het omgebogen gedeelte nog niet plooibaar genoeg: zoodra het werd losgelaten, zou het in zijn vorigen stand terugkeeren. De kever houdt dus aan dit gevaarlijke punt stand; dan, zonder het blad los te laten, draait hij zich om en stijgt, steeds achteruit gaande, naar het andere uiteinde omhoog; aldus verkrijgt de gemaakte plooi meer

vastheid en wordt te gelijk een nieuwe voorbereid; is het uiteinde van de lijn bereikt, dan wederom hetzefde tooneel: standhouden, omdraaien en weer terugkeeren.

Een enkele maal echter gebeurt het, dat 't diertje, zonder het gedane werk over te doen, plotseling de plooi loslaat, naar boven stijgt en een nieuwe begint: zonder twijfel heeft het dan opgemerkt, dat de plooibaarheid van het blad voor dit maal zulks toelaat.

Eindelijk is het werk volbracht: heen en weer trekkende, op en af, heeft de kever, dank zijner onverstoorbare werkzaamheid het popelblad ineengerold; hij is thans aangekomen aan de uiterste zijpunt van het blad, tegenovergesteld aan die, waar hij is begonnen. Thans moet nog de sluitsteen geplaatst worden, een arbeid, waarvan de toekomst van het kunstwerk afhangt; met verdubbelde zorg en angstvalligheid wordt dan ook dit eindwerk verricht. Met het einde van zijn spadelvormige snuit drukt de kever de sluitranden van het blad tegen elkander aan, evenals de kleermaker de weerspannige boorden van zijn naaiwerk met het ijzer vaststrijkt. Lang, zeer lang houdt hij de kanten aldus samengedrukt, terwijl hij, met zijn snuit langs den rand heenstrijkende, punt voor punt samenhecht.

Hoe geschiedt dit vasthechten? De kever gebruikt hier een plakmiddel, door de natuur zelve hem aan de hand gedaan. Zooals wij zagen, is het blad jong en frisch; de kleine gezwellen, die de randen bezetten, zijn als zoovele klieren, waaruit een lijmachtig vocht druipt; dit is het plakmiddel, waarmede de kunstenaar het blad vastmaakt. Door met zijn snuit, drukkend, langs de kanten te strijken, perst de kever de gom er uit; dan drukt hij en wacht zoo lang, totdat de vloeistof gestold is en vasthoudt: zoo gebruikt hij een natuurlijk en zeker werkend middel om het blad ook voor de toekomst opgerold te houden.

De arbeid is nu voltooid. Wij hebben een sigaar voor ons, zoo dik als een riet en een duim lang; loodrecht hangt zij omlaag aan den doorboorden steel. Een dag is ongeveer met het werk gemoeid geweest; na een korte rust begint de

kunstenaar een tweede blad te bewerken, hetwelk hij gedurende den nacht oprolt: zóó kan hij er twee in een etmaal voltooien, als de omstandigheden gunstig zijn.

Waartoe dient nu dit kunstig opgerolde blad? 't Zal den kever toch niet slechts te doen geweest zijn, om aan zijn aandrift als kunstenaar voldoening te geven. Zulke kunstuitingen zijn in de insectenwereld tot nu toe nog niet ontdekt. Zou het soms voor eigen huisvesting moeten dienen? Waarschijnlijk niet: nooit gaat een dier zoo angstvallig te werk, als 't voor eigen gebruik dienen moet. Neen, dat alles wordt gedaan, met het oog op de familie, die komen moet; de sigaar van den Rhynchites is de uitzet voor een toekomstig geslacht.

Openen wij het ineengerolde blad: tusschen de windingen zien wij een eitje liggen; soms twee, drie, vier zelfs: ovaalvormig en met een geelachtige tint, hebben zij veel van barnsteenen parels; zij liggen er zonder orde, min of meer verscholen tusschen de plooien van het blad, waaraan zij heel losjes zijn vastgehecht, zoodat de minste stoot ze doet vallen; steeds bevinden zij zich in het dikke gedeelte van de sigaar, soms midden in de rol, een ander maal tusschen de eerste windingen, soms ook vlak bij den sluitrand, die de kever zoo zorgvuldig met de bladlijm heeft toegeplakt.

Hoe komen zij daar? Zonder het werk te onderbreken heeft het wijfje ze neergelegd tusschen de plooi, waaraan zij bezig was; terwijl zij de woning bouwde, heeft zij te gelijk haar aanstaand kroost er in geplaatst; dat was wel noodzakelijk, anders zou het werk mislukken; de kever bouwt en legt eieren tegelijk. De moeder met haar kortstondig bestaan van twee of drie weken, die bovendien een kroost heeft op te voeden, dat de uiterste zorg vereischt, heeft geen tijd om zich met huwelijksgenietingen op te houden.

Waar blijft met dit alles het mannetje? Zie hem daar onbewegelijk zitten op hetzelfde blad, hetwelk onder de onvermoeide pogingen van zijn echtgenoote wordt opgerold. Hij is daar slechts lijdelijk toeschouwer, zonder eene helpende hand uit te steken. Maar neen, soms schijnt hij in den zin te

krijgen, het vrouwtje wat bij te staan: nu en dan plaatst hij zich naast haar, in de gleuf der plooi, waaraan zij werkt. Ook hij hecht zich aan het blad vast en werkt een korte wijl mede. Doch het gaat niet van harte en erg onhandig: nauwelijks is een halve wending voltooid, of hij heeft er reeds genoeg van. Neen, 't werk schijnt hem niet aan te staan; een ander motief drijft hem: men zou zeggen, dat 't hem alleen te doen is, om de aandacht van de onvermoeide werkster te trekken.

Dit is inderdaad zoo; de natuur eischt alleen van hem, dat hij samenwerkt, om het bestaan van een toekomstig nakroost te verzekeren: een oogenblik dan ook staakt het vrouwtje den arbeid, om hem ter wille te zijn; doch slechts één oogenblik: onmiddellijk is zij wederom geheel en al aandacht voor haar kunstwerk.

Het mannetje trekt zich weer terug, zonder echter het blad te verlaten: hij neemt zijne plaats als toeschouwer weder in, totdat het oogenblik aanbreekt, dat zijne kortstondige samenwerking gevorderd wordt: drie, vier malen geschiedt dit; daarna is huis en nakomelingschap verzekerd....

* * *

Een ander lid van dezelfde kunstenaarsfamilie vinden wij op het blad van den wijnstok: dat diertje, vijf tot zes mM. groot, schtiterend van een blauwen of goudgelen metaalglans heeft sinds onheugelijke jaren een treurige vermaardheid gekregen door de vreeselijke verwoesting, die hij in de Zuid-Duitsche en Fransche wijnbergen soms aanricht: 't is de *Lisette* van den Franschen, de *Rebenstecher* van den Duitschen wijnboer, de *Rhynchites betuleti* met zijn geleerde, maar onjuistere benaming.

Hij werkt ongeveer op dezelfde wijze als zijn collega op den populier. Eerst wordt het druivenblad bij den steel doorboord, hetgeen een gedeeltelijke opheffing van den saptoevoer ten gevolge heeft, terwijl het blad tegelijk buigzamer wordt. Het oprollen begint bij de punt van een der onderste blad-

lobben en wederom zóó, dat de groene, gladde bovenkant het binnenste, de harige onderkant met het sterke ribweefsel het uitwendige van de rol wordt. Echter kan het blad met zijne groote afmetingen en onregelmatige insnijdingen niet zoo sierlijk en ordelijk worden bewerkt als bij den popel. Wij zien dan ook het insect onder den arbeid eensklaps onverwachte plooien vormen, soms de richting van het opwinden geheel en al wijzigen, terwijl nu eens het harige, dan wederom het groene oppervlak buiten komt. Vandaar ook niet zulk een regelmatig gevormde sigaar als bij den *Rhynchites populi;* maar een vormlooze rol, een tonnetje zonder regelmaat. Dit is niet tengevolge van gebrek aan talent of kunstvaardigheid: neen, het blad is eenvoudig te reusachtig, te onhandelbaar voor den kleinen kunstenaar.

Overigens is de mechanische uitvoering van het werk ook hier dezelfde: drie pooten aan den eenen kant, drie aan den anderen, wisselen elkander bij het werk af; dan is het de linksche rei, die in beweging is, terwijl de rechtsche vasthoudt, dan weer omgekeerd. Evenals zijn kunstbroeder werkt de druifkever achteruit en kan aldus het voltooide gedeelte, zoo noodig, nog eens bijwerken; want hij gaat niet verder, voordat alles goed en stevig in elkander zit. Ook hij hecht den sluitrand vast, door er met zijn spadelvormige snuit langs te strijken en de kanten samen te drukken; daar hij echter geen bladlijm te zijner beschikking heeft, maakt hij gebruik van het zijde-achtige weefsel, welks haartjes bij het drukken in elkander grijpen en aldus een stevig hechtmiddel vormen.

Ook hier hetzelfde huiselijk tafereel: terwijl de moeder druk bezig is, is het mannetje werkeloos toeschouwer; soms echter spoedt hij zich naar de werkster, schijnbaar om een helpende hand te reiken, maar inderdaad met heel andere doeleinden.

Bij het openen van het opgerolde blad vinden wij ook hier fijne, amberkleurige eitjes, hier en daar tusschen de windingen verspreid, meestal vijf tot acht in getal, soms slechts één enkele.

De larven van beide beschreven bladrollers komen spoedig tot ontwikkeling. Na vijf, zes dagen breekt het wormpje door het ei heen en begint zich dadelijk te goed te doen aan de frissche spijs, die het in het blad vindt; de opgerolde sigaar blijft nog eenige dagen aan de twijg hangen, en behoudt, door den gedeeltelijken toevoer van sap, gedurende dien tijd zijne frischheid, althans van binnen, waar de zonnehitte niet kan doordringen.

Terwijl de larve allengs sterker wordt en geschikt om meer stevig voedsel op te nemen, verdort het blad. Bleef het hangen, dan was het spoedig uitgedroogd en de worm ten ondergang gedoemd; doch een lichte windstoot is voldoende om het blad van den boom af te rukken. Dit is het behoud van de larve: daar het blad op den vochtigen bodem, aan den voet van den stam, is neergevallen, blijft het voedsel nog eenigen tijd frisch en krachtig. Zes weken later, tegen het midden van Juni, is de rol niets meer dan eene ruïne; van de sigaar is alleen het dekblad nog over, dat op verschillende plaatsen doorboord is. Dit alles zegt, dat de gasten vertrokken en de aarde zijn binnengedrongen.

Inderdaad onder het mulle zand kan men ze terugvinden: zij hebben er een rond kuiltje in geboord, waar de larve in elkander gedoken zich voor een nieuw leven voorbereidt.

Op 't eind van Augustus, vier maanden nadat het eerste werk begon, kunt ge den eersten snuitkever, nu in volwassen vorm, uit zijn cel te voorschijn halen: daar zou hij anders den winter hebben doorgebracht tot een nieuwe lente weer nieuwe bladeren doet uitbotten, om weer nieuwe kunstwerken daaruit tot stand te brengen.

* * *

Om echter den snuitkever in al zijn wonderbaar talent en kunstvaardigheid te leeren kennen, moeten we ons wenden tot een derde variëteit: de *Rhynchites betulae* of de trechtervormer.

Onoogelijk van vorm, slechts 4 mM. lang, mist hij den

schitterenden metaalglans van zijne andere verwanten; somber gekleurd, alleen op de dekvleugels met grove, donkere punten geteekend, valt hij bijna niet in 't oog en werd dan ook langen tijd de aandacht onwaardig gekeurd. En toch sinds men dit nietig diertje wat nauwkeuriger heeft gade geslagen, is men tot de ontdekking gekomen, dat het een wonderbare hoogte van dierlijk instinct heeft bereikt, en in technische vaardigheid en berekenend overleg veilig op één lijn kan gesteld worden met de bijen en de mieren. Het geldt niet slechts het oprollen van een boomblad, zooals bij de andere verwanten der Rhynchites-familie, en het inrichten tot een rustplaats en magazijn van levensmiddelen voor de toekomstige larve, neen, door den trechtvormer worden problemen opgelost van zóó ingewikkeld karakter op mechanisch en mathematisch gebied, wordt zoo vernuftig rekening gehouden met honderden van omstandigheden, dat men verstomd staat, hoe een nietsbeduidend diertje een praktische oplossing geeft van differentiaal- en evolvende-vraagstukken, welke na jaren van studie en onderzoek een Huygens, een Newton eer zou aandoen. Maar beschouwen wij den kunstenaar en zijne wijze van werken wat meer van naderbij [1]).

Wanneer wij bij 't einde van April of begin van Mei, want onze kunstenaar is er vroeg bij, den zoom van een berkenboschje opzoeken, vinden wij al spoedig den trechtervormer aan den arbeid: op den lagen berkenstruik, niet ver van den grond af, ontmoeten wij op het blad, dat zijn vollen wasdom nabij is, het nietig, zwarte kevertje. 't Is het wijfje van den *Rhynchites betulae*, gemakkelijk van 't mannetje te onderscheiden door de veel dunnere achterschenkel en den grooten en breeden snuit.

Wij zien het diertje juist bezig, het ontwerp voor zijne aanstaande woning te maken. Hoewel voor de eerste maal

---

1) Deze kever leeft ook op vaderlandschen bodem. Zijn eerste en regelmatigste werk doet hij op den gewonen berk; later in 't jaar vindt men hem ook op den beuk, den els en hazelnoot; maar dit is in zijn vervaltijd, en zijn arbeid is dan lang niet meer zoo kunstig.

Vgl. *Naamlijst* enz. blz. 191.

van zijn leven, doet hij 't met een zekerheid en vaardigheid als na jaren oefening. In een minuut ongeveer [1]) heeft de kever, beginnende aan een der bovenranden, een der helften van het blad met zijn kaken in den vorm van een staanden S doorsneden. Bij de middennerf van het blad aangekomen, houdt hij stil, rijt die voorzichtig open, gaat dan op de andere bladhelft over en doorkerft dit op dezelfde wijze maar nu in den vorm van een liggenden, meer uitgetrokken die van de middennerf beginnende, zich tot den anderen boord van het blad uitstrekt. Zoodoende is dit in twee ongelijke helften verdeeld, waarvan de bovenste het kleinste, de onderste 't grootste is. Meermalen passeert de kever de geheele snijlijn, die hij zoo pas gevormd heeft, nog eens over, terwijl hij de randen met zijn snuit doorzaagt: blijkbaar geschiedt dit, om de vezels, die nog vasthouden, geheel en al door te snijden.

Na dit meetkunstig proefstuk — later zal de gelegenheid zich misschien nog wel voordoen om het nader te beschouwen — met meesterlijke vaardigheid te hebben voltooid, begint de kever het technisch-mechanisch gedeelte van zijn werk: nl. het omwikkelen van het berkenblad, en wel op dat punt, waar de mathematische constructie begonnen is.

Evenals zijne andere familieverwanten is onze kever in staat, door middel der weerhaakjes, die aan zijn pootjes bevestigd zijn, het gladde oppervlak van het blad te grijpen en naar zich toe te halen. Eerst pakt hij met de linker pooten de lang uitgetrokken bladgleuf bij de bovenpunt beet, en met behulp der rechter pooten-rei boogvormig zijwaarts en benedenwaarts voortloopend, rolt hij de onderste bladhelft in minder dan één minuut tot een trechter op, bij welke bewerking de onderzijde van het blad meestal naar binnen wordt gewikkeld. De top van den trechter komt aldus boven en valt samen met den korten boog van de insnede, de wijde mond evenwel zit beneden en wordt gevormd door den

---

[1]) Dit wonderlijk korte tijdsverloop wordt ons door verscheidene gezaghebbende natuuronderzoekers bevestigd.

grooteren boog, die de bladrand heeft gemaakt, terwijl de middennerf van het blad als een denkbeeldige as kan beschouwd worden. De bewerking wordt zoo kunstvaardig en doelmatig verricht, dat de trechter als vanzelf een zekere vastheid heeft verkregen en het omgebogen blad, wanneer de kever het loslaat, slechts zeer weinig terugrolt.

Thans neemt de kunstenaar een weinig rust; spoedig daarna stijgt hij weder op den buitenkant van het blad en knaagt het in de nabijheid der hoofdnerf hier en daar door, zonder de bovenste bladhelft echter geheel en al van de onderste te scheiden: deze verfrissching zijner krachten dient tegelijk om het blad wat meer plooibaar te maken voor den arbeid, die nog komen moet: dezelfde bewerking wordt meestal in de volgende pausen met de bijvezels herhaald. Nu kruipt het diertje wederom in het binnenste van den trechter en trekt de verschillende windingen door rukken vaster ineen. De kever zit daarbij boven aan de spits, houdt zich met de ééne pootenreeks aan het nog niet opgerolde gedeelte van het blad vast, terwijl hij met de andere drie de opgerolde windingen aantrekt.

Dit duurt zoo eenige minuten, waarna de oprolling van de tweede bladhelft begint. Het insect komt wederom uit den trechter te voorschijn en windt den linker rand van het blad in tegenovergestelde richting om den reeds gevormden trechter op, het gebruikt thans zijne natuurlijke hefboomsarmen in omgekeerde volgorde: de rechterpooten klemmen zich vast aan het afgwerkte deel van den trechter, terwijl het diertje met de linker reeks de onopgerolde bladmassa opwindt en naar zich toetrekt. Daarbij houdt het zich voortdurend in de nabijheid van den afgesneden, vrijen bladrand en doet voortdurend zijn best de windingen aan te trekken, opdat de afzonderlijke lagen aan de spits grootere hechtheid verkrijgen.

Nu moet nog, alvorens het werk verzegeld wordt, de eierenschat worden binnengebracht. Het wijfje kruipt den trechter weer in en holt met angstvallige zorg in de nabijheid van de spits, tusschen de bovenhuid en het merg van het blad kleine halfronde cellen of zakjes uit, meestal twee tot vier

in getal, die bij hun opening eenigszins langer van vorm zijn; daarin legt zij haar eieren, in ieder zakje één. Bij dit hoofdmoment van het werk, waarop de toekomst van zijn geslacht rust, toont dit anders zoo schuwe diertje zulk een gespannen aandacht, dat men den trechter voor een gedeelte kan uitrollen, zonder het te storen of met zijn arbeid te doen ophouden.

Thans verlaat de kever wederom het huisje en trekt de binnenste wendingen, die bij het eier-leggen eenigszins uit elkander zijn gerold, vaster aan; hierbij wordt al de werkkracht van het diertje vereischt: aan den bovenkant gekomen neemt de kever niet alleen één pootenreeks te baat, maar trekt met alle pooten te gelijk, uit alle macht de windingen van den trechter samen.

Daarna wordt de deur geplaatst en de sluiting aangebracht. Eerst aan de spits: het driehoekige punt van 't blad, dat daar nog is overgebleven, steekt de kever met zijn snuit diep tusschen de lagen van den trechter, terwijl hij te gelijkertijd de randen der windingen aaneendrukt; meerdere minuten is hij daarmede bezig, voortdurend den snuit in de kleine opening, totdat de spits van den trechter door de in elkander grijpende randen goed en wel is afgesloten. Nu spoedt hij zich naar de onderste opening, den eigenlijken ingang van den trechter: ook daar is nog een driehoekig punt aan het blad onafgewerkt gebleven. De kever grijpt dit aan, draait zich zelven als om een denkbeeldige as om, en wikkelt aldus dat gedeelte tot een nieuw, klein trechtertje in elkander, dat zich aan den ingang van den grooteren bevindt. Hierna worden nog hier en daar enkele bladpunten naar binnen geslagen, bij welk werk snuit en pooten elkander wederkeerig ondersteunen,

Wij zijn thans het einde van den arbeid genaderd. De trechter, vroeger de onderste helft van het blad, is bij 't slot van den arbeid zóóver naar beneden omgebogen, dat zij met de bovenste bladhelft, die horizontaal hangt, bijna een rechten hoek maakt: aldus is na verloop van één uur ongeveer, het kleine reuzenwerk voltooid; de kunstijver van den artist is voor ditmaal weer tot rust gekomen, en indien nieuwe eieren

en gunstige omstandigheden het niet tot een nieuwen arbeid aandrijven, blijft er van den volijverigen en vaardigen kunstenaar, die van morgen, zonder eenige oefening en ondervinding, zulk een wonderwerk voltooide, niets over dan het trage, schuwe diertje, dat niets anders schijnt te kennen dan eten en zonder eenig besef zich laat vallen in de hand, die de voorbijganger er onderhoudt.

* * *

Nog een laatste variëteit der Rhynchitesfamilie blijft ons te behandelen over: de boorkevers. Hoewel hij door lichaamsbouw in niets verschilt van zijne reeds beschreven stamverwanten, hoewel hij met hetzelfde gereedschap door de natuur begiftigd is als deze, heeft zijn werk niet de minste gelijkenis met dat zijner kunstbroeders. Schitterend van denzelfden metaalglans als zijne collega's op popel en wijnstok bezit deze kever hun kromgebogen snuit, waarmede zij zoo handig den saptoevoer weten af te sluiten en de bladranden aaneen te hechten; kort ineengedrongen van voren, is hij, zou men zeggen, als van nature geschikt, om tusschen de plooien van het opgerolde blad weg te kruipen, terwijl zijne harige pootjes zelfs de weerhaken niet missen, waarmede zij zoo vaardig de bladeren vastgrijpen en oprollen. Naar zijn uiterlijke bouw te oordeelen, zou men meenen, dat deze kunstenaar voor bladroller of sigarenmaker »in de wieg gelegd" was.

Welnu, niets van dit alles: de boorkever heeft, wat zijn arbeid betreft, niets met hen uit te staan; het boomblad is zijn terrein niet. De vruchten van den sleedoorn, van appel- en abrikozenboom, ziedaar het veld zijner werkzaamheid. Maken wij wat nader kennis met het werk van den kunstenaar [1]).

't Is in de eerste weken van Juni, 't tijdperk van de volle werkzaamheid: de slee-pruimen beginnen reeds hun violetkleurige tint aan te nemen; zij zijn nog hard en ter grootte ongeveer van een erwt; de pit is van een houtachtige zelf-

1) Wij behandelen hier bij voorkeur den *Rhynchites auratus* (Scop.), die ook hier te lande veel wordt aangetroffen. Vgl. *Naamlijst* enz. blz. 190.

standigheid en biedt reeds weerstand aan het mes, dat men er in steekt.

De vruchten, die door den boorkever bewerkt zijn, vertoonen twee soorten van boorgaatjes. De eene, en deze zijn het talrijkst, zijn ondiepe trechtertjes, voor het meerendeel gevuld met eene harde, gomachtige stof. Hier heeft het diertje zijn maaltijd gehouden: het is niet diep in het vleesch van de pruim doorgedrongen, slechts heeft het de halve dikte van de weefsel-laag doorboord. De gomachtige stof is het uitzweetsel van de gemaakte wonde, dat in de holte is uitgeloopen en door verloop van tijd hard is geworden.

De andere soort van kuiltjes zijn grooter; hun vorm is een onregelmatige veelhoek; zij dringen door tot op de pit, en hun opening bedraagt bijna 4 mM. In plaats van schuin toe te loopen, zooals de trechtervormige kuiltjes, staan de wanden loodrecht op de kern van de vrucht, die dan ook bloot ligt.

Nog een andere eigenaardigheid, waarvan wij later de belangrijkheid zullen leeren kennen: zelden vindt men er de gomachtige materie, waarvan wij boven spraken.

't Zijn deze tweede soort van kanaaltjes, die tot huisvesting der aanstaande jongen dienen; men telt er doorgaans twee, drie tot vier op eene vrucht, soms slechts een enkele; zeer dikwijls ziet men bij den ingang een trechtervormige uitgraving; dáár heeft de kever zich onder het werk te goed gedaan.

Bij nadere beschouwing vertoonen deze kuiltjes zich als kleine kraters, in welker midden zich van de pit uit een zuiltje verheft, gevormd van het vleesch der vrucht. Nemen wij het vergrootglas ter hand, dan zullen wij niet zelden in den kop van dit kegeltje een fijne inboring ontdekken: een ander maal is deze opening afgesloten, maar zoo losjes, dat men al spoedig den ingang van het microscopisch kanaaltje, hetwelk den kegel doorsnijdt, ontdekt.

Snijden wij den kegel overlangs, d. w. z. in de richting zijner as, door, dan vinden wij op de basis, in de schaal van de pit uitgehold, een klein, halfrond schoteltje. Daar ligt, op

een bed van fijn zaagsel, een geel eitje, ovaal van vorm en over zijn grootste diameter ongeveer één mM. groot. Boven dit ei verheft zich, als een schutdak, de kegel van bruin gelei, die over zijne geheele lengte door een kanaaltje wordt doorsneden, dat nu eens geheel open, toegang geeft tot de buitenlucht, soms ook half gesloten is.

Nu we de inrichting van het wonderhuisje meer in bijzonderheden hebben nagegaan, kunnen we gemakkelijk daaruit besluiten, hoe de kunstenaar bij zijn arbeid is te werk gegaan.

Eerst boort hij in de vleezige laag van de vrucht een tunnel met recht opgaande wanden, die tot aan de kern doorloopt; gedurende den arbeid voedt hij zich met de uitgegraven materie, of legt ze, zoo hij verzadigd is, ter zijde; aldus komt de pit over een tamelijk groote oppervlakte bloot. Vervolgens holt hij met zijn snuit in dat vlak een schoteltje uit, ter halve dikte van de schaal; dáárop, als op een matras van het fijne zaagsel, door die uitboring ontstaan, legt het wijfje haar ei en daarboven richt zij tot beschutting, den kleinen kegel op, en gebruikt daartoe de materie, die zij heeft weggegraven bij het maken van den tunnel.

Men wane echter niet, dat dit alles met het oog te volgen is: de kunstenaar gaat uiterst geheimzinnig te werk; ook al slaat men hem voortdurend gade — en dit is nog al gemakkelijk, daar de kever zoowel in de vrije natuur als op uw kamer aan 't werk blijft, — veel wijzer wordt men er niet door. Ettelijke uren ziet ge hem bewegingloos met den snuit in het vleesch van de vrucht zitten: nauwelijks is het te bemerken, dat hij iets vordert.

Nu en dan komt het mannetje de werkster een bezoek brengen; de reden hiervan gist men reeds; zij laat zich echter niet het minst in haren arbeid ophouden; spoedig is zij weer alleen, geheel in haar werk verslonden. Eindelijk werkt de kever zich weer uit de vrucht: de tunnel is gegraven; voor een oogenblik ziet ge op den bodem van den kleinen krater de blootliggende pit en in 't midden van het openliggende vlak de kleine uitholling; een oogenblik slechts, want

al spoedig keert de moeder terug, om er het eitje neer te leggen; wederom kruipt zij terug en gaat weer aan den arbeid; wat zij uitvoert, hoe zij verder te werk gaat, 't is onmogelijk er iets van te achterhalen; zij arbeidt in de diepe duisternis van de vrucht verscholen, terwijl zij met haar eigen lichaam iederen nieuwsgierigen blik teleurstelt. Hoe gaat de kunstenaar te werk bij het bouwen van dien kegel, die obelisk, wel onregelmatig van vorm, maar toch zoo wondervol, om het ragfijne kanaaltje, waarmede hij doorsneden wordt? Hoe vooral legt hij 't aan, om dit kanaal in de weeke massa van de vrucht open te houden? Ziedaar zoovele vragen, die onmogelijk zijn op te lossen: zoo geheimnisvol werkt het diertje. Het eenige, wat wij zien kunnen, is, dat de kever zich alleen van zijn snuit bedient, zoowel bij het graven van den tunnel, als bij het ophoogen van den kegel.

Bij de zoele Juniwarmte zijn de eieren in één week uitgebroed. Na eindeloos wachten, na uren van inspannend gadeslaan, had Fabre het voorrecht getuige te zijn van een hoogst interessant schouwspel. Laten we het hem zelf verhalen: »Ik heb onder de oogen een pas geborene. De eierschaal is juist opengebroken: onmiddellijk gaat het wormpje aan den arbeid met een haast en activiteit, die verwonderlijk is. Waartoe die inspanning? Ziehier de reden: de moeder heeft de schaal, die de pit omsluit, slechts halverwege uitgehold; om de kern, die hem tot levensonderhoud moet dienen, te kunnen bereiken, moet het jonge diertje de halve dikte nog doorboren. Zal het onoogelijk en nietig larfje tot zulk een reuzenwerk in staat zijn? Jawel, de noodige boorwerktuigen staan hem reeds ter beschikking; hij is er kant en klaar mede ter wereld gekomen, en zelfs nu, een oogenblik na de geboorte, zijn de haakjes, de puntige snuitscharen, reeds stevig genoeg, om dat schijnbare onmogelijk werk te voltooien. De larve zet zich dadelijk aan 't werk; den volgenden dag heeft zij reeds de gewenschte doorboring verricht en is door een opening, die nauwelijks de punt eener naald zou doorlaten, in het beloofde land aangekomen en in bezit van de kern".

Hetzelfde gunstig toeval, dat den Franschen onderzoeker getuige deed zijn van dit interessant schouwspel, leerde hem ook het nut van den doorboorden kegel kennen. Terwijl de moeder vroeger den tunnel groef, deed zij zich te gelijk te goed aan het uitvloeiende sap en het losgewoelde vleesch van de vrucht; dit was de gemakkelijkste manier om de uitgegraven materie op te ruimen, zonder den arbeid te onderbreken; bij het uithollen echter van het kuiltje in de pit, liet zij het houtachtig schrapsel liggen, daar dit uitstekend kon dienen als rustbed voor haar jong, maar minder geschikt was voor haar maag.

Wat moet echter de larve met dat poeder uitvoeren, dat nog bovendien vermeerderd wordt met het zaagsel, dat zij zelve bij het doorboren van de schaal te voorschijn brengt? Op zij duwen gaat niet, daarvoor is geen ruimte; zich er mede voeden evenmin, 't is geen voedsel voor een zwakke maag.

Het diertje weet beter: door een weinig schudden en wringen met zijn rug, dringt het 't hinderlijke poeder door den schoorsteen, die in den kegel gemaakt is, naar buiten: inderdaad, na weinige oogenblikken wordt op den top daarvan een wit, poederig puntje zichtbaar; de kanaaldoorgang werkt dus als een lift, waardoor de uitgegraven materie naar buiten wordt opgevoerd.

Hierbij kan echter het doel van deze kunstige constructie niet beperkt blijven: 't is niet aan te nemen, dat de kever zich zooveel moeite zou gegeven hebben tot het bouwen van een hoogen, doorboorden toren, met het eenig doel, om een weg te banen voor de stof-atomen, die de larve in zijne bewegingen zouden kunnen belemmeren; met minder onkosten zou hetzelfde verkregen zijn geworden, en de Rhynchites is niet gewoon een ingewikkeld werk te beginnen, als hij met een meer eenvoudiger arbeid volstaan kan.

't Spreekt van zelf, dat het eitje, hetwelk open en bloot op de ingeholde kern ligt, eenige beschutting noodig heeft; bovendien heeft de larve, zoodra zij aan den arbeid gaat, om de kern te doorbooren, een uitgang noodig, om het

boorsel te verwijderen; wij zouden echter meenen, dat een gewelfje, over het ei heen gebouwd, met een klein loozingsvenstertje er in, daartoe voldoende zou zijn. Waartoe dan die weelde van dezen pyramidalen schoorsteen, die tot aan het uiteinde van den tunnel reikt, evenals een uitbarstingskegel aan den mond van een vulkanischen krater?

De kraters van den slee-pruim hebben ook hun lava: voortdurend zweeten de gemaakte wonden een gom-achtige vloeistof uit, die spoedig stolt en hard wordt. Eén droppel is voldoende, om een uitholling, waar het insect zijn voedsel gezocht heeft, te verstoppen; de groote uitgravingen echter, met de kegels er in, zijn van die gom-achtige materie ontdaan, of toonen er weinig sporen van.

't Is duidelijk: de moeder-kever heeft hare voorzorgen genomen om de ligplaats van haar kind tegen indringende lava te beveiligen. Vooreerst heeft zij de uitgravingen wijder uitgehold, om de wanden en de daaruit zijpelende vloeistof zoo ver mogelijk van het ei verwijderd te houden; bovendien heeft zij den tunnel doorgegraven tot de pit toe en deze laatste over een tamelijk groot oppervlak bloot gelegd, zoodat daar geen gevaar dreigen kan.

Dit is nog niet alles: de wanden van den tunnel zijn nog steeds te vreezen: 't kan bij sommige vruchten misschien voorkomen, dat er overtoevoer van gom plaats vindt. Het eenige middel om het gevaar te bezweren is: over het ei tot aan den top van den krater een barricade op te richten die den lavastroom van het ei verwijderd houdt. Ziehier het doel van den centralen kegel. Indien een al te groote uitzweeting van gom plaats vindt, kan deze de ringvormige ruimte vullen tusschen de kegel- en tunnelwanden, maar de rustplaats van het ei niet bereiken. De opgehoogde obelisk dus, die onmogelijk kan worden ondergedompeld, is een afdamming van geniale vinding.

Waarom is echter deze kegel over zijn geheele lengte door het fijne kanaal doorboord? Reeds vonden wij een eerste reden: omdat n.l. de larve een lift noodig heeft, waarmede het boorsel, hetwelk bij het doorzagen van de pit ontstaat,

naar buiten kan worden afgevoerd. Dit is echter slechts bijzaak: er is nog een voornamer doel.

Iedere kiem ademt: het Rynchites-ei, dat zoo zacht op het zaagsel in de uitgeholde pruimen-pit rust, heeft lucht noodig, wel niet veel, maar toch altijd wat. Door den toegang van het gewelfde dak wordt die toegevoerd en vernieuwd, zelfs onder de meest ongunstige omstandigheden, wanneer n.l. de krater met gom zich zou vullen.

Ieder levend wezen ademt: de larve dringt al spoedig de schaal van de kern binnen door een gang, die zelfs het fijnste boormachine niet zou kunnen namaken: daar binnen gekomen, bevindt zij zich in een hermetisch afgesloten vertrek, bovendien van alle kanten nog omsloten door de hard geworden gom-vloeistof. Toch heeft het diertje lucht noodig, meer zelfs, dan toen het nog in het ei zat opgesloten.

Welnu de ventilatie geschiedt door het luchtvenster, hetwelk de larve in de pit geboord heeft: hoe nietig ook, dit trekgat is voldoende, zoo het tenminste niet verstopt raakt: dit is echter niet te duchten, zelfs niet bij overtoevoer van gom: boven het ventilatiegat verheft zich de beschuttende kegel, die als een luchtkoker dient, daar hij door zijn kanaal communicatie heeft met de buitenlucht.

Maar de lezer vraagt misschien, of bij de beschrijving van deze geniale constructie, de natuurvorscher niet wat te veel speling aan zijn verbeeldingskracht heeft gegeven? Tot eenig antwoord op deze vraag, heeft Fabre de proef op de som genomen. Volgen wij nog een oogenblik zijne beredeneerde proefneming.

»Indien het waar is — zoo zegt hij — dat een gomdruppel in staat zou zijn het luchtgat te verstoppen, dan volgt uit hetgeen vooraf gezegd is, dat de ingesloten larve òfwel moet omkomen òfwel een kwijnend leven lijden moet. Welnu, ik neem een handvol slee-pruimen en doe zelf met deze, wat anders zou gebeurd zijn, indien de kever zijne voorzorgen niet genomen had: ik laat n.l. den krater met zijn centralen kegel door een weinig gom onderloopen. Wanneer deze gestold is, voeg ik er nog eenige druppels bij, totdat de top

van den kegel onder de gommassa verdwijnt. Het overige van de vrucht wordt gelaten, zooals het was. Laten wij nu afwachten.

Uit de vruchten, die in haren natuurlijken toestand gelaten zijn, komen tegen het einde der Julimaand de eerste landverhuizers te voorschijn; de uittocht naar de aarde duurt een gedeelte van Augustus door. De opening, waardoor de larven zich een uitweg banen, is een rond, regelmatig gevormd gaatje, maar zoo klein, dat de worm, om er doorheen te kunnen kruipen, zich als 't ware tot een draad moet verdunnen. Zonder dralen zoeken de jonge larven de aarde op, om daar hunne gedaantewisseling te gaan beginnen.

Wat gebeurt er intusschen met de vruchten, die met gom zijn gevuld? Niets. Ik wacht een maand. Nog niets. Twee, drie, vier maanden, altijd niets. Eindelijk, in December besluit ik te gaan zien, wat er binnen in de vrucht is voorgevallen. Ik breek de pitten open en vind, zooals ik verwacht had, het luchtvenster met gom afgesloten. De meesten bevatten een doode, uitgedroogde, zeer jonge larve; bij enkelen is deze levend, goed ontwikkeld, doch met weinig levenskracht. Het diertje, 't is duidelijk, heeft geleden niet door gebrek aan voedsel, want de kernspijs is bijna geheel opgebruikt; neen het had behoefte aan iets anders, waaraan niet voldaan is.

Eindelijk een klein gedeelte toont mij een levende larve, en ook den uitgang, zooals bij de ongeschonden vruchten. Deze bevoorrechten die, toen zij door de gom werden ingesloten, waarschijnlijk reeds hun vollen wasdom bereikt hadden, hebben ook de kracht gehad, hunne gevangenis door te boren; maar toen zij achter het houtachtig beschot van de schaal de hatelijke gommassa vonden, die hun zoo wreedaardig in den weg was gelegd, hebben zij geen besef gehad, die verder door te graven. Zóó ver ging hun verstand niet. Ten slotte was er geen enkele larve in de bewerkte vruchten, die goed opgegroeid was: voor allen was de ingedruppelde gom noodlottig geweest.

Dit resultaat lost allen twijfel op: de kegel, in het midden

van den krater opgericht, is noodzakelijk voor het leven van de larve: hij werkt tegelijk als schutdak, elevator en ventilatieinrichting".

Ziedaar, lezer, eenige grepen uit het kunstenaarsleven van enkele familieleden der Rhynchites. Zij zijn, wij herhalen het, slechts vluchtig en oppervlakkig behandeld; om meer in bijzonderheden af te dalen, zou het noodzakelijk zijn de eenvoudige beschrijving te verlaten en het terrein der differentiaalrekening, geometrie en hoogere mechanica te betreden. Dit is trouwens niet noodig: in hetgeen voorafgaat is, dunkt ons, stof te over, om een antwoord te geven op deze vragen. Waaraan is bij de verschillende variëteiten der snuitkevers, die wij behandeld hebben, dat hoogst geniale kunstwerk te danken? Is 't het verstand van het insect zelf, dat bij dien wondervollen arbeid voorzit? Of is er een hooger Wezen, hetwelk dat wonder diertje tot werktuig aanwendt, om Zijn Almacht en Wijsheid te verkondigen? Daarover in een volgend artikel.

Amsterdam. J. J. DE GRAAF.

LUDWIG WINDTHORST.

(Vervolg van Dl. CXVII, bl. 337 vv.)

II. ZIJN POLITIEKE LEVEN.

Windthorst had dus een eigen haard gebouwd. Zijn familieleven was allergelukkigst. Liefde en vrede woonden onder zijn dak al de dagen van zijn aardsche strijden.

Antonie Haupt deelt ons hierover mede: »Het was mij zeer dikwijls vergund in het gezellige huis, door een prachtig, oud park omgeven — te Hannover, Schäferdamm 4, waar de familie Windthorst sedert 1867 woonde — in en uit te gaan en rijke schatten voor mijnen geest mede te nemen. Ik was gesticht, zoo innig en vertrouwelijk gingen de leden van dit huisgezin met elkander om. De echtelieden, te zamen oud geworden, waren in hun dagelijksch verkeer zoo hartelijk als een jong paar; het was werkelijk een genot om de twee luidjes bij elkander te zien, hoe zij in bewijzen van liefde voor elkander wedijverden. Nooit vergat Zijne Excellentie in zijn brieven, nadat hij eerst naar de gezondheid van gade en dochter had gevraagd, naar hun lievelingen te onderzoeken: de heerlijke rozen in den hof, de bewoners van het trotsche hoenderpark en de zacht kirrende tortelduifjes".

Windthorst's echtgenoote heeft een overwegenden invloed uitgeoefend op de grootsche dingen, die hij tot stand heeft gebracht. Aan hare liefde en zorgen, aan hare offerwilligheid moest hij het dank wijten, dat hij zich zoo lang en zoo onvermoeid aan de openbare aangelegenheden heeft kunnen wijden, dat hij met onbezweken trouw aan de spits zijner kampge-

nooten voor godsdienst, recht en ware vrijheid heeft kunnen strijden. Voor de gansche Centrumsfractie bekende Windthorst dit gulweg op zijn gouden bruiloft (29 Mei 1888).

Zij schonk hem vier kinderen, twee zonen en twee dochters, van wie er drie hun ouders naar het hemelsch vredehof voorgingen. De oudste zoon Ferdinand Julius, referendaris te Hildesheim, van wien de vader de heerlijkste verwachtingen koesterde, stierf ten gevolge van herhaalde bloedspuwingen op 26 jarigen leeftijd (November 1872). Windthorst scheen troosteloos; hij wilde het politieke leven vaarwel zeggen. Maar dit mocht niet bij het begin van den kultuurkamp. Mallinckrodt, Reichensperger, von Schorlemer-Alst bestormden hem om te blijven. En hij sprak met christelijke lijdzaamheid het geloovig woord: »Zulke verliezen brengen ons nader bij den hemel en maken ons het afscheid van de aarde lichter".

Zijne gemalin, een echt godsdienstige en vrome vrouw, stierf op den eerbiedwaardigen leeftijd van 92 jaar en werd naast hare drie kinderen in het familiegraf te Osnabrück bijgezet. Hare dochter Maria had haar op haren ouden dag en in hare ziekte met kinderlijke liefde verpleegd.

De groote naam, dien Windthorst als advocaat maakte, bewoog de ridderschap van Osnabrück om hem tot hun syndicus, d. i. rechtsgeleerd adviseur, te kiezen; ook werd hij assessor van het pupillencollege bij de kanselarij van het gerechtshof. Wegens zijn uitmuntende slagvaardigheid benoemde de koning hem tot raadsheer en voorzitter in het katholiek consistorie te Osnabrück (1842). Deze onderscheiding is een bewijs, dat hij als trouw onderdaan en goed katholiek te boek stond. Met twee geestelijke raadsheeren kon hij zelfstandig beslissen in de gewichtigste aangelegenheden van Kerk en school. Reeds zes jaren later werd hij beroepen als opperste raadsheer bij het hof van appel te Celle, het hoogste gerechtshof van het koninkrijk Hannover (1848).

Een kruiwagen had Windthorst evenwel niet noodig. Wat hij werd, werd hij door zich zelven, door zijn eigen kracht.

In de woelingen van '48 stond hij onwrikbaar aan de zijde der regeering en verdedigde trouw kroon en recht.

Hier begint ook zijn politieke loopbaan.

Wordt het heiligste bedreigd, staan de hoogste goederen en belangen op het spel, dan roept God steeds den rechten man om ze te verdedigen. Windthorst was zulk een man der Voorzienigheid. In hem was de oude Germaansche trouw vleesch geworden: trouw aan de Kerk, trouw aan het geboorteland, trouw aan keizer en heer, trouw aan de beginselen. Zoo werd hij de man van het recht. Hoe hoog de stormen hem ook ombruisten, hij stond pal, hij boog niet; hij zeide iedereen met ridderlijke vrijmoedigheid en verachting van alle menschelijke opzicht, wat recht en billijkheid eischten. Vrees kende hij niet; vleien, plooien en kruipen waren hem een gruwel. Napoleon noemde den reus Görres de vijfde grootmacht van Europa; Windthorst verdient die lofspraak in hoogere mate. De kleine man met dat tengere, onaanzienlijke lichaam werd een macht, waarmede partijen, ministers, staatslieden, vorsten en rijken niet weinig rekening moesten houden. Er huisde een geest in dat brooze vat, geweldig als de orkaan, helder als de zon, vroom en eenvoudig als een kind. Hij, de ongeëvenaarde slagenwinner, week nooit terug. Zijn succes had zijn oorsprong in zijn kunst van taktiek. Niet licht zal men in de geschiedenis der parlementen iemand aanwijzen, die hem in strategische vaardigheid overtroffen heeft. Met vasten tred drong hij voort naar het helder bewuste doel zonder een stroobreed af te wijken, zonder een palm van het eens bevochten terrein te verliezen. Wie bewondert niet de souvereine ongedwongenheid, waarmede hij zich midden in den felsten strijd bewoog, zijn opgeruimdheid, zijn onverstoorbaar vertrouwen, zijn nooit zinkend geloof? De leider van het parlement, de tribuun van het volk, wist hij de hevigste oppositie in de Kamers, de geweldigste agitatie onder het volk te beheerschen, te dwingen, naar zijn hand te zetten, naar zijn doel te leiden. De universeele beteekenis van zijn invloed op de wereldgeschiedenis ligt hierin, dat hij aan de politiek van zijn eeuw een andere richting gegeven heeft. Hij toonde, dat de Katholieke Kerk nog niet verouderd is, maar met jeugdige kracht en frischheid alle staatkundige

en sociale vraagstukken beheerscht. Hij heeft geen landen veroverd, maar hij heeft gestreden voor de heiligste goederen der menschheid, voor godsdienst, waarheid, recht, vrijheid, gezag, orde, Kerk. In dezen strijd stond hij aan de spits, zijn kampgenooten voorlichtend, aanwakkerend, bezielend, nooit moede, nooit bevreesd, altijd slagvaardig, steeds zegevierend.

In het jaar 1849 werd Windthorst voor de Tweede Kamer der algemeene Standevergadering van Hannover gekozen; in 1851 was hij reeds haar president.

Zijn ideaal? Eén groot Duitschland, d. i. eén bondsstaat, die alle Duitsche staten in zich zou besluiten onder de opperleiding van Oostenrijk, maar zoo, dat de afzonderlijke staten hun zelfstandigheid behielden. Hij stond dus tegenover de partij, die slechts enkele Duitsche staten onder het bestuur van Pruisen tot eén bond vereenigen wilde.

In de Kamer trad hij terstond voor zijn ideaal op. Zonder Oostenrijk geen krachtig Duitschland, zeide hij.

Hij ontwikkelde als staatsman heerlijke beginselen.

Men moet met geduld de toekomst afwachten; niet als onmondige kinderen reeds morgen willen oogsten, wat men heden gezaaid heeft. Gaat recht en vast op het goede doel af.

De weg van het recht is de eenige weg, die naar het doel leidt. Wat recht was, eischte hij dan ook onverbiddelijk, kwam voor dat recht op, liet zich niets van dat recht ontnemen. Doch macht was hem geen recht.

De rechten en de vrijheid van het volk moeten geëerbiedigd worden, doch geen bandelooze vrijheid, geen democratische ongebondenheid zonder billijke wetten. Het volk is niet voor den koning of den staat, maar koning en staat zijn voor het volk.

Evenwel is het volk liefde, eerbied en gehoorzaamheid aan zijn vorst verschuldigd. Zijn eischen mogen de perken der billijkheid niet overschrijden.

Voor de beoordeeling van Windthorst's karakter zijn deze beginselen, die hij als lid der Hannoversche Kamer en als minister in praktijk bracht, beslissend. Wij zien daaruit, dat

hij dezelfde politieke en godsdienstige principen, welke hij later in den Rijksdag en bij het Pruisische Huis van Afgevaardigden zoo schitterend verdedigde, reeds toen helder tot regel van zijn openbare werkzaamheid gesteld had, dat dus geen verbittering over de gebeurtenissen van 1866, maar een program, sedert jaren doorgezet en beproefd, op een onwankelbare overtuiging steunend, hem tot tegenstander van Bismarck's politiek gemaakt heeft. Hij was een karakter, uit eén stuk gehouwen; zijn staatkundig leven vormt eén consequent geheel zonder weifeling, verslapping noch tegenstrijdigheid.

Dit program van Windthorst, waarvoor hij onafgebroken meer dan 42 jaren lang als volksvertegenwoordiger, als minister in tallooze vergaderingen met alle kracht van zijn rijken geest gestreden heeft, kunnen wij in de volgende punten samenvatten.

1. Nauwere vereeniging van de Duitsche staten, Oostenrijk ingesloten, met behoud van eigen zelfstandigheid voor zoover dit mogelijk is.

2. Verdediging der rechten van grondwet en volk.

3. Vrijheid en onafhankelijkheid der verschillende godsdiensten in den Staat.

4. Nauwe verbinding der school met de Kerk.

Windthorst steunde het ministerie-Stüve gedeeltelijk, gedeeltelijk moest hij het bestrijden. Hij steunde het in de buitenlandsche politiek, hij bestreed het in de binnenlandsche, vooral op kerkelijk gebied.

Het ministerie-Stuve wilde de bestaande confessioneele scholen, d. i. scholen met een beslist katholiek of protestantsch karakter, aan den invloed der Kerk onttrekken en tot zuivere staatsscholen maken.

Windthorst, aan de spits der katholieke kamerfractie, kwam er tegen op en beriep zich op de rechten der Kerk. Hij droeg een reeks van amendementen op de ingediende wetsvoorstellen voor. Zij hadden ten doel, om den bestaanden invloed der Kerk op de volksschool onveranderd te handhaven. De maatschappij, zoo zeide hij, kan alleen dan gered worden, wanneer de godsdienst weer tot grondslag van de geheele opvoeding gemaakt wordt.

Men heeft Windthorst beticht, als zou hij nooit een oprecht katholiek, nooit een waar patriot geweest zijn.

Zoo schreef bij gelegenheid van zijn laatsten, 79sten, verjaardag een Berlijnsch jodenblad, dat Windthorst alleen daarom katholiek heette, omdat hij uit katholieke ouders geboren was, maar dat hij nooit een »ultramontaan" geweest was. En de *Kölnische Zeitung* vatte haar vroegere herhaalde aantijgingen aldus samen: »Wenn man die *sämmtlichen urtheilsfähigen Politiker Deutschlands* befragte, ob sie Herrn Windthorst für einen *Ultramontanen* hielten, die *überwältigende Mehrheit* würde ohne Zögern antworten, Windthorst sei der ganzen Structur seiner Persönlichkeit nach über dem Verdacht erhaben, *als ob er geistig nicht über dem Ultramontanismus stehe*. Es ist also eine sonderbare Schicksalsfugung, dass eine politisch überzeugungslose Partei, welche ausschliesslich in der Religion ein einigendes Band besitzt, ganz und gar unter dem Commando eines alternden Diplomaten gerathen ist, der die Fraction für seine *welfische* Zwecke auszuspielen sucht" (6 December 1889).

Paul Majunke antwoordt hierop: »Zij mogen schrijven en praten, wat zij willen, een ieder, die *tot den bodem* der zaken weet door te dringen, begrijpt, dat zulke uitingen door niets anders dan door den *partijnijd* ingegeven zijn. Omdat *geen* partij van het Parlement evenals het Centrum een lid had, dat den afgevaardigde Windthorst in scherpte van geest en doorzicht evenaarde; omdat *iedere* partij het lidmaatschap van Windthorst aan het Centrum *misgunde*, velde men zulk een oordeel, als met de kwade gesteltenis van ieder afzonderlijk overeenkwam . . . ."

De zeven partijen van het Duitsche Parlement, van wie hij zich verwijderd hield, vochten alle om hem, gelijk de zeven steden om de geboorteplaats van Homerus, en daar hij tot geen enkele overging, scholden zij alle op hem. Hoe grooter hun armoede van geest was, des te hartstochtelijker waren hunne beschimpingen.

Zij hadden hemel en aarde bewogen, om uit zijn vroeger leven op staatkundig en kerkelijk gebied iets op te visschen,

wat hem in de oogen van het Centrum verlagen, ja, onmogelijk kon maken. Maar hoe men ook zijn persoonlijke geloofsbrieven doorsnuffelde, nergens was een vlek op zijn persoonlijke eer, een smet op zijn karakter te bespeuren.

Het eenige, wat men hem verwijten kon, was, dat hij vroeger niet tot de volbloed ultramontanen behoorde; maar dit verwijt had alleen betrekking op zijn gradueele, niet op zijn essentieele gedragslijn. Een bewijs van onkerkelijkheid heeft men nooit tegen hem kunnen aanvoeren. En wegens de omstandigheden, waarin hij geboren en opgevoed werd, werpt dit dubbel gewicht in de schaal.

Het eerste gedeelte van zijn openbaar leven bracht Windthorst grootendeels in een protestantsche en liberale omgeving door. Er was dus gelegenheid te over om kushandjes te werpen en een plasdankje te verdienen; gelegenheid te over tot ministeriëele slippendragerij; gelegenheid genoeg om uit menschelijk opzicht of eigenbelang te schipperen, te kruipen, te stroopen, in de schulp te kruipen of allergedienstigst te kwispelstaarten. Niets van dat alles bij Windthorst. Nooit draaide hij naar de strooming van den wind, nooit liet hij zich tot ontrouw tegen zijn Kerk verleiden. Dit bewijst voldoende het feit, dat hij als Hannoversch minister van justitie het herstel van den bisschoppelijken zetel van Osnabrück doorzette.

Maar hij had zich toch tegen de onfeilbaarheidsverklaring uitgelaten? (December 1869.) Zeker, maar hij heeft zich ook geloovig onderworpen, toen de Kerk had gesproken.

En had hij dan niet beweerd, dat hij geen vinger meer zou verbuigen voor de Jesuïeten, omdat dezen, naar hij meende, de onfeilbaarheidsverklaring hadden doorgedreven? Nu, om deze reden alleen zou men toch de rechtzinnigheid van zijn geloof niet met grond in twijfel kunnen trekken. Doch er is meer. Hij heeft in latere jaren de partij der Jesuïeten met moed verdedigd, met moed gestreden voor hun goed recht, om naar het vaderland uit de ballingschap weder te keeren. Voorheen kende hij ze niet voldoende, zooals hij op den laatsten Katholiekendag te Coblenz uitdrukkelijk verklaarde.

Doch Windthorst was geen patriot, maar een volbloed »Welf", d. i. een anti-Pruis, een Hannoveraan in merg en been, ja, een vijand van het eene, groote Duitsche Keizerrijk. Ziedaar een tweede beschuldiging.

Majunke tracht ook deze te wederleggen, doch, naar onze meening, minder gelukkig. Na een grondig onderzoek bij lieden, die het »weten kunnen", moeten wij op dit punt in meening van hem verschillen.

Zeggen wij het gerust: Windthorst was anti-Pruis en anti-Bismarckiaan, en hij was het in merg en been. Hij bezat natuurlijk te veel doorzicht, slimheid en beleid om het aan de groote klok te hangen. Voor zoover het noodig bleek, wist hij het te verbergen en te vergulden, zoodat hij de Pruisen niet rechtstreeks voor het hoofd stiet. Maar dezen begrepen zeer goed, dat de »Kleine Excellentie" hun vriend niet was, dat de oorzaken hiervan nog in iets anders schuilden dan in de verdediging van de Katholieke Kerk tegenover de rechtsschendingen, door den kultuurkamp haar aangedaan.

Windthorst was dus anti-Pruis in zijn hart, als katholiek als Duitscher, als »Gross-Deutscher", als Hannoveraan.

Als katholiek. — Hij bestreed Pruisen als den protestantschen staat, als den *principiëelen tegenstander* van al wat katholiek is. Aan een innerlijke verzoening met Pruisen heeft hij van zijn kant nooit gedacht; de tegenstelling der godsdienstige beginselen bleef altijd tusschen beiden bestaan. Ook heeft hij steeds vermeden om als leider en aanvoerder zijner partij een principiëel vriendschappelijke houding tegenover de Pruisische regeering aan te nemen. »Eine würdige Zurückhaltung" was zijn program. Wel deed hij bij gelegenheid en naar omstandigheden in naam en volgens opdracht zijner partij politieke zaken met de Pruisische regeering, maar slechts voor een bijzonder geval. Een vriendschapsverbond van zijne partij met Pruisen heeft hij nooit gewild; daarvoor was hij te zelfstandig.

Windthorst was anti-Pruis als Duitscher. — Als zoodanig gevoelde hij zeer sterk in zich de tegenstrijdigheid en onvereenigbaarheid van den geest aan deze en aan gene zijde der

Elbe. Afgezien van zijn oude voorliefde voor een Oostenrijksch Gross-Deutschland, hield hij het persoonlijk met de bewoners van het Rijn- en Donaugebied, die over het algemeen niet alleen op het stuk van godsdienst, maar ook onder menig ander opzicht zeer sterk tegen Pruisen gekant zijn. Dit duurt nog voort, in weerwil van alle pogingen tot verzoening en samensmelting, die voor dit doel van twee kanten beproefd worden: door de Pruisische regeering en door het huidige Centrum onder Lieber.

Hier verschilt het tegenwoordige Centrum onder Lieber van het vroegere onder Windthorst in richting.

Het tegenwoordige Centrum drijft *Geschäftspolitik* en Lieber, haar huidige leider, is een politieke *Geschäftsman.* Zij trachten de principieele tegenstellingen, welke tusschen Pruisen en andere Duitschers zoowel onder nationaal als godsdienstig opzicht bestaan, te verhelen of uit te vlakken. Maar Windthorst was geen man van de schipperpolitiek; hij hield er niet van om het op een akkoordje te gooien; hij keurde het af om tegenstrijdige elementen alleen uitwendig met elkander te vermengen zonder ze inwendig met elkander te verzoenen. Als staatsman en tevens als mensch wilde hij overal een zuivere afscheiding en schifting van zaken, menschen en toestanden, die hij als schadelijk beschouwde.

Ook als Gross-Deutscher was Windthorst geen huisvriend van de Pruisen. Van zijn jeugd af sloeg zijn hart warm, zeer warm voor het éene Duitsche rijk onder het opperbestuur van Oostenrijk, maar met behoud van de afzonderlijke staten. Doch Pruisen zocht alle Duitsche staten in zijn absolute autocratie te doen opgaan en te versmelten. Zij stonden dus in beginsel lijnrecht tegenover elkander.

Er stroomde bovendien Hannoveraansch bloed door Windthorst's aderen; dit verhoogde ook al niet zijn sympathieën voor de Pruisen. Hoewel hij na 1866 den bestaanden toestand erkende en tegen de annexatie van Hannover niet in verzet kwam, stak het hem toch altijd als een doorn in het vleesch, dat Pruisen zijn geboorteland zoo maar *mir nichts dir nichts* ingeslokt had. Het zou onnatuurlijk en ondankbaar geweest

zijn, zoo hij er anders over gedacht had. Al kan men uit opportuniteitsgronden of godsdienstige beweegredenen den roover, die het erf der vaderen ingepalmd heeft, vergiffenis schenken en hem niet bemoeilijken in het bezit, dat hij feitelijk heeft verkregen, toch behoeft men hem geen speciale vriendschap toe te dragen en kan men in zijn hart droevige herinneren aan het ontvreemde erfgoed bewaren.

Windthorst was dus in zijn hart door en door Hannoveraan, door en door anti-Pruis, een Welf van het zuiverste slag. Tot aan zijn jongsten snik gevoelde hij een onoverkomelijken afkeer van alles, wat Pruisisch was. Als staatsman en parlementariër had hij politiek karakter, een program, in vaste en scherpe lijnen afgeteekend. Hij verafschuwde dus alles, wat op politieke marskramerij, ruilhandel en slippendragerij geleek.

Was het wonder, dat hij nooit *persona grata* bij de Pruisen werd? Zij proefden in hem altijd den Hannoveraan; voor hen had het den schijn, alsof zijn strijd voor de rechten der Katholieke Kerk door zijn Welfisme bezield en geleid werd; zij begrepen zeer goed, dat hij zich alleen naar de onvermijdelijke omstandigheden schikte, dat hij den ouden politieken mensch niet uitgetrokken, maar hem alleen een nieuw pak gegeven had, uit de Pruisissche landskleuren gesneden.

De Kleine Excellentie was echter te slim en te berekend om met zijn anti-Pruisische gevoelens overal langs de straat te kuieren. Hij kon zelfs met zijn politieke tegenstanders en mededingers, b.v. met Miquel, allervriendschappelijkst en hoffelijk omgaan, alsof zij de dikste maatjes waren. Meesterlijk verstond hij de kunst om langs omwegen en kronkelgangen zijn doel te bereiken. Steeds rechtuit te gaan was niet zijn politieke aard. Men zou zeggen, dat hij een trek van de Nederduitsche boerensluwheid had meegekregen. Tegenover geweld stelde hij list. Hij droeg aan weerszijden een zak en daarin verschillende papieren. Naar omstandigheden haalde hij dan deze, dan gene te voorschijn.

Keeren wij tot Windthorst's openbaren werkkring terug.

Onder het ministerie von Scheele (1851) werd hij minister

van justitie, de eerste katholiek, die in Hannover deze portefeuille ontving.

In dit ambt kon hij zijn rechtsgeleerde kundigheden tot voordeel van zijn vaderland aanwenden. Hij bracht diepingrijpende wetten tot stand, die de rechtspleging en de administratie regelden, beide scherp van elkander afscheidden en een veel grootere openbaarheid aan de rechtspleging verschaften.

Koning George V was ingevolge zijner blindheid achterdochtig tegenover iedereen. Minister Windthorst verzette zich ook beslist tegen den wil van den koning, waar diens eischen tegen de grondwet aandruischten. »Het verdient een loffelijke vermelding — schreef de liberale *Kölnische Zeitung* — dat Windthorst bij herhaling tegenover den koning zijn grondwettige positie gevrijwaard en zich daardoor diens ongenade op den hals gehaald heeft".

Het ministerie werd door den koning ontbonden (21 Nov. 1853). Er volgden nu acht jaren parlementsleven voor de Kleine Excellentie. Hij streed hoofdzakelijk tegen de ministeries von Lutken en Borries en tegen hun drijven om de grondwet op te heffen. Tweemaal werd de Kamer ontbonden. Er verscheen een ministeriëele verordening, krachtens welke oudministers van den koning alleen met koninklijke toestemming een mandaat als afgevaardigde mochten aannemen. Die koninklijke goedkeuring werd Windthorst niet gegeven. Hij trok zich nu voor een wijle terug, om zijn rechtskundige praktijk te hervatten.

In dezen tusschentijd maakte hij zich zeer verdienstelijk voor de Kerk.

Het bisdom Osnabrück werd sedert 1824 alleen door een bisschoppelijken administrateur bestuurd. Windthorst nam de zaak in handen. Zijn bemoeiingen slaagden. Het bisdom werd hersteld en finantiëel verzekerd. Paulus Melchers, destijds generaal-vicaris van Münster, beklom den bisschoppelijken zetel.

Het ministerie-Borries viel. Windthorst bekwam weer de portefeuille van justitie in het nieuwe ministerie (1862—1865).

Hij regelde de kerkelijke toestanden in de Hervormde Kerk

van Hannover en herstelde den kerkelijken vrede. Door zijne medewerking kwam een nieuwe »Kirchenvorstands- und Synodal-Ordnung für die Evangelisch-Lutherische Kirche" tot stand. Hierover zeide Windthorst later eens: »Ik heb die als katholiek minister met mijn vriend Bruel gemaakt; zij is nog heden de beste in Duitschland. Men kan daaruit zien, dat ik de vrijheid van de Kerk ook voor de protestanten begrepen heb". Bovendien regelde hij de hypotheken, verbeterde de straf-inrichtingen, en trachtte er naar om aan het volk zijn oude vrijheden terug te geven.

De achterdochtige en wispelturige koning benoemde den oud-minister Borries tot president van den Raad van State (1865). Windthorst diende zijn ontslag in. De koning nam dit aan en benoemde hem tot opper-procureur-generaal te Celle (1866).

De oorlog van 1866 brak uit. Het koninkrijk Hannover werd bij Pruisen ingelijfd.

(Wordt vervolgd.) p. fr. E. J. JANSEN, Ord. Praed.

MOLECULEN EN ATOMEN?

(Vervolg en slot van Dl. CXVII, bl. 401 vv.)

IV. DE BEPALING VAN HET MOLECULAIR- EN ATOOMGEWICHT.

In onze vorige opstellen hebben wij herhaaldelijk getallen gebruikt, die men moleculair- en atoomgewichten noemt, zonder te onderzoeken, of die getallen met eenig recht als zoodanig konden gelden. Zulk onderzoek kon toen achterwege blijven, omdat wij in onze redeneering slechts eene gewichtshoeveelheid noodig hadden en 't onverschillig was of wij de samenstelling van een lichaam in procenten d.i. in onderdeelen van 100 of in onderdeelen van eenig ander gewicht uitdrukken.

Nu echter mogen wij dit onderzoek niet uit den weg gaan, niet slechts om der volledigheid wille, maar vooral omdat de hypothese welke aan de bepaling van het moleculair gewicht — en dus ook van het atoomgewicht — ten grondslag ligt, zoowel in de scheikunde als in de physica voorkomt, hier als gevolg der mechanische warmteleer, dáar als verklaring van de wetten v. Gay-Lussac, en omdat in de oogen van velen, de wederzijdsche steun van scheikunde en natuurkunde de hypothese zoo waarschijnlijk maakt, dat het bestaan van moleculaire gewichten het bestaan van moleculen bewijst.

De hypothese waarvan wij spreken is die van Amedeo Avogadro, en luidt als volgt:

Bij gelijken druk en gelijke temperatuur zijn in gelijke ruimtedeelen van gasvormige lichamen een even groot aantal physische moleculen.

Deze hypothese maakt het bepalen der moleculaire gewichten voor die lichamen welke gasvormig zijn of, zonder ontleding te ondergaan, gasvormig kunnen worden, zeer eenvoudig.

Veronderstellen wij, dat wij, ter bepaling van de moleculaire gewichten, werkzaam zijn op een dag, dat de temperatuur in ons laboratorium constant blijft (15° b.v.) en de barometer (de luchtdrukking) niet rijst of niet daalt, zoodat aan de eerste voorwaarde der hypothese reeds vooraf voldaan is en er dus geene herleidingen behoeven gedaan te worden. Vullen wij dan een glazen ballon met zuivere zuurstof en wegen wij dien om hem daarna, luchtledig gemaakt, nog eens te wegen. Als resultaat dezer weging zullen wij vinden dat, de inhoud van den ballon = 1 liter verondersteld, één liter zuurstof weegt 1,4298 gram.

Eén liter waterstof, onder dezelfde omstandigheden weegt: 0,089578 gram.

1 liter zuurstof is dus, — wanneer wij het gewicht van den liter waterstof als éénheid aannemen, omdat dit gas het lichtste van alle gassen is, — $\frac{1,4298}{0,089578}$ of nagenoeg 16 maal zoo zwaar als één liter waterstof.

Volgens Avogadro zijn nu in den eenen liter evenveel moleculen zuurstof als er in den anderen moleculen waterstof zijn; en daar er nu geene reden bestaat, om de eene molecule zuurstof of waterstof zwaarder te veronderstellen dan de andere, volgt daaruit, dat men evengoed kan zeggen: eene molecule zuurstof is 16 maal zoo zwaar als eene molecule waterstof, of m. a. w.: nemen wij het gewicht eener waterstof-molecule = 1, dan is het moleculaire gewicht der gasvormige zuurstof-molecule = 16.

Om bijzondere redenen, die aanstonds ter sprake komen, neemt men de waterstof-molecule niet = 1, maar = 2, zoodat het gewicht eener molecule zuurstof door het getal 32 wordt voorgesteld.

Voor lichamen, welke bij eene hoogere temperatuur gasvormig zijn, moet men den ballon ook bij die hoogere temperatuur vullen, terwijl dan eveneens de ballon met waterstof op die hoogere temperatuur moet gevuld worden; voor deze laatste operatie kan echter eene berekening in de plaats komen.

Op de boven beschreven wijze vindt men de moleculaire

gewichten (M) van vele grondstoffen en van vele verbindingen, welke zonder ontleding vluchtig zijn.

Met behulp der zoo gevonden moleculaire gewichten vindt men nu verder de atoom-gewichten in de — overigens juiste — veronderstelling, dat het atoom-gewicht van een element de kleinste gewichts-hoeveelheid van dat element is, die als onderdeel van een moleculair gewicht voorkomt.

Van lichamen, die niet in gasvorm verkregen kunnen worden, kan men het moleculaire gewicht volgens deze beginselen niet bepalen. De koolstof, die tot deze laatste lichamen behoort, is echter een zeer geschikt voorbeeld om aan te toonen, hoe men het atoom-gewicht bepaalt, en om tevens te doen inzien, dat men wel vluchtige koolstof-verbindingen moet kennen, om te weten, welk gewicht het atoom koolstof heeft, maar dat het atoom-gewicht en het moleculair-gewicht van hetzelfde element op van elkaar onafhankelijke wijze gevonden worden.

Van koolstof zijn vele gasvormige verbindingen bekend, waarvan men de moluculaire gewichten kan bepalen.

Beperken wij ons tot: kooloxyd M = 28, koolzuur M = 44, methaan of moerasgas M = 16, aethaan M = 30, benzol M = 78.

De quantitatieve analyse van willekeurige hoeveelheden dezer verbindingen leert ons dan — mits men de resultaten tot de gewichten 28, 44, 16 enz. herleide — dat er zijn:

op 28 gew. dl. kooloxyd 12 gew. dl. koolstof,
» 44 » » koolzuur 12 » » »
» 16 » » methaan 12 » » »
» 30 » » aethaan 24 » » »
» 78 » » benzol 72 » » »

In de gewichten, welke wij als de moleculaire gewichten van koolstof-verbindingen beschouwen, is de geringste hoeveelheid koolstof = 12; wij hebben dus, volgens deze opvatting, het recht 12 als het gewicht van één atoom koolstof te beschouwen, totdat wij eene nieuwe koolstofverbinding leeren kennen, op wier moleculaire gewichtshoeveelheid een geringer hoeveelheid als 12 gew. dl. koolstof voorkomt.

Op dezelfde wijze als wij voor koolstof uiteenzetten, heeft

men de atoomgewichten van andere lichamen gevonden [1]). Uit den aard van het onderzoek en de daarbij gevolgde redeneering volgt echter, ten eerste, dat de atoomgewichten slechts eene provisorische waarde hebben; en ten tweede, dat alle onzekerheid omtrent het bestaan der moleculen onverminderd op de atomen overgaat.

Wie de moleculen om haar gewicht aanneemt, behoeft nog niet de feitelijk bestaande atomen aan te nemen en deze als de elementaire deeltjes te beschouwen, hij kan nog eene veel verder voortgezette deeling aannemen en het er voor houden, dat de atomen opgehouden hebben atomen, d.i. *ondeelbaren*, te zijn.

Feitelijk gaan vele natuurkundigen en scheikundigen dien weg op, zij het ook om zeer verschillende reden.

De physici komen tot hunne overtuiging door de opvatting, die zij hebben met betrekking tot de kathoden-stralen. Zooals de lezer weet, zijn kathoden-stralen, stralen welke van de negatieve electrode eener voldoende luchtledig gemaakte geislersche buis uitgaan, zich rechtlijnig door de buis bewegen en op den tegenovergestelden wand eene groene phosphoresceerende vlek doen ontstaan en aldaar de bekende Röntgen-stralen voortbrengen. Deze kathoden-stralen zouden nu bestaan uit, of gevormd worden door, zeer kleine deeltjes — atomen van atomen als het ware — van het metaal der kathode, welke eene electrische lading krijgen en in rechte lijn voortgeslingerd worden.

De chemici komen tot een soortgelijk resultaat langs geheel anderen weg. Wanneer men de elementen rangschikt in volgorde van 't opklimmend atoomgewicht, dan neemt men waar, dat men die elementen in groepen kan scheiden (groepen van 7 en van 14), dat in elke groep de eigenschappen der elementen en der bij die elementen behoorende verbindingen op eenigszins regelmatige wijze toe of afnemen, terwijl de volgende groep in zekeren zin gelijkvormig is met de voorgaande. Men drukt deze feiten, welke onafhankelijk van elkander door L. Meijer

[1]) Het atoomgewicht van waterstof zou, het gewicht der molecule = 1 genomen, ongeveer 0.5 worden. Men heeft daarom, gemakshalve, het atoomgewicht = 1 en derhalve het moleculaire gewicht = 2 gesteld.

en door Mendelejeff werden ontdekt, uit door te zeggen: de eigenschappen zijn periodiek afhankelijk van het atoomgewicht. »Wanneer nu — aldus Ostwald — de eigenschappen der elementen werkelijk functiën der atoomgewichten zijn, dan ligt het voor de hand, in de atoomgewichten ook de oorzaak der eigenschappen te zoeken en dan kan men de voorstelling van eene eenige oer-stof, wier verschillende agglomeratietoestanden met de verscheidenheid der elementen zouden samenhangen, niet afwijzen".

Reeds vroeger — op grond, dat zoo vele atoomgewichten nagenoeg geheele getallen zijn — is een soortgelijke veronderstelling door Prout gemaakt. Wij treden niet in beschouwingen omtrent de waarde dier hypothesen, wij maken er slechts melding van om aan te toonen, dat men langs verschillende wegen zijn geloof aan de scheikundige atomen als laatste samenstellende deelen der lichamen kan verliezen.

Afgezien van het bestaan als onderdeel eener molecule, is, zooals wij vroeger aantoonden, het bestaan der atomen op zich zelf problematisch.

Even onzeker houden wij het bestaan der atomen, omdat wij aan het bestaan der moleculen zelf niet gelooven. Wij hebben daarvoor reeds meer dan eene reden opgegeven. De vraag die ons hier bezig houdt is deze: is er in de mooie bepalingen van het moleculaire gewicht niets, dat noopt tot het aannemen der moleculen, wier gewicht bepaald wordt?

Integendeel, zouden wij willen zeggen, vreesden wij niet, dat het wat al te kettersch zoude klinken.

Vooreerst is het moleculairgewicht bepaald op grond der hypothese, dat er moleculen bestaan en blijft dus het hypothetische karakter onverminderd voortbestaan; ten tweede is het moleculairgewicht bepaald met behulp eener nieuwe hypothese, die van Avogadro, en is dit gewicht dus hypothetischer dan de molecule zelf; en ten derde is de hypothese van Avogadro scheikundig onjuist en physisch niet te vertrouwen.

Wanneer er feitelijk in een gasvormig lichaam losse moleculen zijn en daarenboven in gelijke volumina evenveel moleculen, dan moet de volumenverhouding, waarin gassen zich

met elkander verbinden uit te drukken zijn in *geheele* getallen.

Immers, hoe wij ons de werking der moleculen ook denken, 't zij met of zonder splitsing in atomen, de scheikundige reactie zal daarop neerkomen, dat een of meerdere moleculen van 't eene gas tegelijk met één of meerdere van het andere gas in scheikundige betrekking komen en aanleiding geven tot de vorming van nieuwe moleculen.

Zij dit b.v. mogelijk tusschen 5 moleculen van het ééne en 3 mol. van het andere gas en nemen wij dan aan, dat er *n* moleculen op den liter gaan bij beide gassen, dan volgt daaruit ook dat 3 $\times$ n moleculen van 't ééne met 5 $\times$ n moleculen van 't andere zich kunnen verbinden en derhalve dat 3 liter van den eenen kant en 5 liter van den anderen kant noodig zullen zijn [1]).

Welnu, deze verhoudingen volgens geheele getallen zijn niet aanwezig; de wet van Gay-Lussac, d.i. de wet, dat bij gasvormige verbindingen (gelijke druk en gelijke temperatuur verondersteld) de volumina der zich met elkaar verbindende lichamen volgens eenvoudige en rationeele verhoudingen tot elkander staan, en dat er verder eene rationeele en eenvoudige verhouding bestaat tusschen de som der volumina vóór en het gezamenlijk volumen ná de scheikundige werking, blijkt hoe langer hoe meer te zijn eene benadering.

De hypothese van Avogadro, opgesteld om de wetten van Gay-Lussac te verklaren, deelt in het lot der wet, zij wordt eene hypothese bij benadering.

Om juist te spreken, zou men moeten zeggen: in de veronderstelling, dat er bij gassen losse moleculen bestaan, mogen wij de hypothese opstellen, dat er *ongeveer* evenveel moleculen in gelijke ruimtedeelen gaan, en is dus de betrekking van het volumengewicht eene *benaderde waarde* van de betrekkelijke gewichten der hypothetische moleculen.

De moleculaire gewichtsbepaling is niet vastgenoeg, om tot steun te dienen van het bestaan der moleculen. Wij gelooven,

---

1) Hoeveel volumeneenheden der nieuwgevormde verbinding ontstaan, is voor ons op 't oogenblik van minder belang.

dat men, wegens de onzekerheid der atoomgewichtsbepaling met behulp van het onzekere moleculaire gewicht, tot de verbindingsgewichten zal terugkeeren, zij het dan ook met opoffering van het thans heerschend begrip van molecule en atoom. Dit gewicht — wij noemden het vroeger het elementaire gewicht — kan door de weegschaal met voldoende juistheid bepaald worden en is als de uitdrukking van het scheikundige feit te verkiezen boven een gewicht, waarin zich het *feitelijke* met het *hypothetische* vereenigt. Maar deze scheikundige beschouwing valt buiten ons bestek; ons interresseerde de vraag, of het bestaan der moleculen en atomen zeker genoeg was om in eene theorie over de *wijze van zijn* der lichamen opgenomen te worden; en het bovenstaande is voldoende om aan te toonen dat, scheikundig gesproken, daarvoor geen noodzakelijkheid bestaat.

Met al dat erkennen wij gaarne het geniale, dat er ligt in de uitbreiding der hypothese van Avogadro door Raoult, van 't Hoff en anderen, maar wij kunnen 't ons niet verhelen dat het vitium originis, de oorspronkelijke onzekerheid, in de nieuwe theoriën overgaat, omdat deze op de gevolgen der oude hypothese steunen.

Zij de zoogenaamde wet van Raoult ten voorbeeld. Moleculaire hoeveelheden van verschillende stoffen, in gelijke hoeveelheden van een oplossingsmiddel opgelost, verlagen het vriespunt om een gelijk bedrag. Ziedaar de wet.

Wanneer wij dus in een liter water 30 gram van eene scheikundige verbinding oplossen en in een andere evengroote hoeveelheid water 60 gram eener tweede verbinding, en wij nemen waar, dat beide oplossingen nu bij — 1° bevriezen, dan staan de moleculaire gewichten der beide opgeloste verbindingen, volgens de wet van Raoult, als 30 : 60 of als 1 : 2. Kennen wij derhave één van beiden, dan kunnen wij het andere berekenen. Dit kennen echter komt ten slotte van een moleculairgewichtsbepaling volgens de hypothese van Avogadro, en om deze reden gaat de onzekerheid der eerste bepaling op de tweede over.

* * *

Wij zeiden boven dat de hypothese van Avogadro, die in de natuurkunde op onafhankelijke wijze gevonden werd, op dat terrein weinig vertrouwen verdient; deze bewering dienen wij te bewijzen. De weg, die tot de ontdekking geleid heeft, begint op het gebied der mechanische warmteleer en gaat uit van de veronderstelling, dat de door den thermometer gemeten warmte niets anders is dan de kinetische energie der gasmoleculen, terwijl de druk, die wanden ondergaan, waarin een gas is opgesloten, het resultaat is van de kracht, waarmede de moleculen tegen den wand stooten.

Denken wij ons nu een aantal n moleculen, wier translatiebeweging eene snelheid heeft $= c$, in een vat besloten, dat een teerling is met zijde $= l$, dan kunnen wij als volgt den druk P berekenen, dien het gas op elke eenheid van oppervlak van de wanden des teerlings uitoefent [1]).

Voor elke van de 6 wanden komen $\frac{n}{6}$ moleculen beschikbaar; en daar het oppervlak van elke wand $= l^2$ is, heeft elke éénheid van oppervlak met $\frac{n}{6\,l^2}$ moleculen te doen.

Hoeveel malen botst elke molecule, wanneer wij veronderstellen, dat zij zich tusschen twee wanden met eene snelheid c heen en weer beweegt?

Het aantal botsingen zal evenredig zijn met de snelheid c en omgekeerd evenredig met den weg l, en dus, behoudens eene constante, $= \frac{c}{l}$.

Bij volkomen elastische botsing — en de gasmassa moeten wij volkomen elastisch veronderstellen, — is de werking van elke botsing tegen den wand $= 2\,m\,c$. De totale werking der botsing per eenheid van oppervlak wordt derhalve:

$$P = 2\,m\,c \times \frac{c}{l} \times \frac{n}{6\,l^2} = \frac{m\,c^2}{3\,l^3}.$$

---

1) Deze beperkende veronderstellingen zijn niet noodig, wanneer men hoogere wiskunde gebruikt. Zie o. a. Clausius, *Abhandlungen über die mechanische Wärmetheorie.*

Maar l^3 is de inhoud, het volumen V van den teerling en dus:

$$P = \frac{1}{3} \frac{m\ n\ c^2}{V} \text{ of } P.V. = \frac{1}{3}\ m\ n\ c^2.$$

Zooals deze formule dáár ligt is zij, in de taal der mechanische warmteleer, de uitdrukking van de wet van Boyle, en leert ons, dat voor een gas, bij elke bepaalde temperatuur, volumen en druk omgekeerd evenredig zijn, of wel, dat het produkt van druk en volumen constant is. Want ter linkerzijde van het gelijkteeken staat het produkt P.V. en ter rechter een produkt van waarden, die onder deze omstandigheden niet veranderen, n.l. aantal moleculen (n); massa eener molecule (m), en snelheid (c).

Uit deze formule echter kan men de wet van Avogadro afleiden.

Terwijl voor een volumen gas bij eene temperatuur t° de bovenstaande formule geldt, zal voor een ander gas, de formule gelden:

$$P^1\ V^1 = \frac{1}{3}\ n^1\ m^1\ c^{1\,2}.$$

Niets belet ons echter van dit tweede gas een volumen te beschouwen volkomen gelijk aan het eerste, waardoor $V^1 = V$ wordt, en de omstandigheden zoo te denken of te kiezen, dat beide hoeveelheden op de wanden denzelfden druk uitoefenen, zoodat verder $P^1 = P$.

In dit geval kunnen wij uit bovenstaande formulen afleiden:

$$PV = \frac{1}{3}\ n\ m\ c^2 = \frac{1}{3}\ n^1\ m^1\ c^{1\,2}$$

$$\text{of } \frac{1}{3}\ n\ m\ c^2 = \frac{1}{3}\ n^1\ m^1\ c^{1\,2}$$

In 't algemeen kunnen nu n en n^1, m en m^1, c en c^1 verschillen, maar, wanneer wij voor beide gassen dezelfde temperatuur aannemen, om aldus de omstandigheden drukking, volumen, temperatuur gelijk te krijgen, dan moet volgens de beginselen der kinetische warmteleer:

$\frac{1}{2}\ m\ c^2 = \frac{1}{2}\ m^1\ c^{1\,2}$ zijn, wijl dezelfde temperatuur dezelfde kinetische energie der moleculen veronderstelt en $\frac{1}{2}\ m\ c^2$ de

uitdrukking dier kinetische energie is. Hieruit volgt nu dat ook $m c^2 = m^1 c^{1\,2}$ moet zijn en dat wij verder kunnen schrijven:

$$\frac{1}{3} n m c^2 = \frac{1}{3} n^1 m c^2$$

$$\text{en:} \quad n = n^1$$

De veronderstellingen, waarvan de kinetische theorie der gassen uitgaat, en die geheel onafhankelijk zijn van de beschouwingen, die Avogadro tot zijne hypothesen leidden, brengen ons tot het resultaat: wanneer de beginselen der kinetische gastheorie juist zijn, dan moeten bij gelijke drukking en gelijke temperatuur in gelijke volumina gelijke aantallen moleculen aanwezig zijn.

Deze uitkomst zou een krachtig argument zijn ten voordeele der moleculen.

't Is echter jammer, dat de praemissen niet juist genoeg zijn om de conclusie te rechtvaardigen. Vooreerst blijven de bezwaren bestaan, die wij in ons eerste artikel tegen de moleculen-theorie in de natuurkunde aanvoerden, maar daarenboven is juist de formule, waarvan de physici uitgaan om tot de hypothese van Avogadro te komen uitstekend geschikt om te doen zien dat er iets hapert.

Zij dan nogmaals voor eene bepaalde temperatuur t° in een bepaald gas:

$$PV = \frac{1}{3} n m c^2$$

Ter rechterzijde hebben wij niets dan grootheden welke, volgens de mechanische theorie der gassen onveranderlijk zijn; het aantal moleculen ééner zelfde hoeveelheid, de massa van elk dier moleculen en de gemiddelde snelheid harer beweging voor onze bepaalde temperatuur t°. Wij kunnen dus voor het produkt $\frac{1}{3} n m c^2$ een onveranderlijke grootheid, een bepaald getal, dat wij door R voorstellen, in de plaats stellen en schrijven:

$$PV = R.$$

't Is waar voor eene andere temperatuur zal eene andere R komen, maar deze zal wederom voor die temperatuur onveranderlijk blijven

Hieruit volgt dat $P = \frac{R}{V}$ of dat druk en volumen van eene hoeveelheid gas, bij eene zelfde temperatuur, in omgekeerde verhouding staan; dat b.v. bij verdubbeling van de drukking het volumen tot op de heft wordt samengeperst. Dit nu is, zooals de ervaring bewijst, niet volkomen waar; de formule waarvan wij uitgingen $PV = \frac{1}{3} n m c^2$ is derhalve niet volkomen juist, er hapert iets.

Wij kunnen dus niet zeggen, dat de conclusie:

$$n = n^1$$

juist is.

't Is waar Van der Waals heeft aan de formule eene geniale correctie aangebracht, maar deze betreft het eerste lid PV en verbetert dus eigenlijk het gedeelte, dat tot de ervaring behoort. Eene redeneering echter, die uit de beginselen der kinetische theorie der gassen de hypothese van Avogadro wil afleiden, dient van de veronderstellingen uit te gaan die daar gelden en deze vinden hare uitdrukking in de grootheden, ter rechter zijde van het gelijkteeken.

Leert ons dan de ervaring, dat de conclusie PV betreffend onjuist is, dan behoeven de grootheden ter rechter zijde eene correctie zoodanig, dat weer de feiten der ervaring uit de theorie kunnen afgeleid worden.

Zoolang zulks niet op afdoende wijze geschied is blijft physisch de gevolgtrekking $n = n^1$ niet voldoende gerechtvaardigd.

Hiermede nemen wij van de moleculen en atomen afscheid; zij blijven hulpmiddelen bij 't onderwijs en symbolen van hooge waarde, zij kunnen niet als elementen dienen van eene theorie over het eigenlijk zijn, het wezen, der lichamen.

Roermond. J. M L. KEULLER.

XVIII JULI MDCCCLXX.

Het was in de laatste dagen van Juni 1870.

De warmte in Rome werd voor de vier Nederlanders, die sinds December 1869 de eerste verdieping bij den Commandatore Severi, Presidente del Rione, in de via Giulia bewoonde, dagelijks ondragelijker. Wel niet voor den jongste, nu de laatst overgeblevene, die deze korte herinneringen nederschrijft. Maar de Aartsbisschop en de Bisschop van Haarlem gevoelden zich steeds minder thuis. Ook de President van Rijsenburg begon een rechtmatig verlangen te voelen naar zijn studenten en zijn lommerrijke lanen.

Mgr. Zwijsen was in het begin van Juni vertrokken. De groote grijsaard, die met zijn getrouwen »Dorus" in het hotel Minerva verblijf hield, voelde zich door de hitte aangegrepen en vermoeid. Op 31 Mei had hij nog in de *Congregatio generalis* de rede van zijn opvolger op den Stoel van Utrecht aangehoord. Op den 3den Juni had hij de »veniam discedendi a Concilio" aangevraagd, verkregen en daarvan gebruik gemaakt.

In die laatste dagen van Juni scheen het, als ware het einde niet te voorzien. Het einde, niet van het Concilie, maar van de beraadslagingen over de *Constitutio dogmatiea prima de Ecclesia Christi.*

Men weet, hoe het eerste *Schema de Ecclesia Christi* in den loop der dagen tot een geheel ander dan het oorspronkelijke geworden was. Was in dit eerste ontwerp van de onfeilbaarheid des Pausen geen sprake, in betrekkelijk korten tijd was dit leerstuk en de uitspraak van het geloof in deze waarheid onafwijsbaar op den voorgrond getreden. Niet het

minst door de verwoede bestrijding, die de zaak van de gezworen vijanden der Kerk telken dage ondervinden moest. Een bestrijding zoo fel, zoo nameloos fel, dat zij de rechters en de vaders des geloofs, die naar hun geweten en naar hun plicht, hun gezworen plicht, in het Concilie hun volle meening moesten zeggen, bij de eenvoudigen niet alleen, maar ook bij mannen van hooge wetenschap en hooge deugd verdacht maakten. Immers van de zijde der bestrijders en haters nam men den schijn aan, alsof alle verzet, ook het rechtmatigste, één en hetzelfde was en uit dezelfde beweegredenen voortsproot.

Het schema, zooals het eindelijk voor het Concilie, in comité-generaal, *Congregatio generalis*, werd behandeld, bevatte vier hoofdstukken en eenige canons. Het handelde alleenlijk over het primaat van Petrus. Het vierde hoofdstuk betrof de onfeilbaarheid. In meer dan 35 bijeenkomsten van de ter Concilie aanwezige Bisschoppen werd het onderzocht, en onderzocht op de meest degelijke en doortastende wijze. Het waren vermoeiende, bijna afmattende zittingen. Zij vingen ten 9, later ten 8 ure aan en duurden tot na den middag. De beraadslagingen betroffen het geheele schema, maar de kern, waarom alles zich bewoog, was de uitspraak over de onfeilbaarheid.

Op 15 Juni begon de bijzondere beraadslaging over het vierde hoofdstuk. Zij scheen niet te kunnen eindigen. Als men somtijds meende aan het einde te zijn, begon het begin opnieuw en de lijst der ingeschreven redenaars toonde altijd nieuwe namen.

Het weder werd steeds drukkender. Ook de geestelijke dampkring was zwoel. Wat de Bisschop van Brixen in eene der laatste bijeenkomsten zou uitspreken ging reeds in vervulling: »Videntes clamabunt foris, et angeli pacis amare flebunt".

In de via Giulia begon men te denken aan verhuizen. Immers Mgr. Wilmer en de President zouden naar het vaderland terugkeeren. De Aartsbisschop, als lid der deputatie de fide, wilde op zijn post volharden.

Er werd reeds gezocht naar een andere, kleinere woning.

Voor den eerbiedwaardigen Bisschop van Haarlem was het een zware tijd. Zoolang het te dragen viel, wilde hij 't dragen en blijven. Zijn gezondheid leed zichtbaar, te meer daar het blijmoedig vertrouwen op een spoedige uitkomst ontbrak. Al was er dan ook geen vaste beslissing voor het aanstaand vertrek genomen, dat zij eerstdaags vallen moest, stond vast.

Maar.... het onverwachte kwam.

Op Maandag 4 Juli waren op den gewonen tijd de Aartsbisschop en de Bisschop van Haarlem naar St. Pieter gereden. De President en ik vergezelden hen. Wij bleven nog wat rondzien in de basiliek, maar begaven ons toch na een goed half uur naar buiten om ons rijtuig op te zoeken en verder daarvan een aangenaam en nuttig gebruik te maken voor een tocht buiten de stad.

Wij waren juist ingestapt — het was omstreeks negen uur — toen Pietro, onze kamerdienaar — hij wilde geen minderen titel voeren — ons met levendige gebaren naar de trappen van St. Pieter wees. Daar wemelde 't van Bisschoppen, die verzeld of onverzeld, naar buiten traden. Daar was iets geschied.... wat?

Met allen spoed stormden wij de trappen op en vonden al spoedig onze Hoogwaardigheden.

Wat was er geschied?

Iets onaangenaams kon het niet zijn.

Ieder gelaat zag vroolijk, het vroolijkste wel dat van Mgr. Wilmer.

De vergadering was begonnen met de mededeeling, dat eenige ingeschreven sprekers van het woord hadden afgezien. Dat was een goede tijding, maar er waren er nog velen en de vloed kon weder wassen.

De beduchtheid bleek ijdel.

Achtereenvolgens zagen twee en veertig Vaders af van het woord. Toen sloot de Kardinaal de Luca de beraadslagingen over Hoofdstuk IV en daarmede die voor de geheele *Constitutio*. Hier mogen nu de *Acta* spreken: »Universalis hic factus est laetantium et plaudentium clamor".

Het was een goede dag na zooveel dagen van moeilijk te torschen geduld. Men zag het einde komen. Want niemand kon meer twijfelen, of na de vaststelling van de constitutie over het primaat zou de groote meerderheid der Bisschoppen verlof krijgen tot tijdelijk heengaan van Rome.

De Aartsbisschop was gelukkig, dat het verblijf in de eeuwige stad kon worden onderbroken; de Bisschop van Haarlem zag zijn hoogste wenschen vervuld. Het zou nu, zooals hij zoo dikwijls zeide, tóch wezen: samen uit, samen thuis. Maar dit was het minste, het mindere, maar, hij zou nu het heerlijke woord kunnen uitspreken, waarom hij zoo lang en zoo kloek had volhard: zijn placet over de onfeilbaarheid.

De gebeurtenis was verrassend.

Zij was echter nog iets anders dan dat.

Men kan verschillende omstandigheden en redenen aanvoeren, die tot het besluit hebben gevoerd. De Roomsche zomer heeft zijn invloed doen gelden. De verwikkelingen tusschen Frankrijk en Prùisen, de naderende, voor goede zieners steeds onvermijdelijker oorlog hebben hier invloed geoefend. De minderheid, die om overwegingen soms buiten de zaak zelve gelegen zal hebben ingezien, dat een meerderheid van meer dan vier vijfden even weinig van haar overtuiging een brandoffer kon maken als zij van de hare. Dit alles mag zijn. Het is toch een verrassing, verrassend als een mirakel, dat op één zelfde oogenblik, zonder eigenlijk voorafgaande overleggingen, mannen van allerlei richting, mannen als Schwarzenberg, Simar, Dupanloup, Clifford, Place van Marseille, Haynald van Colocza, Strossmayr van het woord afzien, dat Darboy van Parijs wegblijft en dat evenzeer Franchi, Meurin, de la Bouillerie, de Dreux-Brézé zwijgen. Men wil het nooit toegeven, maar men weet het toch te goed: er zijn ook in de wereldgeschiedenis geheimen, teekenen en wonderen. Het zijn niet alles kleine kunstenarijen en knutselarijen, Buschartikelen en Rhodes-telegrammen, die de wereld regeeren. Daar is nog iets anders. Behalve de tochten en stormen, gaat nog een Geest door de lucht.

Dit eene heeft de vierde Juli 1870 bewezen: er was hier op dit Concilie geen ijdelheid van wetenschap, geen hovaardij des geestes. Er is gestreden, maar de strijd ging om de zaak. Dat adelt en verheft den strijd tot een strijd voor den Heere.

De dagen werden nu kort. Men gevoelde, dat de groote openbare zitting, de vierde, niet lang meer kon uitblijven. Er moest in comité-generaal worden gestemd, herhaaldelijk. Bij de stemmingen konden wijzigingen worden voorgesteld; die wijzigingen moesten worden onderzocht; over die wijzigingen moest weder verslag worden uitgebracht. Dan volgden weder stemmingen. De *Deputatio de fide* hield bijna dagelijksche zittingen, zóo op 7, 8, 9, 11 Juli, op 13 Juli twee zittingen zelfs. Er was levendigheid, beweging, rumoer. Natuurlijk ontbrak het niet aan gissingen en berekeningen. Iedereen wist iets en, gelijk dit meer pleegt te geschieden, eigenlijk wist niemand iets.

Daar kwam Zaterdag, de 16de Juli.

De 86ste *Congregatio generalis* werd geopend. Verslagen werden uitgebracht over de laatst voorgestelde wijzigingen en over de wijzigingen, die de *Deputatio* had aanvaard of zelve aangebracht. De Prins-bisschop van Brixen sprak over het vierde hoofdstuk: de onfeilbaarheid. Het slot van zijn rede was aangrijpend.

Toen werd met zitten en opstaan gestemd.

De *Congregatio* scheen geëindigd.

Maar er verhief zich een stem, die van Mgr. Jacobini, de tweede Secretaris van het Concilie. Hij las voor het kloeke, krachtige protest tegen de twee lafste schotschriften, die tegen de kerkvergadering waren geslingerd: *Ce qui se passe au Concile* en *La dernière heure du Concile*.

Toen verzocht de kardinaal de Angelis, de eerste Voorzitter, allen, die met het protest instemden, op te staan. Allen, die tegenwoordig waren, verhieven zich van hun zetels.

Nog eens zitten en opstaan.

Allen rezen weder op.

Het bleek toen, dat allen éenstemmig waren in het protest tegen logen en laster, tegen geschiedvervalsching schaamteloos in het volle licht gepleegd.

De openbare zitting werd aangezegd op Maandag 18 Juli. Aan de Bisschoppen, die het verlangden, werd zonder schorsing of verdaging van het Concilie tot 11 November verlof gegeven.

De 18de Juli brak aan.

In opgewekte stemming, maar toch in eenige spanning over de dingen, die komen zouden, ging het reeds vroegtijdig naar St. Pieter. De zitting was aangezegd op 9 ure. Maar de lange, lange rij van rijtuigen, het aanleggen der paramenten in de basiliek, dit alles vorderde geruimen tijd. Spoedig was de conciliezaal gevuld; in de basiliek wemelde 't van belangstellenden.

Op 't bepaalde uur ving de plechtigheid aan. Kardinaal Barili las de stille Mis »van den Heiligen Geest". Na de H. Mis verscheen de Paus.

De conciliezaal bood het gewone plechtige schouwspel. De lange rijen van gemijterde Vaderen in het roode plechtgewaad, hier en daar door een Oostersche tiaar onderbroken, de Paus op zijn hoogen zetel, naar welken alle lijnen schenen te klimmen en op te gaan, brachten nog iets anders dan den gewonen machtigen indruk te weeg. Het oogenblik, het naderen van het groote oogenblik trilde door de lucht.

Buiten de conciliezaal verdrong zich de menigte om het graf van St. Pieter. Buiten de basiliek, rondom den koepel, loeide het onweder met bliksemlicht en donderslag.

Daar hoorde men de hooge stem van den Kardinaal Capalti, die het Evangelie zong: Mattheus XVI: 13—19, het antwoord van Simon Bar-Jona, de belijdenis van den Zone Gods, de eeuwige inzetting, de eeuwige belofte.

Toen de laatste woorden van het Evangelie hadden weêrklonken, knielde de Paus, knielden de Bisschoppen, knielde geheel de schare en de machtige bede steeg op:

»Veni Creator Spiritus!"

Het vertrek der beide Hollandsche Bisschoppen was eerst des Zaterdagsavonds vastgesteld en met het oog op de hitte

was besloten Maandagavond over Florence naar Turijn te gaan. Gelukkig was er niet veel meer op te ruimen, de kisten met boeken waren reeds bij den expediteur evenals het grootste deel der overige bagage.

Maar... het voornaamste viel nog te doen, er moest voor den reispenning worden gezorgd. Op Zondag viel hieraan niets te doen.

Zoo geviel het, dat ik, ook al had het gunstige lot mij een kaart bezorgd, mijn President niet naar de loge der theologen kon vergezellen. Toen de »Veni Creator" werd aangeheven vloog ik naar de Piazza, een rijtuig in, en verder naar het plein van S. Luigi de' Francesi naar het kantoor van Schmitt, Nast-Kolb, op 't welk onze credietbrief luidde. Dit kantoor was tevens het Wurtembergsche Consulaat.

Toen ik de spreekkamer betrad, stond ik tegenover Mgr. von Hefele, Bisschop van Rottenburg.

Ik had hem dikwijls, ook nog vóor zijn verheffing tot Bisschop, ontmoet. Na groet en ringkus moet ik hem wel met een zeer groot vraagteeken op het gezicht hebben aangekeken. Hij zeide toch onmiddelijk: »Ja, mein lieber Holländer, ich bin nicht da — St. Peter — keiner von den unsrigen ist da".

»Das ist ja traurig, Bisschöflichen Gnaden, an schönen Tage der Einheit..."

»Ach", zeide hij, »*Placet* sagen ging nicht, *non placet* auch nicht".

Ik moet er wel een beetje bedrukt hebben uitgezien, want hij nam mijn hand en zeide: »Nun, lebewohl! Wenn 's einmal entschieden ist, dann wird man sehen".

Toen ik in Sint Pieter terugkwam, klonken de *Placet*'s door storm en onweder heen. Bij de *Confessio* ontmoette ik onzen Minister te Rome, Graaf du Chastel. Hij zeide mij, dat er geen enkel »Non placet" tot dat oogenblik was gehoord. Ik kon hem de verklaring geven. Zij was niet zoo blijde als hij had willen hopen.

Met dat al lag er toch in dezen laatsten stap der oppositie een betuiging van eerbied, die alle vrees voor de toekomst uitsluiten moest. Voor wie zich door de ongeloovige en on-

katholieke pers niet liet vervaren, was de onderwerping der oppositie reeds als een voldongen feit.

Het was woelig en zwart rondom de *Confessio*. Men vernam, dat er toch tweemalen een *Non placet* geklonken had. Eindelijk zwegen de stemmen.

Mgr. Fessler, de Secretaris, steeg tot den pauselijken troon en verkondigde den uitslag.

In al zijn majesteit rees Pius de IX^de^ op. Een zonnestraal brak door den storm. Klaar en machtig klonk des Pausen stem: »Decreta et Canones, qui in constitutione modo lecta continentur placuerunt Patribus omnibus, duobis exceptis, Nosque, sacro approbante Concilio, illa et illos, ut lecta sunt, definimus et Apostolica auctoritate confirmamus"

. . . . . .

Het was een geweldig aangrijpend oogenblik. Bekenden en onbekenden drukten elkaar de hand. Geheel het leven, ook het physieke, scheen door één schok geroerd, door één onvertaalbare trilling bewogen. Men was één oogenblik lang ergens anders dan in de wereld. Onze brave du Chastel scheen mijn rechterhand te willen vermorzelen.

Op éens klonk weer de stem van Pius IX:

»Te Deum laudamus. . . !"

en op éenmaal viel het geheele Concilie, viel geheel de ontelbare menigte in door een storm van geluk en geestdrift bewogen:

»Te Dominum confitemur!"

Het was de eerste jubelende belijdenis van een reeds lang en trouw beleden waarheid, die nu in volle klaarheid over de wereld klonk.

De menigte stroomde uit St. Pieter weg. De President zou voor de Bisschoppen zorgen, ik had nog te doen. In de portiek ontmoette ik Louis Veuillot. Hij straalde van geluk. »Enfin, enfin!" zeide hij. En na eenige oogenblikken: »et . . . nous aurons la guerre".

»Hélas, — zei ik. — Hélas, pour vous!"

»Comment . . .?"

»Mais vous serez battus, malheureux".

»Impossible!" zei Veuillot, heel boos.

Maar wij scheidden toch met den ouden vriendelijken handdruk.

Na nog het een en ander te hebben geregeld, na de vertaling van het vierde hoofdstuk der *Constitutio* aan *De Tijd* te hebben verzonden, ons laatste middagmaal in Rome.

Na het middagmaal kwam mijn oude vriend Dr. Anton de Waal mij nog even groeten. Wij gingen nog een teug water drinken uit de Fontana de Trevi — ieder Roomsche reiziger weet wat dit beteekent — en we klonken nog eens in den Vicolo delle Coppelle met den Moscato van Sor Angelo.

Te zes ure begon de tocht naar het vaderland.

Vóór dat hij het *Te Deum* aanhief, had Pius de IXe, zich richtend tot de Vaderen van het Concilie, de volgende woorden gesproken:

> »Groot is het gezag in den Hoogsten Opperpriester gevestigd. Dit gezag, Eerwaardige Broeders, verdrukt niet maar verheft, verwoest niet maar bouwt, vermeerdert vaak de waardigheid, en maakt de liefde sterk, en bevestigt en beschut de rechten der broederen, die zijn de Bisschoppen. Mogen daarom zij, die nu in beroering oordeelen, bedenken: niet in den stormwind is de Heer. Mogen zij zich herinneren, dat zij, voor weinige jaren een andere meening toegedaan, oordeelden in onzen zin en in dien van de meerderheid dezer vergadering; maar toen oordeelden zij onder den adem van den zachten tocht. Kan er nu in het oordeel over één zelfde pleit een dubbele overtuiging bij één bestaan? Dat zij verre. Daarom: moge God de geesten en de harten verlichten, en wijl Hij alleen de groote wonderen werkt, verlichte Hij geesten en harten zoo, dat allen kunnen naderen tot den Vader, den onwaardigen Stedehouder van Christus Jesus op aarde, die hen bemint, liefheeft en één met hen hoopt te zijn.
>
> Mogen wij aldus door den band der liefde verbonden den strijd des Heeren kunnen strijden, opdat niet alleen

onze vijanden ons niet bespotten, maar ons eerder vreezen, opdat eens de wapenen der boosheid vallen voor het aanschijn der waarheid en allen eens met den H. Augustinus mogen zeggen: »Heer Gij hebt mij geroepen tot uw wonderbaar licht en zie: ik zie!" "

Op deze woorden is in den storm en drang dier dagen niet de aandacht gevestigd, die zij hadden verdiend. Zij waren in den vollen zin van het woord profetische woorden. Zij klonken toen als woorden van vaderlijk, maar ook van opperpriesterlijk gezag. Zij herinnerden er aan, en te recht, dat nu de raadslag was gesloten, dat nu de zaak was beslist. Nu was het woord aan het gezag en aan de éénheid hier levende één.

Hoe heerlijk is de uitkomst geweest!

Die uitkomst laat zich samenvatten in enkele woorden: Het Concilie van het Vatikaan is het middenpunt-feit der eeuw. Door den bovenmenschelijken omvang van zijn beteekenis en zijn gehalte. Door zijn heerschappij over alle geesten. Door zijn heerlijk vruchtbare nawerking. Door zijn voorbereiding vooral.

DR. SCHAEPMAN.

Deze bladzijden vormen een deel van de Inleiding tot *Menschen en Boeken*. IV.

ROME'S CATACOMBEN.

Langs d' ouden weg der trotsche Imperatoren,
De ruïnen langs, die in massieve taal
Nog zingen 't lied der jubelende koren,
Zoo vaak hun Caesar keerde in zegepraal;

Langs 't oude Rome, in Zuiderzonne-gloren
Glanzend, ... of er een tintelende straal
Van lichtend leven 't dood verleên ging storen, —
En heel het hart vol hooger ideaal:

Zóó daalden wij, ... om in de donkere schachten,
Der gangen van den dood — van doodsverachten
Tevens — de ziel te koestren aan den gloed,

Dáár, in het kille hart der aard verborgen, ...
De profecij — in kruis- en martelbloed
Der vaadren — van heerlijk dagend Morgen.

* * *

En 'k zag er weer in staatsielijken stoet
De jonge dragers dalen in die gangen;
En in de witte wade zag ik hangen
't Doorwonde lijk huns broeders, rood van bloed.

En 'k hoorde er weer de blijde psalmgezangen
Omruischen 't heilig Pascha wonderzoet. —
't Halleluja, hun Christus-God ten groet,
Hoorde ik er opgaan uit de heldenrangen.

En op den stoel, met ruwe hand gehouwen
Uit harden steen, — in 't midden der getrouwen
Staat weer de grijsaard met gebruind gelaat,

Die hun 't geheim des Kruises kwam ontvouwen,
In 't klare woord, . . . dat jublend hen deed schouwen,
Der heilige Waarheid blijde dageraad.

* * *

Toen heeft er mijne ziel gezongen
Een hoog en heilig lofgedicht,
Zoo schoon, als 't zongen englentongen
Voor 's Heeren luistrijk aangezicht;

Het lied op Golgotha ontsprongen,
En na voltrokken heilsgericht
Jublend de heemlen doorgedrongen, . . .
Het lied van leven, liefde en licht:

Hosanna! . . . in zijn eeu'wge wone
Den Zone Davids, Godes Zone!
In leven wierd de dood verkeerd.

Hallelujah! — De duistre machten
Der hel verbrijzelden hun krachten
Op 't kruis. — De Christus triumfeert!

Groesbeek, 1 Juni 1900. H. J. M. DONDERS.

UIT MOSES.

(FRAGMENTEN.)

IV. REDDING.

De zon neigt ter kimme in haar purper en goud
En matigt haar brandende stralen;
Een liefelijk koeltje doorritselt het woud
En balsemt de velden en dalen;
De Nijlstroom, die statig zich zeewaarts heen spoedt,
Weerspiegelt zijn bloeiende zoomen;
Heel 't landschap is geuren en kleuren en gloed,
En stemt tot genieten en droomen.
Ach! schreiend staat hier Amrams dochter op wacht;
Elk uur maakt haar banger en droever;
Wat is haar al 't schoone? — Zij beeft voor den nacht,
En 't kindje daar ginds aan den oever.

* * *

Al schertsend en lachend, omringd door haar stoet,
Uit de edelste maagden verkoren,
Bereikt juist de dochter van Pharo den vloed,
Waar 't wichtje zijn schreien laat hooren.
Haar oog valt op 't korfje in het suizende riet,
Waarbij zij zich wilde verfrisschen;
Zij hoort ook het zachte geschrei, en gebiedt,
Dat korfje haar op te gaan visschen.
Daar ziet zij het kindje, zoo lief en zoo schoon,
En tranen verduistren haar oogen;
Al is ze aan de hardheid haars vaders gewoon,
Ze is tot in haar ziele bewogen:
»Ach!" roept ze, »'t is zeker een kind dier Hebreên!"
En streelt het met teeder behagen.

Maria treedt nu, als bij toeval, daarheen,
En waagt het, der jonkvrouw te vragen:
»Beveel, wil ik U, ter verzorging van 't kind,
»Een vrouw der Hebreën gaan halen?"
De jonkvrouw stemt toe, daar zij 't wichtje reeds mint;
En 't meisje snelt heen, zonder dralen,
Naar huis, naar haar moeder: »Gered! o gered!
»O moeder! ons kindje zal leven!"
Is de uitroep, en, als zij uiteen heeft gezet,
Hoe 't wichtje haar weer wordt gegeven,
Snelt blijde het tweetal weer oeverwaarts heen,
Waar Pharao's dochter haar wachtte,
Het kindje op den schoot, dat nog liever haar scheen,
Nu 't ook op haar liefkozen lachte.
»Neem", sprak zij, »dit kindje en voed gij 't voor mij op,
»En 'k zal naar behooren u loonen".
Gelukkige moeder! haar vreugde is ten top,
Al moet ze onverschillig zich toonen:
Beloond is haar liefde, geheeld hare smart,
Vergeten haar zuchten en klagen,
Nu zij weer haar wichtje mag drukken aan 't hart,
Om veilig het huiswaarts te dragen.

* * *

Het kind werd een knaap, forsch, maar edel en zacht,
Met wijsheid ver boven zijn jaren,
En werd toen aan Pharao's dochter gebracht,
Die zóó zich tevreê moest verklaren,
Dat zij vol bewondring hem aannam als zoon,
En, onder haar toezicht en hoede,
Door de edelste meesters in dienst van de kroon,
Hem opleidde als prins van den bloede.
Zij noemde hem »Moses": »want", sprak ze, »mijn hand
»Heeft hem uit het water genomen".
En hij deed, door aanleg en ijver voor 't land
Haar grootsche verwachtingen droomen.

V. MOSES' EERSTE OPTREDEN.

Tot man gevormd, niet slechts door tal van jaren,
Niet door gestalte alleen en lichaamskracht,
Maar man, gerijpt door rustloos kennis garen,
Door strijd gehard voor 't geen hij roeping acht,
Blijft Moses fier zijn adel steeds bewaren
Te midden van des Pharo's praal en pracht:
Hij heeft zijn volk, zijn broedren, niet vergeten,
En heel zijn hart bloedt bij hun jammerkreten.

Reeds dikwijls heeft hij stil het leed verzoet
Van de armen, die schier onder 't juk bezweken;
Ja 't zelfs gewaagd, eenmaal, met mannenmoed
In 't voordeel van de lijdenden te spreken;
Maar bijna had hij 't leven ingeboet,
En zag zijn daad op de rampzaalgen wreken.
Hem walgt, bij 't leed zijns volks, zijn hooge staat,
Tot hij in 't eind mistroostig 't hof verlaat.

Nu ziet hij heel den omvang van het lijden
Van Isrels kroost, verdrukt en voortgejaagd
Bij 't slavenwerk, gekweld van alle zijden,
Geslagen, en, bij klacht, gesard, geplaagd,
Gehoond, bespot, en door nieuw lijfkastijden
Geprest tot het ondoenbre, dat men vraagt:
En als hij 't hart van medelij voelt krimpen
En hen beklaagt, hoort hij ook zich beschimpen.

Hij troost, maar wat is hier een troostwoord waard?
Daar ziet hij... God!... een grijsaard, vastgeklonken
Aan 't windas met een reuzenvracht bezwaard,
Wien, uitgeput, de krachten heel ontzonken;
Een beul schiet toe, grijpt d'arme bij zijn baard,
En rukt, en sleurt, van haat en woede dronken,
Met zweepslag en gevloek het offer voort,
Welks noodschreeuw van de pijn het hart doorboort.

Van afschuw, toorn en innig mededoogen,
Besterft de kreet van woede in Moses' mond ;
Maar hij stuift op, met vlammend vuur in de oogen,
Grijpt tegelijk een steenblok van den grond,
En, met één sprong op 't onmensch toegevlogen,
Dat nog zijn spot aan 't gruwelstuk verbond,
Doet hij, — als door een mokerslag getroffen
Het monster, 't hoofd vermorzeld, nederploffen.

Des grijsaards dank en 't lijk daar aan zijn voet
Doen hem terstond zijn koel beraad herkrijgen :
Als uitkomt wat hij deed, kost het zijn bloed,
En zal het wee van Isrels volk nog stijgen ;
En angstig ziet hij rond : zijn oog ontmoet
Geen sterveling ; ook 's grijsaards mond zal zwijgen,
Naar diens belofte en eed aan hem verpand,
En hij begraaft het lijk diep onder 't zand.

Des andren daags ziet hij twee mannen vechten
Van Isrels volk ; terstond is hij gereed
Tot pogen om hun twisten te beslechten,
En spreekt tot d' een : »Wat doet ge uw naaste leed?"
Maar 't antwoord is : »Wie heeft om ons te rechten
U aangesteld? Wilt gij, zooals ge deedt,
Toen gij hier dien Egyptnaar hebt verslagen,
U zoo misschien ook aan mijn leven wagen?"

Een bliksemstraal bij onbewolkte lucht
Had Moses' hart niet erger op doen schrikken :
»Wee!" roept hij uit, »vanwaar kwam dat gerucht
Tot iemands oor?" En, zonder verder wikken,
Besluit hij tot een overhaaste vlucht,
Te spoediger, daar hij alle oogenblikken
Gevaar loopt, dat de vorst zijn wachten zendt :
Want ook aan 't hof werd reeds zijn daad bekend.

VI. MOSES' ROEPING.

»Heer! zult Ge U nog niet ontfermen?
»Blijft Gij doof nog voor het kermen
»Van het kroost van Abraham?
»Wil toch, Heer! uw volk beschermen,
»Abraâms, Isaâks, Jacobs stam,
»En wil uw Verbond gedenken,
»Door uw eigen eed gesteund,
»En aan Isrel uitkomst schenken!"
Dus bidt Moses, die, geleund
Op zijn herdersstaf, na 't drenken
Van zijn vee, van weedom kreunt....
Daar is 't, of de bodem dreunt....
En, als uit een droom ontwakend,
Ziet hij ginds, aan Horebs voet,
Gods gebergte, een boschje in gloed,
Hel in vuur en vlammen blakend;
Maar, o wonder! hoe verwoed
't Vuur zich sissend, knettrend, krakend,
Vonkenspattend hooren doet, —
't Deert aan stam, noch tak, noch blaadren,
Ja, de teedre bloesem bloeit,
Ongeschroeid, —
Hoe haar gloed en vlammen naadren
En hun kracht rond haar vergaadren, —
Frisch, als pas met dauw besproeid....
Aan dat schouwspel als geboeid,
Dat hij lang reeds staat te aanschouwen,
En toch weigrend op den duur,
Om zijne oogen te vertrouwen,
Wil hij 't raadsel gaan ontvouwen,
En zal naadren.... Hoe! is 't vuur
Dan veranderd van natuur?
Dat hem, bij het vlammen-laaien,
Rook noch hitte tegenwaaien,
En geen brandlucht hem verstikt,

Maar een koelte hem verkwikt,
Alsof palmen langs hem zwaaien,
Door onzichtbre hand gewikt?
En een geur, dien nimmer de aarde,
Zelfs geen Eden evenaarde,
't Harte balsmend hem omzweeft?...
De aether golft en trilt en beeft....
Hoor! daar ruischen zoete accoorden,
Niet in klanken, niet in woorden,
En toch maatgezang en lied,
Maar die nimmer ooren hoorden
Op het ondermaansch gebied....
. . . . . .

't Is de lofzang van Gods Glorie
In de Liefde met Hem één:
»Eer en jubel en victorie
»Zij van eeuw- tot eeuwigheên
»Toegebracht aan God alleen!"

't Is 't gejuich der hemelingen,
Die, als zwijmlend van genot
In hun allerzaligst lot,
't Heilig! Heilig! Heilig! zingen
Aan den Heer, God Sabaoth!

't Is de zang van ruimte en tijden,
Die, van grens- tot grensgebied,
Alom en altijd, hun lied
Aan den Onbegrensde wijden,
Die hun grenzen overziet!

't Is de zang der werelđbollen,
Door zijn Heerlijkheid geteeld,
Die rondom hunne assen tollen
En langs hunne banen rollen,
Naar zijn Willen hun beveelt!

't Is de lofzang ook van de aarde,
Van het menschelijk geslacht,
Met der zonde vloek bevracht,
Dat, waar zich Gods hand verzwaarde,
Boetend neerbuigt voor zijn macht,
En van Hem den Redder wacht,
Die zijn Israël vergader
Uit de droeve slavernij,
En doe bidden vrij en blij:
Onze Vader!
In der heemlen heerschappij!
Dat uw Naam geheiligd zij;
Kome, o kome uw Rijk ons nader;
Dat op aarde uw Wil geschied',
Zooals hij in 't rein gebied
Van de heemlen wordt aanbeden;
Geef ons heden
't Daaglijksch brood;
En vergeef ons onze schulden,
Ach! zoo groot!
Zóóals wij ook 't onrecht dulden,
Dat men tegen ons begaat,
En wil niet, van U gescheiden,
Ons in de bekoring leiden;
Maar verlos ons van het kwaad!

. . . . . .

't Is Moses, of zijn ziel aan 't lichaam is ontstegen
Bij 't zaligend gevoel, dat hem doorstroomt,
Daar klinkt van 't vlammende geboomt
Zijn naam hem tegen....
En hoor! zelfs nog een tweeden keer....
Van schrik en angst schier neergezegen,
Zegt hij al staamlend en beschroomd:
»Hier ben ik, Heer!"

Als was 't een antwoord op de bede,
Door hem gestort voor Isrels volk,

Zegt God hem, dat hij als zijn tolk
Voor Isrel en voor Pharo trede,
En Jacobs kroost aan 't slavenjuk
Van den Egyptenaar ontruk.

Maar schrik en angst en vrees bespringen
Op dat bevel zóó Moses' hart,
Dat hij den Heer tot toornens tart
Door tegenspraak en twijfelingen,
En, zelfs als God door wondren spreekt,
Nog draalt en om ontheffing smeekt.

Doch God weerlegt zijn tegenstreven
En sterkt zijn zwakte; ja, zelfs voegt
Hij zich naar Moses, die nog zwoegt
In angst om 't lastwoord, hem gegeven,
Want God wijst hem Aäron aan,
Zijn broeder, die hem bij zal staan.

En Moses buigt voor Gods gebieden,
En zucht: »Laat mij naar 't woord geschieden,
»Dat 'k uit uw vuurvlam heb gehoord!"
En, opstaand, ziet hij rond zich henen,
Maar 't vlammen-gloeien is verdwenen,
Waarin de Heer hem was verschenen;
Hij ziet de braamstruik, die Gods Woord
Zich tot een zetel had verkoren,
In al de pracht der Lente gloren,
Door 't vuur niet in haar bloei gestoord.

C. W. SNELDERS.

NIEUWE UITGAVEN.

Vraagstukken der zielkunde. Verstand en vrije wil door Is. VOGELS S. J., Professor te Maastricht. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1900. 200 blz. in 8°.

Dit boek is eene waardige voortzetting van de in 1898 door denzelfden schrijver uitgegevene en in dit tijdschrift (Dl. CXVI, bl. 388 vv.) reeds besprokene *Vraagstukken der zielkunde*, waarbij de mensch als zinnelijk wezen werd beschouwd. Thans geeft de geleerde schrijver aan de velen, die, hoewel buiten de eigenlijke sfeer der philosophie staande, toch in deze hooge vraagstukken belang stellen, gelegenheid zich in te wijden in de diepzinnige leer van Aristoteles en S. Thomas over 's menschen verstand en vrijen wil. Bevattelijk en populair is de schrijver gebleven, zooveel dit, vooral in deze stof, mogelijk is. Wat dit laatste voorbehoud betreft, beamen wij echter ten volle des schrijvers opmerking in het *Voorbericht:* »dat, al vordert de studie dezer hoofdstukken... wat meer inspanning, toch, wie werkelijk belang stelt in wijsgeerige vraagstukken... de uren, er aan besteed, verre van verloren [zal] achten". De stijl daalt overigens tot den meest vertrouwelijken toon af.

De wijze van uiteenzetting en van betoog mag ongetwijfeld welgeslaagd heeten. Soms, als eene eerste lezing hier en daar nog eenig bezwaar overlaat — iets, wat bij zulke stoffen moeilijk te vermijden is, — zal eene herhaalde beschouwing van het gelezene u licht geheel verzoenen. Daarbij is ook hier wederom wijze beperking door den schrijver in acht genomen; maar toch zóó, dat wie het door Pater Vogels geschrevene zich toeëigent, genoegzaam op de hoogte is van

»de diepzinnigste en vernuftigste theorieën, die ooit door een menschelijk brein zijn uitgedacht".

Een groot aantal bladzijden kunnen als voortreffelijk worden aangemerkt. Zoo b.v. de schoone bewijsvoering, die op blz. 24 tot conclusie heeft: het verstand is geen zinnelijk vermogen; de polemiek tegen Raaf (blz. 20 vv.); de nadere kenschetsing van het verschil tusschen verstand en verbeelding (blz. 25—26); de toelichting der stelling: voor elke verstandsakte wordt eene werking der verbeelding gevorderd (blz. 77); de verklaring der deductie (blz. 99 vv.); de critiek van Wundts' theorie over het oordeel (blz. 121 vv.) en van Herbart's *apperceptie* (blz. 138 vv.); de uiteenzetting der associatie-leer (blz. 127 vv.), der beteekenissen van het woord *vrijheid* (blz. 149 vv.); de afdoende *Abfertigung* van de opwerping uit de statistiek (blz. 162 vv.); de behandeling van het »*gevoel*" (Hoofdstuk VII).

Omtrent enkele punten, hetzij onder zakelijk opzicht of wat de wijze van behandeling betreft, zouden wij een klein voorbehoud willen maken. Zoo kwam het ons voor, dat bij de weerlegging van het Darwinisme meer partij had kunnen getrokken worden van de getuigenissen van ongeloovigen zelven, b. v. van een Virchow. — Waar de schrijver de evolutie-leer in gematigden zin bespreekt (blz. 59) en daarbij de meening van S. Thomas aanhaalt over de opeenvolging der levensbeginselen in één zelfde menschelijk embryo, zou een minder ingewijde al licht den indruk ontvangen, als steunde daardoor de H. Leeraar die *evolutie van soort uit soort* door zijn gezag. Dit is echter — behoudens zijne leer der *generatio spontanea animalium imperfectorum* — het geval niet. Immers in de *Quaest. disp.* (*De verit.* Q. XXIII, Art. V, in c.) zegt hij: »[Sana fides] ponit multitudinem rerum corruptibilium immediate a Deo causatam utpote prima individua arborum et brutorum animalium", welke tekst moeielijk anders te verklaren is, dan in een zin, die met de evolutie strijdt. — De weerlegging van de leer der aangeboren ideeën (blz. 70 vv.) ware o. i. krachtiger geweest, indien de Aristotelische leer en haar bewijs voorop waren geplaatst; nu blijven er al te

licht nog aarzelingen over. — De schrijver verwerpt de »onbewuste waarnemingen" als *tegenspraak* (blz. 133); naar onze bescheiden meening zullen velen deze tegenspraak niet inzien; eene andere vraag is natuurlijk het feitelijk bestaan dier waarnemingen. — En ten slotte erkennen wij niet goed te begrijpen, waarom (op blz. 193) de schrijver met Jungmann slechts een *bovenzinnelijk* goed of kwaad als oorzaak van »gemoedsaandoening" wil aanzien. O. i. kan men terecht ook dan over »gemoedsaandoening" eener moeder wegens den dood van haar kind spreken, als dat verlies enkel als een zinnelijk kwaad wordt opgevat.

Een ieder ziet, dat deze kleine aanmerkingen aan de verdiensten van het schoone werk allerminst afbreuk doen. Wij wenschen het eene ruime verspreiding en een spoedigen herdruk.

J. L. JANSEN, Congr. SS. Red.

Zonderlinge Critiek. Antwoord aan Dr. S. Cramer, Rector-Magnificus der Amsterdamsche Universiteit, door W. WILDE, Leeraar aan het Gymnasium te Katwyk a./R. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1900.

Het feit, hoe treurig ook, is bekend, dat het katholieke volk van Nederland over het algemeen (sommige mannen van groote verdiensten uitgezonderd) tot nu toe zeer weinig werk heeft gemaakt van de kerkgeschiedenis van ons vaderland. Dit arbeidsveld ligt voor een groot deel braak. De reden hiervan moet worden toegeschreven aan de vervolging, welke drie eeuwen lang, nu hevig dan minder hevig, de katholieken heeft geteisterd. De katholieken waren overwonnen, en overwonnelingen hebben geen geschiedenis, ofwel deze wordt door de overwinnaars »gemaakt". Zoo is de geschiedenis des vaderlands dienstbaar geworden aan onze onderdrukking; want niemand zal het ontkennen, dat fanatieke schrijvers in groot aantal de pen hebben opgenomen om van de gebeurtenissen in vroegere eeuwen tafereelen op te hangen,

waarbij het katholieke verleden in donkere kleuren geheel op den achtergrond gedrongen, en de hervorming in het helderste licht op den voorgrond werd geplaatst. Zoo is de kennis der feiten tot ons gekomen, en de massa van het katholieke volk, op deze wijze onderwezen, weet niet beter of het was zoo.

Doctor Nuijens, wiens verdienste boven allen lof verheven is, was de eerste, die het waagde de »gemaakte" geschiedenis aan de waarheid, in de echte bronnen neergelegd, te toetsen, en van zijne hand verscheen de eerste katholieke geschiedenis des Nederlandschen volks, welke over tallooze feiten der middeleeuwen en uit de dagen der hervorming een geheel ander licht verspreidde dan er door de tegenstanders op geworpen was. Na hem traden meerdere kampioenen op om het *Vindicamus hæreditatem patrum nostorum* in toepassing te brengen, en met ijverigen toeleg wordt van de bronnenstudie meer werk gemaakt. »Dat wij thans bij 't rijkelijk vloeien der historische bronnen, in 't genot eener volledige vrijheid van spreken en schrijven, onze vaderlandsche geschiedenis herzien, en dan soms uitkomsten verkrijgen, in strijd met meeningen, die in vroegere tijden vast schenen te staan, dat is zoo verwonderlijk niet" (*Zonderlinge Critiek*, bl. 38).

Maar toch het aantal katholieke geschiedvorschers blijft gering; zij behooren nog immer tot de *rari nantes in gurgite vasto;* zoodat tot dit oogenblik de katholieke geschiedenis nog steeds behoort tot het protestantsch domein. Het gevolg daarvan is, dat onze protestantsche geleerden, gewoon aan hun monopolie der geschiedenis, altijd met verbazing, meermalen zelfs met verontwaardiging de katholieken aanstaren, die het wagen om de waarheid, aan de echte bronnen ontleend, aan het daglicht te brengen, wanneer deze waarheid niet met de »gemaakte" geschiedenis overeenkomt, en dan geen moeite sparen om hen van het terrein te dringen. »Zonder kwaadspreken — zegt *De Tijd* (van 13 Mei ll.) — mogen wij, katholieken, zeggen, dat wij bij het debat met andersdenkenden over historische vraagstukken, die met de religie in min of meer direct verband staan, weinig verwend zijn.

De gevallen, waarin wij den hoffelijken toon en de oprechtheid der poging tot begrijpen en waardeeren van ons standpunt bij den tegenstander mogen roemen, zijn zeldzaam".

Een voorbeeld hiervan vinden wij in het feit, hetwelk aanleiding heeft gegeven tot de brochure, welker titel hierboven is aangegeven.

Pater W. Wilde S. J., de man, die in onze dagen op velerlei maar vooral op historisch gebied de meeste waardeering verdient en onder de katholieke geleerden beslist eene eerste plaats inneemt — getuigen zijn tallooze historische studiën, opgenomen in de *Studien op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied* — en die door onze tegenstanders een »stem der waarheid" en »onverdacht getuige" mocht worden genoemd (*Zonderlinge Critiek*, bl. 14), heeft in 1877 in genoemd tijdschrift een artikel geplaatst over de *Geloofsvervolging in de 16e eeuw*, en in 1893 [1]) een tweede artikel: *Merkwaardige cijfers betreffende de geloofsvervolging*. Beide artikelen werden door Dr. S. Cramer, Rector-Magnificus der Amsterdamsche Universiteit, onder handen genomen bij zijne critische studie over de *geloofwaardigheid van* Van Bracht, den opsteller van *Het bloedig tooneel of Martelaers-spiegel der Doopsgesinde of weereloose Christenen*, welke studie werd geplaatst in den 39en jaargang der *Doopsgezinde Bijdragen*.

Wellicht niet gewoon om op het terrein der historische studie een katholieken tegenstander te ontmoeten en niet genoeg »man van de wereld" om zich over het onpleizierige van zulk eene ontmoeting heen te zetten, nam hij de roede der kastijding, wierp een blaam op de waarheidsliefde van Pater Wilde en schoof op heftigen toon diens degelijke studie van de baan. De studie van W. zegt hij, getuigt van onkunde; hij beweert maar bewijst niet; men kan niet zeggen, dat de kennis, die W. ten toon spreidt, bijzonder veel vertrouwen op de juistheid van zijn oordeel inboezemt. Erger is zijne vaardigheid in 't insinueeren van onwaarheden aan zijne lezers door zeer breed en met gloed over het een uit te weiden,

---

[1]) In de brochure *Zonderlinge Critiek* staat abusief 1894.

andere feiten te verzwijgen, en soms zijne volzinnen zoo te stellen, dat hij desnoods eene andere bedoeling daarvan kan opgeven dan die zich bij 't lezen opdringt. Deze inderdaad zware beschuldigingen werden met bewijzen gestaafd. Derhalve kon er met de studie van Pater W. »korte metten" gemaakt en het strengste vonnis, wat een historie-schrijver treffen kan, over hem uitgesproken worden. Zijne nietswaardigheid verdiende niet, dat hem eenige hoffelijkheid werd bewezen; de Rector Magnificus gaf hem geen kennis, dat hij was »afgemaakt".

Intusschen, zoodra Pater Wilde het opstel van Dr. Cramer had gelezen, meende hij in alle bescheidenheid zich niet als een »klein, klein kleutertje" van het terrein te moeten laten dringen, en maakte zich gereed ter verdediging. In zijne brochure *Zonderlinge Critiek* treedt hij onbeschroomd voor den rechterstoel van Dr. Cramer. Eenvoudig, helder en klaar en met onverbiddelijke logica bewijst hij, dat hem onrecht is aangedaan, dat hij niet enkel beweert maar ook bewijst, dat de bewijzen, door Dr. C. tegen hem aangevoerd, te voorbarig als klemmend zijn beschouwd, en dat sommige dier bewijzen, indien zij gelden moeten, evenzeer tegen Dr. C. zelven kunnen worden ingebracht.

En dit alles wordt geschreven met eene bedaardheid, een kalmte van toon en bovenal met een waardige hoffelijkheid, die de meeste waardeering wekt. Hoewel Pater W. getuigt: »Men moet het ver hebben gebracht in stoïcynsche ongevoeligheid of christelijk geduld, om bij zulke beschuldigingen zijn gemoedskalmte niet te verliezen", blijkt toch uit iedere bladzijde zijner brochure, dat hij — in tegenstelling van Dr. C. — de pen ter verdediging niet heeft opgenomen vóór zijn gemoed tot bezadigde rust was weergekeerd.

Deze hoffelijke toon is dan ook gevoeld door den Rector-Magnificus en onbewimpeld deed hij in eenen brief, gedeeltelijk opgenomen in *De Tijd* (van 13 Mei ll.), aan Pater W. *amende honorable* voor de wijze van zijn optreden. Wij prijzen en waardeeren dit als eene daad van karakter; maar toch voor de eer zou het beter geweest zijn, indien dit niet ware

noodig geweest. Pater W. heeft daarop geantwoord met een vriendschappelijken brief.

De strijd is dus uit; maar toch kunnen wij de lezing der brochure, die daardoor niets van hare actualiteit heeft verloren, met warmte aanbevelen. Veel kan men er uit leeren over de waarde van sommige geschiedschrijvers der 16e eeuw, over de rechtspleging dier dagen, over de »gruwelen" der Inquisitie, wier hevigheid bij de tegenwoordige historische nasporingen veel vermindert, en vooral over de wijze, waarop men bedaard en hoffelijk het mes der logica moet hanteeren om opgeworpen beschuldigingen te ontleden en te vernietigen.

Citaten baten hier niet; men moet de brochure in haar geheel lezen. Toch kan ik de bekoring niet wederstaan om de laatste alinea hier af te schrijven. Het zijn gouden regels, tintelend van waarheid, die nooit genoeg gewaardeerd kunnen worden: »Gebrekkig als uiteraard alle menschenwerk is, zoo zal ook volmaakte onpartijdigheid bij het behandelen der geschiedenis wel altijd een onbereikbaar ideaal blijven; toch, een ernstig, een oprecht streven naar dat ideaal mag men van den geschiedschrijver eischen. In dat streven worde hij niet tegengewerkt, niet belemmerd; wel, zoo noodig, terecht gewezen, gewaarschuwd, vermaand. Dat schijnt mij, zoo niet de eenige, toch de meest gewichtige taak der ware critiek."

Nieuwveen. H. J. A. COPPENS.

Histoire de Maestricht, Première Partie depuis son origine jusqu'au XIIe siècle suivie d'un mémoire historique, diplomatique et critique sur la Souverainité du Prince-Evêque de Liège à Maestricht par J. DE RAS, Archiviste hon. de Maestricht etc. etc. Louvain, F. Clynmans, 1899.

Men moet bovenstaand werk noodzakelijk beschouwen als een onderdeel van een grooter geheel, het voorportaal als het ware van een groot historisch werk, dat de schrijver zal

samenstellen volgens het plan, door hem in de voorrede ontwikkeld.

Vergissen wij ons niet, dan is het doel van den schrijver, om vooral hen, die niet op de hoogte zijn van de geschiedenis en den ingewikkelden politieken toestand der stad Maastricht, daarmede bekend te maken. Inderdaad heeft de geschiedenis van Maastricht een grooter belang dan eene plaatselijke geschiedenis, welke dan ook, anders heeft. Deze stad toch, met haar grijs verleden, grijpt machtig in in de geschiedenis van ons vaderland tijdens het Lotharingisch tijdvak. Men vindt in dit boek dan ook veel wetenswaardigs over de oudste geschiedenis van Maastricht; wij bevelen het den lezers van dit tijdschrift, die met de geschiedenis van het aloud Maastricht wenschen bekend te worden, ter lezing aan, en drukken onze verwachting uit, dat de Heer de Ras het plan, in zijn voorrede medegedeeld, ten einde toe zal uitvoeren. De bronnen, vooral sinds de 15de eeuw, zijn zóó merkwaardig en sinds de 16de eeuw reeds zóó overvloedig, dat het zeer te betreuren zou zijn, als deze geschiedenis van Maastricht niet tot een goed einde werd gebracht.

Maastricht. A. J. FLAMENT.

L'ABBÉ J. MARTIN, *La perfection religieuse d'après Saint François de Sales.* Prix: 75 centimes.
Introduction à la vie mystique, par M. l'abbé P. LEJEUNE, Chanoine honoraire de Reims, aumonier du pensionnat des frères. Prix: 3 fr. 50. Paris, P. Lethielleux. (s. d.)

Deze twee werkjes, die ons tegelijkertijd door den uitgever zijn toegezonden, kunnen gevoegelijk samen besproken worden.

Het eerste is een klein duodecimotje van 61 bladzijden, maar vol van kostelijke wijsheid. De H. Franciscus van Sales is bij uitstek de kerkleeraar van het geestelijk leven, die de godsvrucht beminnelijk weet te maken. Zijne onderrichtingen

zijn wonderbaar van diepte en van klaarheid tevens; zijn eigenaardig eenvoudige en beeldrijke zeggingswijze geeft aan het bekende iets oorspronkelijks en schijnt het verhevene onder ieders bereik te brengen, en bovenal is hij een leidsman, die zorgt, dat ge altoos vasten grond onder de voeten gevoelt, wat een bewustzijn van veiligheid en gerustheid geeft aan iemand, die al te wel weet, dat hij geen vleugels heeft om op te drijven. Het onderscheid tusschen de redelijke, welbewuste wil, waar het ten slotte om te doen is in 't geestelijke leven, en tusschen al het andere, wat er al zoo kan omgaan in het wonderbaar samenstel van ziel en lichaam, dat mensch heet, zult ge bij niemand duidelijker en bemoedigender uiteengezet vinden dan bij den H. Franciscus: hij leert u, juist dien wil, die welbewuste keus, met behulp der genade, tegen alle weerstreving van binnen en tegen alle aanvechting van buiten, steeds, in alles, boven alles, gevestigd te houden op God door eene liefde in eenvoudigheid des harten. Wie hooger wijsheid kent, moge 't zeggen.

De Abbé J. Martin heeft getracht haar in dit kleine boekje als in een brandpunt samen te vatten, en ter aansporing om de werken van den heiligen kerkleeraar zelf te lezen en te herlezen mag het aan ieder onvoorwaardelijk worden aanbevolen.

* * *

Datzelfde zou ik niet durven zeggen van het tweede der bovengenoemde ascetische boekjes. Wel geeft het eene inleiding tot het ware, d. i. *christelijke*, mystieke leven; wel is de leer der Kerk en der gezaghebbende leermeesters en Heiligen leiddraad voor den schrijver [1]); wel staat er dientengevolge

---

1) Dit is nog iets meer dan door het *Imprimatur* alleen is gewaarborgd, zooals men bondig uiteengezet kan vinden in de *Nederlandsche Katholieke stemmen* (22 April 1900) door Dr. A. C. M. Schaepman. Behalve het *Imprimatur* van den Aartsbisschop van Parijs (plaats der verschijning) heeft het boekje nog een persoonlijke aanbeveling van den Aartsbisschop van Reims (waar de schrijver eere-kanunnik is).

veel goeds in. Maar 't is geen boekje voor iedereen: eer voor de leidslieden, zou ik zeggen, dan voor hen, die leiding behoeven.

De hoogeerwaarde schrijver teekent verzet aan tegen de zakelijke bepaling van het mystieke leven als: »une union intime avec Dieu par l'amour", en zegt, dat het wezenlijk beginsel (élément constitutif) van dat leven is: »le sentiment que l'âme éprouve de la présence de Dieu en elle, l'expérimentation de Dieu présent dans l'âme, une sorte de palpation de Dieu au plus intime de l'âme" (p. 7). Nu is 't waar, dat de eerste definitie onvolledig is en dat hetgeen de schrijver zelf daartegenover stelt goed kan verstaan worden en dan op voldoend gezag steunt. Maar er is toch niet weinig gevaar voor misverstand. De »union intime avec Dieu par l'amour" mag onvoorwaardelijk aan ieder worden aanbevolen, en de H. Franciscus van Sales heeft dit op meesterlijke wijze gedaan in zijn onvolprezen *Traité sur l'amour de Dieu.* Maar wie van een »sentiment", van een »expérimentation", van een »sorte de palpation de Dieu" gaat spreken, moet wel zorgvuldig en zonder mogelijkheid van misverstand duidelijk maken, dat hier van geen eigenlijk zinnelijke ervaring sprake is; zooveel te meer omdat wij nu eenmaal in zinnelijke beeldspraak over bovenzinnelijke dingen moeten spreken. Dit verzuimt de schrijver dan ook niet: met nadruk wordt (p. 13) het juiste woord van Scaramelli ter verklaring aangehaald: »une sensation spirituelle". Maar 't geschiedt lang niet zóó duidelijk en zóó afdoend, dat de mogelijkheid van misverstand uitgesloten blijft. En naar mijn bescheiden meening zal men bij openbare zoowel als bijzondere onderrichtingen in verreweg de meeste gevallen heel wat voorzichtiger handelen met liever het woord van St. Franciscus van Sales in herinnering te brengen: »J'ay remarqué que plusieurs ne font pas de différence entre Dieu et le sentiment de Dieu, entre la foy et le sentiment de la foy, qui est un très grand deffaut: il leur semble que quand elles ne sentent pas Dieu, elles ne sont pas en sa présence, et cela est une ignorance" (l. c p. 33).

Wat de godvruchtige schrijver verder zegt over de ge-

steltenissen, die tot het mystieke leven opvoeren, namelijk de beoefening van het gebed, van de ingetogenheid, van de nederigheid, van de versterving, bevat zeer veel goeds voor iedereen en getuigt van grondige studie en ervaring in de wetenschap der Heiligen.

Maar het laatste hoofdstuk zou ik weder niet gaarne in ieders hand geven en voor sommigen bepaald schadelijk achten. Het is getiteld: *Passage de la vie spirituelle ordinaire à la vie mystique.* Wij vinden daar aanhalingen van den H. Franciscus van Sales, van den H. Joannes a Cruce, van de H. Theresia. Uitmuntend! Voor deze heilige leermeesters buigen wij eerbiedig het hoofd: zij leeren ons in woord en daad. Maar de schrijver bepaalt zich niet tot die aanhalingen. Hij geeft een zelfstandige verhandeling met vermelding ook van andere zeer verdienstelijke maar niet heiligverklaarde schrijvers. Onvermijdelijk is daarbij menigmaal spraak van verschillende meeningen, van betwistbare en betwiste gevoelens, van niet uitgemaakte vraagpunten. Voor leidslieden, die zichzelf een oordeel kunnen vormen of althans de voorkeur van den schrijver op de juiste waarde kunnen schatten, heeft dit geen bezwaar, maar 't ligt voor de hand, dat anderen op die wijze allicht in volslagen verwarring kunnen gebracht worden.

Wij wenschen alzoo aan het vele goede, dat het werkje bevat, volkomen recht te laten wedervaren, maar het niet aan ieder onvoorwaardelijk aan te bevelen. Vooral tegenwoordig, nu het woord *mystiek* voor gevoelsdoezelingen van den meest uiteenloopenden en meest verdachten aard wordt misbruikt [1]), is het van overwegend belang, dat onderwerp met groote voorzichtigheid en bepaaldheid te behandelen. Bovendien mag inzonderheid van het »mystieke leven" gelden, dat de *theorie* grauw en het *leven* der Heiligen de ware leerschool is. Zeker, dit is geen reden om er van te zwijgen. Maar wordt er over gehandeld, dan is de langzamerhand

---

1) Over *Mystiek en modernen* heeft in *De Tijd* van 3 December 1899 een uitstekend feuilleton gestaan, dat geen onderteekening draagt.

opklimmende manier, waarop bij ons een Ruysbroeck [1]) en een Hendrik Mande [2]) over het »werkende leven", het »geestlike of ynnighe leven" en het »scouwende leven" hebben geschreven, toch zeker oordeelkundig gekozen. Deze Nederlandsche middeleeuwers zijn den Franschen schrijver onbekend, maar voor ons verdienen zij, ook om hun pittige en schilderachtige taal, ongetwijfeld en verreweg de voorkeur.

A. M. C. v. C.

L'université de Louvain. Coup d'oeil sur son histoire et ses institutions 1425—1900. — Bruxelles, Imprimerie scientifique, Ch. Bulens, 1900.

Met een enkel woord wenschen we de aandacht onzer lezers voor deze uitgave te vragen. Wat Dr. G. Brom in zijne twee uitstekende artikels over de middeleeuwsche universiteiten in 't algemeen heeft medegedeeld, kan men hier in een bijzonder geval bevestigd vinden, en dat geval betreft het eerste en oudste *studium generale* op Nederlandschen bodem, thans de Belgische Katholieke Universiteit van Leuven. De volledige geschiedenis eener hoogeschool, wier stichtingsbul het jaarmerk 1425 draagt, zou ettelijke folianten beslaan, ver boven het bereik der meesten en waarschijnlijk voor weinigen »genietbaar". Wijselijk vraagt daarom de ongenoemde schrijver [3]) de aandacht der niet-ingewijden alleen

---

[1]) *Die chierheit der gheesteleker brulocht* en *Dat hantvingherlijn.*

[2]) *Boecskijn van drieën staten eens bekierden mensche* (uitgegeven door W. Moll in *Johannes Brugman*): »Want is't, dat wy comen willen tot enen volcomen leven en tot rechter gheestelicheyt, so moeten wij eerst een fundament legghen ende beghinnen aen dat nederste, ende clymmen van onder opwart ende van den minsten totten meesten".

[3]) 't Is een openbaar geheim, door niemand minder dan den Rector Magnificus ontsluierd (*Discours*, p. 18), dat de Leuvensche historie-professor V. Brants de ongenoemde is. Zelf leidt hij zijn arbeid in als volgt: »Depuis longtemps les autorités académiques reçoivent de fréquentes demandes de renseignement sur la vie et les établissements de l'Université de Louvain. Répondre à ces demandes

voor een algemeen overzicht, dat echter zoowel de geschiedenis als de inrichting der universiteit in groote omtrekken weergeeft. Met alle bescheidenheid verzekert hij ons van zijn werk: »Ce n'est qu'une ébauche bien imparfaite, bien indigne, assurément, de son sujet" (*Avant-propos*, p. III). Maar de schets is geestig en belangwekkend, en juist het vluchtige maakt, dat een gewoon lezer het geheel beter overziet.

In snelle opvolging zien we de wisselingen voorbijtrekken eerst van de oude universiteit: hare stichting op verzoek van den Hertog van Brabant Jan IV door Paus Martinus V als *studium generale*, aanvankelijk met uitsluiting der theologie, zooals Dr. Brom ons dat begrijpelijk heeft gemaakt; hare oorspronkelijke voorrechten en uitgebreide vrijheden, zoo gunstig afstekend bij de tegenwoordige staatsoverheersching, die we, langzaam maar zeker, telkens dieper zien ingrijpen in dit geschiedverloop; het cosmopolitisch karakter der vroegere studenten; de aanvankelijke moeilijkheden, lotgevallen, beroemdheden der jeugdige instelling — Paus Adriaan VI niet te vergeten; de deelneming van haar college der Dry Tonghen aan de renaissance; den rampzaligen tijd van de Nederlandsche beroerten en van Alva's ijzeren vuist; de herademing en hernieuwing onder Albert en Isabella; de Oostenrijksche dwingelandij vooral onder Joseph II.; de sluiting en opheffing in den Franschen tijd (1797). De groote strijdvragen, waarbij de universiteit, met en somtijds zonder eer en goed gevolg, betrokken is geweest, worden, zooals van zelf spreekt, alleen aangestipt en herdacht, niet behandeld.

Dan volgt na eenige jaren van doodslaap en na de mis-

---

est le but pratique de cet écrit. Il a semblé qu'on ne pouvait se borner à une sèche nomenclature des règlements et des institutions. Il est utile de jeter un coup d'oeil sur toute l'oeuvre accomplie, coup d'oeil sommaire, mais cherchant à donner une nette vision d'ensemble. L'Université restaurée en 1834 a eu une antique devancière. Il convenait d'en rappeler l'histoire en quelques traits rapides. Voilà toute la genèse du volume qui s'offre au public. C'est un livre de faits, groupés avec concision, et jalonnant les étapes de la vie universitaire à travers les siècles. Ce volume devrait être dix fois plus étendu. Ce n'est qu'un aperçu" (*Avant. propos*, p. I).

lukte pogingen van Koning Willem I de herleving voor goed als vrije katholieke universiteit. De gedenkwaardige vergadering van het Hoogwaardig Belgisch Episcopaat in den zomer van 1833; de weinig hoop gevende verbazing en de bezwaren, hoog als bergen, waarmede het eerste gewag van een herstel werd ontvangen; het aandeel, dat Mgr. van Bommel in de zaak heeft gehad; het welslagen van 't onbereikbaar geachte; de elkander opvolgende rectoraten in klimmenden bloei. Ziedaar de hoofdlijnen.

In een volgend gedeelte geeft de schrijver een overzicht van de inrichting der universiteit en van de verschillende daaraan verbonden instellingen, zooals zij thans bestaan en zich uitbreiden.

Eenige voortreffelijk uitgevoerde afbeeldingen en portretten luisteren de beschrijving op. Het laatste portret van de reeks geeft in het nog zoo jeugdig krachtvolle uiterlijk van den tegenwoordigen Rector Magnificus, Mgr. Hebbelynck, een goede belofte voor de naaste toekomst. En aan de vervulling van die belofte zal iemand niet licht twijfelen, wanneer hij kennis heeft genomen van de redevoering, waarmede deze in 1898 benoemde dignitaris het nog loopend studiejaar geopend heeft [1]), eene openingsrede, die aan *The Tablet* (v. 4 Nov. 1899) een artikel in de pen gaf onder den titel: *A flourishing catholic university.*

Als aanvulling van deze schets, maar in afzonderlijke uitgave is door denzelfden hoogleeraar een bibliographisch overzicht zamengesteld, dat eenvoudig weg op 386 octavobladzijden de in het licht gegeven werken vermeldt, die sedert de herstelling der universiteit in 1834 getuigenis afleggen van den geestesarbeid harer professoren en genootschappen [2]). Geen waardeering, geen lof of blaam is daarbij gevoegd,

---

[1]) *Discours prononcé à la salle des promotions de l'université catholique de Louvain le 17 Octobre 1899, jour de l'ouverture des cours, après la Messe du Saint Esprit*, par Monseigneur Hebbelynck, Recteur Magnifique de l'Université. — Louvain, J. van Linthout, 1899.

[2]) *Université catholique de Louvain: Bibliographie 1834—1900.* Louvain, Ch. Peeters, 1900. In 8° de XI—386 p.

alleen een feitelijke opsomming, die voor zich zelve spreekt zonder ophef te maken.

Professor Victor Brants heeft zich door deze twee uitgaven, in weerwil van hare bescheidenheid, ontegensprekelijk verdienstelijk gemaakt niet alleen voor de universiteit, aan welke hij verbonden is, maar ook voor de eer der katholieken van zijn vaderland. Wat Mgr. von Ketteler vergeefs voor Duitschland ontwierp, wat Prof. Dr. von Hertling aldaar onbereikbaar noemt [1]), dat zien we in het kleine België, althans voor een goed gedeelte, verwezenlijkt, en nog altoos op weg om meer en meer tot de volle verwezenlijking te naderen, ofschoon ook daar de bezwaren op 't eerste gezicht onoverkomelijk werden geacht. Nog in zijn laatste, zooeven vermelde openingsrede kon de Rector Magnificus een nieuwe volledige instelling voor electro-techniek toezeggen, waarvoor de middelen nog wel niet geheel gevonden zijn, maar waarvoor de Minister van Staat A. Beernaert de vorstelijke som van 25.000 franken heeft geschonken. Gelukkig het land, waar aanzienlijke en vermogende katholieken het belang van de wetenschap in katholieken geest zoo blijken te beseffen. O, utinam!

A. M. C. v. C.

---

[1]) Vgl. de artikelen van Dr. Brom in *De Katholiek*, Dl. CXVII, bl. 381.

RICHARD WAGNER.

(Vervolg van Dl. CXVIII, bl. 1 vv.)

II. TWEEDE REISPERIODE 1859–1866.

Ofschoon Wagner gedurende de Züricher jaren enkele malen in het buitenland was geweest [1]), had hij zich toch bijna onafgebroken in Zwitserland opgehouden. Van muziek hooren of dirigeeren kwam weinig. Slechts nu en dan had hij te Zürich de opera geleid, de repetities daarvan bezocht, en ook op eenige concerten Beethoven's symphonieën gedirigeerd; te Londen had hij de leiding van de Philharmonie op zich genomen (ook ten einde zijn geldelijken toestand te verbeteren). Hij miste iets, en sinds eenigen tijd gevoelde hij de behoefte om weer practisch aan het muzikale leven van zijn tijd deel te nemen. Vooral smachtte hij er naar getuige te zijn van de uitvoering zijner eigene werken, *Tannhäuser* en *Lohengrin*. Zelf zegt hij dienaangaande: »Seit acht Jahren hatte kein Auffuhrung eines meiner dramatischen Werke mit erfrischender Anregung auf meine sinnlich konzeptiven Kräfte mehr gewirkt; unter den grössten Mühen war er mir möglich gewesen, mir zuweilen selbst nur den Klang eines Orchesters vorzuführen.... Wenn ich so eine stumme Partitur nach der anderen vor mir hinlegte, um sie selbst nicht wieder aufzuschlagen, kam ich wohl zu Zeiten mir wie ein Nachtwandler vor, der von seinem Thun kein Bewusstsein hätte" [2]).

[1]) O. a. was hij in Italië. Hij verhaalt *G. S.* IX, S. 290, hoe hij gedurende een zekeren nacht, dien hij in een hôtel te La Spezzia bij Genua slapeloos doorbracht, de ingeving kreeg voor zijn muziek van *Rheingold,* en hoe hij daarop terstond naar Zwitserland terugkeerde om aan de muziek van dat werk te beginnen.

[2]) Aan Liszt schreef hij 28 Juni 1857: »Nachdem ich nun acht Jahre ohne alle Erfrischung durch gute Aufführung eines meiner Werke geblieben bin,

Zijn verlangen moest echter onbevredigd blijven: Duitschland, het eenige land waar tot dusverre enkele zijner werken tot uitvoering kwamen, bleef ondanks alle bemoeiingen nog altijd voor hem gesloten. Bovendien werd zijn geldelijke nood al meer en meer ondragelijk; de tantiemes, hem door de operadirecties verschuldigd voor de uitvoering zijner werken, vloeiden niet ruim toe, ja, werden somtijds niet eens uitbetaald, zoodat hij zich zelven en zijn vrouw niet kon onderhouden. Hij moest er dientengevolge in toestemmen, dat zijne werken hier en daar op ellendige, onverstandige wijze verknoeid en besnoeid werden, wilde hij ze opgevoerd krijgen, en daardoor kwam het dan weer, dat het publiek een geheel verkeerde voorstelling kreeg van zijn kunst en kunstideaal. Dit duurde geheel deze periode zijns levens, waarvan nu sprake is, en maakte zijn toestand gedurende die jaren onverdraaglijk: om zijn werken te laten hooren, moest hij ze laten verknoeien, om ze te laten verknoeien moest hij zich zelven martelen. Hooren wij hem zelf klagen:

»Das Tragische für mich liegt darin, dass meine gewagtesten Unternehmungen zugleich zur Bestreitung der Mittel zu meinem Lebensunterhalt dienen sollen. Hierüber herrscht unter allen meinen Freunden, Protektoren und Bewunderern noch eine Blindheit, die mich mit verzweiflungsvoller Bitterkeit erfüllt. Wie glauben Sie wohl, wie mir zu Muth ist, wenn ich in die Welt blicke, der ich so viel sein könnte, und auf mich blicke, dem einfach währenddem das Dasein zur Unmoglichkeit gemacht wird? Glauben Sie mir, die Bitterkeiten, die Unser Einer empfindet, weiss noch niemand zu ergründen; und dass

wird mein Zustand endlich unerträglich". En twee jaar later stort hij bij dienzelfden vriend zijn hart in dezer voege uit: »Dass ich kein »Leben" lebe, weisst Du, oder kannst Dir's denken; was mir nun einzig helfen könnte, Kunst, Kunst bis zum Ertrinken und Weltvergessen, — nun, die habe ich noch weniger als Leben, und das schon eine ziemliche Zeit her, ich werde sie bald nach Dezennien zählen! — Kinder! Kinder! Ich furchte, man lässt mich zu lang' im Stich, und das »Zu spät" wird Euch auch einmal in Bezug auf mich zu Gemüth kommen".

der Welt nicht zu helfen ist in ihrer stupiden Blindheit — dieser Welt, der jedesmal erst die Augen aufgehen, wenn ihr Schatz verloren ist, — das weiss ich, glauben Sie mir!" [1])

Deze woorden kenschetsen dezen tijd.

Hij besloot nu weer naar Parijs te gaan, naar die wereld, aan welke hij vroeger den rug had toegekeerd. Zijn naam als componist van »musique de l'avenir" was daar verbreid geworden [2]), en hij meende, dat dit misschien het middel kon zijn om nu meer opgang te maken dan vroeger. Zijn verwachtingen waren echter te rooskleurig. Rossini's ster was ondergegaan en Meijerbeer was de aangebeden grootheid in operazaken toen ter tijd. Dat de schrijver van *Das Judenthum in der Musik* niet met bijval zou worden ontvangen te Parijs, waar de opera's van den Jood Meijerbeer haar hoogste triomfen vierden, was te voorzien en niet geheel zonder zijn schuld. Nog voordat men wist wat Wagner te Parijs kwam doen, werden hem de vijandelijkheden niet gespaard. Hij meende tegen die aanvallen — men had hem o. a. een »terrible révolutionnaire", den »Marat de la musique" genoemd — te moeten protesteeren in het blad *L'Europe artiste,* en deed dit op een waardige wijze.

Hij vestigde zich in de Rue Matignon, later in de nog stiller Rue de Newton, waar hij met korte tusschenpoozen verbleef tot 1862, toen hij naar Weenen trok.

Een oorspronkelijk plan van Wagner, om in het lokaal der Italiaansche opera een modeluitvoering van *Tristan und Isolde* te geven en daartoe Duitsche kapelmeesters, regisseurs en tooneeldirecteuren uit te noodigen, opdat zij daar konden zien, hoe dat werk moest worden uitgevoerd, moest hij opge-

---

1) Uit een onuitgegeven brief (Parijs 1860), medegedeeld door Chamberlain I, S. 69.

2) Volgens Viotta was het «professor" Bischoff te Keulen, de leider der oppositie tegen Wagner, die naar aanleiding van Wagner's *Kunstwerk der Zukunft* diens muziek met den naam van *Zukunftsmusik* bestempelde. Op zijn voorbeeld begon men spottenderwijze alle aanhangers van Wagner — en hem zelf ook! — met den naam van *Zukunftsmusiker* te bestempelen. Wagner heeft dien naam zelf verklaard in een opstel aan zijn vriend Villot, dat te vinden is *G. S.* VII, S. 87.

ven wegens onoverkomelijke moeielijkheden. Daarom besloot hij op raad van Parijzer vrienden — Villot, Ollivier, Perrin, Baudelaire, Champfleury enz. — voor eigen risico concerten te organiseeren, waarop fragmenten van zijn werken zouden worden uitgevoerd, opdat daardoor het publiek kennis zou kunnen maken met zijn muziek en zoodoende misschien een der schouwburgen zou worden opengesteld voor zijn werken. Deze concertuitvoeringen van zijn dramatische scheppingen streden met zijn overtuiging; het kostte hem een zware overwinning eer hij daartoe overging, en alleen door den nood gedrongen handelde hij zoo geheel en al tegen zijn principen. Alle fragmenten, die hij liet uitvoeren uit *Der Fliegende Holländer, Tannhäuser, Lohengrin,* het voorspel van *Tristan und Isolde,* verwierven, behalve het laatste, dat voor de Parijzenaars te ingewikkeld bleek, luiden bijval; echter was het financieel gevolg een tekort van tienduizend franken, en dat, terwijl hij zoo sterk had gehoopt door die concerten zijn geldelijken toestand te verbeteren.

Om dat deficit te dekken, besloot hij de uitnoodiging aan te nemen om eenige concerten te komen dirigeeren in Brussel; maar ook daarvan was de opbrengst niet bevredigend, zoodat hij weer teleurgesteld naar Parijs terugkeerde. Daar echter wachtte hem een blijde tijding, nl. dat door tusschenkomst van vorstin von Metternich, echtgenoote van den Oostenrijkschen gezant, de keizer bevolen had Wagner's *Tannhäuser* in de Groote Opera uit te voeren. Blijder echter nog was het bericht, dat de Saksische regeering eindelijk Wagner's verzoek had toegestaan om naar Duitschland terug te mogen keeren, mits hij niet in Saksen kwam [1]). Aanstonds maakte hij van de verleende vrijheid gebruik om zijn vrouw te halen, die zich tot herstel harer gezondheid te Soden bij Wiesbaden

---

1) Weissheimer, in zijn boek: *Erlebnisse mit Richard Wagner, Franz Liszt und vielen anderen Zeitgenossen,* verhaalt ons, dat niemand minder dan Napoleon III aan het Saksische hof voor Wagner den toegang tot Duitschland wist te verkrijgen. De volledige amnestie, d. i. den toegang óók tot Saksen, heeft Wagner's vrouw, Minna, bewerkt; aldus meldt Wagner zelf in een brief aan Röckel, blz. 78.

bevond en keerde in Augustus 1860 naar Parijs terug om te, gaan zorgen voor de uitvoering van *Tannhäuser*. Deze uitvoering werd met groote zorgen voorbereid; niet minder dan 164 repetitiën werden gehouden, en Wagner roemt in zijn brieven de nauwgezetheid, waarmede alles in zijn werk ging, en de voorkomendheid, waarmede men hem behandelde en aan al zijn wenschen gehoor gaf. Toch was de uitslag bedroevend en voor Wagner's ziel in de hoogste mate krenkend: een gevolg van de oppositie der leden van de Jockey-club, die niet naar de opera komen om van de kunst te genieten, maar om een streeling voor hun zinnelijkheid te vinden in de balletten; zij onderhielden dan ook op hun kosten het corps balletdanseressen. In Wagner's *Tannhäuser* nu was geen ballet, en de heer Royer, directeur der Groote Opera, verzocht Wagner in diens eigen belang er een ballet bij te maken. »Wagner deed, zooals hem verzocht was, werkte het eerste tooneel zijner opera (nl. de scène in den Venusberg) geheel om, breidde den dialoog tusschen Venus en Tannhäuser uit en liet dien voorafgaan door een groot ballet, waarin Nimfen, Najaden, Sirenen en Bacchanten optraden en mimische voorstellingen van oude fabels — Leda met den Zwaan en de ontvoering van Europa door een Stier — gegeven werden. Zoo ergens, dan was hier een ballet op de rechte plaats. Doch de directeur der Groote Opera schudde het hoofd. Het was niet voldoende, zeide hij, dat er een ballet in de opera voorkwam; het moest ook in het midden van den avond — hier in het tweede bedrijf — gedanst worden, want eerst tegen dien tijd kwamen de abonnés, welke bijna uitsluitend het ballet onderhielden, nl. de leden der Jockey-club, in hunne loges; aan een in het eerste bedrijf uitgevoerd ballet zouden zij dus niets hebben. Te vergeefs betoogde Wagner, dat hij onmogelijk in het tweede bedrijf, te midden van den zangwedstrijd op den Wartburg, een ballet kon invoegen, daar dit den gang der handeling zou storen — daargelaten nog, dat het ongerijmd zou zijn, eene pirouetteerende danseres in gazen toilet in de »Sängerlaube" te laten optreden, of de middeleeuwsche edelen uit Thüringen

een »chassez croisez" te laten uitvoeren. De directeur hield vol dat er een ballet in het tweede bedrijf moest zijn, daar hij anders niet voor de gevolgen instond. De heer Royer kende Parijs, hij kende zijn abonnés; hij wist, hoe men een groote opera zonder ballet ontvangen zou; de uitslag van de *Tannhäuser*-voorstellingen bewees, dat hij zich niet bedrogen had. Weken te voren werd door de vrienden van het ballet alles in het werk gesteld om de opera te doen vallen. Zij verkochten de plaatsen, waarop zij als abonnés recht hadden, aan bekende tegenstanders van Wagner's muziek, en slechts met groote moeite kon de meester zijnen weinigen vrienden plaatsen bezorgen. Mondeling en schriftelijk was men tegen den armen *Tannhäuser* te velde getrokken, en het vonnis was reeds geveld, voordat men nog eene noot gehoord had" [1]). Ondanks alle pogingen echter van de leden der Jockey-club vonden verschillende plaatsen van het werk bij velen grooten bijval. Bij de tweede voorstelling verschenen de heeren der club met fluitjes en begonnen bij het tweede bedrijf, niettegenstaande de keizer en keizerin aanwezig waren en herhaalde malen het teeken gaven tot applaus, het meest ergerlijke gedruisch te maken, dat men zich kan voorstellen. Het was een openbaar schandaal. »La deuxième représentation de Tannhäuser — aldus schreef Berlioz aan zijn zoon — a été pire que la première. On ne riait plus autant; on était furieux, on sifflait à tout rompre, malgré la présence de l'empereur et de l'impératrice qui étaient dans leur loge. L'empereur s'amuse. En sortant sur l'escalier, on traitait tout haut ce malheureux Wagner de gredin, d'insolent, d'idiot" [2]).

Toen nu ook bij de derde voorstelling de oppositie aanhield, nam Wagner zijn *Tannhäuser* terug: de Jockey-club had overwonnen [3]). Toch traden ook verschillende mannen van

[1]) Viotta, blz. 191.

[2]) Bij Viotta, blz. 193. Berlioz was *in schijn* vriendschappelijk jegens Wagner gezind, zoozeer zelfs dat 's meesters vrienden hem tot aanvoerder wilden maken van de »Zukunftsmusiker", waarvoor hij echter bedankte. *In werkelijkheid* was hij tegen Wagner, gelijk hij in zijn werk *A travers Chants* duidelijk doet zien.

[3]) Een eigenaardigen indruk maakt het, nu, na zoovele jaren, nog eens te herlezen wat Scudo in de *Revue des deux Mondes* over *Tannhäuser* schrijft

naam en gezag voor Wagner in het krijt, terwijl uitstekende journalisten, als Théophile Gautier, Ernest Royer, Catulle Mendès en Jules Janin zijn verdediging op zich namen; de laatstgenoemde, de beroemde en gevreesde criticus van het *Journal des Débats,* stelde met de hem eigen scherpte voor, om den leden van de Jockey-club een nieuw wapen te geven, nl.: »*Un sifflet sur champ de gueules hurlantes, et pour exergue: Asinus ad lyram*". Groote vriendschap mocht hij in die dagen ondervinden van twee vrouwen, van Marie von Muchanoff, geb. gravin von Nesselrode, die ook in alle stilte en met de meest mogelijke kieschheid hem geldelijken steun wist te verschaffen, en van de barones Malwida von Meijsenbug, de beroemde auteur van *Memoiren einer Idealistin,* die Wagner en zijn vrouw gedurende hun tweede verblijf te Parijs dikwijls bezocht en met groot verdriet moest zien, hoe die twee met elkander niet harmonieerden.

Reeds in 1861 had Wagner een paar malen te Weenen vertoefd en daar met de hofopera betrekkingen aangeknoopt, die aanleiding waren, dat hij zich in het najaar van 1862 naar die stad begaf. Daar verbleef hij tot het voorjaar van 1863, terwijl hij gedurende het verloop van dien tijd verschillende reizen maakte, meestal om uitvoeringen en concerten van zijn werken te geven; zoo bezocht hij Pest, Praag, St. Petersburg, Moscou.

Te Weenen hoorde hij den 15^{en} Mei 1861 voor het eerst zijn *Lohengrin*, en ofschoon er coupures in dat werk waren gemaakt, was Wagner toch zeer voldaan en getroffen door die uitvoering. Aan het slot der voorstelling sprak de diepontroerde meester de volgende woorden: »Ich habe mein Werk

---

in den jare 1861; men gelooft zijn oogen niet, als men leest, hoe dat muziekdrama, inderdaad een groot meesterwerk, gelijk men nu ook algemeen erkent, wordt afgebroken. De Franschen hadden, overeenkomstig hun aard, natuurlijk terstond een *calembour* gereed op den naam *Tannhäuser*, toen deze gevallen was: »On disait sous la loge de la princesse de Metternich (par l'influence de qui l'ouvrage avait été monté) que les Autrichiens prenaient une cruelle vengeance de Solferino et l'on ajoutait: on s'ennuie aux récitatifs et l'on se *tanne aux airs*" (Bibliothèque de l'enseignement et des beaux-arts: *Histoire de la musique allemande*, par Albert Soubies, p. 271).

heute zum ersten Male gehört, ausgeführt von einem Kunstvereine, dem ich keinen zweiten an die Seite setzen kann, aufgenommen von einem Publikum in einer Weise dass ich beinahe eine Last fühle. Was soll ich sagen? Lassen Sie mich sie in Demuth tragen, diese Last; lassen Sie mich nachstreben den Zielen meiner Kunst; ich bitte Sie, mich hierin zu unterstützen, indem Sie mir Ihre Gunst bewahren" [1]).

Daar Wagner reeds lang rondliep met het plan om zijn *Tristan und Isolde* te doen uitvoeren, en hij daarvoor meer bijzonder Karlsruhe op het oog had, wendde hij pogingen aan om het personeel der Weener hofopera voor de Tristanvoorstellingen te Karlsruhe te engageeren; dit gelukte echter niet wegens de vele moeilijkheden hieraan verbonden. Daarentegen beloofde de directie der Weener hofopera het werk in te studeeren en uit te voeren. Bij nader inzien evenwel bleek het der directie, dat dit geen opera was voor het Weener publiek, en er kwam niets van.

Nogmaals keerde Wagner naar Parijs terug, waar hij den tekst van *Die Meistersinger von Nürnberg*, een komische opera, waarin de bekende »Schuster und Poët", Hans Sachs, een hoofdrol speelt, voltooide; eigenaardig is het zeker in hooge mate, dat de meester in die dagen van tegenspoed en ellende lust gevoelde zich aan het komische genre te wijden. Toen verliet hij Parijs voor goed, na zijn zaken aldaar geregeld te hebben, en vestigde zich, voordat hij weer naar Weenen trok, voor eenige maanden te Biebrich aan den Rijn. Daar vernam hij in Maart 1862 dat ook zijn vaderland Saksen weer voor hem open stond, daar gaf hij den tekst van *Die Meistersinger* uit, daar ook componeerde hij de vijf eenige liederen, die ooit van hem verschenen zijn, op teksten van Frau Wesendonck.

In die dagen kwam hij ook in aanraking met Ludwig Schnorr von Carolsfeld, den zoon van den vermaarden schilder, en bij nadere kennismaking bleek het, dat Wagner niet alleen een uitstekend zanger, maar ook een voortreffelijk tooneel-

---

[1]) Bij Viotta, blz. 196,

speler in hem gevonden had, die de rol van *Tristan* meesterlijk zou kunnen vervullen. Te Biebrich werd toen gemusiceerd uit de *Nibelungen* en *Tristan*, waarbij von Bülow klavier speelde, Schnorr von Carolsfeld zong, Wagner aanwijzingen gaf en met volle teugen genoot.

Maar wat had de meester aan zulk een buitengewonen zanger, als alle theaters de opvoering van *Tristan und Isolde* weigerden? Hij begon dan ook meer en meer te wanhopen dat dit drama nog ooit een voorstelling zou beleven; meer en meer ook vestigde zich bij hem de overtuiging, dat het gedroomde plan van een grootsche uitvoering van *Der Ring des Nibelungen* bij zijn leven nooit werkelijkheid zou worden. Daarom besloot hij ten minste den tekst van dat groote werk, die tien jaar geleden in den intiemen kring van zijn vrienden reeds bekend was geworden, nu te laten drukken voor het publiek. Dit gedicht verscheen in den zomer van 1863, ingeleid door een voorrede, waarin hij de wereld bekend maakte met zijn bedoelingen, om deze drama's in modeluitvoeringen voor te stellen in een voorloopig, alleen te dien einde op te richten, theater. Het plan van dezen schouwburg week in vele opzichten van de bestaande af, o.a. zouden dirigent en instrumentalisten niet te zien zijn, maar verzonken wezen in een »mystischer Abgrund", waaruit de betooverende klanken van het orkest moesten oprijzen. Om tot de uitvoering van dit eigenaardige plan te komen, stonden twee wegen open. Of wel er moest een vereeniging van kunstlievende, vermogende mannen en vrouwen gevormd worden, voornamelijk om de geldmiddelen bijeen te brengen, die noodig zouden zijn om de eerste voorstelling te bekostigen; dit middel achtte Wagner niet practisch uitvoerbaar, omdat de Duitschers, zooals hij het uitdrukt, »so kleinlich in solchen Dingen verfahren". Of wel er moest een vorst gevonden worden, die, zonder een nieuwen post op zijn budget uit te trekken, alleen dát geld daarvoor zou willen besteden, dat nu door hem verknoeid werd tot het bezoldigen en in stand houden van kunstinrichtingen, die den smaak en den muzikalen zin der Duitschers bederven. Wilde het op opera's beluste publiek zich het genoegen van die

slechte kunst niet ontzeggen, dan moest het zich maar op eigen kosten dat twijfelachtig genot trachten te verschaffen, en niet op kosten van den vorst; maar deze zou zijn geld besteden voor een schepping, een instelling van specifiek Duitschen aard, waar de *ware* kunst bevorderd en het volk veredeld zou worden, nl. voor een theater, waar Wagner's drama's tot opvoering zouden komen [1]). Aan het slot van dit inleidend »Vorwort" riep hij uit: »Wird dieser Fürst sich finden?" Iets waar hij blijkbaar zelf aan twijfelde, want eenige regels verder schreef hij: »Ich hoffe nicht mehr die Aufführung meines Bühnenfestspieles zu erleben: darf ich ja kaum hoffen, noch Musse und Lust zur Vollendung der musikalischen Komposition zu finden".

Intusschen was hij naar Weenen getrokken, waar hij begon met de compositie van *Die Meistersinger*; doch met dat werk vorderde hij slechts langzaam, deels uit lusteloosheid, deels omdat hij zijn verblijf in de Donaustad meerdere malen moest onderbreken om op verschillende plaatsen concerten te gaan geven, waar fragmenten zijner werken werden uitgevoerd. Een tijding, dat de hofopera zijn *Tristan und Isolde* in studie genomen had, vervulde hem voorloopig met vreugde, ofschoon de eenige zanger die de Tristanrol zou kunnen vervullen volgens Wagner's opvatting, nl. Ludwig Schnorr von Carolsfeld, door de directie werd afgewezen ondanks het aandringen van den meester. Zeven en zeventig repetities werden van het werk gehouden, doch van de uitvoering kwam niets.

In het voorjaar van 1864 besloot Wagner, na al zijn teleurstellingen, aan de toestanden in Oostenrijk en Duitschland voor goed vaarwel te zeggen en weder naar Zwitserland te trekken, om daar in stille eenzaamheid zijn verder leven te slijten en al zijn plannen over hervorming van kunst te vergeten. Toen hij op den weg naar zijn »schweigendes Asyl", gelijk hij Zwitserland noemt, een oogenblik te Stuttgart verbleef, werd hem de ongeloofelijke tijding overgebracht, dat

1) Men ziet het, voor Wagner was het een absoluut uitgemaakte zaak, dat *alléén zijn kunstwerken* reden hadden van bestaan; andere opera's vertegenwoordigen geen kunst.

Ludwig II, de jeugdige koning van Beijeren, hem uitnoodigde om tot hem te komen [1]). Wat er in zijn gemoed moet zijn omgegaan, toen hij met die koninklijke boodschap de verwezenlijking zijner denkbeelden en idealen, waaraan hij hoe langer zoo meer was begonnen te wanhopen, in de naaste toekomst kon voorzien, laat zich beter begrijpen dan beschrijven. Men moge van Wagner denken wat men wil, dát zal men toch zeker niet kunnen ontkennen, dat zijn streven, om de gezonken dramatische kunst tot een hooger peil op te heffen, meer waardeering verdiende dan het tot dusverre had mogen vinden. Of men het geheel met hem eens is over de wijze waarop, en de middelen waarmede hij zijn doel trachtte te bereiken, of men zijn kunsttheorieën in haar geheel aanvaardt of niet, doet hier minder ter zake: zeker is het niet te loochenen, dat zijn streven ideaal was en alleszins waardig door een vorstelijke hand gesteund te worden.

Wagner zelf schreef naderhand over deze gebeurtenis het volgende: »Das Undenklichste und doch einzig mir Nöthige ist volle Wahrheit geworden. Im Jahre der ersten Auffuhrung meines Tannhäusers gebar mir eine Königin den Genius meines Lebens, der, einst in tiefster Noth, mich in das höchste Glück bringen sollte. Er ist mir vom Himmel gesendet, durch ihn bin ich und verstehe ich mich". En dat de koning Wagner en diens intenties ten volle begreep, blijkt uit deze andere woorden, die de meester, kort na zijn voorstelling aan den koning, aan Frau Wille schreef: »Er kennt und weiss alles von mir und versteht mich wie meine eigene Seele.... Er ist sich ganz bewusst wer ich bin, und wessen ich bedarf; nicht ein Wort hatte ich wegen meiner Stellung zu verlieren". Een heerlijk gevoel van eindelijk gestild verlangen, van hooggestemde dankbaarheid doorstroomde dan

---

1) Wij zullen het niet wagen te beslissen, of deze oproeping een gevolg is geweest van 's vorsten kennismaking met Wagner's *Lohengrin* en met zijn geschriften, meer bijzonder met de voorrede van het gedicht *Der Ring des Nibelungen* — een voorrede, die, zooals wij reeds zagen, eindigde met de vraag: »Wird dieser Fürst sich finden?" — dan wel of hier geheime invloeden in het spel zijn geweest, wat P. Schmid wil insinueeren, *Stimmen a. M. L.* Bd. XXVI, S. 412.

ook zijn gemoed, en het is waarlijk geen wonder, dat de dichter Wagner, toen hij zijn voltooide *Walküre* aan den koning opdroeg, de volgende werkelijk schoone en diep gevoelde verzen, zijn koninklijken vriend toezong:

»O König! Holder Schirmherr meines Lebens!
Du, höchster Güte wonnereicher Hort!
Wie ring' ich nun, am Ziele meines Strebens,
Nach jenem Deiner Huld gerechten Wort!
In Sprach' und Schrift, wie such' ich es vergebens:
Und doch zu forschen treibt mich's fort und fort,
Das Wort zu finden, das den Sinn Dir sage
Des Dankes, den ich Dir im Herzen trage.

Was Du mir bist, kann staunend ich nur fassen,
Wenn mir sich zeigt, was ohne Dich ich war.
Mir schien kein Stern, den ich nicht sah erblassen,
Kein letztes Hoffen, dessen ich nicht bar:
Auf gutes Glück der Weltgunst überlassen,
Dem wüsten Spiel auf Vortheil und Gefahr;
Was in mir rang nach freien Künstlerthaten
Sah der Gemeinheit Loose sich verrathen.

Der einst mit frischem Grün sich hiess belauben
Den dürren Stab in seines Priesters Hand [1]),
Liess er mir jedes Heiles Hoffnung rauben,
Da auch des letzten Trostes Täuschung schwand,

---

1) Toespeling op *Tannhäuser*. Deze was tot den Paus gegaan om vergiffenis van zijn zonden te verkrijgen; hij ontving echter ten antwoord:

»Wie dieser Stab in meiner Hand
nie mehr sich schmückt mit frischem Grün,
kann aus der Hölle heissem Brand
Erlosung nimmer dir erblühn".

Wanhopig wil Tannhäuser weer terugkeeren tot den dienst van Venus. Naderhand echter, als hij in Thüringen is teruggekomen en onder den uitroep »Heilige Elisabeth! bitte für mich", daar bij de lijkbaar van Elisabeth ter aarde gezonken

Im Inn'ren stärkt' er mir den einen Glauben,
Den an mich selbst ich in mir selber fand:
Und wahrt' ich diesem Glauben meine Treue,
Nun schmuckt' er mir den durren Stab auf's Neue.

Was einsam schweigend ich im Inn'ren hegte,
Das lebte noch in eines And'ren Brust;
Was schmerzlich tief des Mannes Geist erregte,
Erfüllt' ein Jünglingsherz mit heil'ger Lust:
Was diess mit Lenzes-Sehnsucht hinbewegte
Zum gleichen Ziel, bewusstvoll unbewusst,
Wie Frühlingswonne musst' es sich ergiessen,
Dem Doppelglauben frissches Grün entspriessen.

Du bist der holde Lenz, der neu mich schmückte,
Der mir verjüngt der Zweig' und Aeste Saft:
Es war Dein Ruf, der mich der Nacht entrückte,
Die winterlich erstarrt hielt meine Kraft.
Wie mich Dein hehrer Segensgruss entzückte,
Der wonnestürmisch mich dem Leid entrafft,
So wandl' ich stolz beglückt nun neue Pfade
Im sommerlichen Königreich der Gnade" [1]).

In München, waar de Koning aan Wagner vrije woning en een jaargeld van 1200 gulden had weten te bezorgen, toonde de meester weer een verbazende werkkracht. Niet alleen was hij daar bezig met voorbereidingen voor de uitvoering zijner werken, maar ook had hij weder naar de pen gegrepen om, in een geschrift *Ueber Staat und Religion*

is, komen boden uit Rome die den groenen tak omhoog houden en het wonder verkondigen:

»Es that in nächtlich heil'ger Stund'
der Herr sich durch ein Wunder kund:
den dürren Stab in Priesters Hand
hat er geschmückt mit frischem Grün:
dem Sünder in der Hölle Brand
soll so Erlosung neu erblühn".

1) *G. S.* VIII, S. 1.

uiteen te zetten, in hoeverre zijn ideeën aangaande staat, koningschap en godsdienst gewijzigd waren sedert zijn schrijversperiode 1849—1851; hij stelde dit geschrift op, omdat zijn koninklijke beschermer hem daarom gevraagd had. Ook diende hij bij den vorst een uitvoerig bericht in over het stichten van een Duitsche muziekschool te München; intusschen werkte hij voort aan de partituur van *Die Meistersinger* en ontwierp hij een nieuw drama *Parsifal.* Een ander geschrift uit die dagen is *Deutsche Kunst und Deutsche Politik*, waarin hij aantoont, dat de nationaliteit van het Duitsche volk te gronde dreigt te gaan onder den invloed der materialistische Fransche beschaving; dat de ware Duitsche politiek bestaat in het bevorderen van echte Duitsche beschaving, met aanmoediging eener nationale kunst [1]).

Ook wist Wagner koning Ludwig te overtuigen, dat de bestaande operagebouwen niet konden dienen om de ware kunst te bevorderen; het was dus noodig, dat er een schouwburg werd gebouwd volgens Wagner's ideeën. Daartoe werd dan ook de bekende architect Gottfried Semper naar München beroepen, die uitvoerige plannen maakte in den geest van het naderhand gebouwde Festspielhaus te Bayreuth, maar grooter en weelderiger ingericht. Van dat plan is echter niets gekomen, omdat de meester zich al spoedig genoodzaakt zag München te verlaten.

Ontzettend veel zorg, tot in de kleinste details, werd er door Wagner besteed aan de voorbereidingen voor de uitvoeringen van *Tristan und Isolde*, waar Ludwig Schnorr von Carolsfeld en zijn vrouw Malvina de hoofdrollen zouden vervullen. De eerste voorstelling, die op 15 Mei 1865 was vastgesteld, moest worden verschoven wegens ziekte van Frau Schnorr en had eerst den 10^{en} Juni plaats, met drie latere herhalingen. Hans von Bulow, door Wagner naar München ontboden, stond aan den dirigentenlessenaar, terwijl de koning in zijn loge de voorstelling bijwoonde en Wagner zelf in

---

1) Al de hier genoemde opstellen vindt men in het VIIIe Deel van de *Gesammelte Schriften*; vgl. Viotta, blz. 217.

stilte genoot over die uitvoering, die, gelijk hij zelf mededeelde, »so wundervoll war, wie *nie* etwas erlebt wurde".

Dit was de eerste gelegenheid om te beproeven of een dramatisch kunstwerk, geheel volgens zijn principen gedicht, gecomponeerd en uitgevoerd, werkelijk levensvatbaar was; het was de eerste voorstelling van een kunstwerk uit Wagner's periode van volkomen rijpheid, uit zijn tweede levenshelft, waarin hij »mit Bewusstsein" een nieuw soort van drama, het »Worttondrama", schiep. In de uitnoodiging, welke de meester tot deze voorstellingen aan zijn vrienden richtte, schreef hij:

> »Diese Aufführungen sollen als Kunstfeste betrachtet werden, zu welchen ich von nah und fern die Freunde meiner Kunst einladen darf: sie werden demnach dem Charakter der gewöhnlichen Theateraufführingen entrückt und treten aus der üblichen Beziehung zwischen dem Theater und dem Publikum heraus.... Es handelt sich diesmal nicht um Gefallen oder Nichtgefallen, dieses wunderbare moderne Theaterhazardspiel, sondern einzig darum, *ob künstlerische Aufgaben, wie die von mir in diesem Werke gestellten, zu lösen sind*, auf welche Weise sie zu lösen sind, und ob es sich der Muhe verlohne, sie zu lösen? Dass mit der letzten Frage nicht gemeint sein kann, zu erfahren, ob mit dergleichen Aufführungen viel Geld zu machen sein könnte (denn dieses ist der Sinn des heutigen Gefallens oder Nichtgefallens im Theater), sondern lediglich, ob mit Werken der vorliegenden Art durch vorzügliche Aufführungen die erwartete richtige Wirkung auf das gebildete menschliche Gemüth überhaupt zu ermöglichen ist, dies wäre hier zu betonen: dass es sich also zunächst um *die Lösung reiner Kunstprobleme handle*" [1]).

De uitkomst, die, gelijk wij reeds gezegd hebben, alles

---

1) Chamberlain I, S. 82, 83.

overtrof, wees den meester den weg aan, dien hij in de toekomst te volgen had: zijn systeem was beproefd en goed bevonden. Nu aan het werk om nieuwe kunstgewrochten te scheppen!

Evenwel, dat zou in München niet geschieden.

Want gaandeweg hadden zich tegen den meester onweerswolken opgehoopt: het zou spoedig tot een uitbarsting komen. Men ergerde zich aan de vriendschapsverhouding tusschen den 19 jarigen vorst en den 52 jarigen Wagner [1]). Staatslieden waren bang voor politieken invloed van den kunstenaar op den vorst, terwijl de geestelijken, zoowel protestanten als katholieken, verstoord waren — en naar onze bescheiden

---

[1]) Over de vriendschapsverhouding tusschen koning Ludwig en Wagner zal mettertijd, naar we hopen, de geschiedenis het volle licht ontsteken. Langen tijd heeft het geduurd, dat onder het Beijersche volk die vriendschap in niet al te besten naam stond; en — men veroorlove ons deze persoonlijke herinnering — in de dagen, dat wij in Beijeren verbleven — 't was in 1883, het eerste jaar na Wagner's dood — gingen er allesbehalve stichtende praatjes onder het volk over dit thema. Evenwel, dergelijke »Klatschereien" zijn niet in staat bij een ernstig man vertrouwen te wekken, en daarmede wordt geen geschiedenis geschreven. Toch moet het gezegd: uit hetgeen door onbescheidenheid is uitgelekt van de briefwisseling tusschen beide personen (waarvan het *Weekblad voor Muziek* 1899, no. 2 en 3, ook een ander heeft medegedeeld) blijkt naar onze meening, dat de genoemde vriendschapsverhouding, althans van Ludwig's kant, misschien beter den naam verdiende van »Schwärmerei". Ludwig's woorden openbaren een uiterst weeke ziel, en de uitdrukkingen van vurige liefde voor Wagner vinden misschien alleen hun verklaring in het feit, dat Ludwig niet gehuwd was en dat dientengevolge zijn menschelijke passie zich langs dien ongewonen kant een uitweg zocht. Vreemd en sterk gekleurd zijn de woorden van Ludwig zeker, en het is de vraag of ze voldoende verklaard worden door de latere krankzinnigheid des konings.

Wat hiervan ook zij, objectief beschouwd, kan men het geen koning kwalijk nemen, integendeel verdient het lof en levendige toejuiching, als hij zijn persoonlijken invloed in de schaal werpt om de kunst in zijn land te bevorderen; en wanneer hij uit zijn privaat-vermogen sommen schenkt om kunstenaars aan te moedigen, zal men dit veeleer moeten prijzen dan laken. Dit nu heeft Ludwig gedaan; echter is de lof, die hem daarvoor toekomt, niet onvermengd. Het hadde den *christelijken*, den *katholieken* vorst zeer zeker meer, ja alléén, gepast, als hij zijn invloed op Wagner had weten te gebruiken, om het hoogst zinnelijke liefdesdrama *Tristan und Isolde*, *niet* ten tooneele te doen voeren, en om te maken, dat Wagner's werk ook den toets der christelijke moraal had kunnen doorstaan.

meening terecht — over de onchristelijke ideeën van den meester en het hoogst zinnelijk element, dat in zijn werken te vinden was. Algemeen wenschte men de verwijdering van den kunstenaar, en eindelijk moest koning Ludwig wel toegeven aan den drang, die van alle kanten, in alle bladen, op hem uitgeoefend werd.

De dichter Herwegh, Wagner's vriend, zong den kunstenaar de volgende satyre op de Muncheners toe:

»Vielverschlagner Richard Wagner,
Aus dem Schiffbruch von Paris
Nach der Isarstadt getragner
Sangeskundiger Ulyss!
Ungestümer Wegebahner,
Deutscher Tonkunst Pionier,
Unter welche Insulaner,
Theurer Freund, geriethst du hier!
Und was hilft dir alle Gnade
Ihres Herrn Alkinous!
Auf der Lebenspromenade
Dieser erste Sonnenkuss!
Die Philister, scheelen Blickes,
Spucken in den reinsten Quell;
Keine Schönheit rührt ihr dickes,
Undurchdringlich dickes Fell.
Ihres Hofbräuhorizontes
Grenzen überfliegst du keck,
Und du bist wie Lola Montez
Dieser Biedermänner Schreck.
»Solche Summen zu verplempern
Nimmt der Fremdling sich heraus!
»Er bestellte sich bei Sempern
Gar ein neu' Komödienhaus!
»Ist die Bühne, drauf der Robert
Der Prophet, der Troubadour,
»Munchen's Publikum erobert,
Eine Bretterbude nur?

»Schreitet nicht der grosse Vasco [1])
Weltumseglend über sie?
»Doch Geduld — du machst Fiasco,
Hergelaufenes Genie!" [2])

Den 10en December 1865 verliet Wagner München; bij het afscheid zeide de koning hem een jaargeld van 15000 Mark toe, wat zijn ballingschap eenigszins verlichten kon, daar hij voortaan zonder zorg zou kunnen leven, geheel voor zijn kunst. Want in den herfst van 1864 had hij reeds van zijn hoogen beschermer de opdracht gekregen *Der Ring des Nibelungen* af te maken. Hij schreef hierover aan Frau von Muchanow: »Das Undenklichste und doch einzig mir Nöthige ist eine volle Wahrheit geworden. — Ich bin frei, nichts habe ich mehr zu thun, als meine Werke zu vollenden, zu schaffen und vollkommen auszuführen. Die »Nibelungen" sind wieder begonnen ganz nach meinem Plan". Sinds zeven jaar had hij aan dat werk niet meer gearbeid; midden in het tweede bedrijf van *Siegfried* was hij blijven steken. Nu kon hij zich in de eenzaamheid, waarin hij zich ging terugtrekken, geheel aan zijn werk wijden: »Diesmal — zoo zeide hij — war der Wille schöpferisch, denn es war der Wille eines Königs" [3]).

Hageveld. W. P. H. JANSEN.

(Wordt vervolgd.)

---

1) Toespeling op *L'Africaine* van Meijerbeer.
2) Bij Viotta, blz. 213.
3) *Stimmen a. M. L.* Bd. XXVII, S. 22.

HET WETENSCHAPPELIJK SOCIALISME VAN KARL MARX.

(Vervolg van bl. 34 vv.)

II. CRITIEK DER OECONOMISCHE GRONDSLAGEN.

De oeconomische grondslagen van het socialisme hebben wij in ons vorig artikel blootgelegd. De voorstanders van dit systeem zijn van de »wetenschappelijkheid" ervan zoo overtuigd, dat Vollmar, een der kopstukken der Duitsche sociaaldemocratie in de *Münchener Post* (28 Jan. 1891) het volgende schreef: »Die Socialdemocratie verhält sich zu andern Parteien wie jemand, der auf den Gipfel des Bergen steht zu einen der sich unten im engen Thalkessel befindet. Sie allein seht von dem hohen Standorte ihres geschichtphilosophischen und socialoconomischen Wissens über den beschränkten Gesichtskreis des heutigen wirthschaftlichen Lebens hinaus". — Een ander der corypheeën, Liebknecht, verklaarde in de *Neue Zeit* (no. 18, 1890—1891): »Es ligt in der Natur der Dinge, dass es gegen den Socialismus, der eine Wissenschaft ist, geistige Waffen nicht geben kann — höchstens die gefälschten Nachbildungen einer gewissenloser Sophistik und Rabulistik".

Ofschoon dergelijke uitspraken nu juist niet aanmoedigend zijn, willen wij toch trachten zoo kort mogelijk de onhoudbaarheid van de oeconomische theorieën van Marx' wetenschappelijk socialisme aan te toonen.

Wanneer wij die theorie in haar geheel beschouwen, dan is het aanstonds duidelijk, dat zij uiterst eenzijdig is. Het springt een ieder dadelijk in het oog, dat hier iemand

aan het woord is, die à tort et à travers de tegenwoordige maatschappij als onrechtvaardig op de kaak *wilde* stellen.

Eenzijdig toch wordt de menschelijke arbeid als eenige factor van waardevoortbrenging aangewezen. Volgens de Marxistische leer moet de arbeid een dubbel werk verrichten, namelijk: oude waarde overdragen, en nieuwe waarde voortbrengen. Moet er garen gesponnen worden, dan draagt de arbeider eerstens de waarde over van de boomwol, waaruit het garen moet worden gesponnen; ook de waarde van de spinmachine, voor zooveel deze van hare waarde verliest. Het geproduceerde garen heeft echter meer waarde dan de som der overgedragen waarde. Vanwaar komt dit? Marx antwoordt: alleen door den menschelijken arbeid, die er aan besteed is. Wij kunnen hier echter vragen: oefent dan de machine geen invloed uit op de voortbrenging der nieuwe waarde? Neen, antwoordt de doctor [1]): »Es zeigt sich so schlagend, dass ein Produktionsmittel nie mehr Werth an das Produkt abgibt als es im Arbeitsprocess durch Vernichtung seines eigenen Gebrauchswerths verliert". — Doch waardoor toont zich dat »so schlagend"? Bewijzen geeft Marx hiervoor niet. Hij zal dus niet van ons eischen, dat wij dit blindelings aannemen; vooral niet, omdat hij later in zijne theorie over de betrekkelijke meerwaarde [2]) zelf verklaart, dat de technische verbeteringen in de machines de vraag naar de arbeidskracht sterk doen dalen: »De industrie zoekt zoo intensief mogelijk te arbeiden, d. w. z. zoover het gaat de arbeiders door technische verbeteringen overtollig te maken. Zoo wordt er een leger van loonarbeiders op de been gebracht, dat de behoeften der industrie overschrijdt". Als nu alleen menschelijke arbeid die nieuwe waarde kon voortbrengen, dan was het immers onmogelijk, dat verbeteringen, in de machines aangebracht, daarvoor in de plaats konden treden. De machines werken dus, volgens Marx zelf, wel degelijk mede tot de voortbrenging der nieuwe waarde.

---

1) *Kapital*, S. 193.
2) *Kapital*, S. 318 (Zehntes Kapittel).

Jawel, zullen de Marxisten hierop antwoorden, de machine werkt mede. Maar dat bewijst nog niets tegen onze stelling, dat menschelijke arbeid de eenige bron is van alle ruilwaarde. Gij moet namelijk niet vergeten, dat de machine zelf ook een product is van menschelijken arbeid; en zoodoende blijft het toch waar, dat alleen door menschelijken arbeid nieuwe waarde kan worden voortgebracht. »Had het [het productiemiddel, de machine] geen waarde te verliezen — aldus Marx [1]) — d. w. z. was het niet zelf product van menschenarbeid, dan zou het geen waarde aan het product kunnen afgeven". — Ongelukkig voor de socialisten houdt deze redeneering geen steek. Immers: werkt de machine wel, omdat zij een product van menschelijken arbeid is, omdat zij een bepaalde massa »festgeronnene Arbeit" bevat? Of werkt zij niet veelmeer als gebruikswaarde, d. w. z. om hare natuurlijke eigenschappen, waardoor zij geschikt is om bij de productie te worden aangewend? Bovendien schuilt in het antwoord van de Marxisten een petitio principii. »Hätte es kein Werth zu verlieren, d. h. wäre es nicht selbst Produkt menschlicher Arbeit, so würde es keinen Werth an das Produkt afgeben". Met behulp der twee onschuldige letters »d. h." wordt hier als bewezen binnengesmokkeld, wat eigenlijk nog moest bewezen worden, namelijk: dat ruilwaarde en product van menschelijken arbeid hetzelfde is.

»Waardoor — vraagt Pater L. von Hammerstein [2]) — waardoor onderscheidt zich dan de menschelijke arbeid zoo zeer van andere oeconomische factoren, dat alleen daardoor nieuwe waarde kan worden voortgebracht? Men denkt misschien aan de intellectueele bekwaamheden van den mensch, en deze kunnen ook zeer dikwijls de oorzaak zijn, waarom zijn arbeid in hoogere mate productief is, b.v. op het gebied der uitvindingen. Maar Marx heeft deze zijde van het vraagstuk niet op het oog, veel meer alleen en uitsluitend datgene, wat men gewoonlijk materiëelen arbeid noemt, zooals handen-

---

1) *Kapital*, S. 193.
2) *Stimmen aus Maria-Laach*, X, 450.

arbeid of iets dergelijks. Dat er nu tusschen dezen arbeid van den mensch en den arbeid b.v. van een paard geen wezenlijk, maar alleen een zeer toevallig oeconomisch onderscheid bestaat, blijkt reeds hieruit, dat men den eersten door den tweeden vervangen kan. Men kan een akker door een dozijn arbeiders laten omgraven, men kan daarvoor echter ook een knecht met twee paarden voor den ploeg huren: het een mag wat meer voordeelig zijn dan het ander, maar er is volstrekt geen reden om te meenen, dat het een waarde scheppen zal, het ander niet".

Marx gaat dus zeer eenzijdig te werk door alleen den *menschelijken* arbeid als bron van nieuwe waarde te beschouwen, en den arbeid van machinen en dieren geheel buiten rekening te zetten.

Daar komt nog bij, dat Marx bij den menschelijken arbeid alleen een open oog heeft voor den *materiëelen* arbeid, en den arbeid des geestes geheel over het hoofd ziet. Volgens hem mag de patroon eener fabriek zijn aandeel in de winst ontvangen, alleen als hij zelf mede werkt. Maar, is dan het bestuur en de leiding eener fabriek ook niet een arbeid? Waarom moet onder arbeid alleen physieke worden verstaan? Het besturen eener fabriek is wel degelijk een arbeid, een geestelijke arbeid, die talent en kennis vordert, waarbij bovendien een risico ondernomen wordt, welke ontwijfelbaar aanspraak geeft op loon. Niet altijd kost dat bestuur grooten en zwaren arbeid; maar de voorafgaande kosten, die noodig waren om de kennis te verkrijgen, geven, toch zeker recht op een hooger salaris. De arbeid, dien een geneesheer verricht, zal in vele gevallen niet zwaar zijn; toch is het volstrekt niet onbillijk, dat hij even goed wordt betaald, als wanneer hij zich veel grooter moeite moest getroosten. De uitvlucht, dat velen tegenwoordig zelf de leiding hunner fabriek niet meer voeren doch overgeven aan een directeur, legt geen gewicht in de schaal. Wie immers ontwierp het plan tot het oprichten der fabriek! Wie heeft berekend, dat deze fabriek onder deze omstandigheden nuttig zou zijn! Wie nam het risico der onderneming op zich? Daar blijven dus titels genoeg over,

waardoor de eigenaars eener fabriek hun aanspraak op de winst kunnen doen gelden.

Ch. Antoine[1]) zegt: »Si donc la justice exige que le travailleur reçoive sous forme de salaire, la rémunération exacte du travail *manuel*, la même justice demande que tous ceux qui, par le travail *intellectuel* ou de toute autre manière, contribuent à la production, reçoivent pour leur concours une juste rétribution. Tous les sophismes de K. Marx ne prévaudront jamais contre cette règle élémentaire et primordiale de justice".

In het algemeen kunnen wij dus van Marx' oeconomische theorieën reeds zeggen, dat zij er niet onpartijdig uitzien. Die opzettelijk gewilde eenzijdigheid spoort niet aan om zijn arbeid als een stuk ernstig werk te beschouwen. Integendeel, men zal sterke neiging ontwaren voor de meening, dat hij de maatschappelijke toestanden als onrechtvaardig *wilde* voorstellen.

In die meening wordt men versterkt, als wij zijne leer in hare onderdeelen beschouwen.

* * *

DE WAARDETHEORIE. — Het eerst stuiten wij op de theorie over de waarde, die wij als de kern van het gansche »wetenschappelijke" socialisme hebben leeren kennen. Welnu voor deze theorie heeft Marx geen enkel steekhoudend bewijs, en ten tweede is zij in flagrante tegenspraak met hetgeen de dagelijksche ondervinding leert.

Wel heeft hij beproefd zijne leer over de waarde te bewijzen, maar die pogingen getuigen van de grootste oppervlakkigheid.

Het argument van Smith en Ricardo, aan wie Marx zijne waardetheorie ontleende, luidde als volgt: »Water en lucht zijn bovenmate nuttig, zij zijn inderdaad voor het leven onontbeerlijk; en toch kan men onder gewone omstandigheden volstrekt geen ruilwaarde ervoor ontvangen". Conclusie: alleen menschelijke arbeid kan ruilwaarde aan eene zaak geven.

---

1) Ch. Antoine, *Cours d'oeconomie sociale,* p. 356 (2me édition).

Marx haalt dit argument aan met de volgende woorden [1]): »Een ding kan gebruikswaarde zijn zonder eene ruilwaarde te zijn. Dit is het geval, wanneer zijn nut voor den mensch niet door middel van arbeid ontstaan is. Zoo: lucht, onontgonnen land, natuurlijke weiden, wildgroeiend hout enz.".

Maar is dit nu een bewijs voor de stelling, dat *alleen* menschelijke arbeid de bron is van alle ruilwaarde? Omdat het waar is, dat er sommige gebruikswaarden bestaan, zooals lucht en gewoon water, die geen ruilwaarde hebben, is het daarom in eens uitgemaakt, dat arbeid *alleen* de bron is van ruilwaarde! Hoe komt het, dat die bewuste gebruikswaarden geen ruilwaarde bezitten, dat niemand iets daarvoor betaalt? Het gezond verstand antwoordt: omdat een ieder die gebruikswaarden in voldoende mate bezit. Niemand heeft er gebrek aan; en wie dus geld zou willen uitgeven voor water en lucht, zou zeker niet ten onrechte voor een dwaas worden gehouden. Maar bovendien is het ook nog eene onwaarheid in het algemeen te verklaren, dat lucht, water enz. in het geheel geen ruilwaarde bezitten. In de meeste gevallen is het ongetwijfeld waar; doch er kunnen zich zeer goed omstandigheden voordoen, dat b.v. water wel degelijk ruilwaarde heeft. Iemand is op zijn tocht door een brandende woestijn verstoken van water, waarmee hij zijn dorst kan lesschen. Wanneer hij een anderen reiziger ontmoet, die water bij zich draagt, dan zal hij een gedeelte hiervan met goud willen betalen. En waarom? Alleen omdat voor hem in deze omstandigheden een dronk water van onschatbare waarde is. De thesis dus, waarop Smith en Ricardo hunne argumentatie bouwden, is in hare algemeenheid nog niet eens waar. Zij hebben dit dan ook zelf gevoeld. Gelijk wij in den boven aangehaalden tekst zien, moest Ricardo toegeven, dat die gebruikswaarden slechts »unter den gewöhnlichen Verhältnissen" geen ruilwaarde bezitten. Ook Marx verklaart [2]), dat de eene gebruikswaarde evenveel waarde heeft als de andere, »wenn er nur in

---

1) *Kapital*, S. 15.
2) *Kapital*, S. 12.

gehöriger Proportion vorhanden ist". De doctor heeft dus water in den wijn moeten gieten, en is zelf genoodzaakt geweest te erkennen, dat de omstandigheden waarin men zich bevindt, dat de quantiteit, waarin de een of andere gebruikswaarde aanwezig is, wel degelijk van invloed is op de bepaling eener ruilwaarde. Daar zijn dus volgens Marx zelf nog andere factoren dan de arbeid *alleen*, die een ruilwaarde bepalen.

Wij hebben gezegd: Marx haalt het argument van Smith en Ricardo aan. Het is namelijk in zijn werk niet recht duidelijk, of Marx dit argument heeft willen geven als een bewijs voor de stelling, dat ruilwaarde alleen door arbeid kan ontstaan (zooals zeker de bedoeling is bij Smith en Ricardo), dan wel of hij er alleen mee wilde aanduiden de volstrekte scheiding tusschen gebruikswaarde en ruilwaarde. Al is de laatste veronderstelling de ware (hetgeen wij gaarne willen toegeven), dan bewijst hij al even weinig. Er zijn zonder twijfel gebruikswaarden die geen ruilwaarde bezitten; concedo. Maar daaruit volgt volstrekt niet, dat gebruikswaarde en ruilwaarde twee dingen zijn, die niets met elkander hebben te maken, die totaal van elkaar zijn gescheiden, of zooals Marx zegt [1]: »Tauschwerth enthalt kein Atom Gebrauchswerth". De redeneering zou even scheef zijn als wanneer ik zeide: er zijn menschen, die geen socialisten zijn; derhalve behoort het begrip van mensch volstrekt niet bij het begrip socialist. Mij dunkt, dat de wetenschappelijke socialisten hiertegen heftig zouden protesteeren.

Hoogstens kan men uit het feit, dat sommige gebruikswaarden geen ruilwaarden zijn, afleiden, dat gebruikswaarde alleen niet voldoende is om iets tot ruilwaarde te maken, doch dat andere omstandigheden moeten medewerken. Zoo ook is het mensch-zijn alleen (gelukkig!) niet voldoende om iemand socialist te maken; andere omstandigheden moeten erbij komen.

Marx heeft dus nog niets bewezen. Maar hij heeft nog een argument, dat fonkelnieuw is, en waarmede bij in den

---

[1] *Kapital*, S. 12.

breede zijne stelling, dat alleen menschelijke arbeid de bron van ruilwaarde is, tracht te verdedigen. Wij geven het woord aan den grooten meester en luisteren: »Wanneer men twee gebruikswaarden tegen elkander inruilt, dan doet men dit ongetwijfeld door ze beide te meten met een maatstaf, die aan beide gemeen is. Om het oppervlak van veelhoeken te bepalen en te vergelijken, lost men ze op in driehoeken. Den driehoek zelf reduceert men tot een van zijne figuur gansch afwijkende uitdrukking: het halve product van grondlijn en hoogte. Zoo moet men de ruilwaarden der waren terugbrengen tot iets gemeenschappelijks, waarvan zij een meer of een minder bezitten" [1]). Dat gemeenschappelijke nu kan niet bestaan in de natuurlijke, chemische of physische eigenschappen der dingen. Deze kunnen mij aanzetten om eene zaak te ruilen, zij kunnen dus de aanleiding zijn, waarom ik ruil; doch zij zijn qualitatief verschillend, en kunnen dus niet het gemeenschappelijke zijn, waardoor de waarde bepaald wordt. Men moet dus iets anders vinden. En wanneer men nu abstraheert van al die eigenschappen, dan blijft den waren niets gemeenschappelijks over dan dat zij producten zijn van menschelijken arbeid. Dit is dus het gemeenschappelijke, dit de eenige maatstaf, die de ruilwaarde bepaalt. Ziedaar Marx' oorspronkelijk argument.

Het schijnt bijna ongeloofelijk, dat een man als Marx, die ongetwijfeld een scherp verstand bezat, zich zelven in deze drogredenen heeft laten verstrikken. Immers, men behoeft werkelijk niet zeer diep in de zaken door te dringen, om te ontdekken, dat »het product van menschelijken arbeid zijn" volstrekt niet het *eenige* gemeenschappelijke is, dat twee waren gemeen hebben. Ook de eigenschap, dat zij in staat zijn *menschelijke behoeften te bevredigen*, is gemeenschappelijk. Alle waren toch, hoe verschillend hare gebruikswaarden ook mogen zijn in individuo, bezitten de geschiktheid om menschelijke behoeften in het algemeen te kunnen bevredigen. De bruikbaarheid kan verschillend zijn, verschillend de behoeften,

---

1) *Kapital*, S. 11.

waarin zij voorzien, maar hierin komen zij toch overeen, dat zij menschelijke behoeften bevredigen. Het is dus eene tastbare onwaarheid, dat verschillende waren alleen de eigenschap gemeen hebben, dat zij producten zijn van menschelijken arbeid. Er bestaat, zooals wij gezien hebben, nog een andere eigenschap, die aan alle gemeen is.

Welke van die gemeenschappelijke eigenschappen bepaalt nu de ruilwaarde eener waar? Heeft Marx misschien toch gelijk, wanneer hij beweert, dat de ruilwaarde alleen door den menschelijken arbeid wordt voortgebracht, al dwaalt hij dan ook in zijn opzet, dat het product-zijn van menschelijken arbeid het eenig gemeenschappelijke der waren is?

Het ligt voor de hand, dat wij, om op deze vraag een antwoord te vinden, ons zullen moeten wenden tot het practische leven, en zien wat de dagelijksche ondervinding beslist in de aanhangige zaak. Alvorens echter daar eene oplossing te zoeken, kunnen wij a priori constateeren, dat het ook theoretisch eene onmogelijkheid is, dat de eigenschap »product-zijn van menschelijken arbeid", in den zin zooals Marx haar opvat, de ruilwaarde eener zaak zou bepalen. Bij nadere beschouwing toch zien wij, dat die eigenschap, *zooals Marx haar bedoelt*, in het geheel geen eigenschap is. Hoe toch moeten wij volgens hem die eigenschap ons voorstellen?

Eerstens mogen wij niet letten op den bijzonderen vorm van den menschelijken arbeid. De arbeid van den smid, van den mijnwerker, van den instrumentmaker, van den timmerman staan gelijk als abstract menschelijke arbeid. »Die verschiedenen concreten Formen der Arbeiten sind allzusammt reducirt auf gleiche menschliche Arbeit, abstract menschliche Arbeit" [1]).

Ten tweede mag ook de particuliere bekwaamheid van den werkman niet in rekening worden gebracht; men beschouwe alleen den »gemiddeld maatschappelijk noodzakelijken arbeidstijd". Doch wat hebben wij hieronder te verstaan? Wanneer wij ons bepaalden tot de een of andere fabriek, dan zouden

[1]) *Kapital*, S. 12.

wij na veel ernstige studie misschien in de gelegenheid zijn om te berekenen, wat daar de gemiddeld maatschappelijke arbeidstijd is voor de vervaardiging van een product. Zouden wij echter willen achterhalen, wat de gemiddeld maatschappelijke arbeidstijd is voor geheel een land, dan zet ik het den knapsten bol dit probleem uit te werken. Vooreerst toch is het een uitgemaakt feit, dat niet alle fabrieken in een land op dezelfde wijze zijn ingericht. Maar al ware dit anders, dan bestaat er nog een factor, die de berekening vlakweg onmogelijk maakt. De geschiktheid tot den arbeid (Arbeitsfähigkeit) verschilt grootelijks reeds bij de bewoners van eenzelfde land: de arbeiders van het eene gewest zullen in eenzelfden tijd meer arbeid kunnen leveren dan die van een andere streek. Welnu, wat is voor zulk een land de gemiddeld noodzakelijke arbeidstijd? De zaak wordt nog ingewikkelder, als die gemiddeld noodzakelijke tijd moet gevonden worden voor de geheele kapitalistische wereld. Dan hebben wij niet alleen te letten op de verschillende »Arbeitsfähigkeit" van verschillende gewesten, maar op die van alle beschaafde volken van Europa, van Amerika, van Indië enz. Welnu, hoe is het mogelijk, dat iemand dien gemiddeld maatschappelijken arbeidstijd berekent? Marx zelf schijnt dan ook de oplossing van het probleem niet te hebben aangedurfd. Ten minste, in zijn geheele werk komt niet de minste aanwijzing voor, die ons een maatstaf zou kunnen bieden. Zoolang ons die maatstaf niet gegeven is, zoolang blijft de »Durchschnittsarbeit" een hersenschim zonder vaste vormen, en zoolang hebben wij het recht aan Marx te vragen: wat bedoelt gij, als gij zegt, dat de ruilwaarde eener waar bepaald wordt door den menschelijken arbeid, die eraan besteed is. Gij zegt, dat die waarde bepaald wordt door het quantum gemiddeld maatschappelijk noodzakelijken arbeidstijd. Niemand echter is in staat dien tijd te berekenen. Wij zijn dus zoo vrij uwe stelling minstens als eene onbewezene te verwerpen.

H. Pesch schrijft dan ook [1]: »De gemiddeld maatschappelijk

[1] *Stimmen aus M. Laach,* XLI, 52.

noodzakelijke arbeidskracht als reductie-eenheid voor de bepaling der waarde zal steeds tot het rijk der droomen behooren. Een ijdel zelfbedrog was het, toen Marx juist daarin een voorsprong zijner waardetheorie op die van Ricardo meende te zien, dat hij niet bij het quantitatieve onderscheid der verschillende arbeidsvormen bleef staan, maar door zijn reductie tot abstract menschelijken arbeid, tot qualitatieve eenheid en gelijkheid van den arbeid meende gekomen te zijn, d. w. z. tot een arbeid, wiens eenige eigenschap is »eigenschaftlos" te zijn". Inderdaad, zooals Marx de eigenschap »product van menschelijken arbeid zijn" opvat, is het geen eigenschap, en zonder dus de practijk nog te hebben geraadpleegd, kunnen wij besluiten, dat die eigenschap dan ook zeker de waarde eener zaak niet bepalen zal.

Wenden wij ons thans tot de ondervinding. Zagen wij reeds van den eenen kant, dat Marx voor zijne waardetheorie geen enkel steekhoudend bewijs aanhaalt, wij zullen thans trachten aan te toonen, dat die theorie in lijnrechte tegenspraak is met de practijk.

In de eerste plaats leert deze, dat er zeer gemakkelijk ruilwaarde kan ontstaan zonder arbeid. Wanneer iemand een goud- of zilvermijn ontdekt, wanneer een petroleumbron wordt gevonden, dan zal Marx met al zijne sophisterij niet kunnen ontkennen, dat de ontdekker in het bezit is gekomen van waren, die ruilwaarde bezitten. Marx tracht zich wel uit de moeilijkheid te redden, doch zijne poging is een wanhopige. De zaken, zegt hij, die geen arbeid bevatten, kunnen wel een *prijs* bezitten, maar geen waarde. Moeten wij hier denken aan het »Quandoque bonus"? Nog kort te voren toch had Marx gedefiniëerd, wat men door den prijs eener waar te verstaan heeft: nl. den geldvorm eener waarde. En thans komt hij beweren: sommige zaken kunnen een prijs en geen waarde bezitten, dus volgens zijn eigen definitie: een vorm van waarde hebben, en toch geen waarde. De prijs der goudmijn of petroleumbron, die ontdekt is, is dus de uitdrukking in geld van de waarde dier mijn, dier bron, terwijl die mijn, die bron zelf geen waarde hebben. Mij dunkt, dat Marx

hier zelf verlegen heeft gezeten. — Nemen wij een ander voorbeeld: wij stellen ons voor een eiland, dat nog nimmer door een mensch is betreden. In overvloed groeien daar cocospalmen, bananen, sagoboomen enz. Voordat een mensch den voet op dat eiland zet, is dat alles waardeloos, want het begrip »waarde" veronderstelt een verhouding tot den mensch. Op dat eiland nu vestigen zich een paar menschen. Krijgen nu de producten der natuur reeds waarde? Nog niet; want als de een aan den ander een cocosnoot zou willen verkoopen, zou de ander antwoorden: ik kan zelf genoeg noten plukken, ik geef dus niets om de uwe. Na verloop van jaren is het eiland echter geheel bevolkt geworden. Hebben de cocosnoten nu waarde gekregen? Ongetwijfeld, want de bodem is langzamerhand door particulieren geöccupeerd. En wie, nadat alles geöccupeerd was, op het eiland is gekomen, en toch ook de natuurproducten wil genieten, moet ze koopen. De natuur heeft hier dus waren geleverd, die voortaan waarde .zullen hebben zonder den minsten menschelijken arbeid. Men kan hiertegen niet inbrengen, dat het occupeeren van den bodem de menschelijke arbeid was, waardoor de waarde is ontstaan. Want als de Marxisten de acte van occupatie menschelijken arbeid willen noemen, dan moet met hetzelfde recht dit attribuut ook worden toegekend aan de kapitalisten, die hun geld zorgvuldig bewaren. Maar bovendien, zou er dan nog niet uit volgen, dat die arbeid *alleen* de waarde had voortgebracht; de eenige wettige conclusie zou zijn, dat hier waarde ontstaan was onder *mede*werking van menschelijken arbeid. De voornaamste factor in dit geval, het is duidelijk, was de aangroeiing der bevolking [1]).

De ondervinding leert ons dus op de eerste plaats, dat waarde zeer goed ontstaan kan zonder den minsten arbeid, b.v. zooals wij gezien hebben, door ontdekking van schatten in den grond of door toeneming der bevolking op een en dezelfde plaats.

In den regel echter zal waarde het product zijn èn van de

---

1) L. v. Hammerstein, *Stimmen a. M. L.* X, 448.

natuurlijke eigenschappen der waren èn van den menschelijken arbeid te zamen.

De natuurlijke eigenschappen, de meerdere of mindere bruikbaarheid, eener zaak treden op als de voornaamste factor; de arbeid telt in zooverre mede als de bruikbaarheid erdoor verhoogd wordt [1]). Koopt iemand twee soorten hout, dan zal hij niet vragen, aan welk van beide de meeste arbeid is ten koste gelegd. Hij zal alleen onderzoeken naar de qualiteit, en naar gelang daarvan voor het eene soort een hoogeren prijs betalen dan voor het andere. Zoo leert ons de dagelijksche ondervinding. Voor de vervaardiging van een zijden en van een wollen kleed zal eenzelfde aantal arbeidsuren noodig zijn; toch zal het zijden kleed veel duurder worden betaald dan het wollen, om de eenvoudige reden, dat de qualiteit van zijde beter en fijner is dan die van wol Goede steenkolen zullen meer opbrengen dan slechte, al hebben de mijnwerkers denzelfden arbeid moeten verrichten bij de opdelving. Betere wijn wordt duurder betaald dan minder goede, alleen omdát hij beter is. Van den anderen kant: zou iemand uit bordpapier een fraaie kachel willen vervaardigen, hij zou er geen cent voor ontvangen, al zou hij er nog zoo lang over moeten arbeiden. Een ieder zou zeggen: die kachel is niet bruikbaar, ik kan er geen nut van hebben; hare natuurlijke eigenschappen zijn niet geschikt voor het doel, waarvoor ik een kachel noodig heb.

De gebruikswaarde eener waar is dus een belangrijk element bij de bepaling der ruilwaarde. Echter, ook de menschelijke arbeid telt mede, wijl de gebruikswaarde daardoor verhoogd wordt. Zoo zal het hout, dat geschaafd is, meer waarde hebben dan het ongeschaafde. Het garen, dat de vlasspinner uit het vlas heeft gesponnen, kost duurder dan het vlas alleen. Voor een afgewerkte tafel moet behalve het hout, waaruit het vervaardigd is, ook het arbeidsloon worden betaald. Hierbij dient tevens opgemerkt, dat de arbeid niet,

---

1) V. Cathrein, *Moralphilosophie*, II, 160 (dritte Auflage); V. Cathrein, *Philosophia moralis*, p. 200.

zooals Marx beweert, alleen quantitatief moet worden beschouwd, doch dat men veeleer moet letten op de qualiteit van den arbeid. M. a. w. de practijk houdt geen rekening met het quantum abstract menschelijken arbeid, maar wel met de meerdere of mindere bekwaamheid van den arbeider. Het drijfwerk van een beroemden goudsmid wordt duurder betaald dan dat van een, wiens kunstvaardigheid minder wordt geprezen. Een bekwaam schilder zal voor zijn kunstwerk heel wat meer ontvangen dan een ander, wiens kunstproducten minder kunstwaarde bezitten, al heeft de laatste even lang gearbeid als de eerste.

Behalve deze beide hoofdelementen: bruikbaarheid en arbeid, zijn er nog andere oorzaken, die haar invloed op de waarde der waren doen gelden. Zoo zal de waarde eener zelfde waar rijzen of dalen, naarmate de voorraad kleiner of grooter is. Is er van zeker product op de warenmarkt groote aanvoer, dan daalt de waarde; heerscht er schaarschte, dan rijst zij. De verbeteringen der middelen van verkeer spelen hierbij een groote rol. In vroeger eeuwen kostten de producten uit onze Oost veel duurder dan tegenwoordig, nu de middelen van verkeer met onze bezittingen zoo ontzaglijk zijn vooruitgegaan. De grootere productiviteit der machinen maakt eveneens, dat de warenmarkt steeds rijk voorzien is, en de prijzen dus dalen. Hoe tracht zich Marx uit deze moeielijkheid te redden? Als de waarde toch niets anders is dan gekristalliseerde arbeid, hoe dan de schommelingen van den prijs te verklaren? Hij kan dit wederom niet zonder met zichzelf in tegenspraak te komen. »Het is mogelijk — zoo verkondigt hij [1]) — dat de *gezamenlijke* arbeiders van een tak van industrie een te groot deel van den maatschappelijk noodzakelijken arbeidstijd hebben in beslag genomen, en daarom de volle prijs niet betaald wordt". Een »te groot deel" zegt Marx: goed, maar dan vragen wij: »te groot", in betrekking tot wat? En hierop is maar één antwoord: te groot in betrekking tot de menschelijke behoefte. De menschen hadden

---

1) *Kapital*, S. 86

geen behoefte aan zoo groot een menigte van die waren; daarom betalen zij ook niet de volle waarde. En zoo blijkt het, dat de menschelijke behoefte een factor is, die bij de bepaling der waarde gewicht in de schaal legt.

Ziedaar Marx' waarde-theorie, getoetst aan haar eigen argumenten en aan de practijk. De vereerders van Marx mogen hem een »Historiker" noemen, die zijn systeem heeft opgebouwd op de gegevens aan de ervaring ontleend: het blijkt uit het aangehaalde reeds duidelijk genoeg, dat hij is de type van een »Theoretiker", die bij het vroolijk spel zijner phantasie de werkelijkheid geheel en al vergeet. »Was Marx — zegt H. Pesch [1]) — werkelijk een man van de practijk, zooals de socialisten hem noemen, dan had hij moeten trachten zijne fundamentale theorie over de waarde langs *inductiven* weg *uit de ervaring* te bewijzen. Ongetwijfeld zou zulk een poging hem de gansche absurditeit van zijn »oeconomisch waardebegrip" duidelijk hebben voor oogen gesteld". Onwillekeurig denkt men na het bestudeeren van een dergelijke theorie aan het woord van Schiller in *Wallenstein*:

»Leicht bei einander wohnen die Gedanken
Doch hart im Raume stoszen sich die Dinge".

* * *

MEERWAARDE-THEORIE. — Met Marx's waardetheorie valt ook van zelf zijne leer over de meerwaarde.

Vooreerst is het eene onwaarheid, dat door den gewonen warenruil, den handel, geen meerwaarde zou kunnen ontstaan. Marx kwam tot die conclusie eenerzijds door zijn verkeerde voorstelling van de verhouding der gebruikswaarde tot de ruilwaarde, anderzijds door een averechtsche opvatting van de wet, dat aequivalenten tegen aequivalenten moeten worden ingeruild. Had hij het *sociale* karakter der gebruikswaarde niet geïgnoreerd, had hij m. a. w. niet buiten rekening gelaten,

---

[1]) H. Pesch, *Stimmen a. M. L.* XLI, S. 50.

dat iedere waar de eigenschap bezit om de behoeften te bevredigen van vele verschillende menschen, dan zou hij ongetwijfeld begrepen hebben, dat de ruilwaarde eener zaak voor alles is de uitdrukking van de schatting die de *verschillende* menschen van een gebruikswaarde hebben, en dat dientengevolge die uitdrukking op *verschillende* plaatsen, onder *verschillende* omstandigheden zeer verschillend kan zijn. Het ivoor b.v. heeft voor een neger al een zeer geringe ruilwaarde, om de eenvoudige reden, dat hij het niet weet te benuttigen. Brengt nu een koopman ivoor uit Afrika naar Europa over, dan wordt de ruilwaarde veel hooger, want in Europa is de schatting, die men voor ivoor heeft, grooter, wijl men dat artikel voor allerlei fraaie voorwerpen weet aan te wenden. De winst, die dus de koopman maakt, ontstaat hier wel degelijk alleen door den handel. Van den anderen kant verklaart Marx [1]), dat aequivalent tegen aequivalent moet worden omgezet, en dat ieder, die een hoogeren prijs vraagt dan de waarde bedraagt, zich vergrijpt aan de wetten van den warenruil. Hij veronderstelt hier echter de waarde eener zaak als een vooruit bepaalde grootheid, en in zijn systeem, waarin waarde niets anders is dan »festgeronnene Arbeit", moet hij dat wel doen; maar in werkelijkheid is het anders. In de practijk is de ruilwaarde eener zaak niet zoo standvastig; zij bezit een zekeren graad van elasticiteit, zoodat men onderscheiden kan een pretium infimum, medium en summum. Een koopman nu, die zijne waren in groote hoeveelheden van de producenten opkoopt voor den laagsten prijs, handelt volstrekt niet tegen de wetten der aequivalentie, indien hij ze voor den middelbaren of zelfs voor den hoogsten prijs weder van de hand doet. Ook hier ontstaat dus meerwaarde alleen door den handel.

Op de tweede plaats is het dus ook onwaar, dat de ruilwaarde der arbeidskracht, door welker aanwending en uitbuiting volgens Marx alleen de meerwaarde zou kunnen ontstaan, bepaald wordt door de noodzakelijke levensmiddelen,

---

[1]) *Kapital*, S. 142.

m. a. w. door hare productiekosten. Want al geven wij toe, dat in onze dagen de arbeidskracht eene waar is geworden: zoolang Marx' waardetheorie een logen is, zoolang is het ook eene onwaarheid, dat de ruilwaarde dier koopwaar wordt afgemeten naar hare noodzakelijke productiekosten. Integendeel, evenals de waarde van iedere waar bepaald wordt op de eerste plaats door hare bruikbaarheid, zoo ook die der arbeidskracht.

V. Cathrein [1]) haalt verschillende voorbeelden aan, waaruit blijkt, dat de gebruikswaarde ook hier de wichtigste factor is: »Een kundig arbeider vindt gemakkelijker werk dan een die minder bekwaam is; een man gemakkelijker dan eene vrouw. Waarom wordt een bekende, ervarene, knappe directeur of ingenieur beter betaald dan een ander? Waarom geniet een geniaal tooneelspeler of musicus, eene beroemde zangeres dikwijls zulk een hoog inkomen, terwijl een ander trots alle moeite en arbeid het noodige levensonderhoud niet verkrijgen kan? Heeft een beroemde tooneelspeelster dan zooveel meer tot haar levensonderhoud noodig dan een andere? Of laat zich soms talent, genie, schoonheid van stem of iets dergelijks terugbrengen tot »gemiddeld noodzakelijken arbeidstijd", zoodat men daaruit de productiekosten berekenen kan?"

Ch. Antoine [2]) schrijft het volgende: »Est il vrai, que le salaire de l'ouvrier soit égal exactement au coût de sa subsistance journalière! Pas le moins du monde. La subsistance journalière de l'ouvrier représente le minimum naturel, au-dessous duquel le salaire ne peut tomber sans violer la justice directe; elle ne constitue pas le salaire intégral; car celui-ci doit en outre tenir compte de la valeur économique du travail. A qui fera-t-on croire que dans tous les métiers absolument le salaire tombe au niveau du coût de la vie? A Paris les charpentiers et les menuisiers gagnent 7 francs par jour; les maçons de 7 à 8 francs; les fondeurs en bronze se font 9, 10 et jusqu'à 12 francs de salaire quotidien. Cer-

---

[1]) *Moralphilosophie*, II, S. 162, 163.

[2]) *Cours d'économie*, p. 355.

tains ouvriers d'art arrivent à des rémunérations journalières de 25 à 30 francs".

Wij loochenen natuurlijk niet, dat in onzen tijd kapitalisten gevonden worden, die zich aan uitbuiting der arbeiders schuldig maken. Wij erkennen ten volle, dat in onzen tijd, waarin het princiep der vrije concurrentie met al haar ijzeren dwang regeert, het streven van het kapitaal in het algemeen er op gericht is om het arbeidsloon zoo laag mogelijk te stellen. Maar wij verwerpen met beslistheid de bewering, als zou dat streven logisch, noodzakelijk met het *wezen* van onze tegenwoordige maatschappij, met het privaatbezit der productiemiddelen samenhangen. Wij beschouwen dat streven als een misbruik, dat het kapitalisme maakt van hare macht, als een noodlottig gevolg van de vrije concurrentie. Dat misbruik moet worden afgeschaft, maar daartoe behoeft de geheele maatschappelijke toestand niet te worden omgehaald.

Eischte Marx, dat den werkman hooger loon zou worden betaald, hij zou bij alle aanhangers der christelijke beginselen steun hebben gevonden. Maar neen, dat eischte Marx niet. Die eisch paste niet bij zijn geliefkoosd denkbeeld, om de maatschappij omver te werpen. Eene rijzing van den loonstandaard is mogelijk met behoud van de bestaande toestanden, van de tegenwoordige maatschappij. Doch wie dit wil, is een onwetenschappelijk man, want de »wetenschappelijke" waardetheorie toonde immers zoo duidelijk aan, hoe in-verkeerd die maatschappij was. Haar verbeteren, ja tot zekere hoogte zou dat gaan, maar waar het wezen verkeerd is, helpen verbeteringen niet. Aandringen dus op een loon, dat rechtvaardig is, deed Marx niet.

Bovendien, wat beteekent een loon volgens de eischen der rechtvaardigheid? De ware socialist immers kent geen rechtvaardigheid. Dit is een verouderd begrip. Rechtvaardigheid, waardoor de oeconomische toestanden zouden geregeerd worden! 't Is eene onmogelijkheid. Het begrip van recht wordt juist geboren uit de oeconomische toestanden, en niet andersom! Marx kon dus den eisch van een rechtvaardig loon niet stellen; en het program van Gotha (1875),

waarin die eisch geschreven stond, vond dan ook geen genade in zijne oogen [1]). De aanhangers van dat oude program hadden ook beweerd, dat de grondslag van het kapitalisme niets anders is dan een diefstal van loon, omdat de arbeider recht heeft op het geheele arbeidsproduct, en dat aan die ongerechtigheid een einde moest worden gemaakt. De Marxisten ontkennen die stelling der oudere socialisten. Zoo F. van der Goes [2]): »Al de geschriften en gedeelten van geschriften, gericht tegen de socialistische stelling, dat de grondslag van het kapitalisme diefstal van loon is, hebben slechts de waarde van een maatstaf te zijn van den omvang eener geleerde misvatting". Neen, wat den tegenwoordigen toestand volgens Marx onhoudbaar maakte, was de *noodzakelijke uitbuiting* van den werkman door den kapitalist. De arbeidskracht, eene waar geworden, wordt gekocht, evenals iedere andere waar, door den kapitalist, zonder dat aan de regelen van den ruil in het minst wordt te kort gedaan. Maar heeft de kapitalist haar eenmaal gekocht, dan zal hij ook trachten, het ligt in den aard der zaak, haar zooveel mogelijk uit te buiten om maar zooveel meerwaarde er uit te kloppen als eenigszins kan. En de arbeider, die zichzelf niet van zijn arbeidskracht kan losmaken, geeft zich met zijn kracht aan den kapitalist over en wordt tot niets anders gebruikt dan als machine, die altijd door moet werken en werken, totdat hij, na versleten te zijn, wordt afgedankt.

Men ziet het, Marx *wilde* niet hooren van verbeteringen in de maatschappelijke toestanden. Hij was zoo betooverd door de schoonheid zijner waarde- en meerwaarde-theorie, dat hij, voor al het andere de oogen sluitend, hare consequenties tot het einde wilde doorzetten. Hij *wilde*, omdat het zoo wetenschappelijk was, de bestaande maatschappij met haar privaat-eigendom van productiemiddelen afschaffen; hij *wilde* een nieuwen toekomststaat scheppen. Stet pro ratione voluntas!

---

[1]) Het Gothaër-program was tot stand gekomen onder den invloed der oudere socialisten, voornamelijk der Lassalleanen, die een »billijker en rechtvaardig" loon verlangden. Marx noemde dien eisch een stap achteruit.

[2]) *Arbeidskracht*, bl. 42.

Wat het »Accumulationsprocess" betreft, waardoor het kapitaal zich meer en meer zou concentreeren in handen van enkelen, terwijl de middenstand voortdurend zou afnemen, de statistische gegevens van Schmoller en Böhmer [1]) bewijzen, dat de ondervinding andere uitkomsten constateert dan de Marxistische theorie. Wel is het waar, dat sommige kleinindustrieelen niet kunnen blijven concurreeren met de kapitalisten, doch dat de middenstand geheel verdwijnen zou, hiervan is volstrekt niets te bespeuren. Onlangs is dan ook een der voornaamste sociaal-democraten, Bernstein, in zijn werk [2]) tegen de accumulatie-theorie van Marx opgetreden en heeft haar met statistische cijfers bestreden en weerlegd.

Ook de »Verelendungstheorie" is vol overdrijving. Het is wel is waar wederom niet te loochenen, dat op sommige plaatsen, waar het kapitalisme met al zijn gestrengheid heerscht, de ellende van het steeds toenemende pauperisme onbeschrijfelijk groot is; doch dat de arbeidersklasse in haar geheel voortdurend in deerniswaardiger toestand zou geraken, is een bewering, die eveneens in strijd is met de werkelijkheid. Het zijn ook weder de statistieken, die aantoonen, dat de loonen op verschillende plaatsen juist in de laatste jaren aanmerkelijk gerezen zijn. Zelfs Liebknecht moest reeds in 1897 getuigen: »Die Verelendungstheorie widerstreitet der Wissenschaft und der Erfahrung" (*Vorwärts*, Maart 1897).

Zoo blijft dus bij nader onderzoek al zeer weinig over van de »wetenschappelijkheid" van het moderne socialisme. Marx had evengoed met Proudhon kunnen verklaren: »La propriété c'est le vol". Maar dan had eerstens zijn theorie er niet zoo wetenschappelijk uitgezien. Tweedens had het gezonde rechtsgevoel van menig arbeider tegen deze uitspraak in opstand gekomen. Derdens: dan ware daarmee ook het eigendom, dat de arbeider zich door zijn arbeid had ver-

---

1) Geciteerd bij Biedermann: *Vorlesungen über Socialismus und Socialpolitik*, S. 112.

2) *Voraussetzungen des Socialismus und Aufgaben der Socialdemocratie* (1899)

worven, tot diefstal verklaard, terwijl nu de arbeider wordt aangewezen als de eenige, die recht heeft op bezit, de kapitalist integendeel als onrechtvaardig eigenaar beschouwd wordt. Maar in den *grond* der zaak is het systeem van Marx hetzelfde als dat van Proudhon. Het moge er al wetenschappelijk uitzien, in werkelijkheid is het niets anders dan de prediking der revolutie, al wordt deze dan ook langs den weg der geleidelijke ontwikkeling nagestreefd.

H. Pesch schrijft dan ook [1]): »De beroemde waardetheorie van Marx is niets meer en niets minder dan een verzameling van sophismen en drogredenen. Met haar valt het geheele Marxisme ineen. Hoeveel had een man van zulk een rijken aanleg, als Marx ontwijfelbaar bezat, kunnen voortbrengen, als hij, in plaats van op de waardetheorie van Ricardo, had willen steunen op de diep doordachte leer der groote scholastieken, vooral van den H. Thomas van Aquino".

En V. Cathrein [2]): »De gansche socialistische waardetheorie is zoo ongerijmd, dat men zich onwillekeurig afvraagt: hoe kon een man van zulke gaven als Marx een dergelijke theorie opstellen en tot grondslag van zijn systeem nemen? Dit laat zich alleen hierdoor verklaren, dat Marx geheel eenzijdig slechts de industrieele loonarbeiders beschouwde, en datgene wat voor dezen misschien eenigermate waar schijnt, veralgemeende en zuiver ideologisch tot een algemeen geldende theorie ontwikkelde, om zoo aan zijn systeem een wetenschappelijken grondslag te geven".

En toch wordt deze theorie als wetenschappelijk aangezien. Toch wordt door duizenden en duizenden de grondlegger van dit systeem vereerd als een »tüchtiger Logiker". En het is een niet te loochenen feit, dat deze leer dagelijks nieuwe aanhangers wint onder alle rangen der maatschappij. Hebben wij niet in de laatste maanden met weemoed het treurige nieuws in de bladen gelezen, dat een der kopstukken van het Marxisme in ons vaderland, Frank van der Goes, als privaat-

---

1) *Stimmen a. M. L.* XLI, 57.

2) *Moralphilosophie*, II, 163.

docent in de socialistische staathuishoudkunde zijne intrede heeft gedaan in de Vrije Universiteit van Amsterdam. Openlijk wordt dus thans aan onze studeerende jongelingschap de »wetenschappelijke" theorie van Marx gepredikt. De beginselen woekeren voort.

Zullen de socialisten ook werkelijk hun doel bereiken? Zal eenmaal de morgen aanbreken, die den socialistischen toekomststaat brengen zal? Ongetwijfeld, antwoorden de Marxisten, want de ontwikkeling der maatschappij gaat voort met ijzeren noodzakelijkheid. Wij zullen met absolute zekerheid eenmaal ons doel bereiken, want de wetten, volgens welke de maatschappij hare evolutie voortzet, zijn niet te keeren.

Hier zijn wij dus genaderd aan het philosophisch gedeelte van Marx' theorie.

Hageveld. J. D. J. AENGENENT, Pr.

PETRUS TE ROME.

Na in het vierde deel van *De Paus* de bedenkingen van *eenige* Protestanten tegen Petrus' verblijf te Rome uit den weg te hebben geruimd, beloofde ik op bladzijde 190 over de *negatieve* bewijzen der Protestanten (*positieve* bezitten zij niet) te zullen spreken in *De Katholiek*.

Die belofte kom ik nu na en rijg die *negatieve* bewijzen aaneen met de toegift van een antwoord.

I. Eerste negatief bewijs: ofschoon Lucas, de schrijver van de *Handelingen der Apostelen*, aan Theophilus gericht, met bijzonderen ijver heeft opgeteekend wat Petrus in Judaea verrichtte, spreekt hij *a.* volstrekt niet over Petrus' reis naar Rome, en *b.* melding makend van Paulus' aankomst te Rome — die volgens de overlevering in 't jaar 61, dus lang na Petrus (42), in de eeuwige stad kwam — verhaalt hij, dat de broeders Paulus te gemoet gingen tot Appii Forum, een stad aan den Appischen weg (via Appia) ongeveer acht mijlen van Rome gelegen, en tot de *Tres-Tabernae* (*Drie Herbergen*), een verblijfplaats voor reizigers, tusschen Rome en *Forum Appii*, maar maakt met geen enkel woord melding van Petrus.

Deze opwerping werd als een oude »lichtkogel" ook door Bolland in ons kamp gegooid.

Op dat dubbel negatief bewijs, dat Petrus niet te Rome is geweest, antwoorden wij:

1. In *Hand. der Ap.* XII: 1—17 wordt verhaald, dat de vorst der Apostelen, door Herodes Agrippa gevangen gezet, door een engel uit den kerker werd gered en daarna in de nachtelijke duisternis zich naar het huis van Maria, de moeder

van Joannes Marcus begaf, waar vele Christenen in het gebed vergaderd waren. De voorzichtigheid gebood hem nu niet langer in het Joodsche land te blijven; hij mocht niet roekeloos zijn, en Gods almacht op de proef stellen. Chrysostomus zegt: »Petrus stelde God niet op de proef en wierp zichzelven niet in verzoekingen (gevaren), *οὐ γὰρ ἐπείραζε τὸν Θεόν, οὐδὲ εἰς πειρασμοὺς ἐνέβαλεν ἑαυτον*". Petrus verwijderde zich van Jerusalem, en »hij reisde naar een andere plaats, *ἐπορεύθη εἰς ἕτερον τόπον* (*Hand.* XII : 17)". Met deze woorden besluit Lucas zijn bericht over Petrus en maakt nog maar één keer melding van hem bij gelegenheid van de kerkvergadering te Jerusalem in 't jaar 51 (*Hand.* XV: 7 vv.).

Volgens de overlevering dagteekent Petrus' eerste reis naar Rome van de redding uit den kerker.

Met de woorden »naar een andere plaats" heeft ook Lucas aan geen ander oord gedacht dan Rome. Dat hij Rome niet uitdrukkelijk noemt — zegt Dr. Hundhausen in zijne *Einleitung* op *Das erste Pontifikalschreiben des Apostelfürsten Petrus* — en de geheele werkzaamheid van Petrus te Rome onvermeld laat, vindt zijn verklaring hierin, dat de geschiedenis der Apostelen te Rome en voor den Romein Theophilus geschreven is, en de schrijver daarom den arbeid van Petrus in die stad volkomen bekend veronderstelt aan zijn lezer. Met het oog op de vijandelijke stemming der Heidenen zullen voorzichtigheid en behoedzaamheid den schrijver verboden hebben, in een boek, te Rome geschreven, de verblijfplaats te noemen van den vorst der Apostelen en melding te maken van diens arbeid.

2. Uit het stilzwijgen van de *Hand. der Ap.* zou ten hoogste het gevoelen van hen kunnen bevestigd worden, die meenen, dat Petrus eerst in zijn laatste levensjaar te Rome kwam; bijgevolg vindt men in dat stilzwijgen geen bewijs van eenige waarde tegen het verblijf van dezen apostel te Rome.

3. Tot aan het zevende hoofdstuk verhaalt Lucas wel is waar nauwkeurig genoeg den aanvang der Christelijke Kerk in Judaea en Syrië, doch van het dertiende hoofdstuk af

beschrijft hij enkel de handelingen en reizen van Paulus; van de andere Apostelen deelt hij alleen datgene mede, wat met de geschiedenis van Paulus in verband staat. Zeer juist zegt Dr. Franz Sales Trenkle in zijn methodisch gerangschikte *Einleitung in das Neue Testament* (Herder, Freiburg, 1897, S. 136): »Indessen berechtigt der Titel *Apostelgeschichte* (πράξεις=*acta*, *res gestae*) noch nicht zur Erwartung eines vollständigen Berichtes über alle und jeden Apostel. Zumal bei dem engen Zusammenhang und unmittelbaren Anschluss des zweiten Buches an die evangelische Geschichte, bei dem gleichen Zweck und demselben äussern Umfang beider wird die Beschränkung des Erzählungsstoffes als vom vornherein beabsichtigt erscheinen". Daarom laat Lucas niet weinig achterwege van hetgeen zelfs tot Paulus' geschiedenis behoort. Zoo verzwijgt hij Paulus' verblijf in Arabië, waar deze Apostel volgens de protestantsche schrijfster van de *Gesch. der Christ. Kerk* (blz. 4) drie jaren vertoefd heeft. Hij spreekt niet van Paulus' terugkeer naar Damascus, van de samenkomst met de Apostelen te Jerusalem, van de geeseling, schipbreuken en andere gevaren, van de berisping aan Kefa.

Dat Petrus uit Rome Paulus niet te gemoet ging, daarvoor is, behalve andere redenen, deze ééne voldoende: 't is niet gezegd, dat Petrus *juist toen* te Rome was. Want hoewel volgens het meest waarschijnlijk gevoelen, Petrus 26 jaren vóór zijn dood te Rome kwam en zijn bisschoppelijk ambt over die kerk aanvaardde, is het volstrekt onwaarschijnlijk, dat hij zulk een langen tijd *aanhoudend* te Rome bleef. Zijn apostolische ijver, zegt Dr. Hundhausen, moet hem aangedreven hebben ook in andere steden en streken voor de uitbreiding en vestiging van het Christendom werkzaam te zijn, zoodat hij van tijd tot tijd Rome verliet en dan terugkeerde (blz. 37).

Daniel Papebroek († 1714), de beroemde Bollandist, heeft helder uiteengezet, dat Petrus, Linus en Clemens, die hij tot bisschop had gewijd, tot coadjutoren aanstelde om bij zijne afwezigheid van Rome de bisschoppelijke bediening waar te

nemen. Datzelfde bewijst de beroemde protestantsche Leidenaar Isaak Vossius († 1689) [1]).

II. Ziehier het tweede negatief bewijs onzer tegenstanders, dat ook door Bolland nagepraat is.

Paulus groet velen in zijn brief aan de Romeinen (XVI: 3—15) en gewaagt met geen enkel woord van Petrus; ware Petrus te Rome geweest, hij zou hem *zeker* gegroet hebben.

Antwoord: 1. Paulus spreekt in zijn brief aan de Ephesiërs niet van Timotheus; was Timotheus bijgevolg geen bisschop van Ephese? In zijne brieven aan de Corinthiërs, Galaten, Thessalonicensen en anderen groet hij hunne bisschoppen niet; waren daar derhalve geen bisschoppen?

2. Wij hebben dus redenen te vermoeden, dat Paulus particuliere brieven voor die bisschoppen met den bode heeft meegegeven. Prof. de Groot merkt bij dit antwoord van P. de Smedt zeer juist aan: »Een particuliere brief voor Petrus was niet noodig, daar Paulus door Phoebe, de overbrengster van den brief (Rom. XVI: 1), Petrus kon laten groeten en inlichten" (*Summa apologetica*, II, p. 83).

III. Derde negatief bewijs der tegenstanders, dat door Bolland vergeten of niet gekend werd.

In zijne brieven *te Rome* geschreven (aan de Philippensen, Colossers, Ephesiërs, Philemon en Timotheus II) schrijft Paulus niets over Petrus, maar verhaalt integendeel zaken, die, indien de Prins der Apostelen te Rome was, zeer beleedigend voor dezen zouden geweest zijn. Zoo schrijft hij aan de Philippensen (II : 20, 21): »Want ik heb niemand [*met mij*] zoo gelijkgezind [als Timotheus], die oprecht uwe zaken zal bezorgen. Want zij zoeken *allen* het hunne, niet hetgeen van Christus Jesus is". Deze brief is geschreven tegen het einde van 't jaar 62.

In zijn brief aan de Kolossers IV: 10, 11 (ook in 't jaar 62 geschreven) zegt hij: »U groet Aristarchus, mijn medegevangene, en Marcus, de neef van Barnabas, aangaande

---

[1]) De boekerij van Isaak Vossius werd voor de academische bibliotheek te Leiden aangekocht voor 33,000 gulden.

wien gij bevelen ontvangen hebt — als hij tot u komt ontvangt hem wel — en Jesus, genaamd Justus, die uit de besnijdenis zijn: deze alleen zijn mijne medearbeiders voor het rijk Gods, die mij tot vertroosting geweest zijn". Aristarchus, Marcus en Jesus Justus waren dus Christenen uit de Joden; onder de Christenen van Joodsche afkomst, op dit oogenblik te Rome als bedienaars van het Evangelie werkzaam, waren *deze* drie *alleen* als Paulus' medearbeiders voor het rijk Gods hem tot vertroosting.

En II Timoth. IV: 16 [1]): »Bij mijne eerste verdediging [de eerste openlijke verantwoording voor de keizerlijke rechtbank in zijn *tweede* Romeinsche gevangenschap] is niemand bij mij geweest, maar allen hebben mij verlaten; het worde hun niet toegerekend" [want zij lieten hem aan zijn lot over niet uit boosheid, maar uit zwakheid en vrees].

Paulus zwijgt over Petrus in zijne brieven te Rome geschreven: dus was Petrus niet te Rome.

Antwoord: *a.* Petrus kon *toen* afwezig zijn.

b. Het woordje »allen" in Philip. II: 21 en in II Tim. IV: 16 mag niet in streng uitsluitenden zin genomen worden. Het beteekent in de gewone spreektaal ook: »de meesten" (Joan. III : 26; Matth. III : 5). Dat blijkt mede duidelijk uit dienzelfden brief aan de Philippensen, waar men I: 12—16 het volgende leest: »En ik wil, dat gij weet, broeders! dat hetgeen mij overkomen is, meer [veeleer] tot bevordering van het Evangelie gekomen is [gediend heeft], alzoo dat mijne banden in Christus openbaar geworden zijn in het gansche rechthuis en bij alle anderen en dat het *meerendeel* [de meesten] der broederen in den Heer, vertrouwen gekregen hebbende, overvloediger [des te meer] het woord onbevreesd durven spreken [verkondigen]. Sommigen prediken ook wel Christus door nijd en twist, maar sommigen ook door goedwilligheid."

Waar Paulus zegt in Philip. II: 20, 21: »Want niemand

---

[1]) Deze brief, wellicht de laatste, dien Paulus geschreven heeft, dagteekent van 't jaar 65 of 66.

heb ik zoo gelijkgezind [ἰσόψυχον; *Vulg. tam* unanimem], om oprecht het u betreffende te behartigen. Want allen zoeken hetgeen van hen zelven, niet hetgeen van Jesus Christus is", daar wordt door dat woord *gelijkgezind* met onvertaalbare kracht uitgedrukt, welke plaats Timotheus in het hart van Paulus heeft, als zijn ander ik, wien hij liefheeft als zijn eigen ziel. De kerk van Philippi was bovenal het voorwerp van zijne vaderlijke teederheid en apostolische waakzaamheid. Naar Philippi zond hij bij voorkeur zijn meest uitstekende mede-arbeiders. Zoo was het menigmaal Timotheus geweest, die in Philippi Paulus had vervangen. Zegt Paulus verder: »Want allen zoeken hetgeen van hen zelven, niet hetgeen van Jesus Christus is", dan beteekent dat: *de meesten*, die namelijk op *dat* tijdstip bij hem en voor zulk een zending (naar Philippi) geschikt en beschikbaar waren: de Apostel werpt hierdoor geen blaam, noch op zijne gewone mede-arbeiders noch op de geloovigen van Rome (zie Mr. Lipman).

»Allen" beduidt *de meesten:* dat blijkt ook nog uit denzelfden brief II Tim. IV : 11: »Lucas is alleen met mij. Neem Marcus mede en breng hem met u, want hij is mij zeer nuttig tot den dienst".

c. Indien het stilzwijgen van Paulus aangaande Petrus in de brieven, die Paulus te Rome schreef, als bewijs moest gelden, dat Petrus toen niet te Rome was, kan men met hetzelfde recht besluiten, dat Paulus zelf toen ook niet te Rome geweest is, want in dezelfde brieven maakt hij geen *rechtstreeksche* en *uitdrukkelijke* melding noch van de stad Rome noch van de kerk van Rome.

IV. De tegenstanders van het pausdom hebben verder dit negatief bewijs. Zij zeggen: de Joodsche geschiedschrijver Flavius Josephus, die in *Bell. Jud.* over Christus, Joannes den Dooper en Jacobus spreekt, zou zeker niet verzwegen hebben, dat Petrus door Nero gedood is, vooral niet waar sprake is van de wreedheid van Nero.

Antwoord: Josephus meldt, dat door Nero moeder en echtgenoote en vele beroemde mannen gedood zijn, maar dat hij

diens misdaden stilzwijgend wil voorbijgaan... omdat vele Grieken en Romeinen dat alles reeds beschreven hebben, en hij bepaald had maar zéer in 't kort aan te stippen, wat aan zijn werk vreemd was. En werkelijk: hij schrijft geen woord over den brand van Rome, noch over den dood van Seneca en gaat vele zaken, die door Suetonius en Tacitus vermeld worden, stilzwijgend voorbij.

V. De tegenstanders hebben nog andere bewijzen.

Papias is, zoo zeggen zij, volgens Eusebius een man van een middelmatig verstand; wij kunnen dus op zijn getuigenis niet veel vertrouwen. Irenaeus nu, Clemens van Alexandrië en andere door mij aangehaalde schrijvers hebben misschien uit Papias of uit apocriefe geschriften geput (bijv. uit het *Evangelie van Petrus*, *Acta Petri*, *Praedicatio Petri*, *Pseudo-Clementis recognitiones*, en de *Apostolische constituties*).

P. Carolus de Smedt S. J., Bollandist, antwoordt:

a. Dat Papias middelmatig van verstand is, schijnt Eusebius enkel te bevestigen uit de omstandigheid, dat Papias gedwaald heeft in de verklaring van de Apocalypse, waar hij naar den schijn te oordeelen het *Millenarismus* houdt. Overigens prijst Eusebius denzelfden Papias, wijl deze met zorg de oude overleveringen verzameld en getrouw heeft weergegeven. Er bestaat derhalve geen reden, waarom wij het getuigenis van Papias, dat een feit vermeldt, zouden verachten. Zulk een feit was ook met een zeer middelmatig verstand te achterhalen!

b. De bewering dat de andere Vaders, zoo verscheiden in landaard en plaats, uit de geschriften van Papias geput hebben al hetgeen zij zoo uitdrukkelijk vermelden aangaande het episcopaat van Petrus te Rome, is ongegrond en zeer onwaarschijnlijk. Ook hadden de apocriefe geschriften voor de eerste Christenen niet zulk een gezag, dat alle kerken, waar het zulk een openbare en belangrijke zaak gold, door die geschriften in dwaling zouden zijn gebracht.

c. Het feit evenwel, dat die alleroudste apocriefen zoo eenstemmig de reis van Petrus naar Rome vermelden, toont zonneklaar, hoe zeker en algemeen die overlevering in de

kerken heerschte. Het zou daarentegen uiterst moeilijk zijn een reden aan te geven, waarom al die apocriefe schrijvers eenstemmig die reis zouden verzonnen hebben.

d. Prof. de Groot voegt daaraan toe: vóór Papias vermelden Clemens en Ignatius van Antiochië, dat Petrus te Rome is geweest. De plaats, waar Petrus gemarteld is, was vóór Papias zeer goed bekend. Waaruit zou hij dan de vergissing geput hebben? Of wist Papias niet, wat allen wisten?

De tegenstanders meenen ook zoogenaamde stellige tegenbewijzen te hebben.

Eerste zoogenaamd stellig bewijs:

Paulus verzekert, dat het apostolaat der besnijdenis aan Petrus, en hem zelven het apostolaat der Heidenen was toevertrouwd (Gal. II: 7—9). Welnu er waren te Rome niet zoovele Joden, dat Petrus geacht kan worden daarheen te zijn gereisd om zijn zending te vervullen.

Antwoord:

a. De geschiedschrijver Dio Cassius — volgens het protestantsch *Conversations-Lexicon* van Wigand »ein griechischer Geschichtsschreiber" te Rome, »wiens gewichtigst werk, de *Hist. Rom.*, een hoogst schatbaar werk is" uit het jaar 220 — meldt, dat in den aanvang van de regeering van Claudius (41—54) *zeer vele* Joden te Rome waren (*Hist. Rom.* l. 60). Deze keizer verbande hen wel is waar uit de stad (*Hand.* XVIII: 2), maar dat geschiedde in het 9de, volgens anderen in het 12de jaar zijner regeering. Later echter, nog bij het leven van Claudius of onder de regeering van Nero (54—68) keerden vele Joden naar Rome terug en leefden daar vrij rustig (Persius, *Sat.* V), vandaar dan ook dat Paulus te Rome komende de voornaamste der Joden samenriep (*Hand.* XXVIII : 17).

b. Die onderscheiding tusschen het apostolaat der besnijdenis en der Heidenen is niet zoo streng te nemen en was niet bestendig. Immers Paulus heeft op zijne reizen bijna overal het eerst aan de *Joden* het Evangelie verkondigd. Van den anderen kant heeft Petrus den hoofdman Cornelius

uit de *Heidenen* in de Kerk opgenomen en in de vergadering der Apostelen de anderen aldus toegesproken: »Mannen, broeders! gij weet, dat God van over langen tijd onder ons *mij* verkozen heeft, dat de *Heidenen* door mijn mond het woord des Evangelies zouden hooren en gelooven" (*Hand.* XV : 7).

Tweede zoogenaamd stellig bewijs: De Joden, die Paulus samenriep, spreken over de Christelijke Kerk als over een hun onbekende sekte (*Hand.* XXVIII: 22... »want wat deze sekte betreft, ons is bekend, dat zij overal tegengesproken wordt"). Welnu zoo konden zij niet spreken, als Petrus reeds lang in Rome was.

Antwoord: *a.* Het is mogelijk, dat de voornaamste der Joden in hun hoogmoed den predikenden Petrus verachtten, maar verlangend waren Paulus, dien zij als zeer ervaren in de wet kenden, over den christelijken godsdienst te hooren en van hem te vernemen, hoever het Christendom met de Mosaische wet overeenkwam. Aldus P. de Smedt S. J., die nog het gevoelen was toegedaan, als zouden de strijdvragen tusschen Joden- en Heiden-Christenen Paulus tot het schrijven van zijn brief aan de Romeinen bewogen hebben. Men heeft die meening algemeen prijsgegeven (Kaulen: *Einl.*; Cornely S. J.: *Introd. spec.*).

b. Prof. de Groot antwoordt: Die voornaamsten der Joden waren nog geen Christenen. Paulus heeft volgens zijne gewoonte eerst voor de *Joden* gepredikt (*Hand.* IX, XIII, XIV); er bevonden zich te Rome vele onbekeerde Joden, die met den godsdienst van Christus onbekend waren, hetzij wijl zij de prediking van Petrus niet gehoord hadden, hetzij wijl zij de geringheid van Petrus verachtten.

Zoo is het nagenoeg overal. Ook nu nog zijn in ons vaderland, zegt Ds. A. Bronsveld, zeer vele Protestanten, die den Roomschen godsdienst weinig meer dan bij name kennen.

Andere tegenwerpingen, van hoegenaamd geen belang, ga ik stilzwijgend voorbij. Ik verwijs Prof. Muller, Mr. Verkouteren, Ds. A. V. enz. enz. naar de *Summa apologetica* van Prof. J. V. de Groot Ord. Praed. (Pars II, p. 86—91), naar C. de

Smedt S. J. (*Dissertat. selectae*) enz. enz., waar elke bedenking gewikt en gewogen en te licht wordt bevonden.

Ds. A. V. beroept zich op Gal. II: 9: »En als Jacobus en Cefas en Joannes, die geacht waren pilaren te zijn, de genade mij gegeven [d. i. mijn apostolisch gezag, uit mijne leering en werken blijkend Rom. XII : 3; XV : 15; I Cor. III : 10; Eph. III : 2,8], erkenden, gaven zij mij en Barnabas de rechterhand der gemeenschap, opdat wij tot de Heidenen, en zij tot de besnijdenis zouden gaan [of opdat wij onder de Heidenen, en zij onder de besnedenen zouden prediken]".

Antwoord: uit deze plaats blijkt alleen, dat Petrus *op een gegeven tijdstip* niet te Rome was, niet dat hij er *nooit* geweest is. Over Paulus als »apostel der heidenen" hebben wij reeds gesproken.

Ik laat Ds. A. V. nog eens vragen: »Zoudt gij nog denken, dat de Protestanten enkel uit vrees voor den historischen grondslag van het Pausdom niet kunnen toegeven, dat Petrus te Rome is geweest?" (blz. 83).

Antwoord van den Protestant Richard Albertus Lipsius: als Petrus te Rome is geweest, dan heeft het primaatschap van den Roomschen Paus een *historischen* grondslag, en dat *kunnen* de Protestanten niet toegeven.

Daarenboven spreekt het *Nederl. Dagblad* niet van »de voornaamste levensquaestie der Roomschen"? (Zie § 39 *De Paus IV*).

Dat Petrus n i e t te Rome zou geweest zijn, blijkt eerder een levensquaestie voor de Protestanten, maar tevens een illusie.

»Er zijn illusiën, die het wreed is te verscheuren — schreef Mr. Verkouteren in het *Ned. Dagblad* (Jan. 1900) — maar vroeg of laat geschiedt dat toch. En indien dan het felle licht der waarheid de oogen verblindt, is dat de schuld van hen, die de oogen niet geleidelijk aan het licht hebben gewend."

H. ERMANN S. J.

DE TOESTAND VAN HET KATHOLICISME IN DE VEREENIGDE STATEN VAN NOORD-AMERIKA.

Gelukkig heeft het schrijven van Z. H. Leo XIII aan kardinaal Gibbons, 22 Jan. 1899, een einde gemaakt aan heel wat geharrewar en onverkwikkelijke polemiek, in en buiten Amerika ontstaan naar aanleiding der levensbeschrijving van P. Hecker en hare Fransche overzetting met inleidingen van Mgr. Ireland en prof. Klein.

Door dit schrijven is den zoogenaamden Amerikanisten de mond gesnoerd. Dit neemt evenwel niet weg, dat menige, door hen verspreide valsche meening over den toestand der Kerk in de Vereenigde Staten, nog gereeden ingang vindt, vooral in Europa. Wel niet het minst heeft hiertoe bijgedragen een met de beste bedoelingen geschreven, maar uit Amerikanistische bron geput artikel van den gevierden schrijver Brunetière in de November-aflevering 1898 van de *Revue des Deux Mondes*. De Tocqueville had zich gewaagd aan de profetie: »Indien het Katholicisme er eindelijk in slaagt, zich te onttrekken aan den politieken haat, dien het heeft opgewekt, twijfel ik er niet aan, of dezelfde geest der wereld, die het zoo vijandig schijnt, zal zeer gunstig gezind worden, en het zal eensklaps groote veroveringen maken". Brunetière meent, dat deze profetie in de Unie verwezenlijkt is. »Dit is aanschouwd", zegt hij, »in Amerika, in de Vereenigde Staten, in de eeuw, die wij beleven". En hij wil beproeven dit aan te toonen. Tegen zijn artikel is met kracht, wellicht met al te onstuimige kracht, opgekomen de heer Jules Tardivel, directeur van het uitstekend geredigeerde katholieke blad *La Vérité*

van Quebeck in Canada [1]). Niet ten onrechte meent Tardivel aanspraak te mogen maken in deze quaestie gehoord te worden, niet zoozeer omdat hij in de Vereenigde Staten geboren en opgevoed is, als wel omdat hij in zijne betrekking van journalist 25 jaren lang met de grootste aandacht alles gevolgd heeft, wat in tijdschriften en dagbladen verhandeld werd over godsdienstige en maatschappelijke vraagstukken.

Gelijk in dergelijke geschriften meer gebeurt beziet hij in het aangehaalde werk de zaak het meest van hare donkere zijde. Men bedenke echter, dat hiervoor redenen bestaan, wijl juist de misstanden en schaduwen door den Amerikaanschen *humbug* worden weggegoocheld. Naar eerbiedwaardige mannen, reeds lange jaren in Amerika aan 't heil der zielen werkzaam, verzekeren, geeft hij de toestanden over 't algemeen naar waarheid weer, terwijl hij zijne beweringen niet los daarheen werpt, maar met feiten staaft en door het gezag van onverdachte getuigen toelicht. Redenen die mij genoopt hebben, in deze studie aan zijn arbeid mijne materialen voornamelijk te ontleenen.

* * *

Is het waar wat Brunetière beweert? Heeft de Kerk in Amerika zich weten te onttrekken aan den politieken haat, en is de geest der wereld haar zeer genegen geworden? — Sommige Amerikaansche Katholieken schijnen het te gelooven. »In de Vereenigde Staten is het tehuis, de geliefkoosde woonstede der Kerk (*The United States is the Church's home*), schreef in 1885 het Amerikanistische tijdschrift *The Catholic World*; en nog niet lang geleden, 23 Maart 1899, verklaarde de *Catholic Union and Times* van Buffalo: »Hier [in de Unie] geniet de Kerk meer vrijheid dan ergens ter wereld, en deze vrijheid is haar voor immer door de grondwet gewaarborgd. Amerikanisme is het dus voor de Kerk, in dit land niet aan banden te worden gelegd door de concordaten

---

1) In het werk: *La situation religieuse aux Etats-Unis.* Société de Saint-Augustin, Desclée, de Brouwer et Cie., Lille, Paris, 1900.

van intrigeerende dwingelanden, amerikanisme voor hare geestelijken, op straat niet te worden ontvangen door gejouw, maar door de groeten hunner medeburgers".

Was er op bovenstaande beweringen niets af te dingen, was de geest der wereld zeer gunstig gestemd geworden voor de Kerk, dan zag het er met de Kerk zelve waarlijk bedroevend uit, dan was zij ontaard van haren stichter Christus, die tot zijne apostelen zeide: »Indien gij van de wereld waart geweest, de wereld zou het hare liefhebben; maar omdat gij van de wereld niet zijt, daarom haat u de wereld" [1]). — Die wereld nu, waarvan de Heer spreekt, die wereld, waarin alles is »begeerlijkheid des vleesches, begeerlijkheid der oogen en hoovaardij des levens" [2]), waar toont zij zich krachtiger dan in de Vereenigde Staten? Waar is zingenot, hebzucht, eerbejag meer algemeen dan in het land van den *almighty dollar*? Nergens is die het Christendom zoo vijandige wereld dieper doorgedrongen in de openbare meening, in wetten, instellingen en gebruiken. En die wereld zou de Kerk zeer genegen zijn! Neen, ook in Amerika is zij haar vijandig; en, wel verre van *The Church's home* te zijn, is dat land zelve het *home*, het uitverkoren tehuis van het maçonnieke naturalisme, de grond, waarin de beginselen der Fransche Revolutie onuitroeibaar diep wortel schoten

Om de verhouding der Katholieke Kerk tegenover de Openbare Macht en de publieke opinie goed te kunnen door-

---

1) Joan. XV, 19.

2) I Joan II, 16. — Waar de geest der wereld tegenover de Katholieke Kerk gesteld wordt, en dat wel in de Vereenigde Staten, meende ik tot deze duiding gerechtigd te zijn. Geenszins wil ik echter beweren, dat alle niet-katholieke Amerikaansche burgers van *dezen* geest der wereld doortrokken zijn. Gaarne erken ik tevens, dat vooral tegenwoordig, nu »naast het schouwspel van verwarring en dwaasheid", dat de protestantsche sekten in de Unie te zien geven, de Katholieke Kerk eene schitterende figuur maakt (zie *Studiën*, Dl. XXXVIII, bl. 434), ook menig ongeloovige de Kerk eene oprechte hoogachting toedraagt. Weer anderen toonen zich geheel onverschillig opzichtens de Kerk, maar gunnen haar toch de vrijheid en laten zich door hun *respectability* weerhouden haar en hare kinderen te krenken of te kwellen.

schouwen, behooren wij eerst een blik te werpen in de geschiedenis. De eerste pioniers der beschaving in de tegenwoordige Vereenigde Staten van Noord-Amerika waren ontegenzeglijk Katholieken en wel Franschen, Italianen en Spanjaarden; de eerste missionarissen waren Franciskanen, Dominikanen en Jezuïeten. Ofschoon het dus geen zin heeft te spreken van eene »providentieele prioriteit" der protestantsche elementen, gelijk sommige geschiedschrijvers doen, kwamen de Katholieken toch reeds spoedig onder protestantsche overheersching. Nauwelijks was de eerste Engelsche Kroonkolonie Virginië gesticht of Katholieken, Dissenters en Joden werden daar op de meest tirannieke wijze onderdrukt en vervolgd. In de puriteinsche kolonie Massachusetts en andere, die zich verbonden tot de Vereenigde Koloniën van Nieuw-Engeland, in Nieuw-Amsterdam (thans New-York), New-Hampshire, Noord- en Zuid-Carolina en Georgië was het lot der Katholieken over 't algemeen even treurig. In Pennsylvanië en Delaware waren zij aanvankelijk vrij, doch slechts tot 1718. Ten slotte geraakte ook de eenige katholieke kolonie Maryland, die geruimen tijd zeer gebloeid had, geheel onder de macht van de Engelsche *High-Church* en sedert 1704 maakten nieuwe vervolgingen de Katholieken, stichters der kolonie, tot heloten van alle rechten verstoken [1]). Zoo werden de Katholieken tegen het einde der achttiende eeuw schier over geheel de linie als paria's beschouwd, tot uitsterven gedoemd, als wanneer de bevrijdingsoorlog den toestand aanmerkelijk veranderde. De overmoedige en enghartige politiek van Engeland wekte tegenstand; men greep naar de wapenen om zich vrij te vechten, en in 1783 was Engeland genoodzaakt de onafhankelijkheid der koloniën te erkennen. Nu was de macht der Engelsche Staatskerk voor immer gebroken; de regeling der godsdienstige aangelegenheden werd den afzonderlijken staten in handen gegeven, eene algemeene godsdienstvrijheid afgekondigd en het Congres de macht ont-

---

[1]) Zie *De Katholiek*, Dl. XVIII, bl. 179, 180.

nomen eene wet uit te vaardigen, waarbij een godsdienst tot staatsgodsdienst werd verheven.

Onbillijk zou het zijn, althans tegenover Washington en andere vrijheidsmannen, deze godsdienstvrijheid slechts als een uitvloeisel te beschouwen van een onchristelijk wijsgeerig stelsel en niet veeleer als eene politieke noodzakelijkheid, om de belijders der verschillende godsdienstige genootschappen een rustig samenleven mogelijk te maken. Toch was en bleef de grondwet in haar wezen zuiver liberaal. En ofschoon reeds in 't begin der negentiende eeuw, door opname in de Unie van staten met eene overwegende katholieke bevolking en door eene immer toenemende immigratie, de Katholieken meer in aanzien kwamen, het oude protestantsche fanatisme bleef smeulen. Heethoofdige predikanten der meest verschillende sekten, ongeloovige volksmenners en voornamelijk de talrijke geheime genootschappen belaagden en bestookten op den kansel en in de pers voortdurend de Kerk, en nu en dan gelukte het zelfs, de volksmenigte tot geweldpleging tegen de Katholieken over te halen. Zoo bestormde in 1834 het opgehitste grauw te Charlestown een Ursulinenklooster, waaraan een bloeiend pensionaat verbonden was, en legde het in asch. De straffeloosheid, dezen wandalen verzekerd, bemoedigde de onruststokers en gaf aanleiding tot nieuwe aanrandingen. Daarop kwam de tijd der lasterschriften. Van het schandelijk boek *Six months in a convent* werden in een jaar 50,000 exemplaren verkocht; een ander, even afschuwelijk werk *Maria Monck* maakte nog meer opgang. De *American Anti-Papist* van den New-Yorkschen predikant Sparry en een heirleger anti-katholieke woordvoerders bereidden in 1844 den weg tot stichting der *American Republican Party*, die alle Katholieken van openbare ambten wilde verwijderd houden. In Pennsylvanië, vooral te Philadelphia, kwam het tot bloedige volksoploopen. In Mei 1844 werden twee katholieke kerken in asch gelegd, eene andere tweemaal ontwijd en daarna ook in brand gestoken, eene kostbare bibliotheek, twee pastorieën en veertig woningen van Katholieken verwoest, ongeveer veertig Katholieken gedood of zwaar gewond, tweehonderd families

tot den bedelstaf gebracht. Het gedrag der overheid was nog slechter dan dat der oproerlingen. Vele soldaten weigerden het leven der Katholieken te beschermen en eene aanzienlijke troepenmacht was noodig om de woelingen te onderdrukken.

Een tiental jaren later begon het fanatisme op nieuw te woeden. Eene nieuwe partij, bekend onder den naam van *Know-nothings* [1]), richtte zich oogenschijnlijk tegen de vreemdelingen, maar in werkelijkheid alleen tegen de Katholieken. Na woelige vergaderingen werd in December 1853 de oorlog tegen de Katholieken openlijk in de straten gepredikt. In den loop van 1854 werden verscheiden kerken verwoest en een groot getal huizen van Katholieken geplunderd en afgebroken. Te Saint-Louis (Missouri) hadden woedende volksoploopen plaats, waarbij tien personen gedood en vele andere gewond werden. Te Ellesworth (Maine) werd een Jezuïet op allerlaagste wijze mishandeld en voor dood op straat achtergelaten. Ook te Nieuw-Orleans woelde het, en in 1855 eveneens te Louisville, waar meer dan twintig Katholieken omkwamen en vele huizen geplunderd en platgebrand werden.

Sedert zijn geen uitbarstingen eener opgeruide anti-katholieke volksmenigte meer voorgekomen. De vaderlandslievende houding der katholieke generaals en soldaten tijdens den secessieoorlog (1861—1865), alsook de heldhaftige opoffering der liefdezusters deden vele vooroordeelen tegen de Katholieken verdwijnen. Toch hebben nog in de laatste tijden de kuiperijen der vrijmetselarij en andere geheime genootschappen, ingericht volgens den geest der vrijmetselarij en min of meer met haar verbonden [2]), inzonderheid de hatelijke *American Protective Association* [3]) — die tot doel heeft de Katholieken uit het openbare leven te weren en op allerlei manieren te dwars-

---

1) Waarschijnlijk werd hun die naam gegeven, omdat zij aan ieder, die hun vragen stelde over hunne organisatie, steeds ten antwoord gaven: »*I know nothing* (*ik weet niets*)".

2) Thans telt de vrijmetselarij in de Unie 760.000 à 770.000 leden; doch met inbegrip der aanverwante sekten beloopt haar ledental volgens Tardivel niet minder dan vier millioen.

3) Zie over deze sekte *De Katholiek*, Dl. CVI, bl. 45.

boomen — ernstige vreeze voor hernieuwde geweldplegingen doen ontstaan. Nog in 1894 schreef Johnston in de overigens zeer optimistische *Catholic World:* »Wij hebben de eeuw met al hare wonderbare ontdekkingen aanvaard, wij sympathiseeren met hare hoogste strevingen en wij weigeren haar den lof niet, die haar toekomt. Maar alvorens wij alle bezorgdheid ter zijde kunnen stellen moet de eeuw eerst eene minder vijandige houding aannemen. Niemand kan loochenen dat wij, in Amerika althans, ernstige redenen hebben om te vreezen; want wij weten, dat brandende elementen in beweging zijn en elkaar ontmoeten en slechts eene gelegenheid zoeken om zich naar buiten te slingeren met eene afgrijselijke woede".

De voortdurende vervolgingen der Katholieke Kerk uit de tijden vóór de onafhankelijkheidsverklaring hebben derhalve in deze »gunstig gezinde eeuw" betreurenswaardige sporen achtergelaten in lasteringen, ophitsingen, volksoploopen en geweldplegingen, zoodat nog heden menig Katholiek met beklemd hart de toekomst te gemoet gaat. Uitbarstingen eener opgeruide menigte vertoonden zich echter niet elk jaar en behoeven ook niet op rekening geschreven te worden van de meerderheid der burgers. Maar er zijn andere teekenen, waardoor de geest der eeuw zijne vijandschap heeft getoond en nog toont. Wij behoeven slechts te wijzen op de denk- en handelwijzen heerschend in de regeeringskringen en bij het gros des volks.

Het is waar, Amerika heet het classieke land der vrijheid. Alle godsdiensten zijn vrij en voor de wet gelijk. De Staat mengt zich niet in godsdienstzaken. Iets beters kan men in een land van zoo gemengde bevolking, waar daarbij zoo verbazend veel ongeloof heerscht, wel niet verwachten. De Katholieke Kerk geniet dan ook eene hooge mate van vrijheid. De bisschoppen worden rechtstreeks door den H. Stoel benoemd, zijn vrij in hun verkeer met Rome, mogen synoden houden, pastoors benoemen, kerken, scholen, universiteiten, kloosters stichten, in één woord alles doen, wat tot de uitoefening hunner hooge bediening behoort, zonder dat de

Regeering zich er mee inlaat. Ondersteuning heeft de Kerk van regeeringswege niet te wachten, maar evenmin heeft zij plagerijen te duchten als in sommige katholieke landen van Europa aan de orde van den dag zijn. Daarenboven heeft menig staatsman getoond, dat ook hem uit het hart gesproken zijn de welwillende woorden, door den eersten president George Washington gericht tot eene deputatie Katholieken, die hem kwamen gelukwenschen: »Mogen de leden van uw kerkgenootschap in Amerika, alleen bezield met den zuiveren geest des Christendoms en daarbij zich trouwe onderdanen onzer vrije regeering toonend, alle tijdelijk en geestelijk geluk genieten". Men moet zich evenwel door de schittering dier vrijheden niet laten verblinden. Het beginsel, waaruit zij voortvloeien, is zuiver liberaal. Het rationalistisch of atheïstisch liberalisme, dat én in de regeeringskringen én onder het volk den boventoon voert, heeft, bij al zijne onverschilligheid in 't godsdienstige, van het puritanisme der vorige eeuw wel niet die fanatieke vervolgingszucht, maar toch de vijandelijke gezindheid opzichtens de Katholieken overgeërfd. Minachting en achteruitzetting zijn allerwegen hun deel. »Wij Katholieken", zeide de beroemde redenaar Daniël Dougherty op het eerste Katholieke Congres van Baltimore in 1889, »zijn van tijd tot tijd gelasterd, verguisd, geminacht in dagbladen, schotschriften en boeken, in redevoeringen en preeken, in politieke vergaderingen, ja zelfs voor het Congres der Vereenigde Staten. Wij zijn uitgesloten geweest bij de stembus. De hoogste eerambten in de Republiek worden ons geweigerd ingevolge een vooroordeel, dat al de kracht eener organische wet bezit. Ofschoon gelijk met hunne medeburgers in rechtschapenheid, verstand en ontwikkeling, bekomen de Katholieken toch zeer zelden hooge betrekkingen. Het recht om onzen heiligen godsdienst in practijk te brengen wordt geweigerd in vele instellingen voor zieken of ongelukkigen, alsmede aan misdadigers in de gevangenissen en tuchthuizen. Hoewel vele Katholieken dienen in het leger en bij de marine, toch kan men de aalmoezeniers tellen op de vingers van eene enkele hand".

Wat Dougherty hier aanhaalt over achteruitstelling en uit-

sluiting der Katholieken wordt gestaafd door tal van feiten en getuigenissen der geloofwaardigste schrijvers. Zoo werden volgens het New-Yorksche *Freeman's Journal* in 1899 door de Regeering 58 aalmoezeniers benoemd voor het leger en de marine. Van dezen waren 52 protestant en 6 katholiek, terwijl toch waarschijnlijk de grootste helft soldaten en mariniers den katholieken godsdienst belijden. — Bij het begin van den laatsten Spaansch-Amerikaanschen oorlog boden vele liefdezusters hare diensten aan als ziekenverpleegsters in de ambulancen en hospitalen. Het aanbod werd door de Regeering aanvaard. Een groot getal zusters van verscheiden orden wijdden zich met den grootsten heldenmoed en zelfopoffering aan de verzorging van gewonden en zieken, zoodat vier van haar er het leven bij inschoten en vier anderen zich zware ziekten op den hals haalden. Op Key-West stelden de zusters, die daar onderwijs gaven, zelfs haar klooster ter beschikking van het gouvernement, veranderden het in een hospitaal en verpleegden zelf gratis de zieken. Na den oorlog betuigde president Mac-Kinley in eene boodschap aan het Congres uit naam der natie zijn warmen dank aan... de ziekenverpleging van het Roode Kruis. Geen enkel woord werd gerept van de religieuzen. De katholieke bladen lieten luide protesten hooren maar tevergeefs. Bij het Congres werd een voorstel ingediend, waarbij dank werd uitgebracht aan de kloosterzusters: het werd verzonden naar de commissie der militaire aangelegenheden en daarna naar... de snippermand [1]).

De degelijke katholieke geschiedschrijver John Gilmary Shea klaagde in de *American Catholic Quarterly Review* van 1882, dat de protestantsche godsdienst schier uitsluitend de heerschende was in refugiehuizen en gevangenissen, terwijl katholieke gevangenen geen vrijheid hadden de voorschriften van hun godsdienst te onderhouden, maar gedwongen werden godsdienstoefeningen bij te wonen door een protestantschen aalmoezenier geleid. Op eene andere plaats getuigt Shea,

---

[1]) Vgl. *La Civiltà Cattolica*, 18 Maart 1899. bl. 752.

dat men in sommige staten zelfs Protestant moest zijn, om ten volle het kiesrecht te kunnen uitoefenen. Vooral merkwaardig is de volgende verklaring, die dezelfde schrijver in 1889 voor het Katholieke Congres van Baltimore aflegde: »Volgens de grondwet kan de regeering der Vereenigde Staten geen godsdienst tot staatsgodsdienst verklaren. Maar al deed zij dit niet rechtstreeks, toch schond zij voortdurend de rechten der Katholieken, door grondwet of tractaten gewaarborgd. Zoo heeft men zich meer dan eens meester gemaakt van kerkelijk goed. De rechten der Katholieken in het leger te land en ter zee worden dikwijls miskend. Bij de Wilden is vaardig en krachtdadig handelen noodig; maar sedert jaren staan dezen onder een bestuur, dat de werkzaamheid der missionarissen dwarsboomt, hunne stichtingen, zoodra zij eenige welvaart vertoonen, vernietigt en de katholieke Wilden en hunne scholen onder eene van het Katholicisme vervreemde leiding brengt. In verschillende staten ontstaan van tijd tot tijd wrijvingen met betrekking tot de opvoeding, tot het recht, dat de Katholieken voor zich opeischen om bij testament over hunne goederen te kunnen beschikken, om in strafgevangenissen en verbeterhuizen hunne godsdienstplichten te kunnen waarnemen, om in het ongestoorde bezit te zijn van hunne kerken en instellingen".

Ook in den allerlaatsten tijd blijft de houding der Regeering dezelfde, als blijkt uit eene menigte plagerijen, den Katholieken aangedaan op Cuba en Portorico [1]).

Na dit alles kan het geen verwondering wekken de *Church Progress* van S. Louis te hooren verklaren (3 Dec. 1898):

---

1) Hiermede achten wij niet strijdig het feit, dat de Openbare Macht bij sommige gelegenheden meent blijken te moeten geven van welwillende gezindheid jegens de Katholieken. Onlangs nog (zie *Bien Public*, 10 Juli 1900) genoot de Katholieke Universiteit van Washington de eer een bezoek te ontvangen van president Mac-Kinley en den Minister van Marine. Ofschoon deze daad te waardeeren is, hechte men echter aan de zeer vriendelijke en vleiende woorden, bij die gelegenheid door den President gesproken, geen al te hooge waarde. De officieele courtoisie heeft hare eischen. Daarbij zijn de verkiezingen voor het presidentschap in aantocht.

»In de Unie berust het bestuur feitelijk bij de protestantsche sekten". — Wel echter moet het ons bevreemden van sommige Amerikanistische Katholieken de bewering te vernemen, dat »nergens of nooit de Kerk een toestand heeft gekend, zoo gunstig voor hare ontwikkeling als die zij dankt aan de grondwet der Vereenigde Staten" [1]).

»De hoogste eereambten in de Republiek worden ons geweigerd", hoorden wij Dougherty zeggen. Trachten wij ook deze verklaring wat nader toe te lichten. Niet alleen is het, ondanks de gelijkheid van alle burgers voor de wet, in zedelijken zin onmogelijk, dat een Katholiek tot president der Republiek gekozen wordt; maar zelfs niet een candidaat, van wien men vermoedt dat hij katholieke bloedverwanten heeft, kan slagen. Een paar feiten. In 1896 scheen Bland, het hoofd der zilvermannen, de meeste kans te hebben, door de democraten candidaat gesteld te worden tot het presidentschap. Bland's echtgenoote en kinderen zijn Katholiek, hij zelf echter is Protestant. De handlangers der hatelijke *American Protective Association* lieten nu onder de gedelegeerden der partij eene kaart rondgaan, waarop te lezen stond: »Stemt voor Bland en richt een biechtstoel op in het Witte Huis". Bland werd ter zijde gesteld.

In de *American Catholic Quarterly Review* van 1881 toont Shea aan, dat de triomf van Garfield in zijn strijd tegen Hancock te danken is geweest aan het anti-katholieke fanatisme. Hancock werd verdacht van sympathie voor de Katholieken, en de voorstanders van Garfield schreeuwden, dat de Katholieken de openbare scholen wilden vernietigen. Dit was genoeg om de *Know-nothings* tegen Hancock partij te doen kiezen, die dan ook verslagen werd.

Wat de overige hooge staatsambten betreft, zij het genoeg de woorden aan te halen van de *Catholic World,* 1877: »Behoudens enkele uitzonderingen zijn de Katholieken door geheel

---

[1]) Bij Tardivel, bl. 88.

het land van alle gewichtige staatsbetrekkingen uitgesloten" [1]).

Men zou verwachten, dat althans in de Wetgevende Lichamen, in Senaat en Kamer, wier leden door het beperkt of het algemeen stemrecht gekozen worden, de Katholieken, die toch het zevende gedeelte der bevolking uitmaken, in staat zouden zijn zich behoorlijk te doen gelden. Maar ook hier is het treurig gesteld. Onder de 90 Senatoren zijn slechts 2, en onder de 357 Kamerleden slechts 20 à 25 Katholieken te vinden. Dit laatste cijfer is niet met juistheid te bepalen, omdat verscheiden afgevaardigden zich uitwendig zoo weinig katholiek toonen, dat men niet met zekerheid kan weten of zij inderdaad wel katholiek zijn. Kwamen zij meer openlijk voor hun geloof uit, dan zouden zij waarschijnlijk meestendeels geen lid der Kamer zijn. — Waarom, zal men vragen, organiseeren zich de Katholieken dan niet beter, ten einde in de wetgeving het aandeel, dat hun toekomt, machtig te worden? — Volgens Tardivel is de voorname oorzaak hierin te zoeken, dat zij niet durven. Zij weten, dat de dag zelve, waarop zij hun politiek verweer zouden beginnen, het begin zou zijn van vervolgingen, bloediger dan zij ooit aanschouwden [2]). Daarom dulden de Katholieken zwijgend allerlei onbillijke achteruitzettingen als bij benoemingen, bij het toekennen van subsidiën aan liefdadige instellingen, waarvoor Protestanten steeds met ruime hand in de schatkist van den Staat kunnen grijpen.

Toch heeft men herhaaldelijk hoog en breed opgegeven van den christelijken geest, die de regeering der Vereenigde Staten zou bezielen. Vaardigt immers de President niet telken jare eene proclamatie uit, om de burgers uit te noodigen, door den zoogenaamden *Thankgivings Day* God voor zijne weldaden te danken? — Zeker, wij waardeeren het goede hierin

---

1) Ook om lagere betrekkingen is soms heel wat te doen. Zoo verhaalt de Eerw. Heer B. J. Bekkers, dat een burgervader bijna vermoord werd, omdat hij een Katholiek aanstelde als agent van politie (*De Katholiek*, Dl. CVI, bl. 46).

2) Mgr. Mac Faul, bisschop van Trenton (New-Jersey), wijt den geringen invloed der Katholieken eer aan hunne nalatigheid, hun gebrek aan eenheid en activiteit. Zie *Bien Public*, 10 Juli 1900.

gelegen; maar het bewijs moet nog geleverd worden, dat het officiëele deïsme van den President verbonden is met een christelijken geest, terwijl daarenboven die plechtigheid voor de groote meerderheid der bevolking slechts een burgerlijk feestvertoon uitmaakt. — Neen, de geest der Amerikaansche omwenteling staat in nauwe betrekking met dien der Fransche Revolutie. En vindt men in de Onafhankelijkheidsverklaring van 4 Juli 1776 den naam van God, geenszins in de grondwet zelve; êr is slechts sprake van Rechten van den *Mensch*, en de macht der gouvernementen wordt afgeleid van de toestemming des volks, d. i. der meerderheid [1]). »De Staat en de openbare meening", schreef in 1879 de reeds herhaaldelijk genoemde Shea, »schijnen beiden besloten te verhinderen, dat eenig waarlijk godsdienstig denkbeeld bovendrijft in den boezem der volksmassa. Een soort van heidensche zedenleer is de eenige, die men toestaat haar in te prenten, en bij ontstentenis van elk in den grond christelijk element is deze onmachtig ten goede". Te recht vergelijkt daarom een schrijver in de *Catholic World* van 1883 den Staat, uit het oogpunt van zedelijkheid en godsdienst, bij den chaos in het begin der schepping; boven dezen chaos zweefde nochtans de Geest Gods, terwijl men Hem hier uit de wetgeving verbant.

De heidensche geest, zich openbarend in wet en bestuur en bevorderd door vrijmetselarij en aanverwante geheime genootschappen, heeft zich ook sinds lang geworteld in de burgerij en in de publieke opinie, en is vooral in de laatste tijden op eene schrikbarende wijze toegenomen. Hoe langer hoe meer gevoelt men schaamte zich Christen te noemen, dóór te gaan voor een aanhanger van eene of andere sekte, zooals men dat noemt. De belijdenis van het Christendom behoort niet meer tot den goeden smaak.

Volgens *Freeman's Journal* van New-York, een blad, dat

---

1) Wij erkennen nochtans, dat Washington, Franklin en velen met hen van oordeel waren, dat de Staat christelijk moet zijn. Doch langzamerhand verkreeg de ongeloovige geest van Jefferson de bovenhand.

zich niet zal schuldig maken aan overdrijving ten nadeele der Unie, maakt dit moderne heidendom tegenwoordig het tweederde der bevolking uit. Ja, de *Catholic Universe* van Cleveland verklaart in haar nummer van 10 Febr. 1899, dat volgens de cijfers der laatste statistieken méér dan tweederde geen godsdienst belijdt.

Die minachting van God is de bron van bijna alle rampen, die de toekomst der Vereenigde Staten bedreigen. Die uitdelging der laatste overblijfselen van het geloof, die toenemende onverschilligheid in het godsdienstige doet de hooggeroemde vrijheid overslaan tot losbandigheid van de ergste soort, zoodat ondeugd en zedeloosheid steeds weliger tieren [1]). Geld en zingenot zijn de goden, die vereerd worden, en om deze machtig te worden is elk middel geoorloofd. Maar terwijl de verschillende sekten van het ineenstortende Protestantisme de meeste Amerikanen onverschillig laten, is juist de Katholieke Kerk, die nog de kracht van haren Goddelijken Stichter bezit en onvermoeid den strijd blijft aanbinden tegen de goden der eeuw, een voorwerp van afkeer voor dat nieuwe heidendom. De wereld voelt, dat tusschen haar en de Katholieke Kerk eene niet te dempen klove bestaat, en gelijk zij Christus haatte, zoo haat zij ook zijne onbevlekte Bruid.

* * *

Men begrijpt, dat, waar zulke toestanden heerschen, de Kerk meer dan gewone zorg aan den dag behoort te leggen voor de opvoeding der jeugd, en uit al hare krachten er naar streven moet, dat de zaden van ongeloof en zedenbederf geweerd worden uit het teedere hart van het kind. Hier ziet zij zich echter geplaatst voor nieuwe moeilijkheden, want het onderwijs, in de Unie van staatswege gegeven, heeft eene zeer verderfelijke strekking. Reeds toen de staatsscholen nog min of meer een confessioneel karakter droegen, wat, New-York uitgezonderd, nog algemeen het geval was omstreeks 1840,

---

1) Zie *De Katholiek*, Dl. XXVII, bl. 114; Dl. XXX, bl. 189.

waren zij alles behalve kweekplaatsen van christelijke deugd. Maar later werd het nog erger. Montglomery heeft merkwaardige statistieken opgemaakt, om in deze quaestie het verschil te doen zien tusschen Massachusetts met de overige staten van Nieuw-Engeland — waar reeds van 1647 af de Overheid zelf het onderwijs begon te regelen — en de staten, die zich om Virginië groepeerden — waar tot 1860 de zorg voor het onderwijs aan de ouders werd overgelaten. Wel was in de eerste groep het getal analphabeten aanmerkelijk geringer, maar onder de blanke inboorlingen beliep het getal gekerkerde misdadigers 1 op de 1084, en in de tweede groep slechts 1 op de 6670. In hetzelfde jaar telde men in Massachusetts enz. één zelfmoord op de 13,285 en in de statengroep van Virginië één op de 56,584. Ook in de volgende jaren hield het getal misdadigers gelijken tred met de ontwikkeling der staatsschool. In 1850 bedroeg het getal leerlingen aan de openbare scholen in geheel de Unie 3.642,694, die den Staat per hoofd 4,4 dollar kostten; in 1880 besteedde de Staat 9,72 dollar per hoofd aan 9,946,160 leerlingen. Het getal misdadigers nu was in 1850 één op 4,000, in 1880 echter één op 1,254. Hoe men nu ook oordeele over de bewijskracht dezer cijfers, zeker is het, dat de neutrale staatsschool, die sedert 1840 langzamerhand zich over geheel de Unie verbreidde, een onchristelijken, ja anti-christelijken geest ademt en den treurigsten invloed uitoefent op het gebied der zeden [1]). Zelfs de Protestanten erkennen dit. Zoo schrijft Baldwin [2]): »De maatschappij valt met haar protest tegen de clericale leiding van het onderwijs in het andere uiterste der godsdienstloosheid. Allen zijn het eens, dat eene gezonde zedenleer den grondslag van elk opvoedingsstelsel vormen moet. Doch hoe zullen wij een zedelijk karakter vormen, als wij God, Bijbel, zedelijke verantwoordelijkheid en het leven aan gene zijde des grafs uit onze scholen verbannen?"

---

1) Zie *De Katholiek*, Dl. LXI, bl. 299 vv.

2) *The Art of School Management*, New-York, 1881. Zie *Kirchenlexicon*: Art. Nordamerika, VI.

Hoewel de neutrale school zich *unsectarian* noemt, is zij wel degelijk van een sektegeest uitgegaan. »Het stelsel der openbare scholen — schreef in 1884 de *Catholic World* — werd aanvaard in de hoop, dat, al zou het min of meer schade toebrengen aan het Protestantisme, het Katholicisme er geheel door vernietigd zou worden. Maar het tegenovergestelde geschiedde. Wel is waar heeft het Katholicisme door de verschijning der openbare scholen geleden, maar die scholen hebben het Protestantisme bijna vernietigd". Het nadeel, dat de neutrale school, het werk der vrijmetselarij, in de rangen der Katholieken aangericht heeft, zou aanmerkelijk minder zijn geweest, hadden zij het gevaar vroeger bemerkt en een ruimer gebruik gemaakt van hunne bevoegdheid om vrije katholieke scholen op te richten. Sedert 1850 hebben zij over 't algemeen meer ijver aan den dag gelegd. Hadden reeds de vaders van het eerste nationale concilie van Baltimore in 1852 er sterk op aangedrongen, dat bij elke kerk een katholieke lagere school zou worden opgericht; de derde nationale synode, in 1884 insgelijks te Baltimore gehouden, bepaalt zich niet meer bij raadgevingen en vermaningen, maar schrijft onder strenge strafbepalingen tegen geestelijken, parochies of missies, die in dezen hun plicht vergeten, uitdrukkelijk voor: 1° dat »binnen den tijd van twee jaren na afkondiging der besluiten van het concilie, eene katholieke school zal moeten opgericht en voor immer in stand gehouden worden in elke parochie, die van dusdanige school niet reeds voorzien is, tenzij om bijzondere moeilijkheden de bisschop het dienstig acht dezen termijn te verlengen"; 2° dat alle katholieke ouders verplicht zijn hunne kinderen naar de parochiale scholen te zenden, tenzij ze voldoende zorgen voor eene christelijke opvoeding hetzij te huis, hetzij op andere katholieke scholen, of tenzij ze, met de vereischte voorzorgen, van hun bisschop verlof verkregen hebben hunne kinderen naar de openbare scholen te zenden".

Deze wijze maatregelen droegen de heilrijkste vruchten. Afgezien van enkele achterblijvers onder de geestelijkheid en het volk, begonnen de Katholieken algemeen de noodzakelijk-

heid in te zien der bijzondere scholen om te verhoeden, dat het jongere geslacht de denkbeelden van vrijheid en onafhankelijkheid, waarmee in de Unie de lucht bezwangerd is, zou uitstrekken tot het gebied van geloof en zeden. En zoo verrezen alom parochiale scholen, met het gevolg, dat in menig jeugdig hart het goede zaad behouden bleef, 't welk anders onder de distelen der vrijmetselaarsscholen allicht zou zijn verstikt. »Zonder de parochiale scholen — schreef de *Catholic Record* (2 Apr. 1899) — zoude de katholieke bevolking der Vereenigde Staten thans niet meer dan vijf milmioen bedragen", terwijl op 't oogenblik haar getal op tien millioen geschat wordt.

Tot oprichting en instandhouding der scholen moesten zware offers gebracht worden; want de Katholieken der Vereenigde Staten behooren meestendeels tot de werkmansklasse of tot den minderen burgerstand. Daarenboven — iets wat in schreeuwende tegenspraak is met de zoo hoog geroemde gewetensvrijheid — zijn de Katholieken als belastingplichtigen gedwongen bij te dragen tot de kosten der openbare scholen, waarvan het geweten hun verbiedt gebruik te maken [1]). Dit in verband met Amerikanistische denkbeelden heeft aanleiding gegeven tot het zoogenaamde *plan van Faribault*, dat zooveel onverkwikkelijken strijd veroorzaakt heeft. Ziehier in 't kort de toedracht der zaak.

In 't begin van het schooljaar 1891 had de Eerw. Heer J. J. Conroy, pastoor te Faribault in het bisdom S. Paul, aan de schoolcommissie van die stad het volgend voorstel gedaan: »Tegen vergoeding van één dollar 's jaars — [eene huur in *naam* dus] — verplicht ik mij onder leiding en toezicht van de Commissie van Opvoeding der stad Faribault te stellen het schoolgebouw met al zijne meubels, thans bekend onder den naam van parochiale school der kerk van de Onbevlekte Ontvangenis, alsmede het terrein, waarop dat gebouw is opgericht bestemd tot inrichting van onderwijs, volgens de voor-

---

[1]) Te zwaarder drukt deze belasting de Katholieken, wijl op de openbare scholen *kosteloos* onderwijs gegeven wordt.

waarden, die de Commissie van Opvoeding zal vaststellen voor het welzijn der belanghebbenden".

Dit aanbod werd natuurlijk aanvaard. Zoo waren de Katholieken van Faribault bevrijd van de geldelijke offers, die hun voor deze school tot dan toe waren opgelegd. Maar zij was dan ook feitelijk eene openbare school geworden, tijdens de schooluren in alles onderworpen aan het officiëele schoolbestuur. Wel bleven als vroeger vrouwelijke religieuzen onderwijs geven, doch niet meer in hare hoedanigheid van religieuzen en slechts zoolang de overheid dit goedvond. Haar onderwijs moest profaan zijn en toegankelijk ook voor niet-katholieke kinderen; slechts na de schooluren mocht over godsdienst gesproken worden [1]).

Kort daarop werd ook eene katholieke school van Stillwater, in 't zelfde diocees gelegen, op gelijke wijze verwereldlijkt. Groote opspraak verwekte deze aangelegenheid in geheel de Unie, vooral toen men vernam, dat Mgr. Ireland, bisschop van S. Paul, de overdracht dezer scholen aan de *boards of school* goedkeurde. Zelfs Protestanten en ongeloovigen waren er over verbaasd; maar ten slotte juichten alle niet-katholieke bladen dit nieuwe blijk van »krachtig Amerikanisme", zooals men het noemde, uit alle macht toe. Ook sommige katholieke bladen. Andere integendeel zagen er een groot gevaar in. Die daad, meenden zij, was geheel in strijd met de leer van Pausen en Concilies en druischte lijnrecht in tegen de zoo wijze besluiten der laatste synode van Baltimore; wanneer dit voorbeeld navolging vond — en men had reden om het te vreezen — zou het gedaan zijn met de katholieke scholen in

---

1) Veel gelijkenis met deze regeling heeft het zoogenaamde *Poughkeepsie-plan*, waarmede reeds in 1873 werd aangevangen te Poughkeepsie in den staat New-York. Volgens dit plan, dat op verscheiden plaatsen is uitgevoerd, liet eene parochie, die *niet bij machte was* in 't onderhoud harer school te voorzien, het onderwijs neutraal zijn en schoof aldus alle kosten op rekening van het schooldistrict; maar door godsdienstonderwijs buiten den schooltijd trachtte men in de gebreken van 't neutraal onderwijs zooveel mogelijk te voorzien. Te Faribault echter was er geen sprake van onmacht.

Zie het artikel van P. Bruin in de *Studiën op godsd., wetensch. en letterk. gebied*, Dl. XXXIX, bl. 398.

de Vereenigde Staten. Nieuwe opspraak wekte een geschrift van den Eerw. Heer Bouquillon, professor aan de Katholieke Universiteit van Washington, die op de vraag: aan wien behoort de opvoeding? antwoordde: De opvoeding behoort — let wel op de volgorde — aan het individu, aan de ouders, aan den Staat en aan de Kerk. Pater Holaind S. J. hield tegen hem staande, dat de opvoeding der jeugd van nature behoort aan de ouders onder de hooge leiding der Kerk, zoo de ouders katholiek zijn, en beriep zich op de woorden van Leo XIII. P. Holaind's geschrift werd door Mgr. Ireland een samenraapsel geheeten van verouderde en anti-Amerikaansche begrippen. Eindelijk stelde Mgr. Ireland zelf de zaak aan de Propaganda te Rome voor. Een schrijven van deze Congregatie aan alle bisschoppen der Vereenigde Staten verklaarde, dat de overeenkomst van Mgr. Ireland in zake de scholen van Faribault en Stillwater, alle omstandigheden rijpelijk overwogen, kon geduld worden *(tolerari potest)*, terwijl de besluiten der Concilies van Baltimore hunne volle kracht bleven behouden. Toen dit *tolerari potest* uitgelegd werd als eene volledige goedkeuring *(full approval)*, rezen er van alle zijden protesten. Vooral Mgr. Matz, bisschop van Denver, verzette zich krachtig tegen deze uitlegging in een herderlijk schrijven, dat eindigt met de volgende woorden: »Moge onze rechterhand verdorren, als wij ooit onze goedkeuring geven aan zulk compromis!"

De gemoederen verhitten zich al meer en meer. Een schrijven van den H. Vader had de gewenschte uitwerking niet. Nu werd Mgr. Satolli door den H. Stoel naar Amerika gezonden, om de zaak met de bisschoppen te bespreken. Tengevolge van eene onbescheiden openbaarmaking zijner voorstellen werd hij in de dagbladen afgeschilderd als een voorstander van Mgr. Ireland, ofschoon hij zich grootendeels grondde op de Concilies van Baltimore. De zaak kon niet tot een goed einde gebracht worden, totdat ten slotte de H. Vader alle bisschoppen der Unie afzonderlijk ondervroeg en daarop een schrijven richtte aan kardinaal Gibbons (30 Mei 1893), waarin hij zich niet verantwoordelijk stelt voor de pro-

posities van Mgr. Satolli, maar hem toch verdedigt tegen de beschuldiging afbreuk te hebben willen doen aan het Concilie van Baltimore; vervolgens opnieuw verklaart, dat »men de voorschriften der Concilies van Baltimore aangaande de parochiale scholen getrouw moet onderhouden, alsmede alles wat over diezelfde quaestie door de Roomsche Pausen, 't zij rechtstreeks, 't zij door de HH. Congregaties is verordend". Dit schrijven heeft gelukkig de gemoederen tot bedaren gebracht, en over nieuwe toepassing van het plan van Fari bault is weinig meer vernomen.

Tegen het einde van 1893 is er nog eene beweging geweest om van den Staat of de gemeenten geldelijke tegemoetkoming te verkrijgen voor het katholieke onderwijs. Maar nauwelijks was een voorstel in dien geest aan 't licht gebracht, of de Katholieken werden met plotselingen schrik geslagen. De fanatieke *American Protective Association* liet hare klauwen zien, en men begon te vreezen voor erger dingen. In Engeland alsmede in Nederland is dergelijk stelsel in werking met goedvinden zelfs der liberalen. Waarom niet in Amerika? Omdat men daar veel praat over vrijheid, maar inderdaad er een vreemd denkbeeld van heeft.

In het middelbaar en hooger onderwijs hebben de verschillende godsdienstige genootschappen tegenover den neutralen Staat meer vasthoudendheid getoond dan in het lager onderwijs. De Katholieken staan hier, betrekkelijk althans, vooraan, en wegens de voortreffelijkheid van hun onderwijs vragen zelfs vele Protestanten voor hunne kinderen toelating op hunne colleges. Buitengewoon milde giften maakten het mogelijk in 1889 de nieuwe Katholieke Uiversiteit van Washington te openen, tot welker oprichting het derde nationale Concilie besloten had. Ook deze stichting heeft reeds bewolkte dagen gekend. — Sommigen vreezen voor wetten, die de vrijheid van het hooger onderwijs aanranden ten gunste van een hatelijk staatsmonopolie. Reeds mogen in den staat New-York de katholieke colleges geen graden meer geven zonder toestemming en goedkeuring van den *Board of Regents*.

* * *

Brunetière staat verbaasd over de wonderbare ontwikkeling van het Katholicisme in de Vereenigde Staten. »Hoe is het mogelijk", roept hij uit, »dat zij, die voor 125 jaren slechts ruim een honderdste der bevolking uitmaakten, 30 à 40.000 zielen op 3 millioen inwoners, nu het zevende gedeelte geworden zijn: 9 à 10 millioen op een cijfer dat nog niet geheel 65 millioen bedraagt" [1]).

Werkelijk schijnen deze cijfers op 't eerste gezicht wonderbaar. En toch nemen de eigenlijke veroveringen, die de Kerk gemaakt heeft, d. w. z. de bekeeringen, hier slechts eene zeer ondergeschikte plaats in.

De geschiedschrijver Shea zegt in de *American Catholic Quarterly Review*, Juli 1884: »De vermeerdering van het katholieke element in de Vereenigde Staten sedert de Revolutie heeft tot oorzaak de natuurlijke toename der Katholieken, die toen in het land waren, de toevoeging der bewoners van de later geannexeerde landstreken en in nog sterker verhouding de ontzaglijke immigratie uit de landen van Europa".

Men ziet, dat hier zelfs geen rekening gehouden wordt met de bekeeringen, ofschoon zij, dank zij den opofferenden arbeid van een groot getal ijverige priesters en missionarissen — onder welke de Nederlanders wel eene eereplaats bekleeden — bij vele duizenden te tellen zijn [2]). Grooteren invloed oefent eene

[1]) Volgens het *Catholic Directory* van 1900 is het getal Katholieken in de Vereenigde Staten 10.129.677. Het geheele getal inwoners wordt door de dagbladen geschat op 70 à 75 millioen. Percentsgewijze zijn de Katholieken niet vooruitgegaan sedert 1860. Zie *De Katholiek*, Dl. XLVII, bl. 57.

[2]) Het is moeilijk ook maar bij benadering aan te geven, hoeveel Protestanten er sedert de Onafhankelijkheidsverklaring in de Vereenigde Staten tot het Katholicisme bekeerd zijn. R. H. Clarke noemt in de *American Quarterly Review* van Juli 1893 onder reserve het getal 700,000. Men merke echter op, dat hij onder dit getal niet alleen de bekeerlingen begrijpt, die in 1893 nog leefden, maar ook alle afstammelingen van alle bekeerde Protestanten sedert de Onafhankelijkheidsverklaring. *La Vérité* van Québec, 7 April 1900, citeert nog de *Catholic Columbian* van 21 October 1899, die het getal bekeerde Protestanten tot dien datum ook schat op 700.000.

Op de bekeering der Protestanten leggen zich thans met bijzonderen ijver toe de Paulisten volgens eene methode, door den Paus goedgekeurd. Tardivel schrijft mij, dat — volgens zijne meening althans — hunne bekeerlingen weinig in getal zijn.

oorzaak uit, die voor de Katholieken zeker eervol is. De katholieke families namelijk in de Vereenigde Staten steken bij de niet-katholieke over 't algemeen gunstig af door eene meer belangrijke vermenigvuldiging, naar alle waarschijnlijkheid toe te schrijven aan eene geregelder levenswijze en een hoogeren eerbied voor de wetten der zedelijkheid, voor huwelijk en huisgezin [1]).

Ook de vergrooting van het grondgebied der Vereenigde Staten heeft haar aandeel gehad in de toegenomen percentage der Katholieken. In 1803 en 1819 verkreeg de Unie door aankoop Louisiana en Florida, in 1845 bij tractaat Texas en in 1848 Californië en Nieuw-Mexico. Deze landstreken telden eene bevolking van meer dan 200,000 zielen, schier uitsluitend katholiek.

Verreweg de voornaamste oorzaak evenwel is het groot aantal Katholieken, 't welk zich bevond onder die zwermen van landverhuizers uit Europa, die zich in betrekkelijk korten tijd op Amerika wierpen en alom als bij tooverslag nieuwe steden in 't aanzijn riepen [2]).

Hoe komt het, zal men vragen, dat de eigenlijke bekeeringen tot het Katholicisme niet talrijker zijn geweest?

Verschillende redenen zijn hiervoor aan te geven.

Onder de Wilden hebben de missionarissen met voorbeeldigen ijver gewerkt, maar zij hebben altijd te kampen gehad met de slechte gezindheid van de Regeering en hare agenten, die er een genoegen in schenen te scheppen hunne edelmoedige pogingen zooveel mogelijk te dwarsboomen. Daarbij misten zij maar al te vaak den financieelen steun der leeken, over wier gebrek aan edelmoedigheid de bisschoppen herhaaldelijk geklaagd hebben. De slotsom is, dat er onder de 250,000 Wilden, die nog in de Vereenigde Staten leven, ruim 74,000 den katholieken godsdienst belijden.

Erger is het met de Negers gesteld, wier getal in de Unie

---

1) Zie Claudio Jannet, *Les États-Unis contemporains*, Tom. I, p. 39.

2) In 1849 b.v. behoorden van de 700,000 landverhuizers 400,000 tot den katholieken godsdienst. *De Katholiek*, Dl. XVIII, bl. 229.

op niet minder dan acht millioen geschat wordt. Van dezen zijn volgens de laatste opgaven slechts 144,616 katholiek. Hoe dit te verklaren? — Wij zullen een Amerikaan hierop het antwoord laten geven.

Voor het katholiek congres van Chicago 1893 verklaarde de Eerw. Heer J. R. Slattery het volgende: »De godsdienstige toestand onzer acht millioen Negers is van dien aard, dat hij ons tot ernstig nadenken moet stemmen. Men kan zeggen, dat sedert 250 jaren, inzonderheid sedert den secessie-oorlog de Amerikaansche Katholieken met gekruiste armen zijn blijven zitten en aan hunne niet-katholieke medeburgers het toezicht op de godsdienstige opvoeding van het zwarte ras geheel hebben overgelaten. In andere opzichten hebben wij onzen plicht jegens de Negers vervuld. In het leger der Unie, dat hunne vrijmaking bewerkt heeft, waren de Katholieken talrijker dan de niet-Katholieken, terwijl ze integendeel in het andere leger een onbeduidend getal vormden. Maar in godsdienstig opzicht zijn onze pogingen te hunnen gunste zwak geweest. Om u te overtuigen, dat dit zoo is, denkt eens na, hoeveel Negers katholiek zijn: één op de vijftig; vier millioen behooren tot de verschillende sekten, de overige vier millioen zijn zonder godsdienst".

Zelfs heeft men bij vele Negers het geloof verloren laten gaan, als blijkt uit eene verklaring van den Eerw. heer Chassé, kanselier van het bisdom Nieuw-Orleans (1889): »Er zijn in dit diocees niet meer dan 160,000 Negers. Bijna allen zijn door de Kerk gedoopt; maar om verschillende redenen, vooral wegens afwezigheid van alle godsdienstig onderricht, zijn zij meestendeels voor de Kerk verloren".

Om billijk te zijn moeten wij hier nochtans bijvoegen, dat de bekeering der Negers met vele bezwaren gepaard gaat en dat in den laatsten tijd van katholieke zijde ijverig voor hun heil is gearbeid. Eene bijzondere vereeniging, aan wier hoofd kardinaal Gibbons staat, heeft zich hunne geestelijke en tijdelijke belangen aangetrokken en aanzienlijke geldsommen te hunnen voordeele verzameld.

Dat onder de blanke bevolking het bekeeringswerk niet

meer vruchten heeft opgeleverd, vindt zijne verklaring in velerlei omstandigheden. Vooreerst is men te laat begonnen. »Ware men voor vijftig jaren aan 't werk gegaan", schreef de Eerw. Heer Lentz in de *Catholic World* 1892, »de ondervinding zou geleerd hebben, dat eenige vermolmde balken wegnemen veel gemakkelijker taak was, dan die welke nu op ons rust, nl. het geheele gebouw oprichten... Eenige ijverige zielen hebben hier en daar hun best gedaan; maar wanneer is er een algemeen gebed opgestegen voor de bekeering van dit volk, gelijk sedert jaren tot den troon van genade opstijgt om de bekeering van Engeland te verkrijgen?"

Dit laatste staat in verband met eene andere reden van onvruchtbaarheid. Terwijl kardinaal Vaughan bij elke gelegenheid vraagt om »gebeden, gebeden en nogmaals gebeden" voor Engelands bekeering, wijl God zelf de harten moet bewegen en van Hem alle wasdom te wachten is, hoort men in Amerika te weinig van dit en andere bovennatuurlijke middelen. Zonder dat zij 't weten zijn vele Katholieken in Amerika min of meer onder den invloed van 't naturalisme, dat in de Vereenigde Staten den schepter voert, gelijk in 't bijzonder uit de geschiedenis van 't Amerikanisme is gebleken. Dit sprak zelfs van het afschaffen der douane, het neerlaten der ophaalbrug tusschen het Katholicisme en het Rationalisme [1]) en verklaarde de passieve deugden voor verouderd. Zeker, actieve deugden, actie naar buiten, ook van leeken, houden wij voor dienstig, ja noodzakelijk; maar men verheffe het eene niet te veel ten koste van 't andere [2]).

---

[1]) Zie Maignen's werk: *Le P. Hecker est-il un Saint?* p. 90, 301.

[2]) Van bekeeringsmiddelen als het congres van godsdiensten, in 1893 te Chicago gehouden, waar katholieke bisschoppen gezeten waren naast protestantsche predikanten, rabbijnen, Mahomedanen, volgelingen van Brahma en Bouddha, is het heil al evenmin te verwachten, al wist Mgr. Keane in 1894 de deelnemers aan het wetenschappelijk congres te Brussel — o. a. ook de schrijver van dit artikel — door zijn geestdriftig verslag in vervoering te brengen. De vruchten van dit congres zijn misschien wel het best geschilderd door het *Journal des Débats* (April 1898, geciteerd door Maignen): »Zij die van nabij of van verre dit schouwspel bijwoonden kwamen tot verschillende gevolgtrekkingen. Eenigen zeiden: inderdaad, alle godsdiensten zijn goed; anderen: 't

Vreemde ideeën over bekeeringsmiddelen treft men hier en daar nog aan. Zoo beweerde in de *Globe-Review* van New-York (Juni 1899) de heer E. C. Bonniwell, dat een der voornaamste oorzaken van de snelle verspreiding des geloofs in de eerste tijden der Kerk gelegen was in den edelmoedigen bijstand, dien de Christenen elkaar verleenden, door elkaar aan te moedigen, te bezoeken, te ondersteunen in den nood, te verzorgen, ja zelfs door het bezit van goederen gemeenschappelijk te maken. Alsof hier het *gevolg* niet met de *oorzaak* verward wordt. Neen, *omdat* de eerste Christenen Jesus Christus en dien gekruisigd hartstochtelijk beminden, daarom gedroegen zij zich zoo edelmoedig opzichtens elkander. Stoffelijke voordeelen werden in die tijden door de Kerk toch waarlijk niet als lokaas gebruikt, maar veeleer ontberingen, de pijnbank, het amphitheater, de vuurdood. Het bloed der martelaren was het zaad der Christenen.

Voor een gedeelte kan het betrekkelijk geringe getal bekeeringen verder geweten worden aan het kleine aantal roepingen tot den priesterlijken staat [1]), zoodat de geestelijke herders — al ontvangen zij niet weinig versterking uit Europa — veelal gedwongen zijn alle hunne aandacht te wijden aan de eigen kudde, die door zoovele gevaren bedreigd wordt. Voeg hierbij misstanden in den boezem der Kerk, die hare ontwikkeling belemmeren, als: de machtsoverschrijdingen der *Trustees* (kerkbestuur), die aanleiding gaven tot betreurenswaardige verwikkelingen en den heilzamen ijver der bisschoppen herhaaldelijk met onvruchtbaarheid sloegen [2]); nu en dan ook gebrek aan samenwerking tusschen de geestelijken onderling of tusschen de geestelijkheid en het episcopaat, ja zelfs weleens tusschen de leden van het episcopaat zelve: verschijnselen gedeeltelijk

---

is duidelijk, alle godsdiensten zijn valsch. Anderen eindelijk wisten in 't geheel niet meer wat er van te denken". — Leo XIII heeft dan ook in een schrijven aan Mgr. Satolli 1895 verklaard: »Het zou Ons verstandiger voorkomen, dat de Katholieken hunne congressen afzonderlijk hielden".

[1]) Zie *De Katholiek*, Dl. XXVII, bl. 118.

[2]) Zie hierover: *Studiën*, Dl. XXXVIII, bl. 439—441 en J. L. Jansen, *Een Apostel van Noord-Amerika*, bl. 105.

te verklaren uit het verschil van nationaliteiten, maar daarom niet minder te betreuren; eindelijk het weinig stichtend gedrag van velen, die zich Katholieken noemden, en ook, helaas! van sommige geestelijken.

Om volledig te zijn moeten wij nog wijzen op het individualisme, de zucht naar onafhankelijkheid, die men nergens in hoogere mate aantreft dan in de Unie, op de weinig welwillende gezindheid van regeering en volk, waarvan reeds gesproken is en op de kuiperijen van fanatieke Protestanten en geheime genootschappen, die den ouden godsdiensthaat trachten levendig te houden. Naar katholieke Amerikanen zelf bekennen komt hier ook de rassenhaat in het spel. Lang heeft er in zekere kringen een ingeworteld vooroordeel bestaan tegen de Katholieken, omdat het Amerikaansche volk ze vereenzelvigde met het Iersche ras. Gedurende de eerste helft der eeuw waren de Katholieken in de Unie voor verreweg het grootste gedeelte van Ierschen stam. Voor de volksmassa was de Kerk Iersch. Het Angelsaxische ras, dat onder het Amerikaansche volk domineert, koestert eene diepe verachting voor het Iersche element en wil zich niet op gelijke lijn geplaatst zien met de afstammelingen van dat arme overwonnen volk, 't welk zich daarenboven door gewetenlooze politici liet gebruiken als stemvee en zichzelf verlaagde door zijne verslaafdheid aan den sterken drank.

Bij dit alles wenschen wij echter uitdrukkelijk te verklaren, den grootsten eerbied te hebben zoowel voor het kinderlijke geloof en de groote offervaardigheid van het gros der katholieke Ieren — niet weinige kerken toch zijn gebouwd uit de offertjes van Iersche werklieden en dienstboden — alsook voor den apostolischen ijver der Amerikaansche bisschoppen en priesters in 't algemeen, zoo inboorlingen als vreemdelingen, voor den heilrijken arbeid der talrijke en nog steeds toenemende mannelijke en vrouwelijke religieuzen, alsmede voor de vele echt godsdienstige, offervaardige, manhaftige katholieke leeken, die op den uitgestrekten bodem der Vereenigde Staten gevonden worden. Immers veel, ontzaglijk veel is

er vooral in de laatste jaren gedaan om te voorzien in de godsdienstige behoeften en velerlei andere nooden der zoo verbazend toegenomen bevolking — en dit alleen zou reeds een reuzenwerk mogen heeten — ontzaglijk veel ook voor het katholieke onderwijs en voor den luister en de uitbreiding van den katholieken godsdienst. Talloos zijn de kerken, scholen, instituten en kloosters, die de Kerk der Vereenigde Staten aan den godsdienstzin harer kinderen dankt [1]). Hierop nochtans willen wij den nadruk leggen, dat de bewering van sommigen, als ware in Amerika voor de Kerk »alles boter tot den boom", geheel bezijden de waarheid is [2]).

---

[1]) Volgens Hoffman's *Directory* van 1900 telt de Unie 14 Aartsbisschoppen, 77 Bisschoppen, 2,976 ordensgeestelijken, 8,660 seculiere priesters, 6,409 kerken met vaste standplaats voor een priester, 3,930 missies met kerk, 10 universiteiten, 30 seminaries, bestuurd door seculiere priesters, met 2,630 leerlingen, 79 seminaries, bestuurd door ordensgeestelijken, met 1,998 leerlingen, 178 colleges voor jongens, 662 academies voor meisjes, 3,811 parochies met katholieke scholen, 854,523 kinderen, die de parochieschool bezoeken, 251 weeshuizen met 35,453 weezen, 827 instellingen van weldadigheid. — Men merke op, dat *universiteit* en *academie* in Amerika niet hetzelfde zegt als bij ons. Soms noemt men universiteit, wat men hier Latijnsche school zou noemen, en inrichtingen voor middelbaar of meer uitgebreid lager onderwijs kunnen reeds academies heeten.

Eene uitgebreide statistiek over de ontwikkeling van het katholieke leven in het aartsbisdom New-York vindt men in de *Civiltà Cattolica*, 16 Juni 1900, bl. 712.

[2]) Zij, die de Amerikaansche vrijheden bovenmate verheffen en de Unie voorstellen als het tehuis der Kerk, mogen wel herinnerd worden aan de Encycliek van Leo XIII: *Longinqua Oceani*, 6 Jan. 1895, waarin de H. Vader, na met waardeering gesproken te hebben van de vrijheid, die de Kerk in de Vereenigde Staten geniet, de opmerking maakt: «Maar ofschoon dit waar is, moet toch eene dwaling geweerd worden: niemand meene hierdoor gerechtigd te zijn tot de gevolgtrekking, dat, met betrekking tot den besten toestand der Kerk, Amerika als voorbeeld moet gesteld worden." En verder: »Dat de Kerk bij u tevens welvaart geniet en zich uitbreidt, is geheel toe te schrijven aan de vruchtbaarheid, die zij door Gods toedoen bezit, en die, wanneer niemand tegenwerkt, wanneer niets belemmert, zich vanzelf ontwikkelt en uitstort; maar nog veel rijker vruchten zal zij voortbrengen, zoo zij met de vrijheid ook de gunst (gratia) der wetten en den steun der Openbare Macht genieten mag".

Ik lasch deze aanhaling *hier* in, omdat de laatste woorden ook de zaak raken, die wij behandelen.

Verre zij het ook van ons, een blaam te willen werpen op de Kerk van Amerika zelve, wanneer wij ons genoodzaakt zien, een woord te spreken over de verliezen, die zij in den loop der tijden geleden heeft. Ontkend kan het niet worden: die verliezen zijn verschrikkelijk geweest; het getal afvalligen moge niet bij benadering te noemen zijn, het bedraagt millioenen en millioenen. Reeds vóór den vrijheidsoorlog had de Kerk den afval van vele harer kinderen te betreuren. Het is zeker, dat gedurende de 150 jaren, die dezen oorlog voorafgingen, enkele honderdduizenden katholieke Ieren naar het grondgebied der Vereenigde Staten verhuisden. Ten tijde nu der onafhankelijksverklaring schatte men het getal Katholieken der 13 koloniën, die de Unie vormden, op 25,000. Wat was er van de overige duizenden geworden? — Verklaard is het raadsel, wanneer men in de annalen dier dagen allerwegen Iersche, van huis uit katholieke namen aantreft, wier dragers nochtans Protestant waren. Zelfs de nakomelingen van Lord Baltimore, den beroemden stichter van Maryland, vielen af. Minachting, haat, plagerij, vervolgingszucht der bovendrijvende protestantsche partij hadden het gewenschte gevolg gehad. — Later werd de toestand beter, daar de Kerk zich vrij organiseeren kon. Maar zij bleef verliezen en verliest nog.

Laten wij hier den zeer conscientieusen Amerikaanschen geschiedschrijver Murray [1]) aan het woord: »Wat is er gebeurd in de 50 jaren, die op de Revolutie gevolgd zijn? — De verliezen zijn blijven aanhouden. Mgr. England, bisschop van Charleston, was de eerste, die deze quaestie met zorg en geduld bestudeerde. In 1836 schatte hij de katholieke bevolking der Vereenigde Staten op 1,200,000. »Wij moesten", sprak de doorluchtige prelaat, »waren er geen verliezen geweest, 5 millioen Katholieken tellen, en wij hebben er nog niet eens 1¼ millioen... De aldus verloren personen zijn onder de verschillende sekten verspreid en vormen een

---

[1]) *A popular History of the Catholic Church in the United States* (6 ed. 1889) p 579.

getal driemaal zoo groot als de katholieke bevolking van geheel het land. Ik schat de Katholieken van mijn bisdom op 12,000 en de afstammelingen van Katholieken, thans behoorend tot verschillende sekten, op 38,000 à 40,000".

Daarna de latere verliezen nagaande, komt Murray tot het besluit, dat het cijfer der Katholieken, die hun geloof verlaten hebben gedurende de laatste 250 jaren, hooger is dan dat van hen, die het nog belijden; dus meer dan 10 millioen.

Ook aartsbisschop Spalding meende, dat de Kerk der Vereenigde Staten tusschen 1780 en 1876 veel meer verloren dan gewonnen had. En de Iersche schrijver Byrne, door Claudio Jannet aangehaald, verklaart, dat de Katholieken zonder die verliezen thans driemaal zoo talrijk zouden wezen dan ze inderdaad zijn.

Nog sterker. Volgens den Heer Ford, directeur der *Irish World* van New-York, die door Murray om zijne nauwkeurige statistieken geprezen wordt, telden de Vereenigde Staten in 1870 38,500,000 inwoners: van dezen behoorden 24 millioen tot het Celtische ras [1]). Nu beweert Ford, dat die 24 millioen behoudens enkele uitzonderingen afstammelingen zijn van voorouders, die katholiek waren toen ze in Amerika aankwamen. Redeneert men aldus verder dan moeten bij die 24 millioen nog enkele millioenen van andere rassen gevoegd worden: want b. v. onder de Duitsche en Hollandsche land. verhuizers waren en zijn nog veel Katholieken. Had de Kerk dus geen verliezen geleden, dan moesten volgens deze berekening de Katholieken thans verreweg de meerderheid bezitten, terwijl ze werkelijk slechts het zevende deel der bevolking vormen. Waarschijnlijk schuilt hier wel eenige overdrijving; doch in elk geval moesten de Katholieken, die thans 10 millioen tellen, meer dan 20 millioen sterk zijn, Zulk verlies in vredestijd, zonder ernstige scheuring of oproer in eigen boezem, in een land, dat, althans sedert ruim eene eeuw, volledige vrijheid in zijn vaandel schreef, is ongehoord.

Daargelaten de vervolging der Katholieken vóór den bevrij-

---

1) Hiertoe rekent Ford de Ieren, Schotten, Franschen, Spanjaarden en Italianen.

dingsoorlog, is de voornaamste oorzaak dier enorme verliezen te zoeken in de bedorven dampen, waarvan de Amerikaansche lucht zwanger is, ik bedoel het atheïstisch materialisme, de dienst van het goud, de hebzucht en het zingenot, in de hand gewerkt door de vrijmetselarij en aanverwante sekten, waarbij nog komt de haat, dien de overblijfselen van het oude puritanisme de Kerk toedragen. Wanneer nu in zulken dampkring gansche drommen katholieke landverhuizers binnenstormen, van welke zeer velen althans, reeds van te voren, alles behalve heiligen waren — men weet immers, hoeveel schuim de golven eener groote landverhuizing met zich voeren; wanneer die menigte grootendeels aan zich zelve moet worden overgelaten, geen kerken, geen priesters heeft, geen onderricht ontvangt wegens de onmogelijkheid om te voorzien in de godsdienstige behoeften van eene plotseling verdubbelde ja soms vertienvoudigde bevolking, die daarenboven veelal de landstaal niet verstaat, — hoe kan het dan anders of zij moeten bezwijken aan de besmetting, het geloof moet verdwijnen, de in 't wild opgroeiende jeugd moet zich aansluiten bij de heerschende sekte of tot onverschilligheid vervallen?

Veel afbreuk hebben aan de katholieke zaak ook toegebracht de openbare scholen, waarover vroeger is gehandeld, alsook de gemengde huwelijken, die bij den katholieken man of de katholieke vrouw het geloof plegen te verzwakken en het kroost veelal tot volslagen onverschilligheid voeren. Ook hier doet zich het gebrek aan priesters op eene treurige wijze gevoelen. In de steden is de zielzorg over 't algemeen voldoende geregeld, maar op het platte land heeft het Protestantisme en het ongeloof menigmaal vrij spel. Hoe ijverig de priesters ook zijn, zij kunnen de verdwaalde schapen niet overal in dorpen en gehuchten opzoeken, en zoo is bij gebrek aan godsdienstonderricht en katholieke scholen het tweede geslacht niet zelden voor het Katholicisme verloren. Waren er vele priesters en missionarissen van buitengewone heiligheid, vele mannen Gods als een Neumann, een Mâcheboeuf, een De Smet, een Seghers, of als de Nederlandsche missio-

narissen gebroeders Hoecken, S. J., de Vereenigde Staten zouden van aanschijn veranderen. Nu echter de buitengewone deugden des te meer verdwijnen, naarmate de gemakken des levens toenemen, moet men ernstig bevreesd zijn, dat, wanneer eenmaal de stroom der landverhuizing ophoudt te vloeien, het Katholicisme meer af dan toe zal nemen.

Nog een woord rest ons te spreken van de quaestie der nationaliteiten in de Vereenigde Staten. Ongetwijfeld heeft het feit, dat vele landverhuizers niet opgaan in de groote Amerikaansche natie, maar taal en nationaliteit behouden, aanmerkelijk nadeel toegebracht aan de Katholieke Kerk. Wanneer zij het Engelsch niet voldoende machtig zijn en eene plaats, waar hunne landgenooten eene groep vormen, verwisselen tegen eene, waar zulke groep niet bestaat, dan loopen zij voorzeker gevaar schade te lijden aan hunne ziel door het gemis van geestelijk voedsel. Ook zijn niet zelden ernstige wrijvingen en schandalen voorgekomen door den naijver der verschillende nationaliteiten. Zoo ontstond in Mei 1899 te East Saint-Louis (Illinois) een formeel oproer onder de katholieke Ieren, toen hun bisschop, Mgr. Janssen, in plaats van een Ier, den Eerw. Heer Downing, om wien zij gevraagd hadden, een Duitscher, den Eerw. Heer Cluse, tot pastoor hunner parochie benoemd had, welke benoeming door den pauselijken delegaat Mgr. Martinelli bekrachtigd was. De zaak ging zoover, dat Mgr. Janssen zich genoodzaakt zag, de excommunicatie uit te spreken tegen hen, die zich bleven verzetten tegen de benoeming van den Duitschen pastoor. Nog geruimen tijd bleef het verzet voortduren. Eerst in November werd de zaak geregeld. De excommunicatie werd opgeheven en een Ier, de Eerw. Heer Sweeney tot pastoor benoemd. Eene missie, door de Eerw. Paters Jezuïeten te East Saint-Louis dit jaar gegeven, heeft de ergernis geheel weggenomen en bovendien verscheiden Protestanten bekeerd.

Heeft dus het behoud der nationaliteiten zijne moeilijkheden, misschien zouden er nog erger nadeelen te duchten zijn, zoo men allen geheel wilde amerikaniseeren en hunne moedertaal

doen verruilen tegen het Engelsch. Wel is het te voorzien, dat het ten slotte zoover komen zal. Maar tot nog toe hebben de Katholieken weinig reden om deze assimilatie te bespoedigen. De ondervinding bewijst, dat, waar de Katholieken van dezelfde nationaliteit zich niet tot afzonderlijke parochies kunnen vereenigen met priesters, die hunne taal verstaan, er groot gevaar bestaat, dat zij het geloof verliezen. »Iedereen weet — schreef Mgr. Schroeder in de *Catholic World*, 1890 — welke nauwe betrekking er bestaat tusschen de familieoverleveringen, de bijzondere gebruiken, meer nog de moedertaal *en* het behoud, het in practijk brengen van het godsdienstig gevoel".

Een Fransch-Canadeesch priester uit het Westen der Unie getuigde nog kort geleden aan Tardivel, dat in 1884 in zijne parochie 450 Fransch-Canadeesche families waren, onder welke slechts 60 personen zich practisch katholiek toonden. Thans echter vervullen allen hunne godsdienstplichten, omdat er voor hen eene Fransch-Canadeesche parochie is opgericht, terwijl er vroeger slechts eene parochie was, waar Engelsch gesproken werd.

Zelfs is het een feit, dat, zoolang de Ieren hun *brogue* d. i. het Engelsch met een Iersch accent bleven spreken, over 't algemeen ook het geloof behouden bleef, wat geenszins het geval was bij hen, die den gewonen Amerikaanschen tongval volgden. Zoo blijft ook het behoud der andere talen een voorbehoedmiddel tegen den verderfelijken geest der wereld, die zich in Amerika veel meer openbaart bij hen, die Engelsch, dan bij hen, die eene andere taal spreken, en ook verreweg het meest verspreid wordt door het Engelsch. Is het niet opmerkelijk, dat in de Unie alle nieuwsbladen, die *dagelijks* verschijnen, ofwel de Kerk vijandig of neutraal zijn; dat geen enkel in 't Engelsch geschreven dagblad zich wijdt aan de verdediging der Katholieke Kerk — terwijl toch in 't Fransch dagelijks 4 katholieke bladen verschijnen, in 't Duitsch insgelijks 4, in 't Poolsch 3, in 't Czechisch 2? — Nu zijn in de Vereenigde Staten de dagelijks verschijnende bladen het dagelijksch geestesvoedsel van een zeer groot gedeelte des volks. Zoo-

lang dus van katholieke zijde slechts gezorgd wordt voor Engelsche bladen, die wekelijks of enkele malen in de week verschijnen, niet voor dagbladen, trachte men de Katholieken van andere nationaliteiten niet met geweld te amerikaniseeren, maar late hun hunne eigen taal spreken en hun eigen dagblad lezen.

Zeker ware eenheid ook hier in abstracto gewenscht. Maar de eenheid van hart en geest, waar het toch vooral op aankomt, zal voorloopig het best bij de Katholieken der Vereenigde Staten bewaard blijven, wanneer er gezorgd wordt, dat de geloovigen der verschillende nationaliteiten priesters verkrijgen »in staat hunnen stamgenooten steun en troost te bieden door hunne taal te spreken". Zoo althans toonde Leo XIII het te willen, in een schrijven, vóór een tiental jaren gericht aan de bisschoppen der Vereenigde Staten, waarin hij hun aankondigt voor de Italiaansche landverhuizers Italiaansche priesters te zullen zenden wegens de geestelijke ellenden, waarvan deze arme lieden het slachtoffer waren.

Eindigen wij deze beschouwingen met den wensch, dat kloeke arbeiders, bezield met den geest van Christus, den grond der Vereenigde Staten in steeds wijder uitgestrektheid mogen ontginnen en van distelen en doornen zuiveren, opdat het heilrijke zaad des Evangelies daar alom eene goede aarde vinde om wortel te schieten en honderdvoudige vruchten voort te brengen; dat het volk van Amerika, 't welk in 't verledene zich zoo verdienstelijk maakte voor den godsdienst, volgens de verwachting des H. Vaders »in de toekomst nog meer goeds moge tot stand brengen met de hulp en den zegen van God".

St. Michiels-Gestel. A. N. MUTSAERS, Pr.

VOX CLAMANTIS.

I.

De zon is rust en louter majesteit:
Geen lichtsnaar breekt door wild geruk van vlagen
En 't aardgelaat ligt stil met glans bespreid, —

Zoo schijnt ons klaar Geloof door daagsche dagen.
O! laat in hoogtijgeur en altaarvreê
Ons hart zich hoog naar 't Lichtmysterie dragen

En zij ons leven één Adoro Te,
Een opgang staêg ten Tempelburcht van 't heilige,
Een stil beklag van vreemder steden wee,

Waarvan géén weet, hoe zij haar rust beveilige.

* * *

II.

Maar wie een huis heeft voor zijn zielerust,
Een witte bergtent naàst de heil'ge muren
En draagt in deemoed zich zijn roep bewust:

Om harpgeruisch door rust van 't Licht te sturen, —
Hij ga vrij uit naar vreemder steden nacht
En zie er weenend 't droeve duister duren!

Laat harpen huivren bij der puinen pracht,
Die wanhoop sloeg van nauw-voltooide altaren
En beelden, die de kunst'naar goden dacht,

Tot na den droom hij zag ze zielloos staren.

* * *

III.

Och! zie niet om naar 't wufte volksalarm,
Dat nieuwe zinsels roemt als hemelmaren:
Der wijzen weedom doemt hun vonden arm!

Hoor 't koor van die voor 't laatste der altaren
Hun zangen schreien d'Ongekenden God,
Naar raadselwoorden slaand hun smartgebaren.

Door de tragedie van hun lichtloos lot
Reizangt de ziel, die is van Gods geslachte
En menschenwaan in hemeltaal bespot,

Wijl de Ongekende met àl goden lachte.

* * *

IV.

En zwijgt in doodsnacht dra de heimwee-klacht,
Die banger ruischt dan 't lied van Babylonen,
En wordt geen blijde boodschap hun gebracht,

Waarmee zij tarten 't honen der demonen:
»Noemt ons den Eenige, die uw zangen hoort,
Duidt 't Bergland ons, waar Zijn verkoor'nen wonen"?

En daalt geen juichkoor uit het Heilige Oord
Van hooge zieners, die naast dezen knielen
Om op hun smart te weenen 't wederwoord

Van weenens-blije, God-nabije zielen?...

* * *

V.

En waakte er nog ter klare Bergesfeer
Geen herder op, die weidde op blije galmen
Van vrome keel en veêl voor God den Heer

Zijn ziele-lamm'ren hoog uit aardsche walmen:
Verlangens wit en visioenen blank,
Verrukking rein en statiestoet van psalmen,

Tot 't brandend braambosch daagde op zijn gezangk
En liefdevlamming Gods hem overaêmde
En wonderkracht werd zijner woorden klank

En Godsheraut hij, die zijn tong zich schaamde?...

* * *

VI.

O wie, wie onzer, als weer klonk de kreet:
»Waar is hun God?" — wie zingt dan nieuwe psalmen
Hem, die 't heelal Zijn heerlijk maaksel weet?

Wie treedt, de harp in sidderende palmen,
Het volk dan voor naar 't hooge Tempelkoor
En wekt er windgeruisch van jubelgalmen,

Dat nederslaat de droeve dalen door
En doe verstommen die Jehova vloeken
En klinke als klare hemelmare in 't oor

Van wie beneên den God der Bergen zoeken?

C. R. DE KLERK.

SINT AGNES.

Een licht geruisch van witte duivenschachten,
Een zoete rook van leliën in de lucht,
Het stil gebloos van pasgerijpte vrucht,
Roept ons uw naam, Sint Agnes, in gedachten.

Zachtblanke Heilge met uw kinderoogen,
De teere reinheid van uw lieflijk beeld
Waarom de glorie der martelie speelt,
Kan lenteblauw en zonglans niet verhoogen.

Maar éven mocht onze aarde op U roemen,
Toen zijt ge naar uw Bruiloftsfeest gegaan;
Maar in uw lied bleef iets van U bestaan,
Iets als de geur van vroeg-geplukte bloemen.

ALBERTINE SMULDERS.

NIEUWE UITGAVEN.

La Palestine d'aujourd'hui. Ses sanctuaires, ses localités bibliques et historiques. Par le R. P. DOMINIQUE ZANECCHIA. Traduit de l'italien par l'Abbé H. DORANGEON. Paris, Lethielleux, (1899). 2 vols. in-12. 536 et 769 p. frs. 12.—.

Dit werk, een handboek voor Palestina-reizigers, zal aftrek vinden.

Vooreerst, omdat er tegenwoordig, vooral tengevolge der bemoeiingen van pelgrims-comité's en reisbureaux, méér Palestina-reizigers zijn dan vroeger, en niemand zulk een verren tocht zal aanvaarden dan met een dergelijk handboek bij zich, als zijn goedkoopsten en meest vertrouwbaren raadsman en tolk, wegwijzer en uitlegger.

Vervolgens, omdat die twee deeltjes er zoo aantrekkelijk uitzien: niets breeder zijn ze, niets dikker, slechts een weinig hooger, dan een Baedeker, en ze bedelen als het ware om een plaatsje in de zakken van uw reisjas.

Verder, omdat de schrijver is Pater Zanecchia *des Frères Prêcheurs, ex-professeur de théologie à l'Ecole d'Etudes bibliques à Jérusalem*, een man dus, beter dan een Baedeker of een Cook voor de hier gestelde taak berekend; omdat de Fransche vertaler reeds gebruik kon maken van eene tweede Italiaansche uitgave, die binnen den tijd van drie jaar noodig was gebleken; omdat de uitgever niemand minder is dan P. Lethielleux.

Dan, omdat wie het werk openslaat, zich terstond door dien helderen, scherpen druk, waartusschen de vettere letters der eigennamen en aangehaalde teksten zoo krachtig vooruitspringen, voelt aangetrokken, en als van zelf aan het lezen gaat.

Eindelijk en vooral, omdat een ieder bij dit lezen tot de overtuiging moet komen, dat er voor Palestina-reizigers, voor geleerden, die door onderzoekingen *in loco* hunne studiën willen vervolmaken, voor ontwikkelde pelgrims, die door een bezoek aan de heilige plaatsen, waar hun goddelijke Meester werkte, leed en stierf, hun leven willen heiligen, moeielijk een betere reisgids te vinden zal zijn. De schrijver toch blijkt iemand te zijn, die als gids alle vertrouwen verdient, en wat hij schrijft, blijkt in staat te zijn de weetgierigheid van een ieder te voldoen.

De schrijver toont zich overtuigd, dat, ofschoon Palestina niet is *un pays fait pour les touristes*, en Palestina-bezoekers niet moeten komen *par curiosité*, *pour se divertir*, hij toch als gids verplicht is het zijn pelgrims zoo gemakkelijk, zoo aangenaam, zoo comfortabel mogelijk te maken, en hij dus moet zorgen, dat wie met hem het H. Land doorreizen, niet alleen veel leeren en overvloedig geestelijke voldoening smaken, maar ook gevrijwaard blijven voor onaangenaamheden, ongevallen, tegenvallers, die dáár meer dan elders in allerlei vorm den bezoekers boven het hoofd hangen, en de hedendaagsche reizigers meer dan de ouderwetsche hinderen. Vandaar zijne vele wenken en waarschuwingen, zijne opgaven van hôtels, gastenkloosters en reisgelegenheden, van veiligheidsmaatregelen, van middelen om zich in vele heiligdommen of merkwaardige oorden toegang te verschaffen enz., die alle misschien even goed in een Baedeker te vinden zijn, maar hier, medegedeeld door een pater-professor, die twee jaar lang geprofiteerd heeft »de toutes les occasions pour étudier et parcourir le pays", ongetwijfeld onbeperkt vertrouwen verdienen.

Wat echter ontegenzeglijk aan dezen gids den voorrang verschaft boven alle andere, dat is het echt wetenschappelijk karakter van het werk. Vragen als: waar heeft dit of dat dorp, dit of dat gebouw gestaan? waar deze of gene gebeurtenis uit de bijbelsche of de oude profane geschiedenis plaats gehad? moesten bij honderden worden beantwoord. Welnu, nooit heeft de schrijver zich tevreden willen stellen met een: »c'est

là que, d'après ce qu'on dit, se passa tel fait biblique ou historique". Waarom niet? omdat hij de traditie der laatste eeuwen niet vertrouwde. En terecht, want uitgemaakt zeker is het, dat sinds de kruistochten de traditie betreffende de historische geographie en topographie van Palestina zóó door vervalschingen misvormd is geworden, »*que la foi éclairée ne trouve plus en celle-ci un fondement solide*". Welk is nu het criterium, waardoor onze schrijver zich bij zijne plaatsbepalingen laat leiden? Ten eerste de traditie der eerste elf eeuwen van het Christendom, in zoover zij met zekerheid uit de schriften der Ouden op te diepen is. Ten tweede, indien nl. die oude traditie niet voldoende kan worden vastgesteld, het resultaat der historische, archeologische en philologische nasporingen, waaraan nu sinds een halve eeuw met zulk een hartstochtelijke liefde voor de waarheid zoovele Palestinologen, en niet het minst de Paters Dominikanen van de Ecole biblique te Jerusalem, hunne krachten gewijd hebben. Dit laatste met dien verstande, dat zoodra zich tegenspraak voordeed tusschen de conclusies der Palestinologen en hetgeen explicite of implicite, hetzij in den Bijbel, hetzij in de histoire contemporaine dier oude tijden, staat opgeteekend, P. Zanecchia nimmer aarzelde, ook gene met moed te verwerpen. Zoo is deze reisgids geworden een echt wetenschappelijk werk, een samenvatting van hetgeen door de langdurige en diepgrondige studiën van velen betreffende Palestina aan het licht gebracht is, en door ons zonder vrees als waarheid kan worden aangenomen. Vele tradities zijn valsch bevonden, vele echt; omtrent vele ook moet het eindoordeel vooralsnog worden uitgesteld: van deze geeft de schrijver de redenen, die vóór, en die, welke tegen haar pleiten, opdat ons oordeel, »s'il ne peut être sûr pour le moment, . . .soit du moins prudent et raisonnable".

Het werk zelf is gesplitst in twee deelen.

Het eerste begint met eene algemeene inleiding: een korte geschiedenis van Palestina, eene beschrijving van zijn tegenwoordige bevolking met hare godsdiensten, gewoonten en eigenaardigheden en eene beknopte studie over het klimaat, de

grondgesteldheid, de planten- en diersoorten van het land. Daarna neemt onze reis een aanvang met de landing te Jaffa, het bezichtigen dier stad, en de spoorreis naar Jerusalem. De overige 400 bladzijden zijn gewijd aan deze overmerkwaardige stad en hare naaste omgeving. Wij leeren nog eens hare geschiedenis kennen, van Chanaän's zoon Jebusaeus af tot het in zijn bedoeling mislukte Eucharistisch Congres van 1893. Daarna krijgen wij te zien, hoe Jerusalem eens was vóór Nabuchodonosor, en daarna vóór Titus, en hoe het er nu uitziet. We bezoeken met onzen nimmer vermoeiden en altijd trouwen gids alle voorname gebouwen, alle merkwaardige plekken, alle heilige oorden; wij volgen in den geest onzen goddelijken Meester op de plaatsen, waar Hij eenmaal leeraarde, op Zijn weg naar Gethsemani, vandaar naar 't huis des hoogepriesters en het Pretorium, op Zijn lijdensweg naar den destijds buiten de stad gelegen Golgotha; en, ofschoon wij door de bewijzen des schrijvers overtuigd zijn, dat van de veertien kruisweg-staties, die de pelgrims gewoon zijn in Jerusalem op de aangegeven plaatsen te gaan vereeren, de plaatsing der acht eerste zeker valsch is, doet het toch goed aan ons christenhart, en verrichten wij, volgens des schrijvers eigen raad, een werk van prijzenswaardige devotie, wanneer wij op die veertien plekken achtereenvolgens gaan nederknielen en over het goddelijk verlossingslijden mediteeren; zoo kunnen wij tegelijk ook deelachtig worden de vele volle en gedeeltelijke aflaten, die de H. Kerk aan dien eerbiedwaardigsten aller kruiswegen heeft verbonden, en die door onzen schrijver hier, evenals overal elders, telkens met nauwkeurigheid worden aangegeven.

En als wij dan eindelijk Jerusalem kennen in al zijn deelen en onderdeelen, in zijn verleden en zijn heden, van binnen en van buiten, ja boven en onder den grond, dan beginnen wij — we zijn in het tweede deel — onze excursies door het land van Judea, en trekken daarna naar Samaria, naar Galilea, over den Jordaan. Meestal te paard, soms vergezeld van militaire bewakers, altijd voorzien van meerdere aanbevelings-brieven en toegangsbewijzen, reizen we het land door. Geen nood, dat wij 's nachts geen onderkomen zullen hebben, of

dat wij ergens te vergeefs om toegang zullen verzoeken, of dat wij verdwalen in de woestijnen; Pater Zanecchia heeft overal voor gezorgd, zijn gids geeft alle noodige aanwijzingen, drukt alle afstanden in kilometers uit, noemt alle logementen en alle kloosters, Roomsche of schismatieke, waar gegeten, geslapen kan worden. Geen vrees, dat wij gebrek zullen lijden, dat wij last zullen hebben van de bevolking; als wij luisteren naar de raadgevingen en waarschuwingen van onzen gids, dan loopt alles goed af. En zoo trekken wij achtereenvolgens meer dan 400 steden en dorpen door, overal van den Pater leerend, overal met hem vergelijkend de Arabische plaatsnamen van nu met de geographische eigennamen uit den Bijbel en de geschiedenis, overal ons met de hulp van zijne groote bijbel- en historiekennis weer voor den geest stellend de merkwaardige gebeurtenissen, die, volgens de waarheidlievende onderzoekingen der wetenschap, op de plaatsen, die wij bezoeken, moeten voltrokken zijn.

Dat daarbij, als het ware om ons in onze rusturen te verpoozen, menige meer uitvoerige studie gegeven wordt over interessante Palestina-kwesties, valt te begrijpen. Te prijzen echter is het, én dat die bewijsvoeringen kort zijn en toch veel zeggen, èn dat zij ons de bevindingen geven der allernieuwste Palestina-wetenschap. Lees slechts, om bij het tweede deeltje te blijven, de studiën over Jericho, dat viermaal verwoest is en telkens op eene andere plaats weer werd opgebouwd, over den Jordaan, welks wateren eenmaal alle dienden tot bevloeiing van het land, over de Doode Zee, in de vlakte van Siddim eerst na de verwoesting der Pentapolis ontstaan, over de heiligdommen van Bethlehem, over de spelonk van den H. Chariton, waarschijnlijk het hol van Engaddi uit de geschiedenis van David, over Aïn-Kârim, bijna zeker de geboorteplaats van Joannes den Dooper, over Emmaus, Modin, Arimathea, Maspha, over de Samaritanen in Nâboulous, over Nazareth en den Carmel, over Bethsaïda, identiek met Bethsaïda-Julias.

Of nu tegen de redeneeringen en de conclusies van den schrijver niets zal kunnen worden ingebracht, is moeielijk

te zeggen. Maar zeker is het, dat hij overal blijk geeft, datgene, wat hij als historische waarheid beschouwt, lief te hebben en zonder vrees te verkondigen. Zeker ook is het, dat Pater Zanecchia door dezen wetenschappelijken reisgids niet slechts alle Palestina-reizigers, maar ook de thuis blijvende minnaars van bijbelstudie ten zeerste aan zich heeft verplicht. Voor deze laatsten dan ook, wier aantal nog wel lang dat der eersten zal overtreffen, is deze recensie vooral geschreven. Hun zij het werk bijzonder aanbevolen! De mededeeling, dat het werk besloten wordt met een register, waar de eigennamen in de gewone bijbelsche en historische spelling worden opgegeven, en dat het voorzien is o.a. van drie zeer uitvoerige kaarten van het hedendaagsche Palestina, waarop echter de oude bekende namen in het rood staan bijgedrukt, zal hun aangenaam wezen.

Hageveld. J. M. J. VAN ROOY.

Om de Keizerskroon. Leven en daden van Graaf Willem II van Holland, Roomsch-Koning, stichter van 's Gravenhage, anno 1250. Door J. R. VAN DER LANS. — Langendam & Co. Nijmegen, 1900.

»Deze schitterende figuur — Graaf Willem II — voor de de oogen van ons volk te doen herleven is het oogmerk geweest van den schrijver bij de samenstelling van dit boek." Aldus de heer Van der Lans in zijn voorbericht tot *Om de Keizerskroon.*

Het is goed, dat de schrijver te voren zegt wat hij met het door hem »samengestelde" boek te geven bedoelde: een historisch-romantisch verhaal voor het volk, een *volksboek.*

Meent hij hiermede dat *Om de Keizerskroon* een boek is voor heel het katholieke volk van Nederland, een boek voor iedereen?

Dit heeft de generatie van '80, ondanks haar groote beloften, ondanks de toch wel mooie dingen, die ze gemaakt heeft, ons niet vermogen te geven: een volksboek in de

ruimste en nobelste beteekenis van het woord, het boek voor iedereen, waarin reine schoonheid en hooge wijsheid zouden verbeeld worden in klaren eenvoud van zegging.

En nu zou het zeker onze heerlijkste glorie zijn, als dit kunstwerk, in onzen tijd, eens dáar ontbloeide, waar — naar wij gelooven en belijden — de schoonheid door alle eeuwen heen ongeschonden en de wijsheid onverduisterd gebleven is; ik meen als het ontstond uit katholiek gevoels- en gedachtenleven, geschonken werd door een katholiek kunstenaar! Maar tot nu toe hebben we, helaas, geen reden tot zoo hooge verheuging, we hopen en — wachten . . . .

Als de heer v. d. Lans beweert, dat hij een *volks*boek geschreven heeft, dan neemt hij ongetwijfeld het woord in de engere beteekenis, die we er gewoonlijk aan hechten: een boek mede voor het niet of weinig literair ontwikkelde publiek; een boek, dat ook half-volwassenen van geest, inzonderheid heel jonge menschen, zonder gevaar lezen en gemakkelijk bevatten kunnen; dat een huisvader gerust een plaatsje kan inruimen op het boekenrekje in zijn huiskamer; kortom: een onderhoudend leesboek voor allen.

Als de schrijver dit alleen gegeven had, zou hij, bij de onder ons heerschende schaarschte in werkelijk *goede* volkslectuur, al een heel respectabel werk verricht hebben.

Maar hij heeft méer gedaan.

Hij heeft de zeer waardevolle uitkomsten zijner historische studiën — voorzoover zij de middeleeuwen betroffen — neergelegd in zijn boek en het zoodoende gemaakt tot een nuttig leerboek. En hier mag, bij de waardebepaling van zijn verdienstelijken en ernstigen arbeid, de volle nadruk gelegd worden.

Daar komt nog bij, dat de keuze van het tijdperk, dat de heer van der Lans zich te karakteriseeren voorstelde, met het oog op zijn lezers heel gelukkig is: er zijn in zoogenaamde historische romans al heel wat dwaasheden en onwaarheden over de »duistere" middeleeuwen gedebiteerd, zoodat een poging om dit verre verleden nu ook eens van den mooien licht-kant te doen bekijken zeker lof verdient.

Of nu de schrijver in karakteriseering van hoofdpersonen en entourage *volle* realiteit geeft? Of hij psychologisch-literair heelemaal waar is?

Dit zeker niet.

Maar *waarheid* geeft hij, al is 't dan ook een deel der volkomene. Hij neemt een mooi stukje van 't niet overal zoo onverdeeld mooie geheel, houdt dit zijn lezers voor en zegt: zóo waren middeleeuwsche menschen en dingen en toestanden.

Als samensteller van een volksverhaal is het zijn recht, al wat hem minder schoon of ter verhaling minder geschikt voorkomt eenvoudig weg te laten en datgene, wat hij wil doen bewonderen, bovendien nog te zetten in effectvolle verlichting. Maar als historieschrijver, willende geven »verbinding van critische waarheid met poëtische schoonheid", had de auteur nog met andere eischen rekening te houden.

Maar — nu alle bedenkingen daargelaten — is *Om de Keizerskroon* niet geheel en al datgene geworden, wat de schrijver in zijn voorrede beloofde, onze katholieke volksliteratuur is een nuttig boek rijker geworden — en dit zegt óok veel; in volks- en school-bibliotheken is het mijns inziens zéer op zijn plaats.

En de katholieken, die, verlangend naar kunst in den waren, vollen zin, al zoo lang hoopvol hebben uitgezien?

Ja, die moeten maar weer wachten en verlangen — en wachten . . . .

MARIA VIOLA.

MELATI VAN JAVA, *Romantische werken.* (Volksuitgave.) Schiedam, H. A. M. Roelants, 1900.

Zonder vrees voor tegenspraak, mag men van Mej. Sloot getuigen, dat hare romans, schetsen of novellen nimmer aan de onreine fantasie eenig voedsel gegeven of den teugel der zonde hebben losser gemaakt. Ze zullen der jeugd geen

blos aanjagen of den bejaarden Christen plooien vouwen op het voorhoofd.

Bovendien valt het feit niet te ontkennen, dat voor den modernen roman op de leestafel al te dikwerf plaats wordt ingeruimd, ten koste van deugd, geloof en godsdienst:

»Galeotto fu 'l libro e chi lo scrisse:
Verleider was ons 't boek en hij die 't schreef" [1]).

En zoo vonden we een dubbel-krachtige reden, waarom de verschijning van deze volksuitgave moet worden welkom geheeten.

* * *

Maar al te vaak wordt het aloude »distinguo" vergeten, waar het geldt zijn oordeel te zeggen over het nut van den roman [2]).

Zeker, gevaarlijk zijn de romans, die de zedelijkheid kwetsen of dooden, het geweten bezoedelen of verdooven; gevaarlijk, die de hartstochten opwekken of tot uitspattingen voeren; gevaarlijk, die aanleiding geven tot overtreding van de door God gestelde wetten der zedenleer: van al deze romans kan het lezen niet streng genoeg worden veroordeeld.

Verder moogt ge tegenvoeren, dat het u niet schelen kan, of een denkbeeldig Kaatje verliefd is ja dan neen; dat ge er u in het minst niet over bekreunt, of zij op Willem dan wel op Max hare zinnen gezet heeft, noch begeerig zijt te weten, of zij elkander krijgen, wat toch eigenlijk de hoofdzaak is of minstens de einduitkomst van 't verhaal. — Maar is niet dikwerf de gebeurtenis het borduurwerk, waar een rijkdom van gedachten op gewerkt staan? Kan de roman niet de drager zijn van ware levenswijsheid? En zou dan de lezing, met mate

---

1) Dante, *Inf.* V, 137.

2) Vgl. *Studiën* (1e, 2e, en 4e jg.) *De roman* van B. v. Meurs. — Jonckbloet, *Uit Nederland en Insulinde*, Dl. II, bl. 104. — P. M. Bots, *Handboek der stijlleer, schoone letteren en Nederlandsche letterkunde*, bl. 71.

altoos, geen nuttige ontspanning kunnen zijn? Als hij ons immers tafereelen biedt uit het leven, dat wij zelven medeleven, over plichten spreekt, die wij zelven vervullen kunnen, of over genoegens handelt, die aan onzen toestand passen, dan zal de lezing van zulk een roman ons den goeden weg kunnen wijzen en zóó van verkeerde levenspaden kunnen terughouden. Ieder derhalve, die door romantische geschriften het goede en verheffende in aangenamen en schoonen vorm weet te kleeden, heeft het volste recht op den cijns der dankbaarheid.

* * *

Het is bekend, dat Mej. Sloot gewoon is onder een dubbelen schuilnaam te schrijven: Melati of Mathilde. Onderteekent ze met Mathilde, dan treedt zij op als de dochter der Roomsche Kerk, die met geloovig en minnend hart hare Moeder aanhangt en vereert, dan heeft ze het oog op de kinderen dier Kerk, weet liefde en eerbied te wekken in hunne harten voor hare wetten en instellingen en tracht ze te overtuigen, hun leven in te richten naar den alouden katholieken trant.

Melati daarentegen spreekt tot beiden: Katholieken en geloovige Protestanten. Dan staat zij op den algemeen christelijken grondslag, stelt zich ten doel om de dwaze meeningen die meer en meer veld winnen in onze maatschappij omtrent 's menschen doel, omtrent het huwelijk, omtrent het zedelijk leven en zoovele andere zaken, naar verdienste aan de kaak te stellen, en het volle licht te doen vallen op de ware christelijke beginselen.

Maar onder welken naam ge deze romancière ontmoeten moogt, overal en altijd zult ge iets bij haar vinden van de drievoudige hemelgave: verstand, gevoel en verbeelding.

Hare werken geven blijk, dat zij veel heeft gelezen, gezien en opgemerkt, dat zij veelzijdig ontwikkeld is en over een buitengemeene gemakkelijkheid beschikt om hare gevoelens te vertolken [1]). Bovendien bergen alle hare werken een schat

---

[1]) Vgl. *De Katholiek* (1875, Dl. LXVII, bl. 50 vv.): *Mathilde* van J. J. v. d. Horst.

van gedachten, dragen het merk van een edel gemoed en zijn bevallig door eenvoud van beweging en keurigheid van taal. Zoodat we, om de waarheid te zeggen, sinds lang ons verwonderden, dat, »bij de schaarschte van goede lectuur", zooals de Heer Poelhekke zegt, Mej. Sloot niet al eerder er toe overgegaan is een gedeelte harer romantische werken als volksuitgave het licht te doen zien.

* * *

De Jonkvrouwe van Groenenrode, eertijds haar eersteling van eenigen omvang, opent ook thans den statigen stoet der romantische helden en heldinnen. 't Is een welbekende, die, meer dan 25 jaren oud, plaats komt vragen op de leestafel. En niet te vergeefs. Want met de jaren veranderde de *Jonkvrouwe* niet; zij bleef jeugdig, frisch en aantrekkelijk; vandaar thans de vierde druk.

't Is het verhaal van Eugenie de Lody, de Jonkvrouwe van Groenenrode, die op haar adellijk slot sombere dagen doorleeft met haren ouden vader, een gepensioneerd majoor van Indië. Door en na allerlei omstandigheden komen zij in aanraking met Wolfgang Hartwich van Senne, die als een uit de maatschappij gestootene in afzondering zijn dagen doorbrengt. Niemand weet de reden. Maar om zijn goeden aard en ware hartelijkheid staat Hartwich met de familie Lody aldra op goeden voet, totdat een oud vriend uit de Oost over Hartwich van verdachte misdaad fluisteren komt. Dit is voldoende voor den majoor om alle vriendschapsbanden te verbreken; de edele Eugenie trotseert dat onbewezen vonnis.

Het huwelijk van den hoogbejaarden majoor met Mejuffr. Dertange en zijn spoedig daarop gevolgde dood doen Eugenie besluiten naar Indië te gaan, alwaar zij als gouvernante geplaatst wordt bij Mevr. van Helden. Daar beleeft zij verschillende incidenten, vangt o.a. op, dat de vrouw des huizes, eene zuster is van Hartwich, maakt kennis met Melanie, een tweede zuster van hem, ontmoet op een feestavond opnieuw den onschuldig-betichte, bekent hem hare liefde en ontvangt verzekering der zijne.

Kort daarna ontvangt Hartwich door een schriftelijke schuld-

belijdenis van zijn zwager v. Helden het afdoende bewijs zijner eigene onschuld. Maar de liefde voor diens vrouw, zijne zuster, doet hem den brief verscheuren en besluiten om harentwille den smaad der menschheid te dragen tot zijn dood.

Te Groenenrode vindt Eugenie haar beminde terug; zij hernieuwen hun trouw en komen tot een huwelijk.

En v. Helden, meer nog beangstigd door zijn knagend geweten, legt ten tweeden male, maar thans aan de rechterlijke macht de bekentenis af zijner schuld. Zoo werd Hartwich's onschuld openlijk erkend, maar helaas, hij stond reeds met den eenen voet in 't graf.

Ge ziet, hoe de inkleeding van dit romantisch verhaal door spannende moeilijkheden tot een treffende ontknooping voert. Want Hartwich droeg heel zijn leven lang, in onderwerping zonder zwakheid, de miskenning zijner familie, en toonde zich ten slotte om harentwil een held van zelfverloochening. Ook zijn de hoofdpersonen door passende nevenfiguren omgeven, en aller karakters trouw volgehouden.

Het mag overbodig heeten over *De Jonhvrouwe van Groenenrode* thans nog verder in bizonderheden af te dalen. Het laat zich denken, dat indertijd deze roman, geschreven door een zeer jeugdige dame, de belangstelling trok van de meesters der kunst. Critiek was voor haar een eervolle noodzakelijkheid. En Busken Huet wijdde aan haar een zijner studiën; want hem interesseerde Melati v. Java in hooge mate, schoon hij haar persoon en waren naam niet kende. Maar hij proefde den deesem eener katholieke opvoeding, voelde de tochten eener vrome Christin, en niet zonder den invloed daarvan te ondergaan luidde het vonnis van den rechter der rechteren als een doodvonnis.

Gelukkig zat hij niet alleen achter de groene tafel [1]). Ook Dr. Schaepman nam het woord en zijn stem sprak een milder, een onpartijdiger, een meer waar oordeel uit, toen hij ge-

---

1) Vgl. Huet, *Litteraïsche Fantasiën en Kritieken*, Dl. XVI. — *Onze Wachter*, 1875, bl. 183. — Gomarius Mes, *Het feestvierende Katholieke Nederland.* — *De Katholiek*, 1875.

tuigde in dien roman te hebben aangetroffen »zooveel vaardigheid in het samenweven van een ingewikkelde stof, zooveel scherpzinnigheid in het uiteenhouden der draden, zooveel kracht in het leggen van den knoop, zooveel handigheid in het ontrafelen". En pastoor v. d. Horst begroette haar tezelfdertijd als een schrijfster van de beste verwachting voor de toekomst.

't Neemt niet weg, dat ook beide laatste mannen »veel jongs" vonden in haar eersteling; dat zij veel veranderd en veel verbeterd wilden zien; dat zij menige hartige vermaning deden hooren; want Melati moest opgroeien in kracht, in schoonheid en volkomenheid. Maar voor de jongeren, van wie alle deze gebeurtenissen een heel geslacht verwijderd zijn, is het een waar genoegen te mogen getuigen, hoe deze edele priesters de hand van den sterke aan de zwakke hebben toegestoken en zoo het bewijs leverden zicht te hebben op den arbeid en de begaafdheid van Melati van Java. Want al dien tijd heeft zij schier onafgebroken telken jare bijdragen ingezonden voor verschillende jaarboekjes; telken jare, maanden achtereen, door hare verhalen met de meeste belangstelling *De Katholieke Illustratie* tegemoet doen zien, en onder al dien arbeid nog ledige uren gevonden ter voltooiing van een reeks romantische werken, waarvan thans, zooals we zeiden, een gedeelte als volksuitgave bij de firma Roelants te Schiedam het licht ziet.

* * *

Numero drie van dit program geeft *De Familie van den Resident.* 't Behoort evenals de *De Jonkvrouwe van Groenenrode* onder hare Indische romans gerangschikt, wijl in beide deze werken het heerlijk Insulinde, de zeden en gebruiken zijner bewoners wordt afgemaald. Een meer *edele* figuur in *De Familie van den Resident* als hoofdpersoon had, ons inziens, ongetwijfeld de waarde van het boek verhoogd. We hadden Etty een treuriger, mevr. Rozeman een gelukkiger lot toegewenscht Maar laat ons de uitgave niet voorbijloopen: wie weet of de schrijfster straks onze wenschen niet heeft voorkomen en de volksuitgave benut om met omgekeerde stift

de vlekken weg te vegen der jeugd. Bovendien zouden we door een meer uitvoerige bespreking der te verschijnen werken wellicht een tipje oplichten van den geheimvollen sluier, die over den titel van ieder boek ligt heengespreid. En dat zou elke romanlezer betreuren.

In het algemeen echter kan van de komende werken worden getuigd, dat zij een karakteristieken familietrek hebben. Gewoonlijk toch heeft een vrouw de hoofdrol, wier voorbeeld weldadig werkt op de andere personen. En als een der voornaamste mannelijke personen iets goeds tot stand brengt, geschiedt dit meerendeels onder den invloed der vrouw. Van dit laatste geeft numero zeven: *Verdwenen* het meest treffende bewijs [1]).

Naar aanleiding van dezen roman moet me nog een bemerking uit de pen. Ik herinner mij levendig, hoe in de lessen der welsprekendheid den leerling immer op het hart werd gedrukt in oratorische voordrachten zorg te dragen, dat gemaakte moeilijkheden op doorslaande wijze worden weerlegd. Want de zwijgende hoorder trekt door zekere natuurlijke aandrift gemakkelijk partij tegen den redenaar, die alleen aan het woord is. En vandaar is het in vele gevallen aan te raden meer tot een zijdelingsche dan wel tot een rechtstreeksche weerlegging zijn toevlucht te nemen.

Welnu, wat hier geldt voor het gesproken woord is des te meer van kracht voor het geschrevene. En ziet, Melati schijnt op deze menschkundige bemerking menigwerf niet genoegzaam te hebben gelet. Zij legt haren figuren bij tijd en wijle moeilijkheden in den mond, die, wel is waar den denkenden lezer doen lachen met deze zeepbellen van geleerdheid, maar toch, naar ons inziens, zonder eenige weerlegging, van welken aard dan ook, den lezer niet mogen voorbijglippen. Vandaar immers het bij ondervinding bekende feit, dat de veel-onthoudende lezer zoo menigwerf bezwaren weet te berde

---

1) Vgl. *Een halve eeuw*, Dl. II, bl. 293. — *De Residentiebode* (Zondag 22 Juli 1900). — P. M. Bots, *Christelijhe Kunstideeën*, Dl. I, bl. 194. — Kloos, *Veertien jaar Litteratuur-geschiedenis*, Dl. II, bl. 93.

te brengen, die, naar eigen bekentenis uit den een of anderen roman zijn opgediept.

Men versta ons wel. Ziet, we eischen geen apologetiek na elk sophisme of zinledige machtspreuk, maar toch is 't wenschelijk, dat de lezer de onhoudbaarheid der gemaakte opwerping zelf inziet. Ten bewijze van ons beweren verwijzen we naar genoemden roman *Verdwenen* (II, bl. 80).

* * *

Vraagt men ten slotte of de aangekondigde verhalen boeiend, leerzaam en geestig zijn — een levenskwestie voor iederen romanschrijver, wil hij gelezen worden — hem verzoeken we *De Katholieke Illustratie* open te slaan, die toch in ieder gezin voor het grijpen ligt. Hij herleze het onlangs verschenen *Overtollig*, en zal bevinden, hoe de schrijfster — om een haar geliefde beeldspraak te gebruiken — met rozenketenen te kluisteren weet. Ga een weinig in uw jaargangen terug en lees nogmaals *De Nieuwe Mevr. Verhooghe*, en ge zult erkennen, dat deze novelle een hoogst aantrekkelijk karakter teekent. Want zij leert ons hoe Louise, de nieuwe Mevr. Verhooghe, die stiefmoeder geworden was van vijf kinderen, door stipte plichtsvervulling en vertrouwen op God het zeldzame geval verwezenlijkte alzóó een gelukkig gezin op te bouwen.

Of wilt ge iets van een ander genre? Lees dan *Genezen* wat de aloude, maar helaas te vergeten waarheid verkondigt, dat de wederzijdsche verhouding tusschen patroon en werkman, om bestendig te zijn, op christelijke naastenliefde rusten moet.

Wilt ge haar kennen van den humoristischen kant? Zoek dan in den inhoud *Een goede les*. Mathilde heeft daar de jonge vrouwtjes op het oog, die, zonder de noodige bekwaamheid voor het huishouden, een huwelijk durven aangaan. Of liever neem als staaltje *Het rondreisgeschenk*, dat grappige verhaal van een geel-peluche kussen, wat door den een aan den ander wordt ten geschenke gegeven, om na eenige jaren weer in handen te vallen van de eerste eigenaar, de vervaardigster. En na dat alles zijt ge vol goeden zin voor het komend twaalftal.

* * *

Ongetwijfeld zal deze uitgave haar weg vinden naar de leesbibliotheken en pronken gaan in salons en spreekkamers. Want onder ons gezegd het bandje is allerkeurigst. En dan moge zij in haren gang verdringen die vele andere, soms ook door vrouwen geschreven, boeken, van welke het beter is den naam niet voor het voetlicht te brengen:

»'t Verboden wordt gezocht en 't geen men ons ontzeit,
Wordt altijd meest begeert en wijdt en zijdt verspreid".

Willem Kloos had waarschijnlijk een hooger en beter ras op het oog, toen hij van zekeren roman getuigde: »Dit boek is van tijd tot tijd ook een onwelvoegelijk boek. Daar staan dingen in, waar men in gezelschap niet over spreekt. Maar kan nu dit eene bezwaar bij ernstige, ruimvoelende menschen op den duur tot een veroordeelend vonnis wezen? Dat zou inderdaad een verdriet voor onze letterkunde, en een schande voor de Nederlandsche natie zijn." Wij voor ons zijn zoo vrij iets anders een schande te noemen voor Nederlandsche schrijvers. Daarom verblijdt het ons deze bespreking te kunnen besluiten met wat pastoor v. d. Horst indertijd over Mej. Sloot in dit maandschrift neerschreef. Alleen veranderen we de tijden der werkwoorden; want wat hij in het verschiet hoopte te zien, is thans vervuld. »Met de gaven die God haar geschonken heeft, heeft zij een blijvend nut gesticht en onze katholieke litteratuur met veel schoons verrijkt, dat langer duurt dan één dag; zij heeft zich een eervollen naam gemaakt, niet slechts bij de groote menigte van alledaagsche lezers, maar bij de meer ontwikkelden, bij allen, die gevoel en smaak en litterarische kennis bezitten. En ten slotte heeft zij zich een aanzienlijke plaats verworven in de lange rij van begaafde vrouwen, waarop ons vaderland met recht bogen mag".

Zoeterwoude. J. C. v. d. Loos.

MODERNE POËTIEK.

(Vervolg van Dl. CXVI, bl. 1 vv.)

VIII.

We nemen de noten der modernen maar zetten daaronder onze eigen woorden.

Met dit besluit eindigden wij ons vorig artikel [1]), en in ons *Intermezzo* lichtten we reeds een gedeelte onzer stelling toe, en wezen de beschuldiging af, waarmeê de modernen Dr. Schaepman en andere verdienstelijke dichters van vóór '80 te lijf gingen: de beschuldiging van rhetorica.

Rhetorica! ziedaar wel het zwarte spook onzer hedendaagsche critici. »Eigen woorden! — riepen en roepen ze nog — 't zou wat! Gestolen woorden, gestolen beelden, geen eigendom! Word verstandig en nuchter, en ontdoe u van al die valsche sieraden en purperen lappen — en huiver dan voor het mager skelet uwer nietswaardigheden! Eigen woorden! neen, woorden en gedachten en gevoel van anderen, dat ge u maar inbeeldt van u zelven te zijn: 't is altemaal pathos, pathos zonder ziel, gevoeligheid aan de oppervlakte, galm zonder kracht".

Zoo klinkt eenigszins het thema, dat in het krijgsdeuntje van Jong Holland telkens terugkeert. En het refrein: »Wee — wee de dichterlijke taal!"

Het krachtigst van allen hebben Verwey en Kloos dat gruwzame wee doen hooren, en zonder ophouden klopten ze, meestersmeden in de nieuwe litteraire kunst, op hetzelfde aanbeeld.

Het doorloopend betoog van Kloos' *Veertien jaar literatuur-*

[1]) De artikelen volgen traag — maar alles weten is ook hier alles vergeven!

geschiedenis is een wraakgericht tegen de rhetorica onzer vroegere dichters. Het begint al met de lofpreek op Jacques Perk — stijgt telkens weer bij ieder nieuw hoofdstuk — wordt brandend van woede bij den uitval op Mr. Joan Bohl en Dr. Schaepman — en daalt bijna niet in hartstochtelijkheid, maar vereenigt ten slotte in *Heden, Verleden en Toekomst* al zijn kracht en scherpte, om duidelijk de wijsgeerige idee toe te lichten, waarop Kloos' haat tegen rhetorica steunt.

Meer bedaard, meer wetenschappelijk, meer beredeneerd, maar, in al dien kalmen schijn, even gloeiend van haat, heeft Alb. Verwey de rhetorica bestreden. *Toen de Gids werd opgericht*, eerst verschenen in de jaargangen van *De Nieuwe Gids*, vermeerderd later in het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, en ten slotte als een lijvige brochure in 1897 uitgegeven, was en blijft een soort geloofsbelijdenis in proza van onze moderne richting. Doch deze geloofsbelijdenis is me te hybridisch. Alb. Verwey schreef haar met twee pennen: het eerste gedeelte als jong-jòlig *Nieuwe-Gids*-redacteur, die soms nederzit tot vonnissen en dan zijn jonkheid zoekt te verbergen door duchtig te vloeken en wijde gebaren te slaan; het tweede gedeelte als achtbaar redactielid van het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, die al grijze haren krijgt en gelukkig getrouwd is en een mooie bibliotheek heeft en aan de zee woont, onafhankelijk op een lief villatje.... Nu is hij zoo boos niet, neen... waarempel hij gaat zelfs Bilderdijk beschermend naderen.

In klaarheid en kracht wordt dit boekje overtroffen door de letterkundige critiek, die Verwey later op Fred. v. Eeden oefende [1]) en waarin hij in dezen vroegeren kunstbroeder de rhetorica wraakte. In deze inderdaad uitstekende critiek, die later nog werd voortgezet op Koster en Brom, heeft Alb. Verwey kort en bondig gezegd wat eigenlijk rhe-

---

1) *Frederik v. Eeden*: *Letterkundige kritiek in de kunstwereld* (1894, n. 3—8). Later als brochure. — *Moderne Retoriek—Kunstwereld* (1894, n. 13—14). — Vgl. Alb. Verwey: *Bij den dood van Allard Pierson* (*Tweem. Tijdsch.* 1896, II, 327—333). — Alb. Verwey: *Volk en Katholicisme* (*Tweem. Tijdsch.* 1897, I, 95—113). — Borel: *Studiën: Toen de Nieuwe Gids werd opgericht*, bl. 4, 5; en *De zoogenaamde Nieuwe Richting*, bl. 127—128 en 131—133.

torica is, en in genoemde dichters de rhetorica aangewezen.

Met al dien voorraad — hier en ginds verzameld — vullen we ons scheepje, waar Pol de Mont altoos nog aan het roer zit. Doch vóór we van wal steken, wijzen we eerst af al den ballast, waarmeê onze moderne critici telkens en telkens komen aandragen. Wij zijn n.l. niet gediend van de wijsgeerige uitspraken, die deze philosofische letterkundigen ons willen wijsmaken — en waarop zij hun strijd tegen rhetorica gronden. Ze willen zoo waarlijk het Christendom en nog verder door den Bijbel en het geloof aan den waren God schuldig stellen voor al de rhetorische afdwalingen der dichters! Dat Christendom en dat Godsgeloof heeft de natuur der menschen vervalscht en verbasterd; heeft het zieleleven gedood enz. enz. Mij lust het niet, die Godslastering en Christusschenderij aan te halen, te meer, wijl ik er niets mee van noode heb. Ik behoef dien zandgrond hunner dwaling niet, nu ik, het goed recht van echt en waar gevoel verdedigend, vaststa op de rots der overtuiging en ondervinding aller eeuwen en volken, hoe het Christendom juist het menschelijke verheft en veredelt en het gevoel warmer en inniger en omvattender maakt. Neen, ons heilig geloof doodt niet onzen aanleg, verzwakt niet onze krachten. Het onderdrukt wel de door de modernen zoo hoog geloofde passie, voorzoover deze met rede en zedenwet strijdig is — maar zulk een passie is altoos uitspatting, die verzwakt. Ons geloof integendeel regelt en matigt en brengt éénheid in ontwikkelen en streven. Het doodt de zonde en maakt de zinnelijkheid gezond, zoodat de ziel zich verheffen kan en vrij van aardsche boei, tevens verlicht door hemelsch licht, het geestelijke, het schoone overal in het stoffige aardsche leven ontmoet. Zalig de zuiveren van harte, want ze zullen God zien!

Ditzelfde ongeveer schreef ik reeds vroeger, en ik schrijf na wat de apologeten hebben bewezen, want de dwaling der modernen is de oude van Eva, die ook zich zelve alleen wilde zijn en onafhankelijk. De jongste Eva's-kinderen willen nu alles, wat een menscheziel niet meer zich zelve alleen doet zijn, maar onder den invloed van anderen brengt, rhetorica noemen.

En wijl ze natuurlijk in hun souvereinen hoogheidswaan geen God boven zich erkennen, voor wien alwat leeft buigen moet en knielen, daarom is voor hen een Christen, die gelooft en bidt, een rhetoricus — en kan hij, die als Christen leeft en denkt, niet natuurlijk schrijven of dichten, tenzij hij zich ontworstele aan al die bijbelsche en christelijke »figuren", welke als spoken om hem zweven en hem angstig gevangen houden.

We begrijpen daarom zeer goed, hoe ten onzent nog altoos een verklaarbare afschuw heerscht, een groote vreeze voor alles, wat naar moderne letterkunde zweemt. Men ziet achter al dat nieuwe... de oude dwaling. We begrijpen, hoe vele ouderen onder ons, inderdaad eerlijke litteratoren, maar nog eerlijker Christenen, zelfs bij den naam van *Nieuwe Gids* iets voelen stijgen naar hun hoofd, iets voelen prikkelen in hun vingers, dat hun de bedaardheid ontneemt en hun zelfs het gezonde letterkundig inzicht benevelt, zoodat zij al het goede met het kwade in ééne verfoeiing verwerpen. We begrijpen ook heel goed, hoe men meende wijs te doen met negeeren en zwijgen, opdat onze jeugd zulke goddeloosheden niet kennen zou.

We begrijpen 't — maar billijken volstrekt niet die vreeze! Volstrekt niet dat zwijgen! De jeugd leert toch kennen... Ach, bidden we, weest gij, die weet en kunt, haar gidsen!

Doch daarenboven, omdat de modernen, zooals blijken zal, hun goed letterkundig begrip — een toren, hoog en rank, — hebben vastgebouwd aan een heidenschen tempel — hun goddelooze levensleer — daarom behoeft die toren nog niet afgebroken te worden. Wie bevoegd meent te zijn, neemt bijl en moker en vergruizelt de afgodsbeelden, en werpt neer de muren van den onheiligen tempel — maar laat staan den toren ongedeerd, onverlet... plaatst er boven op ons stralend Roomsche kruis!

IX.

Een woord van Kloos sta hier voorop:

> »Dichters gevoelen het sterkste, ergo het bepaaldste, ergo het individueelste van allen, en wat bij de zich-niet-

uitende gevoelsmenschen een min of meer vage aandoening is — evenzoo is een niet onder woorden gebrachte gedachte onbestemder dan een juist uitgesprokene — werkt bij den dichter op de verbeelding en neemt vaste vormen aan, die dus bij de verschillende dichters ook verschillend moeten zijn. Ook de beelden, de uitdrukkingen dus, die een dichter gebruikt, moeten individueel, moeten zijne eigene uitdrukkingen en beelden zijn".

Dat »moeten" bewijst Alb. Verweij met de volgende redeneering:

»Ieder beeld is uiting van het gevoel van zijn dichter, en kan niet uiting zijn van iemand anders gevoel.

Bewijs daarvoor ligt geheel in de eenvoudige opmerking, dat zoo min als eenig ding in het heelal gelijk aan een ander ding zijn kan, even zoo min een gevoel, een toestand van dat ding, dat we mensch noemen, gelijk kan zijn aan een ander gevoel. Minder nog kan een beeld, dat een gevoel uitdrukt, geacht worden gelijk aan dat gevoel te wezen; het *is* dat gevoel. Overnemen van dat beeld zonder dat gevoel is dus iets onzinnigs en onmogelijks, is spelen met woorden, is retoriek".

Ziedaar reeds duidelijk gezegd: dichters zijn rhetorisch, als zij blijken beelden te gebruiken, die niet hun eigendom zijn, maar beelden van andere vroegere dichters, welke beelden nooit hun eigendom kunnen worden, wijl zij hetzelfde gevoel, dat die beelden schiep, nimmer kunnen terug-gevoelen. M. a. w. aan rhetorica maakt hij zich schuldig, die, onmachtig om voor zijn overigens noch zeer fijne noch zeer krachtige aandoeningen persoonlijke, juiste en treffende uitdrukkingen te vinden, aan andere, grootere dichters vergelijkingen en figuren ontleent zonder op te merken, dat al dit ontleende slechts onvolkomen met zijn eigen aandoeningen overeenstemt.

Tot deze laatste woorden heeft Pol de Mont mij den weg gewezen. Maar bij de volgende ga ik zonder hem, omdat

mijn gids niet verder wijst. En toch voor velen is meer duidelijke omschrijving noodig.

Beeldspraak is niet »iets stereotieps en essentiëels" maar »iets oogenblikkelijks en accidenteels". Als een dichter in sterke emotie is, ziet hij allerlei gelijkenissen, allerlei persoonsverbeeldingen, die bij de bepaalde stemming, waarin hij verkeert, behooren, »aan die bijzondere gevoelsschakeering passen".

Hij schrijft nu zijn verzen, en hun taal, hun beeldspraak, hun figuren zijn de echte kinderen van zijn eigen gevoel.

De groote dichters hebben alzoo gedaan, en van Homerus en de Grieksche zangers — van Virgilius en de Latijnsche Oden-dichters — van de Psalmisten der Joden en de christelijke Hymnen-dichters — van Dante en Tasso — van Vondel en zijn geniale tijdgenooten ten onzent — van al die echte, genadevolle dichters Gods is er een rijke erfenis nagelaten van overdrachtelijke spreekwijzen, als blijvende voorstellingen der individueele aandoeningen van deze fantasievolle naturen. »Maar een later geslacht van zangers, minder oorspronkelijk en met minder diepe emoties begon zijne eigen aandoeningen aan de zegswijze der anderen te verbinden, daar zij zelve niet *sterk* genoeg gevoelden om een taal voor *zich* te scheppen, zooals gene het hadden gedaan, en niet *fijn* genoeg, om te bespeuren, dat de individueele uitdrukkingen van anderen *ongeveer* slechts en niet volkomen hunne eigene stemming weêrgaven. Dit misbruik nam telkens meer toe, en men ging eindelijk de beeldspraak beschouwen niet als een subjectieve uiting van een in exaltatie verkeerende verbeelding, maar als een bestaanden taalschat, die ieder ten dienste stond; een materiaal, waarvan ieder mocht afnemen, om er mee te zeggen, wat hij te zeggen had; iets feitelijks, niet iets symbolisch. Ook nieuwe »dichterlijke uitdrukkingen" werden, buiten alle fantasie om, naar analogie van de reeds bestaande gemaakt".

Aldus de glasheldere W. Kloos, wiens woorden ik niet verbeteren kan, om duidelijker te maken, wat dichterlijke taal is en hoe ze geboren werd. Men begrijpt er uit, hoe dich-

terlijke taal gebruiken nog iets anders is dan bombast schrijven. Een bombastisch dichter kan ten slotte nog een echt dichter blijken, maar een rhetoricus, iemand, die zich aan dichterlijke taal bezondigt, verspeelt daardoor alleen zijn dichternaam. Bombasterij is het gebruik maken van valsche beelden; rhetorica het misbruik van beelden, die andere dichters toebehooren. Een bombastisch dichter is als de architect, die een Griekschen tempel bouwt maar in zijn nissen middeneeuwsche heiligen plaatst, terwijl daarentegen een rhetoricus wel beelden zal kiezen in passenden stijl, maar bij gebrek aan genoeg kapitaal of eigen talent, ze wegsteelt van andere tempels....

Nu kan men echter, door meerdere oorzaken, diefstal niet langer als onrechtvaardigheid beschouwen, en stelen en rooven zonder bewustzijn te hebben van kwaaddoen. Zelfs kan dat geweten zoo verstompt en verduisterd zijn, dat men meent braaf te handelen, als men steelt.

Zoo is het ook gebeurd bij de rhetorische poëten, hier en elders. Slecht ontwikkeld gevoel — leelijk voorbeeld van groot geroemde voorgangers — verkeerd geleide dichteropvoeding — booze gewoonte van voortdurend rhetorica voor natuur aan te zien — hebben het gevolg gehad, dat deze menschen overtuigd waren inderdaad eigen gevoel en eigen taal en eigen beelden te bezitten, terwijl ze toch roovers en plunderaars waren, zelfs van hun eigen vaders en broeders!

't Helpt echter niet: stelen blijft stelen! En daarom een rhetoricus kan schijnen zeer opgewonden, zeer geestdriftig, zeer hartstochtelijk te zijn, hij is het inderdaad toch niet — 't is alles maar opwinding zonder grond, geestdrift zonder liefde, hartstocht zonder diepte; neen! 't is alles maar namaak en verbeelding en inbeelding van hartstocht en geestdrift. Een rhetoricus kan wel zeer, zeer gevoelig gestemd zijn, maar het echte gevoel mist hij toch; wel meenen bezield te zijn, maar zijn ziel, als hij er eene heeft, slaapt toch. Een rhetoricus liegt zich zelven een stemming voor, die hij doorleeft noch doorvoelt: gelooft zich zelven in den hemel,

terwijl hij met handen en voeten op aarde rondkruipt: maakt zich zelven wijs, dat hij rijk is — een prins van edel bloed, een koning bij Gods gratie! — en hij is niets meer dan een arme burgerman, die koninkje speelt op het tooneel zijner vakvereeniging! . . . Hoe dwaas, als de toejuiching der burgerluidjes hem zóó in de war brengt, dat hij zijn klatergouden kroon aan gaat zien voor een echte!

X.

En zoo dwaas nu zijn, volgens de modernen, onze dichterscharen sinds Vondel en Hooft geweest en gebleven tot '80 toe, toen, na eeuwen van nacht, de zon der natuurlijkheid weer over Nederland is opgegaan! De dageraad brak door, toen *Julia* is verschenen! . . .

En in dien nacht een »visioen van poëtasters". In tafereelen.

Vóór gaan, als herauten der duisternis, Huygens met Dr. Donne aan zijn arm, en Antonides, door al de nimfen van het IJ omstuwd! Dan, met het vaandel vóórop, waar in steile banen het *Nil volentibus arduum* uit waait, komt heel de bende der stroom- en veld- en herdersdichters, omringd door al de goden en godinnen, saters en faunen, helden en muzen van oud en nieuw heidendom. — Volgen de met juffers vrijende dichterscharen uit Rotterdam, Walcheren, Kleef, N.- en Z.-Holland, Amsterdam en Noordwijk, alle levende en zwevende in Arcadische sferen, omgonsd door minnegodjes, die pijlen schieten, en vaderlandslievende schutsgeesten, die het aangename met het nuttige der conversatie voltooien. — Als derde tafereel daagt Arnoldus Hoogvliet, die dichtwebben zit af te weven en boekjes over held Abraham schrijft, statiglijk gevolgd door langgebaarde heldenzangers, allen wevende, allen schrijvende, allen arm in arm met Kruishelden en Boetgezanten. — Dan treedt voorbij — somber tooneel! — juffrouw Lucretia van Merken, de »tiende muze" — natuurlijk met de negen andere er bij — en al de tegenspoeden dezer wereld . . . schreiende, maar berustende, maar nut brengende, rond haar! Een andere juffrouw echter — een jonkvrouwe nog al — zorgt

voor afwisseling — en een nieuw tafereel vertoont nichtje Woordenrijk, en neef Graaglust en jonker Elegant bij mevrouw Langestijl te gast!

Zoo gaan de gezichten voorbij, als opeens in allesoverschijnenden glorieglans de held van heel den zegetocht der rhetoristen, Bilderdijk, nadert — de grootste — de geniaalste aller rhetorici! Hij zetelt op zijn zegekar, getrokken door Oranjeklanten en Patriotten, omjubeld door heel het voorgeslacht van Mythologie en Historie, gevolgd in dwaze dronkenschap door eindelooze stoeten van dichterscharen, zingend van land en volk, van vorst en land, van huis en kind, van vrouw en huis! Gevolgd door al onze groote dichters dezer eeuw: door Tollens met zijn *Jan van Schaffelaar* en zijn *Blondine en Lenardo*; door Ten Kate met zijn roosjes en zijn cantaten; door Beets met zijne vrouw en zijn kinderen. En als waardig slot der nachtgezichten loopt de »polichinel onzer poëzie" achter den stoet kunstjes te verkoopen en laat de nimmer verbaasde menigte zien, hoe het heelal zich kan afzonderen tot peinzen, en hoe de stilte ergens kan binnenkomen!...

Nu zijn »de geesten van de nacht voorbij" — de akelige gezichten verdwenen — de dageraad komt:

»Gij, berken, buigt uw ranke loovertrossen!
Strooit, rozen, op het zand èn sneeuw èn blad!
Gij, zwaatlende olmen, nijgt u naar het pad,
En kust den dauw van sidderende mossen!

En, snelgewiekte liederen der bosschen,
Stemt aan èn zang èn lof! En, klimveil, dat
Den slanken, diepbeminden beuk omvat,
Druk hechter aan de twijgen u, de rossen!

Voorzegger, die uzelven roept, o kom,
En roep uw koekkoek, duizend blijde keeren,
En fladder aan, vergulde vlinderdrom...."

Waarlijk zoo moet ze begroet! Want ze is de wonderblije zon, eeuwen niet aanschouwd!

»Heerlijk is de dag in het Oosten opgeblonken,
't Jeugdige licht overal
Zacht in breed-goudene vouwen neergezonken
Breidt zich in fonkelenden val".

Zulke lofzangen zijn opgegaan in jong Holland, toen in '80 telkens breeder opensprongen de bloesems der echte poëzie, onder de vruchtbare tinteling van het nieuw-gerezen licht. Inderdaad geurende, ongeschonden, wijdontloken bloesems waren ze, die straks zich zetten tot rijpe, sappige vruchten, voedsel en verkwikking voor ieder, die poëzie lief had....

O! heerlijke Iris!

»... geboren uit zonnegloren
En een zucht van de ziedende zee,
Die omhoog is gestegen, op wieken van regen,
Gezwollen van wanhoop en wee:
Mijn gewaad is doorweven met parels, die beven,
Als dauw aan de roos, die ontlook,
Wen de dagbruid zich baadt en voor 't schuchter gelaat
Een waaier van vlammen ontplook...."

O heerlijke Iris! regenboog, gerezen tot teeken des verbonds, dat nimmermeer in Holland de zondvloeden van dichterlijke taal al de poëzie zouden doen sterven.... Waarlijk Jacques Perk, die haar verrijzen deed, is de Noë geweest, vader van het nieuwe geslacht, dat onze landen weer bevolken zou met uitverkorene dichters!...

Ze zijn er — ze komen! Komen uit het Noorden, uit het Zuiden, komen uit alle rangen en kringen! Ze vinden gehoor, en ze werken bekeeringen, zelfs bij oude verstokte zondaars. Mr. J. N. v. Hall brandt kaarsjes voor hun heiligenbeelden, bouwt zelf een kapelletje te hunner eer, en haalt in den

ouden afgodentempel — *De Gids* — de moderne priesters toejuichende binnen. Zelfs Boutens vindt er een predikstoel! . . .

Geen wonder ook! Ze zijn onwederstaanbaar, onze dichters! Hun rijkdom is die van koningen, en hun schoonheid is de onsterfelijke!

Welke dichters! Kloos, de rijklevende, grijpend waar hij wil, altoos grijpende goud, waarvan zijn forsche hand de beelden formeert, fijn en scherp, kloek en groot, altoos van goud, dat tinteleert op en neer in de zon! Was sinds Hooft en Vondel wel ooit een lied gezongen als dit:

»Nauw zichtbaar wiegen op een lichten zucht
De witte bloesems in dè scheemring — ziet,
Hoe langs mijn venster nog, met ras gerucht,
Een enkele, al te late vogel vliedt.

En ver, daar ginds, die zacht-gekleurde lucht
Als perlemoer, waar ied're tint vervliet
In teêrheid.... Rust — o, wonder-vreemd genucht!
Want alles is bij dag zóó innig niet.

Alle geluid, dat nog van verre sprak,
Verstierf — de wind, de wolken, alles gaat
Al zacht en zachter — alles wordt zoo stil . . .

En ik weet niet, hoe thans dit hart, zoo zwak,
Dat al zóó moê is, altijd luider slaat,
Altijd maar luider, en niet rusten wil".

En dan naast Kloos de souvereine koningin in ons schoonheidsrijk, die gebiedt over land en zee, over al, wat er leeft en er rust; die oproept tot haar dienst het gansch heelal, dat nederig en blij op één wenk gehoorzaamt — Hélène Lapidoth Swarth. O! haar verzenpaleizen zijn beeldengalerijen vol witmarmeren monumenten van onsterfelijkheid. Schande, dat men hier moet aanhalen om te overtuigen:

»Mijn Haat.

Ik ben met mijn Haat door het leven gegaan,
Een mantel van purper had zij aan
En, onder dien mantel, een kleed van rouw,
Als het sleepend gewaad van een weduwvrouw;
En een kroon van robijn op haar lokken blond,
En een bitteren lach om haar trotschen mond,
En een levende slang om haar middel heen,
Als een goudgroene gordel van edelsteen.
Zij droeg in de rechter een zwarten staf,
Daar sloeg zij de zomersche bloemen meê af,
Die lieflijk ontloken, langs heg en vliet,
En die zij mij nimmer toch plukken liet.
Zij droeg aan haar boezem een passiebloem;
Dat die bloem niet verwelkte, dat was haar roem.
En als ik haar smeekte om een koelen dronk,
Dan was 't of daar vuur in haar oogen blonk,
En zij bood mij vol alsem, die nòg mij brandt,
Den albasten kelk van haar holle hand.
Maar toen ik daar stond bij mijn lievekens graf,
Daar knopte en daar bloeide haar zwarte staf,
Tot hij rozen droeg als een rozelaar,
Veel blanke en veel roode, bij elkaar.
Zij slingerde van zich de gordelslang,
En tranen besproeiden haar bleeke wang.
Ik kuste haar handen, en hemelsch licht
Kwam over haar vorstelijk aangezicht.
»— En zijt gij niet langer mijn trouwe Haat,
O gij, die uw tranen zoo vloeien laat?"
Toen sprak zij: — »En hebt ge dat nooit verstaan?
Gij zijt met uw Liefde door 't leven gegaan".

En dan, wijl allen niet kunnen genoemd, Herman Gorter, de meest gebenedijde zanger, van wien gezegd is: »Ieder woord, dat zijn mond ontvalt, is een bloem of diamant". Gorter, de meest individueele onzer dichters, die de rhetori-

sche critici niet begrijpen, noch begrijpen zullen — nooit God dank! — »maar voor wien ieder onzer beschaafde landgenooten, van den hoogste tot den laagste, den hoed zou moeten afnemen, als maar even zijn onsterfelijke naam wordt genoemd!" Gorter, wiens *Mei* het onovertroffen bewijs geeft, hoe onze beeldspraak zich heeft verjòngd en nu als adelaar klaar en frank staren mag in volle zon:

»De zon. De wereld is goud en geel
en alle zonnestralen komen heel
de stille lucht door als engelen. . ."

Waarlijk met deze drie grooten kunnen de modernen tevreden zijn! Maar in twaalf jaren zijn er meer dan twaalf grooten! Albert Verwey met zijn *Persephone*. Fred. v. Eeden, o. a. met zijn wonderbaar *Voor de liefste*, waarin die nimmer vergeten regels:

»Zij 't menschenlot al ongewis,
'k heb haar, die hier bezongen is,
die mij nooit zal begeven,
een kerk van blank albast gewijd,
een wonder van standvastigheid
in 't onstandvastig leven".

Henriëtte van der Schalk en vele anderen [1]). En ten slotte,

---

[1]) Ik noem hier nog in het bijzonder G. C. van 't Hoog, die met het volgende sonnet, dat ik van zuivere en eigen-gevoelde en geziene beeldspraak een treffend voorbeeld vind, zeker wel een plaats onder de eersten inneemt:

»Avond

Het groote, sterke leger van den dag
Marcheerde weg, hoogheffend roode vanen,
Die ik als vlammen aan de kimmen zag,
Ontplooiend wijd haar breede en lange banen.

Nog echoode over zee de hoevenslag
Van Phoibos' ros, met wapprend gouden manen,

als men die dichters tellen kon, die komen en groeien aldoor — ten slotte Boutens, wiens *Mijn Bleeke Denken* wel het schitterendst blijken doet, hoe onze beeldspraak, ontworsteld aan allerlei boeien, vrij, als echt kind van God, de nieuwe eeuw binnentreedt.

XI.

Wie nu meenen zou, dat ondergeteekende heel en al instemt met de dithyrambe, hierboven gezongen, is toch eenigszins in dwaling. Ik ben het volstrekt niet overal eens met de waardeering, waarmee de modernen hun eigen dichters loven. Ik vind al het nieuwe niet mooi, evenmin als ik al het oude leelijk noem. Reeds heb ik in mijn *Intermezzo* de minachting afgewezen, die Dr. Schaepman rangschikt onder de *dii minores*, welke blaasbalg en ketelgeraas noodig hebben tot instandhouding hunner majesteit. Neen, niet alle dichters na Vondel zijn rhetorici, en vooral niet alle na Bilderdijk. En zelfs Bilderdijk, al min ik die »Oude met zijn stroef geplooide trekken" niet — al vindt niet in hem, den Meester,

»bij 't smachten van den boezem,
Mijn oog de reine taal, die 't voor zijn zielstrek zocht", —

al is me van de honderden lierzangen, die hij neerschreef van den morgen tot den avond — 50 jaren lang — bijna geen enkele geheel genietbaar, wijl het menigvuldig gewemel van sterren en zonnen, het aanhoudend geklink van harpen

---

En 't vèr verwijderd zingen en gelach
Van al de krijgsliên, die er nà hem kwamen.

En als de leste helmenglans verglom,
En ook de laatste roode vaan wegzwierde,
Was de aarde als een verlaten vest; — rondom

De huizen en 't geboomt', dat dun opslierde
Bij hoogen muur en wal van horizon —
Maar 't Leven wèg: — klein dorp, dat sabbath vierde".

en cithers, het voortdurend getril van boezem en polsen, een soort van geestesopwinding bewijzen, die niet de waarachtige bezieling blijkt, kind van het echte gevoel — Bilderdijk is en blijft toch de dichter van den *Ondergang der eerste wareld*, en dit onvoltooide epos zal voor hem de geleibrief blijven, die hem ten allen tijde de poort der onsterfelijkheid open zal houden.

Wij zijn ook volstrekt niet overtuigd, dat na '80 het mooie weêr in onze lettergaarde is verzekerd en dat al de buien en wolken van rhetorica voor goed zijn verdreven. Rhetorica schijnt te moeten blijven de vloek op onze Nederlandsche letterkunde. Daar is alweer een moderne rhetorica gekomen: een nabauwen en nagalmen van beelden en woorden, ontleend aan nieuwere dichters. Alb. Verwey heeft haar het eerst ontdekt, en wilde haar in de geboorte verstikken; maar onkruid vergaat nimmer. O het groeit en tiert zoo welig in onze moderne tijdschriften. Lees de versjes van *Nederland* en *Elzevier's Maandschrift*, en bewonder, als het u lust, hoe de nieuwerwetsche molen telkens dezelfde beelden, woorden en motieven voor uw oogen draait. Ja onsterfelijk blijkt toch de liefde, het heimwee, de weemoed en de smart; en nimmer ontwaakt men uit het zalig gedroom; en nimmer is men uitgedacht en gepraat over het levensraadsel en des levens stervensweê....

O, we raken nog lang niet aan wal, en nog altoos blijven we dobberen op de zee der gemeenplaatsen. En de nieuwe, jonge critici zijn al even verblind als de oude voor '80; ze loven poëzie, wat toch rechte en echte rhetorica is. Heeft de laatste bundel van Jonkvrouwe Reijneke van Stuwe niet toejuiching gevonden zelfs in *De Gids*, zelfs van Frits Lapidoth, en is toch deze dichteres niets anders dan nagalmster van haar echtgenoot Willem Kloos. O, we vinden dat zeer mooi van haar, dat zij als rechtschapen gemalin éénheid in leven en werken zoekt met haar wettigen man, maar der poëzie is het nadeel en schade!

We hopen dus onpartijdig te zijn, en scheidende personen van zaken, houden we toch vast de theorie der modernen:

rhetorica is uit den booze, dichterlijke taal is dwaas en slecht. Wie niet gevoelt, diep en innig, kan geen dichter zijn en maakt het zich nimmer door na te galmen wat anderen vóór hem hebben gevoeld en gezegd. En wie spreekt zonder zelf te voelen wat hij zegt, praat laf en lauw, en komt éér zekeren hinderlijk schreeuwenden vogel nabij dan een redelijk mensch. En zulk één mag desnoods praten aan koffietafel en op theevisite, heel aangenaam en gezellig, mag als schitterend causeur al de diners opluisteren met zijn als champagne schuimende welsprekendheid, mag zelfs verzen maken voor bruiloft en verjaardag — verzen desnoods, die men zingt bij broederschapsfeesten en op congregatiekoren — maar hij mag nooit zijn voeten zetten in den heiligen tempel der poëzie, tenzij hij als heiligschenner uitgeworpen wil worden en als Heliodorus door de wachtengelen gegeeseld....

Voor '80 heeft men dit alles over het algemeen niet begrepen, niet dóórvoeld. Dat enkele dichters, als Alb. Thijm en vooral Potgieter, trots al de rhetorica-dronkenschap hunner tijdgenooten bijna geheel-onthouders bleven, bewijst wel, hoe groote geesten en dichters ze waren. Doch indien ze eens na '80 jong waren geweest! Nu klinkt hun lied, als dat van één zuiver altstemmetje, zacht en zwak, door een tiental schreeuwerige sopraanstemmen heen!

Na '80 is het goede beginsel van natuur en waarheid in onze litteraire kunst algemeen doorgedrongen. In het gansche koor! Dat men hier en daar nog valsch zingt, ligt niet aan de muziek, veeleer aan den dirigent. Deze is *De Nieuwe Gids* geweest, die wel knap maar niet handig was; wel geestdriftig maar nooit bezadigd; wel edel beginnend maar spoedig narrig ongeduldig, die door driftige onvoorzichtigheid de muziek deed mislukken en door dwaze grillen de zangers tot hansworsten verlaagde.

Daarenboven wie voor waarheid en natuurlijkheid strijden wil in de kunst, moet eerst en vooral in eigen leven de waarheid en de edele natuur liefhebben. En de zoogenaamde artisten van *De Nieuwe Gids* zijn vaak menschen gebleken zonder adel en zonder vertrouwen: zwakkelingen, die de

waarheid hebben verloochend: kinderen, die met het leven hebben gespeeld! Men leze de onthullingen van Mr. Borel, en hoe deze ontnuchterd werd, toen hij den dichter, die steeg »van Mensch tot God", jenevergrogjes zag drinken....

Ons moet kunst en leven één zijn! Zoo nemen we St. Joris, den heiligen ridder, die den draak verwon, tot patroon in leven en kunst en tot onze leuze het onsterfelijk woord der H. Schrift:

Veritas ipsa liberabit vos! [1])

A. M. J. I. BINNEWIERTZ, Pr.

---

[1]) Een onlangs verschenen plaat van Th. Molkenboer.

PHILIPS WILLEM VAN ORANJE.

EERSTE VERBLIJF IN DE NEDERLANDEN NA DE BALLINGSCHAP. GROOTE REIS.

Indien inderdaad Philips Willem van Oranje bij het herwinnen zijner vrijheid en bij den terugkeer in het vaderland zich gevleid heeft met het blijde vooruitzicht, dat er nu, na zooveel jaren van smartelijk uitzien, een einde was gekomen aan de geheel lijdelijke rol, welke hij tot dusver te vervullen had gehad, moet de harde werkelijkheid hem weldra deze schoone illusie ontroofd hebben. Dit is juist het tragische in de levensgeschiedenis van den man, wiens lotgevallen wij wenschen te schetsen: terwijl zijn aard en zijn geboorte hem schenen te bestemmen voor groote daden, terwijl hij zelf er naar hunkerde een werkzaam aandeel te nemen in den strijd, die hem van alle zijden omgaf, dwong hem een hoog en edel plichtbesef tot werkloosheid. Het zwaard voeren tegen zijn wettigen Vorst en tegen de zaak der Kerk, welke hij met volle overtuiging aanhing, verbood hem zijn geweten. Van den anderen kant wilde hij niet optreden als vijand tegen zijn eigen geslacht, dat hem dierbaar was, noch ook van het vaderland, dat hij steeds was getrouw gebleven. Vergeven kon hij het leed, hem zelven gedurende de grootste en beste helft van het leven aangedaan — de vriendschap, die hij bij zoovelen tot op de trappen van den troon in Spanje gevonden had, maakte hem dit tot zekere hoogte gemakkelijk — doch nimmer kon hij zich in dienst stellen van de macht, die de hand van den sluipmoordenaar gewapend had tegen zijn vader.... Eén zaak heeft bij hem steeds op den voorgrond gestaan: nooit zou hij worden *een verrader*. Men mocht zwaar tegen hem misdaan hebben, men mocht hem grieven

door onverdiend wantrouwen, *eerlijk man* blijven wilde hij jegens allen en is hij gebleven ten einde toe.

Een gedenkpenning, kort na zijn terugkeer in het vaderland, waarschijnlijk op last van hem zelven, te Brussel geslagen — het was in de XVI^de^ en XVII^de^ eeuw niet ongewoon, dat aanzienlijke personen penningen met hun beeltenis lieten slaan, om die aan hun vrienden uit te deelen — geeft van zijn houding en gevoelens als het ware een plastische voorstelling. De hoogst zeldzame penning — zij wordt zelfs in het koninklijk penningkabinet te 's Gravenhage niet aangetroffen — vindt men afgebeeld in het groote werk van Van Loon [1]), die daarvan volgende beschrijving geeft: op de voorzijde het geharnast borstbeeld van Phs. W. met omschrift PHILIPPUS GUILIELMUS DEI GRATIA PRINCEPS AURAICAE COMES NASSAUIAE. Op de keerzijde ziet men een schip met opgewonden zeilen, dat, ondanks het sterk blazen van twee stormwinden, in het midden van een beroerde zee op twee ankers gerust blijft liggen, terwijl de slang van voorzichtigheid om den grooten mast is geslingerd, en op de mars een kraanvogel met een steen in den bek (*zie noot*) op wacht staat onder deze spreuk: »SUSTINEBO: ik zal 't uitharden" [2]).

Enkele maanden na den terugkeer in het vaderland scheen het, alsof Philips Willem werkelijk een zijner vurigste verlan-

---

[1]) Van Loon, *Nederlandsche Historiepenningen*, I, 472. Een exemplaar van deze penning in koper is te zien geweest op de »Tentoonstelling van voorwerpen betrekking hebbende op het vorstelijk stamhuis Oranje-Nassau" in de gothische zaal te 's Gravenhage in Augustus en September 1880. Zij was ingezonden door den heer M. L. A. Bakhuijzen te 's Gravenhage. De beschrijving in den catalogus (No. 2869) vermeldt de penning als varieteit, wijl »de valk [alias kraanvogel] op de keerzijde een *oog*, geen *steen* in den bek houdt". Nu is mij bij onderzoek in het Kon. Penningkabinet gebleken, dat ook op de beide dáár aanwezige exemplaren der penning van 1605 (waarover nader), welke Van Loon onbekend is gebleven, de vogel geen steen in den bek houdt, maar een wolkachtige massa, waarin heel duidelijk een menschenoog is afgebeeld (de waakzaamheid voorstellende?). Het zal dus geen gewaagde veronderstelling zijn aan te nemen, dat Van Loon zich bij de beschrijving vergist heeft en dat de penning op de tentoonstelling van 1880 inderdaad geen afwijkende voorstelling vertoonde.

[2]) Zou men hier niet *Sustinebo* door *Je maintiendrai* mogen vertalen?

gens zou vervuld zien, namelijk zijn dorst naar krijgsroem te kunnen bevredigen, zonder te rechter- of linkerzijde aan heiligen plicht te kort te schieten.

Spanje bevond zich in oorlog met Frankrijk, en Albertus van Oostenrijk had besloten tot een inval in de noordelijke provinciën van den vijand. Nu kon Philips Willem toonen, dat het geen lafheid of onbekwaamheid was, die hem in Nederland van het strijdgewoel verwijderd hield.

Aan de zijde van Albertus zou hij den veldtocht medemaken en verkreeg tevens, als onderscheiding aan zijn rang verschuldigd, het eerecommando over een afdeeling cavalerie.

Met 15.000 man voetvolk en 3000 ruiters trok men in het het voorjaar van 1596 het vijandelijke land binnen en bevond zich weldra voor de wallen van Calais, hetwelk van verschillende zijden werd ingesloten. Het was vooral bij dit beleg, dat Philips Willem doorslaande blijken gaf van persoonlijken moed en onverschrokkenheid. Men vindt de geschiedenis van dit beleg uitvoerig beschreven o.a. bij Van Meteren. Oostelijk van de haven, verhaalt deze, hadden de belegerden een ravelijn aangelegd, hetwelk door den Kardinaal [Albertus] den 15^{en} April 1596 stormenderhand werd genomen, hetgeen hem op groot verlies aan menschenlevens te staan kwam. Een hevige kanonade ging den aanval vooraf; de Franschen beantwoordden ten krachtigste het vuur van den aanvaller en trachtten diens stukken te demonteeren. Het gebeurde nu, dat een kanonskogel, van fransche zijde afgeschoten, de hoofden verbrijzelde van drie adellijke Spanjaarden, welke zich zóózeer in de onmiddellijke nabijheid van Philips Willem bevonden, dat diens gelaat en kleederen met bloed en hersenen bespat werden. Toen men den Prins daarop aanspoorde, de gevaarvolle plaats te verlaten, gaf hij het hooghartige antwoord: »*qu'il était de trop bonne Maison pour craindre la mort*" [1]). Eerst de stad, eenige dagen later, na

---

1) Hetzelfde voorval en dezelfde woorden vindt men, behalve bij Van Meteren, bij De la Pise, p. 615, die zegt in 1615 het verhaal uit den mond van den Prins zelven te hebben opgeteekend.

bloedige bestorming, ook het kasteel, werden door de Spanjaarden genomen.

Zooals wij aanstonds zien zullen, bleef Philips Willem niet onafgebroken bij het leger; echter was hij in September van het volgende jaar weder tegenwoordig bij den tocht, door Albertus aan het hoofd van een groote macht ondernomen tot ontzet van Amiens, hetwelk door de Spanjaarden bij verrassing was genomen en daarop door de Franschen onder aanvoering van Koning Hendrik IV zelven was ingesloten. De vijandelijke legers naderden elkander tot op zeer korten afstand en een groote veldslag scheen onvermijdelijk. »Le prince — zegt De la Pise — se mit à la teste d'un escadron d'infanterie *(sic!)*, mit pied à terre, ayant à son costé le Duc d'Aumale, mais les géneraux des deux armées contents de s'entresaluer du canon et l'impossibilité de jetter du secours dedans obligèrent le cardinal à la retraite" [1]). Amiens moest zich korten tijd na deze mislukte poging tot ontzet overgeven.

De vrede van Vervins maakte het volgende jaar een einde aan den oorlog, welke de laatste maanden door Spanje met slapheid gevoerd was.

Die vrede maakte tevens voor goed een einde aan het kortstondige krijgsmansleven van Philips Willem. Nooit heeft deze meer werkzaam deel genomen aan eenigen oorlog of aan eenig krijgsbedrijf. Dat hij persoonlijken moed en koelbloedigheid bezat, in hooge mate zelfs, had hij getoond. Of bij hem ook de hoedanigheden van een goed aanvoerder en althans *iets* van de veldheerstalenten van zijn geslacht werden aangetroffen, is een vraag, die wij onbeantwoord moeten laten. Gelegenheid, om te toonen wat hij onder dat opzicht waard was, is hem nimmer gegund, terwijl de studie der eigenlijke krijgswetenschappen geen of slechts een zeer ondergeschikt deel had uitgemaakt van zijn opvoeding. Dat hem in deze eerste en eenige campagne geen commando van meer beteekenis werd toevertrouwd, is om die reden begrijpelijk.

Hoe groot belang hij intusschen stelde in krijgszaken, vooral

---

[1]) L. c. p. 559.

in zoodanige, waaraan leden van zijn geslacht een werkzaam deel namen, bewijst een merkwaardig boekdeel, uit zijne bibliotheek afkomstig, hetwelk de plannen bevat van gevechten en belegeringen door de legers van Maurits en Frederik Hendrik. Het werk is getiteld: *Les changemens notables tant ès assiègement des chatteaux forts et villes qu'escarmouches et batailles ardues depuis 1588 jusques à 1604.* Het bevat voor-eerst de verzameling van de door Floris Balthasar gegraveerde platen, die ook voorkomen in den later verschenen *Nassauschen Laurencrans* (Leiden, 1610), doch bovendien verscheiden pen-teekeningen van kampementen. De opdracht van Floris Balthasar, doch vooral de bijgevoegde penteekeningen wettigen het vermoeden, dat de verzameling speciaal voor Phs. W. werd aangelegd. De opdracht is gedateerd 29 Nov. 1608 [1]).

Als van zelf worden wij door dit boekdeel, hetwelk getuigt van zijn belangstelling voor de groote daden van zijn broeders en verdere verwanten, gebracht tot de mededeeling van een en ander omtrent zijn ontmoeting met familieleden.

Wel het eerste en zeer natuurlijke verlangen van Philips Willem na zijn terugkeer zal geweest zijn, zijn eenige zuster Maria te zien, aan welke hij, behalve door de banden des bloeds, nog door vele gelukkige herinneringen uit zijn kinder-jaren verbonden was. Daar Philips Willem het grondgebied der Republiek niet betreden mocht en Maria hem niet op vijandelijk terrein kon bezoeken, had de zaak hare moeilijk-heden. Besloten werd, dat de samenkomst op Kleefsch grondgebied zou plaats hebben. Driemaal werd een dag vastgesteld; doch eerst de derde maal mocht het plan door-gaan en zagen broeder en zuster na een scheiding van bijna dertig jaren elkander weder. Dit geschiedde in October 1596 te Emmerik. Maria, vinden wij uitdrukkelijk vermeld, was ditmaal van haar kasteel te Buren afgereisd, zonder de toe-stemming, hetzij van haar gemaal, hetzij van haar broeder Maurits, te hebben ingewonnen; hoogst waarschijnlijk wijl zij

---

1) *Catalogus van de Oranje-Nassau-Boekerij en de Oranje-Penningen in de Kon. Bibl. en in het Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage*, 1898, No. 57.

vorige malen bij dezen tegenstand ondervonden had. Het wederzien was zeer hartelijk. Bor zegt, dat »beider harten zoo waren besloten, dat geen van beiden langen tijd een woord kon uitbrengen". Verscheiden dagen werden te zamen in vertrouwelijke gesprekken, ten deele ook in luisterrijke feesten met vroolijk gezelschap doorgebracht. Er viel natuurlijk tusschen broeder en zuster heel wat te bepraten, niet alleen wat het verledene betrof, maar ook wat aanging zekere actueele quaestiën, die voor Philips Willem van groot belang waren. Zij betroffen de vaderlijke en moederlijke nalatenschap en hetgeen met het beheer dier goederen in verband stond.

In het geheele volgende leven van den Prins zullen deze erfenis-quaestiën een zóó groote rol spelen, dat een korte uiteenzetting hier noodzakelijk schijnt.

Toen de jonge Graaf van Buren naar Spanje werd overgevoerd, was hij reeds, gelijk vroeger vermeld werd, in het bezit van zeer aanzienlijke goederen, welke zijn moeders erfdeel uitmaakten. Voor zoover die goederen gelegen waren in deelen des lands, waarover zich het gezag uitstrekte van den wettigen Vorst, kwamen zij onder administratie van de koninklijke thesaurie, aan het hoofd waarvan voor Nederland was gesteld de Heer van Barlaimont [1]). In de provinciën, welke zich hadden afgescheurd, werd over 's jongelings goederen het beheer gevoerd door den vader, als den natuurlijken voogd. Bij den dood van dezen laatste verviel ook verreweg het grootste gedeelte van diens goederen, krachtens het eerstgeboorterecht, aan Philips Willem, die ook daardoor veel

---

1) In verschillende stukken van dien tijd wordt de Heer Van Barlaimont o. m. betiteld als »hooft van de finantie ons Heeren des Coninx, momboir van Heer Philips Willem, Grafe van Bueren ende Leerdam". Zie o. a. in *De Navorscher* (jaarg. 1897): *Extracten uijt zeker groot manuscript registes enz., berustende onder den secretaris Hanecops.* Men leest daarin o. a., dat op ultimo October 1570 door den Heer Van Barlaimont »na resignatie van Goosen van Varick" is gecommitteerd Robert van Linden als »drossaert en stadthouder van de leenen der graefl. stadt en lande van Bueren, ook casteleyn en bewaerder van de sloote ende forteresse". In hetzelfde handschrift vindt men later vermeld, dat Prins Willem »als vader en momboir en hebbende de garde noble van sijnen soon Philips, heeft gedisponeert van sijnen soons goeden".

rijker was dan een van zijn halfbroeders of zusters. Een poos lang schijnt de Zwijger het voornemen te hebben gehad, met miskenning der rechten van den oudsten zoon, zijn tweeden zoon Maurits tot eersten erfgenaam te maken, bepaaldelijk wat aangaat het prinsdom Oranje. Hij is echter vóór zijn dood van dit plan teruggekomen, zoodat Philips Willem in het testament van zijn vader zijne wettige aanspraken op de erfopvolging in het prinsdom, alsook op alle verdere hem toekomende goederen erkend zag, behalve op die in Luxemburg (het graafschap Vianden met de heerlijkheden St. Fit en Daasberg), welke de Zwijger, hoewel hij ze slechts als *fidei commis* bezat, bij het aangaan van zijn tweede huwelijk te kwader ure contractueel had vermaakt aan den oudsten zoon, welke uit dat huwelijk zou geboren worden. Het spreekt vanzelf, dat uit deze onwettige handeling naderhand groote moeilijkheden moesten voortspruiten, en dat zij, zonder de vredelievende gezindheid van Philips Willem, een zeer gereede oorzaak had kunnen worden van twist tusschen hem en zijn broeders [1]).

Er was nog meer. Terwijl na den dood van den Zwijger, ingevolge diens testament, Maurits algemeen erkend was als tijdelijk regent van het prinsdom Oranje, had Maria, die men

---

1) De bepalingen van het testament van den Zwijger, voorzoover die het prinsdom Oranje betreffen, vinden wij medegedeeld in den hoogst merkwaardigen brief, waarin Maria haar oom Jan van Nassau van den op haar vader gepleegden moord in kennis stelt. Aan het slot van dien brief leest men:

»Wolgeboren frundlicher hertzlicher Her Vatter. Nachdem ich schon meinen briff aan E. L. hat zugemacht, so kan ich E. L. nicht verhalten, wij das hochgedachter meines Heren Vatteren zat mir eyn act gewissen haben, dorin me Her verclart haben, das mein Bruder Philips Wilhelm Grave zu Beuren das Fuerstenthum Uranien bevorab haben sollen: diweil er aber so lang in Hispanien angehalte wurde und dieselbige nicht administreren solte mögen, hat me Herr begert undt bevolen, das mein Bruder Graff Moritz ermeltes Fuerstenthums so lange regiren solte, bis das wolermelter mein Bruder, den Graf von Beuren, widerom in freyheit gestelt undt hiher wider ankommen wehre, undt das er nicht schuldig sein solle seiner administration oder regirong eynige reckenong zu geben.

E. L. gehorsame dochter altzeit

27 Juli Ao. 1584. MARIA".

uit alles als een kloeke vrouw leert kennen, in hare qualiteit van naaste bloedverwante het beheer op zich genomen van alle goederen van haar broeder, die op Staatsch grondgebied gelegen waren. Nadat zij die goederen reeds eenigen tijd had geadministreerd, werd hiertegen opgekomen door Maurits. Deze wilde haar het beheer laten over de goederen, welke van de zijde der Egmonds afkomstig waren, doch maakte voor zich-zelven aanspraak op het beheer der goederen in Brabant. Niettegenstaande het verweer van Maria, die niet zonder grond aanvoerde, dat de leengoederen in Brabant onverdeeld goed waren van haar en haar broeder gezamenlijk, vonden de Staten goed, bij resolutie van 10 April 1591, de administratie der goederen onder Breda en Steenbergen op te dragen aan Maurits. Hierin werd door Maria niet berust: zij dagvaarde Maurits, zoodra hij het beheer aanvaard had, voor den Hoogen Raad van Holland en wendde zich, toen dat college, wijl de goederen in Brabant gelegen waren, zich incompetent verklaarde, tot de Staten-Generaal zelven, met verzoek hun besluit in te trekken, daarbij belovende alle zaken, welke de defensie of de regeering raakten, te zullen overlaten aan Maurits. Echter te vergeefs. De verhouding tot Maurits werd er niet beter op, toen Maria den 7^{en} Februari 1595 op meer dan veertigjarigen leeftijd met Maurits persoonlijken antagonist, den Graaf van Hohenlo, in het huwelijk trad en door de gemeenschappelijke erfgenamen een curator werd aangesteld over al de goederen, door Willem den Zwijger nagelaten, voorzoover zij binnen het grondgebied der republiek gelegen waren en niet behoorden tot die, van welke het beheer door de Staten-Generaal aan Maurits was opgedragen.

Zóó stonden de zaken tijdens de samenkomst te Emmerik. Maria had met haar gemaal kort na haar huwelijk het voorvaderlijke kasteel te Buren betrokken en bleef zich verongelijkt achten. Bij hare grieven tegen Maurits voegden zich die van haar gemaal, die zijnerzijds alle reden had, om den veel jongeren zwager weinig vriendschappelijke gezindheid toe te dragen. Hij, van Hohenlo, had tijdens het leven van den

Zwijger den titel gevoerd van diens Luitenant over Holland en West-Friesland. Toen hij nu na den dood van den vader op grond van dezen titel tegenover den zoon een eenigszins hoogen toon wilde aanslaan, moest hij van den achtienjarigen Maurits het bescheid vernemen, dat hij geen Luitenant noodig had en dat met den dood van zijn vader ook de betrekking vervallen was. Ook later, nog nadat zij door zwagerschap verbonden waren, bleef de jonge Stadhouder Hohenlo zeer uit de hoogte en vaak met onverholen minachting behandelen [1]).

Men mag dus aannemen, dat Philips Willem van zijn zuster heel wat over Maurits te hooren heeft gekregen. De laatste, die dit zal begrepen hebben en daarom ook de samenkomst zoo lang mogelijk zal hebben tegengehouden, zond, in overleg met de Staten, den raadsheer Hessels naar Emmerik, met doel om Phs. W. tegen eenzijdige voorstellingen zijner zuster te wapenen en vervolgens om hem mededeeling te doen omtrent de gevoerde administratie zijner goederen. Hugo de Groot, die, zoodra Maurits en andere Oranje's in het spel komen, steeds gelooft aan de zwartste bedoelingen, stelt het in zijn *Historiën* zóó voor, alsof Maria en Hessels tegenover elkander opboden, om zich schoon te wasschen met betrekking tot het gevoerde beheer. Hiervan echter blijkt niets. Wel werden door Maria aan haar broeder rijke geschenken gedaan en werd door haar de vergunning verzocht en verkregen om uit het slot te Buren eenige kostbare tapijten en andere meubelen naar de prinselijke woning te Brussel te laten overbrengen [2]).

Van den raadsheer Hessels ontving Philips Willem eene afrekening, waarvan het bedrag hem zeker te stade zal zijn gekomen bij zijn installatie, in het oude Hof van Nassau te Brussel, dat gedurende de ruim dertig jaren, welke het onbewoond was gebleven, vrij wat vervallen was.

Na de ontmoeting met zijn zuster bracht de Prins ook een

---

1) Groen van Prinsteren, *Archives*, Ser. I, T. VIII, p. 453.

2) Van Meteren (*Gorinchemsche uitgave*, VI, 274). De la Pise, p. 559.

bezoek aan zijne tante, de oudste zuster van zijn vader, die gehuwd was geweest met den Graaf van den Berg (bekend door zijn overgang van de zijde der Staten tot die des Konings). Als weduwe resideerde de Gravin van den Berg op het slot te Ulft in Spaansch Gelderland. Het is van dit slot, dat Philips Willem een brief richtte tot zijn oom Jan van Nassau, die in het Koninklijk Huisarchief is bewaard gebleven. De brief is gedateerd 20 October 1596. »Je Vous laisse considérer — schrijft Phs. W. aan zijn oom — combien nous nous sommes réjoui par ensemble [zijne zuster en hij] au bout de tant longue absense". Van Emmerik, schrijft hij, is hij naar Ulft gegaan, om ook »Madame ma tante de Van den Berg" terug te zien, terwijl hij het betreurt, dat hij zijn oom, Jan van Nassau, nog niet persoonlijk mocht ontmoeten [1]).

Al beletten ook de oorlog en zekere argwaan, die men met het oog op zijn roomsche gezindheid te zijnen opzichte bleef koesteren, voor alsnog de mannelijke leden zijner familie den balling na zijn terugkeer persoonlijk te komen begroeten, zij wilden toch allen te zijnen opzichte de hoffelijkheid in acht nemen en hem van hunne vriendschappelijke gezindheid doen blijken. Zoo vinden wij vermeld, dat de Stadhouder van Friesland, Willem Lodewijk, zijn volle neef en door huwelijk met een zijner half-zusters tevens zijn zwager, hem twee fraaie paarden vereerde, welke in 1597 door den hofmeester Ferd. Vervou naar Brussel werden overgebracht [2]).

Intusschen had een groot plan zijn beslag gekregen, bij de uitvoering waarvan ook Philips Willem van nabij zou betrokken worden.

De Koning, die het einde zijner dagen voelde naderen, wilde zijne kinderen, den Kroonprins (later Philips III) en zijne dochter Isabella Clara Eugenia nog vóór zijn dood gehuwd zien.

Tot bruid van den toekomstigen Koning was bestemd de

---

1) Groen v. Prinsteren, *Archives,* Serie II, T. I, p. 376.

2) Ferd. Vervou, *Gedenkwaardige Geschiedenissen*, uitgegeven door het Friesch Genootschap in 1841, fl. 69.

jeugdige Aartshertogin Margareta van Oostenrijk, kleindochter van Keizer Ferdinand en dochter van Aartshertog Karel en Maria van Beieren, terwijl de Nederlandsche Landvoogd Albertus, na van zijne Kardinaalswaardigheid ontheven te zijn — hij had alleen de kleinere orden ontvangen en was op den leeftijd van achttien jaar tot de waardigheid van Kardinaal verheven geworden — met 's Konings dochter in den echt zou verbonden worden.

De huwelijksfeesten van beide vorstelijke paren zouden in Spanje gevierd worden, en er werd bepaald, dat Albertus met luisterrijk gevolg uit de Nederlanden naar de Oostenrijksche erflanden zou afreizen, dáár de koninklijke bruid (zijn nicht) en hare moeder ontmoeten en vervolgens naar Spanje begeleiden zou, om, na voltrekking der beide vorstelijke huwelijken en na afloop der daaraan verbonden feesten, met zijn eigen gemalin naar de Nederlanden terug te keeren, welke haar als bruidschat door haar vader, den Koning, werden afgestaan. Philips Willem zou zijn doorluchtigen vriend en beschermer op deze belangwekkende reis vergezellen en van zijn huwelijk getuige wezen.

De verbazing van verscheiden oudere geschiedschrijvers over de bereidwilligheid van Philips Willem, om zóó spoedig weder naar »het gehate Spanje" terug te keeren, moet, indien zij oprecht gemeend is, inderdaad naief genoemd worden.

Als zeker mag men aannemen, dat onze Prins in de opdracht hem gedaan allereerst zal gezien hebben een hooge onderscheiding, bewezen aan zijn persoon en zijn geslacht, terwijl het vooruitzicht der schitterende feesten, waaraan hij als de gelijke van prinsen en vorsten zou deelnemen, voor iemand van zijn prachtlievenden aard veel aantrekkelijks moet gehad hebben. Zulk een terugkeer in Spanje had inderdaad niets, wat hem kon afschrikken.

Beter begrijpen wij dan ook wat Aubéry zegt:

> »Tout l'Europe s'étonna beaucoup, que le fils d'un homme si odieux à l'Espagne [als de Zwijger] êut été

choisi pour une si belle commission, qu'on ne luy pouvait donner sans un grand témoiguage d'estime et de confiance" [1]).

De reis zou lang duren en aan deelgenooten als Philips Willem veel geld kosten: er moest daarom gezorgd worden voor contanten. De Gravin van Hohenlo maakte haren broeder de voor dien tijd enorme reissom over van dertig duizend gulden uit zijne landen van Buren, Sint Maartensdijk, Leerdam, IJselstein en andere.

Ook Maurits verschafte geld uit de goederen in Noordbrabant en vereerde zijn broeder daarbij een fraaien spaanschen hengst.

Omtrent de wijze, waarop het geld voor deze reis door de bewoners der prinselijke goederen werd opgebracht, levert de archivaris van Breda, Dr. Corstens, een merkwaardige bijdrage in de *Bredasche Courant* van 27 November 1898.

Vaste inkomsten in den vorm van belastingopbrengst genoot Phs. W. uit zijn Brabantsche heerlijkheden niet. Behalve dat hij de revenuen zijner particuliere eigendommen, voorts de opbrengst van tienden enz. genoot, werden er van tijd tot tijd door of namens hem zekere »beden" gedaan, die, ten minste te Breda, in den regel gunstig werden ontvangen. Zoo verhaalt ons Dr. Corstens uit de acten van den Magistraat van Breda, dat in September 1598 door Prins Maurits, in qualiteit van administrateur der goederen van zijn oudsten broeder, den schepen Mr. Hendrick van der Haghen, bij zijn vertrek uit 's Gravenhage, werd gelast aan de Magistraat over te brengen: »zekere propositie of reden, dwelck der pennen nyet en worde vertrouwt". De boodschap van Van der Haghen was de volgende:

»Zijne Pr. Ex^ie^ [hadde] hem verclaert, ten beschrijfen ende versucken van zijnen heer broeder ghelast te sijn, dat alsoo de voirs. zijn heer broeder worde veroorsaickt

---

1) Aubéry, *Mémoires*, p. 170.

te vergheselschappen den Aertshertoghe van Ostenrijck nae Spaengien, om aldaar te helpen vereeren thouwelijck van den Prince van den selven coninckrijck met oyèk thouwelijk van voirs. Aertshertoghe, daertoe hem merckelijck penningen zouden behoefen".

Maurits meende, dat eene vereering van vier- of vijfduizend gulden van de stad aan haren Heer billijk zou wezen. De »Tienmannenraad" van Breda besloot in zijn vergadering van 19 Sept. 1598 tot het laagste genoemde bedrag. Dat eenigszins zuinig te werk werd gegaan, kan niet verwonderen, als men ziet, welke moeite het aan den raad kostte om het beloofde bijeen te brengen.

Bij besluit namelijk van 23 Jan. 1599 (dus lang nadat Philips Willem reeds vertrokken was) werd bepaald, dat tachtig »gequalificeerde" burgers ieder *f* 50 zouden leenen en dat vervolgens een gedeelte van dit geld wekelijks uit de opbrengst der stads-accijnzen zou worden gerestitueerd. Pogingen, te voren aangewend, om het geld te leenen bij »eenigen coopman of yemand anders" tegen 8, 9 of 10 percent onder verbintenis der accijnzen van de stad en het dorp Ter Heiden waren — teekenend voor het gemeentecrediet van die dagen! — mislukt, zoodat »de reputatie van de stadt midts tghegheven woordt nyet toe en liet voirder uystel", en er niets anders overbleef dan de gegoede burgers persoonlijk aan te spreken en hun een gedwongen leening op te leggen.

Dat het aanvaarden zijner groote reis niet de eenige gelegenheid is geweest, waarbij Philips Willem een beroep heeft gedaan op de goede gezindheid der Bredasche bevolking, die van haren kant jegens hem groote verplichtingen had, zullen wij later zien.

Dus met ruim voorziene beurs en in goed gezelschap mocht Philips Willem welgemoed zijn groote reis aanvangen.

Het beteekende in die dagen nog heel wat anders dan in onzen tijd, als vorstelijke personen zich om de een of andere reden hadden te verplaatsen. Het reisgezelschap van Albertus

en Philips Willem bestond, volgens Van Meeteren, uit tweeduizend personen en voerde met zich duizend paarden en muildieren. (De Thou spreekt alleen van »une suite de mille chevaux".) Tot de adellijke heeren en dames, die er deel van maakten, behoorden o. a. Karel van Egmond, de heeren Barlaymont van Ligen, De Fontenay, Van Salye, de gravinnen Van Mansfeldt, Van Hoochstraten enz.

Den 14en September begaf men zich van Brussel op weg, allereerst naar Halle. In deze beroemde bedevaartplaats verrichtte Albertus van Oostenrijk voor het altaar der Moeder Gods zijn devotie en legde ten teeken van afstand zijner kerkelijke waardigheid de kardinaals-insignes op het altaar af. (Bor beweert, dat Albertus den kardinaalshoed reeds eenige maanden te voren naar Rome had teruggezonden.) Nog had men de Nederlandsche grenzen niet overschreden, toen men bericht ontving, dat daags vóór het vertrek de Koning Philips II na een vreeselijk, met christelijken heldenmoed verduurd, lijden gestorven was. De reis werd niettemin zonder eenig oponthoud voortgezet. Van Luxemburg trok men over Trier, door den Pfalz naar Heidelberg, en verder door Wurtemberg en Beieren naar Tyrol, waar men de koninklijke bruid met hare moeder ontmoeten zou [1]). Bijna overal, in het gebied van de Keurvorsten van Trier en van den Pfalz, in Wurtemberg en in Beieren, genoot het geheele gezelschap »defroiementen", m. a. w. het werd vrij gehouden van betaling door den vorst, wiens land men passeerde — iets wat den onderdanen dier vorsten misschien maar matig zal bevallen hebben. Te Sterkzingen (Fortia Castra) vond de ontmoeting plaats en vereenigden zich de beide gezelschappen, dat van Albertus en dat van zijn jeugdige nicht, de nog niet vijftienjarige Margareta van Oostenrijk en hare moeder. Het was ook dáár, dat men het officieele bericht ontving van het overlijden van Philips II, waarop allen den rouw aannamen. Het gezelschap der bruid was,

---

1) De beste bron voor het verhaal van deze reis is, behalve Van Meteren, de *Histoire Universelle* van De Thou, Liv. CXXI.

ten minste aanvankelijk, niet zóó groot als dat van Albertus: het telde bij de ontmoeting *slechts(!)* 500 personen. Op merkwaardige wijze echter schijnt het gedurende het vervolg der reis te zijn aangegroeid, zoodat — als wij ten minste den meestal vertrouwbaren Emanuel van Meteren gelooven mogen — de vorstelijke personen hun intocht deden te Venetië met een gevolg van 3500 personen en 2000 paarden en muildieren en kort daarop te Mantua met een van 5000 personen en 4000 paarden en muildieren.

Niettegenstaande dit groote getal, was de ontvangst der Italiaansche vorsten en steden overal zoo royaal mogelijk. Ook in Italië genoten de reizigers overal »défroiement". De republiek Venetië zond twee ambassadeurs naar zijne grenzen, om de vorstelijke personen bij hunne aankomst te complimenteeren. Tien of twaalf dagen werden in de Doge-stad doorgebracht in allerlei feestelijkheden. Vandaar ging het naar Ostegia, een stadje aan de Po, toebehoorende aan den Hertog van Mantua, Vincentius van Gonzaga, wiens moeder, Elenore, eene aartshertogin was van Oostenrijk. De Hertog had, om de hooge gasten over de Po te voeren, prachtige barken laten inrichten »als paleysen, daerinne zij gebanquetteert ende vereert werden met allerhande musycken", zegt Van Meteren. De galei, die moest dienen tot het voeren der hoofdpersonages had de gedaante van een Bucentaurus, was behangen met gordijnen van zilvergaas en had een uitgelezen muziekkorps aan boord. Zoo ging het naar Ferrara, een stad, die eerst onlangs was overgegaan in het bezit van den H. Stoel. Hier kwam Paus Clemens VIII, vergezeld van een twintigtal Kardinalen en verder luisterrijk gevolg, zelf zijn gasten te gemoet, en het was ook te Ferrara, dat op Zondag den 17^{en} November de beide vorstelijke huwelijken — bij procuratie — zouden gesloten en door den Paus zelven plechtig ingezegend worden. Albertus vertegenwoordigde daarbij den Koning van Spanje. De rouwkleeding was te voren door allen afgelegd en de glans der feesten overtrof alles, wat men te voren nog gezien had.

Daarop genoot Mantua de eer van een bezoek en mocht Vincentius Gonzaga weder als gastheer zijne mildheid ten

toon spreiden. Hij deed dit op zóó luisterrijke wijze, dat, volgens Van Meteren eene »comedie pastorale", welke hij voor zijn hooge gasten liet opvoeren, hem wel 25.000 kronen kostte, waarbij nog 50.000 andere kronen kwamen aan verdere onkosten. De Thou zegt van dezelfde pastorale, dat zij *Mercure et Philogie* getiteld was en een allogorie verbeeldde op het huwelijk van de jonge Koningin. »Il semblait — laat hij erop volgen — que le duc de Mantoue eut en cette occasion égalé ou même surpassé la magnificence des édiles et des anciens magistrats romains". Hem viel bij dezelfde gelegenheid de hooge eer te beurt, dat zijn pas geboren dochtertje door de jonge Koningin van Spanje ten doop werd gehouden. Zeer zeker, deze Gonzaga had het verdiend, op zijn beurt royaal ontvangen te worden, toen hij een paar jaar later met veel kleiner gevolg de Spaansche Nederlanden bezocht! Over Cremona ging het thans naar Milaan, waar twee maanden rust werd gehouden, daarna over Pavia naar Genua. Het was toen in het hart van den winter. Om niet eentonig te worden, zwijgen wij over de weelde bij den intocht van het doorluchtige gezelschap en bij allerlei feesten door de Italiaansche steden en vorsten ten toon gespreid. Wie er belang in stelt, moge het nalezen bij De Thou. Te Milaan was men zóóver gegaan, niet alleen eerepoorten op te richten van hout, maar zelfs van marmer.

Daar men alzoo door de vele feesten het goede seizoen had laten voorbijgaan, zeggen De la Pisè en andere schrijvers, besloot men in Italië te overwinteren om eerst tegen het volgende voorjaar naar Spanje over te steken. Wij vermoeden, dat de reden wel een andere zal geweest zijn dan die, dat men in den roes der feesten had vergeten den almanak te raadplegen. Veel waarschijnlijker klinkt het, dat men, hetzij zelf had ingezien, hetzij uit Spanje erop opmerkzaam was gemaakt, dat het voegzaam moest heeten tusschen het overlijden des Konings en de dubbele bruiloft zijner kinderen althans enkele maanden te laten verloopen. Om niettemin gewaarborgd te zijn tegen alle gebeurlijkheden, moest men er prijs op stellen de beide huwelijken zoodra mogelijk tot *fait accompli* gestempeld te zien.

Vandaar, meenen wij, het dubbele huwelijk »met den handschoen" te Ferrara. De wintermaanden werden vervolgens grootendeels te Milaan en te Genua doorgebracht. Ook maakte een gedeelte van het gezelschap een uitstap naar Florence, waar Philips Willem op zeer bijzondere wijze in de gelegenheid kwam, zijn kennis der geschiedenis te toonen. Hij werd dáár, verhaalt De la Pise, door den Hertog de Medicis niet behandeld met de eer, aan zijn rang en zijn geslacht verschuldigd, waarop de Prins in krachtige taal van zijn ongenoegen blijk gaf en den Hertog o. a. voor de voeten wierp, dat hij zijn heerschappij over Florence voor een goed deel aan een Prins van Oranje verschuldigd was. En dit was waar: immers het was Philibert van Chalons, die in 1527 als luitenant van den Connétable de Bourbon de heerschappij van het geslacht Medicis te Florence hersteld had. Deze historische herinnering van Philips Willem bracht dadelijk een geheele verandering. Hij zag zich met de hoogste eerbewijzingen overladen en mocht volkomen verzoend met den Hertog Florence verlaten.

Het was ook gedurende het verblijf van zijn gezelschap te Milaan en in andere plaatsen van Noord-Italië, dat Philips Willem zijn eerste, in veel opzichten belangrijk bezoek bracht aan het Prinsdom Oranje. Aan zijn verhouding tot het Prinsdom zal geheel het volgende hoofdstuk gewijd zijn, zoodat wij ook het verhaal van dit bezoek tot later uitstellen. Den 15^{en} Maart vertrok de Prins per post van Oranje naar Marseille, waar het geheele gezelschap zich zou inschepen. Ook dáár ontbrak het niet aan feestelijke ontvangst. Namens den Koning van Frankrijk o. a. werden de sleutels der forten aangeboden aan de Koninklijke Bruid van Spanje. Den 20^{en} April voer de vloot van prachtige galeien, die het hooge gezelschap moest overvoeren, van Marseille af.

De overtocht was zeer voorspoedig, zoodat men reeds den 27^{en} te Vinaros in Spanje aan wal stapte. Vergezeld van Philips Willem, wien voor de deelneming aan de huwelijksfeesten den rang van *Grande* van Spanje werd toegekend, begaf Albertus zich onmiddellijk naar Valencia, waar de Koning en Albertus'

bruid Isabella hen wachtten. Op 18en April, den eersten Zondag na Paschen, werd vervolgens in dezelfde stad het vorstelijke dubbel huwelijk met ongemeenen luister ingezegend en den 8en Juni daarop volgend ging Albertus met zijn gemalin en geheel zijn schitterend gevolg weder scheep te Barcelona naar Genua. De reis werd verder te land over Milaan en Bazel voortgezet naar Brussel, waar den 5en September de plechtige intocht gehouden werd. Bijna een jaar had aldus de groote reis van Philips Willem geduurd. Getuigt reeds zijn deelneming aan die reis zelve aan de zijde van Albertus voor de oprechte vriendschap, welke deze hem toedroeg, hem zouden daarvan nog andere overtuigende blijken geschonken worden. Reeds in 1598 was hij, tegelijk met Fuentes, opgenomen in de Orde van het Guldenvlies [1]), zeker wel niet zonder medewerking van Albertus. Kort na zijn terugkeer werd hij met andere aanzienlijken door Albertus en Isabella benoemd tot lid van den Raad van State, aan welke betrekking een bezoldiging van twaalfhonderd gulden verbonden was [2]). Ook werd hem commissie gegeven als kapitein over een compagnie voetvolk [3]); iets later als commandant van een grootere afdeeling cavallerie; Wagenaar zegt van 3000 man.

Tevens werd hem in November 1599 door de Aartshertogen handlichting (*main levée*) gegeven over al zijn geconfiskeerde goederen; welke beschikking door hen bij *lettres patentes* van 29 October 1601 bevestigd werd. De Prins keerde daardoor terug in het zelfstandig beheer van al zijne

---

1) In den *Catalogus van de Oranje-boekerij en de Oranje-penningen in de Kon. Bibl. en in het Kon.-Penningkabinet te 's-Gravenhage* (1898), komt onder No. 52 voor (afkomstig uit de Bibliotheek van den Zwijger) het *Wapenboek* der ridders van het Guldenvlies als papieren H.S. F°., begonnen in 1556 bij de opneming van den Zwijger en voortgezet tot 1559. Phs. W., wien het handschrift later toebehoorde, heeft het verder laten vervolgen, toen hij zelf in de Orde was opgenomen, en zijn handteekening onder zijn eigen wapen geplaatst.

2) De aanstelling (commissie), voorzien van zegel en gedateerd 31 Oct. 1599, kwam als No. 295 voor op de Tentoonstelling van voorwerpen, betrekking hebbende op het Vorstelijke Stamhuis Oranje-Nassau in de gothische zaal te 's-Gravenhage in Aug. en Sept. 1880.

3) Ook deze aanstelling was als No. 297 aanwezig bij dezelfde Tentoonstelling.

in Zuid-Nederland, in Bourgondië en in Franche-Comté gelegen goederen.

Het schijnt ons hier de plaats melding te maken van een voorval, hetwelk iets vroeger moet hebben plaats gehad en dat wij, zonder het getuigenis van betrouwbare tijdgenooten, bepaald verzonnen zouden noemen.

Het betreft de teruggave van de goederen in Bourgondië en Franche-Comté. Daaraan was een bijzondere moeilijkheid verbonden. Een gedeelte dezer goederen, namelijk de heerlijkheden Lièvremont, Hortal en Dammartin, gelegen in de *baillage* d'Aval, was door Philips II in pand gegeven aan de familie van den moordenaar van Willem den Zwijger ter voldoening van den uitgeloofden bloedprijs van 25.000 gouden ducaten. Men moet het in de correspondentiën van dien tijd hebben nagelezen, om zich een begrip te vormen van de langzaamheid en den omslag, waarmede ook deze onverkwikkelijke zaak, die ieder ander zoo spoedig mogelijk zou hebben afgedaan, door den Spaanschen Koning geregeld werd. In plaats van den erfgenamen van den moordenaar onmiddellijk het hun (hoe dan ook!) toekomend bedrag te doen uitbetalen, liet Philips de zaak bijna zes jaar slepen, zoodat aan de erven nog een aanzienlijk bedrag *extra* moest worden uitgekeerd voor winstderving en gemaakte onkosten.

Eerst den 20n Juli 1590 verleende Philips aan de moeder van Balthasar Gerards, Barbe de Emskercke (bijgenaamd van Antwerpen) weduwe van meester Johan Gerard, vroeger slotvoogd en rechter te Vuillafan in Bourgondië, en hare kinderen, een patent, gedagteekend uit het Escuriaal, waarin de zaak — voorloopig althans! — werd geregeld.

De familie Gerards zou genieten de inkomsten van de bovengenoemde heerlijkheden:

> »Le tout si longuement et jusques à ce que nous, nos dicts hoirs et successeurs ferons et feront rembourcer aux héritiers dudict feu Balthazar Gérard et leurs successeurs la susdicte somme de 25.000 ecuz d'or, dont à nous et a eulx demeurera perpétuel rachapt pour la mesme

somme sans que les dicts héritiers, n'y aulcun d'eulx, puissent aliéner aulcune partye desdictes terzes et seigneureries par vente ou auttrement" [1]).

Vóór deze goederen, die (zooals gezegd is) behoorden tot de vroegere eigendommen van den Zwijger, waarop door Spanje was beslag gelegd, aan Philips Willem konden terugkeeren, moest dus nog altijd de uitbetaling der 25.000 ducaten aan de familie Gerards vooraf gaan.

Jean Richardot, de bekende Zuid-Nederlandsche staatsman en rechtsgeleerde, president van het Hof van Artois, schijnt meer in 't bijzonder te zijn belast geweest met hetgeen op de teruggave der geconfiskeerde goederen betrekking had. En nu moet deze op zekeren dag aan den Prins het ongelooflijke voorstel hebben gedaan, dat hij, om de spoedige teruggave van zijn goederen te bevorderen, voorloopig op zich zoude nemen, zelf de drie duizend ponden waarop de jaarlijksche opbrengst der goederen geraamd werd, aan de erfgenamen van den moordenaar zijns vaders uit te betalen. Dit voorstel, verhalen ons De la Pise en Aubéry, deed den Prins in zulk een toorn ontvlammen, dat hij de hand sloeg aan het gevest van zijn dolk en, zonder de tusschenkomst der aanwezigen, den onvoorzichtige, die van hem iets dergelijks durfde eischen zou hebben te lijf gegaan en naar de keel zou gevlogen zijn [2]).

Zou het waar zijn? — is de natuurlijke vraag, die ons bij dit verhaal op de lippen komt.

Onze vaderlandsche geschiedschrijver Bor heeft wel van van het voorstel zelf, niet van het onstuimige tooneel tusschen den Prins en Richardot vernomen.

»Namaels verstandt men — lezen wij bij hem — dat den Cardinaal [bedoeld is Albertus v. O.] als hij met d'In-

---

1) Gachard, *Correspondance de Guillaume le Taciturne*, T. VI, p. 234.

2) De la Pise, l. c. p. 603 en 604; Aubéry, *Mémoires* enz. (uitgave van 1711) p. 168.

fante alhier weder in 't Landt ghecomen was, dat hij hem [Philips Willem] consenteerde handtlichtinghe van sijne goederen in Bourgoignie, midts dat hij uijt deselve jaerlijks soude moeten uijtkeeren ende betalen 3000 Ponden, bij den Coninck van Spangien daar op ghestelt, ten prefijte van den Moorder van sijnen Vader, tot een exempel van de Spaansche wreedtheijt, op dat den armen Prince dat leedt altoos soude moeten voor oogen hebben; doch de Prince thoonde hem hierinne soo magnanime, dat hij refuseerde op die conditie sijn goederen te aanveerden, willende liever alle de goederen derven dan deselve met die schandtvlecke te genieten, daer door deselve goederen hem noch al een gheruijmen tijdt ont. houden werden" [1]).

Wat Bor in den geest van zijn tijd bazelt omtrent de verfijnde Spaansche wreedheid, die in dit geval — nota bene! — drijfveer zou geweest zijn bij den nobelen Albertus van Oostenrijk om zijn doorluchtigen vriend, den Prins van Oranje, op even lage als grievende wijze te beleedigen, is natuurlijk niet waard, dat wij er een oogenblik bij stil staan.

De waarheid echter van het feit zelf: het in bedenking geven van het voorstel door den deftigen president Richardot, den schranderen diplomaat en vredesonderhandelaar van Vervins, toen of iets later ambtgenoot van Philips Willem in den Raad van State der Aartshertogen, is moeilijk voor ernstige twijfel vatbaar.

Het getuigenis van tijdgenooten is beslist en bijna eensluidend.

Daarbij schijnt in het licht van dien tijd de zaak minder onmogelijk dan in het licht van den onzen. Fijn gevoel was in de XVI^de^ en XVII^de^ eeuw zeldzaam. Wie het mocht betwijfelen, kan o.a. door de lezing onzer XVII^de^ eeuwsche dichters en prozaschrijvers spoedig van dien twijfel verlost worden.

---

[1]) Bor, *Vervolg van de Nederlantsche Oorlogen* (uitgave van Govaert Basson te Leiden en Michel Calijn te Amsterdam) I. IV, fo. 122.

Het is juist het volkomen gemis aan alwat naar dit gevoel zweemt, hetwelk ons bij de menschen van dien tijd zoo menigmaal versteld doet staan. Een misverstand bij Philips Willem omtrent den inhoud en de bedoeling van het hem gedane voorstel blijft altijd *mogelijk;* bij de begrippen en gevoelens van dien tijd echter schijnt het niet al te ongelooflijk, dat het voorstel met goede bedoelingen ongeveer zóó gedaan is, als wij bij de geschiedschrijvers vermeld vinden.

Juist onder het opzicht van fijngevoeligheid evenwel stond Philips Willem ver boven de meerderheid van zijn tijdgenooten: blijkbaar ook boven onzen vaderlandschen historicus, die het zóó bijzonder »magnanime" van hem vindt, dat hij op het hem gedane voorstel niet inging.

Eenigen tijd later werd het akelige servituut door Spanje afgekocht en keerden ook de goederen in Bourgondië en Franche-Comté aan den Prins als wettigen eigenaar terug. Zij moeten zich echter ten gevolge der oorlogen en den nasleep van deze in een allerjammerlijksten staat bevonden hebben.

Van een erkenning (anders dan in woorden) van 's Prinsen rechten in den souvereinen staat van Oranje, was het, gelijk wij later zien zullen, nog ver af. In verband hiermede wordt door de meeste levensbeschrijvers groote ophef gemaakt van het gezantschap bij den Franschen Koning, in 1599 aan Philips Willem opgedragen door Albertus en Isabella. Hendrik IV had de Aartshertogen met hun huwelijk en hunne komst in de Nederlanden officiëel laten complimenteeren; de hofgebruiken vorderden, dat op gelijke wijze daarvoor de vorstelijke dank werd overgebracht. Met die taak zag zich Philips Willem belast. De opdracht zou voor hem persoonlijk zóóveel waarde gehad hebben, omdat zij hem in de gelegenheid stelde, met den Koning van Frankrijk, tegen wien hij de wapens gevoerd had, persoonlijk in aanraking te komen en diens gunst en vriendschap te verwerven. Dit laatste moest volstrekt noodzakelijk voor hem geacht worden, wilde hij ooit in werkelijkheid over zijn Prinsdom gezag voeren. Op de redeneering als zoodanig willen wij niets afdingen; wèl wen-

schen wij op te merken, hoe daaruit blijkt, dat den ouderen geschiedschrijvers, zelfs De la Pise, niets is bekend geweest van een vroeger gezantschap, reeds een jaar te voren, dus nog vóór het huwelijk der aartshertogen en kort na den vrede van Vervins. Het feit, dat Philips Willem in Augustus 1598 te Parijs en daarna te Blois is geweest »pour ['s] abouçher avec le Roy de la part des Sérénissimes archiduc Albert et Infante d'Espaigne", is ons met zekerheid uit zijn eigen correspondentie bekend [1]). Wat het doel is geweest van dit eerste gezantschap, weten wij niet. Indien ik een vermoeden mocht uiten, zou het zijn, dat Philips Willem met de aankondiging van het voorgenomen huwelijk en van de ophanden zijnde bestuurswisseling in de Zuidelijke Nederlanden is belast geweest. De kennis met Hendrik IV behoefde dus in 1599 niet meer gemaakt te worden. Ook bij gelegenheid van het eerste gezantschap reeds had de Prins een andere persoonlijke kennis aangeknoopt, die voor hem niet zonder belang was, namelijk met zijn derde stiefmoeder, Louise de Coligny, welke hij, nog vóór hij den Koning ontmoet had, te Parijs was gaan opzoeken.

Daar zijn in lateren tijd twee werken verschenen, welke omtrent de relatiën tusschen Philips Willem en diens stiefmoeder belangrijke bijzonderheden bevatten: *Louise de Coligny, princesse d'Orange*, door graaf De la Borde (Paris, Fischbacher, 1890) en de *Correspondance de L. de C.* van Marchegay. Den geest van het boek van De la Borde meenen wij door de aanhaling van één enkelen volzin, betreffende de ontmoeting van den Prins en zijn stiefmoeder, voldoende gekenmerkt:

> »Que se passa-t-il entre Louise de Coligny et Philippe Guillaume, lorsque ce fils dégénéré *[sic!]* du Grand Guillaume de Nassau se présenta devant elle à Paris? Nul doute qu'émue de commisération à l'aspect de sa

1) Zie den hieronder geciteerden brief van Philips Willem aan zijn stiefzuster, de Hertogin van Trémoille.

dépression morale, la princesse se soit aussitôt bienveilleusment occupée de son rélèvement en l'éclairant sur la gravité de sa situation anormale, incompatible avec le glorieux passé de son père, en lui signalant la droite voie à suivre" etc. etc.

Dat werkelijk Louise de Coligny zich iets dergelijks in het hoofd zal gehaald hebben ten opzichte van den fieren, ridderlijken prins, die zich als stiefzoon aan haar kwam voorstellen en destijds allerminst eenig spoor van »moreele depressie" zal vertoond hebben, mag op goede gronden betwijfeld worden. Het briefje, door De la Borde medegedeeld, waarin Louise de Coligny aan haar stiefdochter, Charlotte Brabantina, Hertogin van Trémoille, van het eerste bezoek kennis geeft, laat ten minste van dergelijke gevoelens volstrekt niets bespeuren. Zij schijnt er veeleer, echt vrouwelijk en geheel overeenkomstig haar karakter, aan gedacht te hebben, hem tot een goed huwelijk te brengen.

»Monsieur le prince d'Orange, votre beaufrère — schrijft de Prinses onder dagteekening van 27 Augustus 1598 aan hare dochter — a passé icy, et je l'attends de retour aujourd'hui. Il y a une belle fille qui voudroit, bien l'attrapper. Mandez-moi si vous devinez bien qui elle est".

Wie de schoone geweest is, die aldus aanslagen op het hart van den Prins in den zin had, is, voor zoover ik weet, niet bekend geworden. Misschien zal zijn spoedig vertrek de volvoering der plannen, waaraan Louise de Coligny zelf wel niet geheel vreemd zal gebleven zijn, in den weg gestaan hebben.

Aan de bovengenoemde Prinses de Trémoille schreef de Prins drie dagen vroeger uit Blois:

»Je suis arrivé en ceste ville de Blois pour m'aboucher avec le Roy de la part des Sérenissimes archiducs Albert

et infante de l'Espaigne, bien marry de ne vous avoir pas trouvée à Paris pour le désir que j'ay de vous revoir".

Hij zou haar gaarne komen bezoeken, doch kon daarvoor geen tijd vinden, aangezien hij onmiddellijk naar de Nederlanden vertrekken moest [1]).

De verhouding tusschen den Prins en zijn stiefmoeder is sedert steeds een zeer hartelijke gebleven. Van pogingen harerzijds, om hem »te bekeeren" of hem op den goeden weg terug te brengen, zooals De la Borde veronderstelde, hebben wij intusschen niets kunnen ontdekken.

Dat zijn persoonlijke betrekkingen met Hendrik IV den Prins veel voordeel hebben aangebracht, kan moeilijk beweerd worden. Wel werd hij (met zekerheid kan dit althans van zijn tweede gezantschapsreis worden gezegd) met bijzondere onderscheiding behandeld en scheen Hendrik IV zelfs groot behagen te scheppen in zijn gezelschap. Hij noodigde hem uit tot groote jachtpartijen. Op één dag, verhaalt De la Pise, jaagden de koning en de Prins acht uren te paard in elkanders gezelschap.

Met rijke geschenken begiftigd (de goedkoopere wijze van afbetaling met ridderorden was in die dagen nog weinig in zwang) keerde de Prins na volbrachte zending te Brussel terug.

Zoo zien wij dus aan het einde van dit hoofdstuk Philips Willem niet alleen als vrij man, maar ook (wat de Nederlanden aangaat ten minste) hersteld in al zijn waardigheden en bezittingen, van vele zijden gevierd en overladen met eereblijken. Afgaande op den uiterlijken glans, zou men hem voor een der gelukkigste menschen van zijn tijd kunnen houden. Toch moet de toestand van gedwongen werkloosheid, waartoe hij zich veroordeeld zag, hem voortdurend geërgerd hebben en een hinderpaal geweest zijn voor zijn wezenlijk geluk. Wat hij, indien de omstandigheden hem gunstiger geweest waren, op ruimer gebied als staatsman, regent en

---

1) Beide brieven bij De la Borde, T. I, p. 378—380.

wetgever had kunnen zijn, heeft hij thans alleen mogen toonen als souverein van het miniatuur-vorstendom Oranje. In werkelijkheid is dat gedeelte van zijn levensgeschiedenis, hetwelk met de lotgevallen van dat vorstendom samenhangt, niet het minst belangrijke. Ik hoop weldra daarop terug te komen.

Dr. P. J. F. VERMEULEN.

DE VRIJMETSELARIJ IN NEDERLAND.

Onder denzelfden titel, als boven dit opstel is geplaatst, bevatte *De Katholiek* vroeger (Dl. CXI, blz. 279—286) eene bijdrage, waarin werd aangetoond, hoe de vrijmetselarij zich hier te lande niet mocht verheugen in eene toeneming van haar ledental gedurende het decennium 1885—1895.

Sinds dien is deze teruggaande beweging tot staan gekomen. Wat de aan het Groot Oosten onderhoorige gewesten en koloniën betreft, kan de vrijmetselarij, ééne uitzondering daargelaten, zelfs op vooruitgang zich laten voorstaan.

Alvorens in eene uiteenzetting van den toestand te treden, verdient het wellicht aanbeveling kortelijk de organisatie der Nederlandsche vrijmetselarij te herinneren. Een opgefrischt begrip daarvan kan veel bijdragen tot een scherper waardeering van de kleine tabellen, welke hierna zullen volgen.

* * *

De »Orde van vrijmetselaren in het koninkrijk der Nederlanden, onderhoorige koloniën en landen" omvat vijf maçonnieke organisaties:

1°. in Nederland;
2°. in Nederlandsch-Oost-Indië;
3°. in Suriname;
4°. in Curaçao en andere West-Indische eilanden;
5°. in de zuidpunt van Afrika en aangrenzende landen.

Onder laatstgenoemde omschrijving worden verstaan de Kaapkolonie, de Oranje-Vrijstaat, de Zuid-Afrikaansche Republiek en Rhodesia. Natal valt er buiten.

Dit wat het gebied betreft.

Wat aangaat de indeeling der Orde, deze is, gelijk als bekend mag worden verondersteld, drieledig:

a. de groep loges der lagere of symbolieke graden, en deze maakt de overgroote meerderheid uit;

b. de groep loges der hooge graden, zgn. »kapittels";

c. de groep loges der oppergraden, de zgn. »bouwhutten".

In beginsel is de organisatie nu als volgt.

Elke loge van elken graad heeft haar eigen bestuur, onder een voorzitter.

Elke gewestelijke groep loges van elken graad heeft haar eigen bestuur, onder een »gedeputeerd grootmeester".

Elke algeheele groepeering loges van elken graad heeft haar eigen bestuur onder een »grootmeester".

Deze beide laatste alinea's gelden echter niet de oppergraden. Onder de Nederlandsche vrijmetselarij ressorteeren slechts een zestal »bouwhutten", *alle hier te lande gevestigd*; deze zes staan onder het gezag van een »voorzitter".

In de practijk alzoo wordt de vrijmetselarij onder het Groot Oosten der Nederlanden volgenderwijs bestuurd:

LAGERE GRADEN: 1 gedeputeerd grootmeester te 's Gravenhage; 1 te Batavia; 1 te Paramaribo; 1 te Curaçao; 1 te Kaapstad. Deze allen staan weer onder één grootmeester: den heer G. Vas Visser, te Amsterdam, bijgestaan door zijne medebestuurders, die den weidschen titel voeren van »*Zeer Achtbare* Broeders groot-officieren".

HOOGE GRADEN: 1 gedeputeerd grootmeester te Batavia; 1 in Suriname; 1 te Curaçao; 1 te Hopefield (Kaapstad). Voor Nederland is er geen gedeputeerd grootmeester; deze functie wordt tevens door den grootmeester waargenomen, die, over het geheele complex der hoogere graden staande, hier te lande is gevestigd. Diens medebestuurders heeten zich »*Zeer Eerwaarde* Broeders groot-officieren".

OPPERGRADEN: Gelijk gezegd, zijn deze uitsluitend hier te lande gevestigd, en is er dus evenmin een gedeputeerd grootmeester noodig. De grootmeester, die den titel »*Hoog Eerwaarde* Broeder" voert, bestuurt deze groep met behulp eener

»Kamer van Administratie van Uitverkoren Meesters", wier leden denzelfden titel van »*Zeer Achtbare* Broeders" voeren als hunne collega's der lagere graden.

Geruimen tijd heeft er groote tweespalt tusschen de lage en de hooge graden geheerscht. De vijandschap was zoodanig, dat er zelfs een proces aanhangig was [1]). Tegenwoordig is echter de vrede geteekend.

Over het geheel regeert nu metterdaad de heer G. Vas Visser, grootmeester der lagere graden, van welke *alle* BB.·., ook die der hoogere rangen, immers lid kunnen zijn.

* * *

Gaan we nu na, wat de cijfers leeren.

Deze cijfers zijn ontleend aan het *Jaarboekje voor Nederlandsche Vrijmetselaren*, jaargang 1899 [2]), welwillend te mijner beschikking gesteld door den heer C. P. van Leeuwen te Leiden.

De lezer gelieve in het oog te houden, dat men bij de aanhaling van dit en dergelijke cijfers steeds een jaar terug moet rekenen; bij gemis aan een profetischen blik kunnen samenstellers van kalenders en almanakken uiteraard slechts de gegevens van het jongst verloopen jaar melden. Zoo geven de meeste getallen, die onder den datum 1899 hieronder voorkomen (d. w. z. dat zij ontleend zijn aan het *Jaarboekje* van dat jaar) feitelijk de sterkte op 1 April 1898 aan.

Dit vooropgezet, gaan we over tot de zaak.

LAGERE GRADEN.

IN NEDERLAND. — In voren aangehaald artikel over deze zelfde materie in *De Katholiek* van eenige jaren her, werd reeds vermeld, dat in de jaren 1890—'95 het aantal leden der symbolieke loges hier te lande met ruim tien percent

---

1) Het gold eene financiëele kwestie: zie *Bijlage* tot dit opstel.

2) *Jaarboekje voor Nederlandsche Vrijmetselaren*, J.·. D.·. W.·. L.·. 5899. Uitgegeven ten voordeele der Louisa-stichting. De 's Gravenhaagsche Boek- en Handelsdrukkerij, voorheen Gebr. Giunta d'Albani. Uitgegeven overeenkomstig de bepalingen van art. 59 der Statuten van de Orde van Vrijmetselaren onder het Groot-Oosten der Nederlanden.

daalde, terwijl het getal der loges met ongeveer 2 percent slonk.

Sedert dien is het aantal loge-leden weder ietwat, zij het ook nog zoo weinig, geklommen, terwijl het aantal loges zelfs met 8 percent aangroeide.

Ziehier de getallen:

In	1890	waren	er	51	loges	met	3112 leden.
„	1895	„	„	50	„	„	2795 „
„	1899	„	„	54	„	„	2802 „

* * *

KOLONIËN. — We groepen de opgaven voor Oost en West onder één hoofdje saam, omdat er éene conclusie uit valt te trekken.

Die cijfers voor Oost-Indië zijn:

In	1890	waren	er	12	loges	met	594 leden.
„	1895	„	„	11	„	„	548 „
„	1899	„	„	14	„	„	694 „

Die voor West-Indië (waarbij we gemakshalve Suriname en Curaçao combineeren):

In	1890	waren	er	2	loges	met	122 leden.
„	1895	„	„	2	„	„	109 „
„	1899	„	„	2	„	„	88 „

Alzoo eene sterke vermeerdering èn van loges (de drie jongste werden gevestigd te Magelang, Salatiga en Bandoeng, alle op Java) èn van loge-leden in de Oost. Daarentegen een stationnair-blijven van het aantal loges en een blijvende achteruitgang van het getal BBr.·. in onze West.

Het is wel opmerkelijk, dat in onze Aziatische kolonie, waar het min of meer protestantiseerend element onder de Europeanen de hoofdrol speelt, de vrijmetselarij een vruchtbaar veld vindt, terwijl zij in onze Antillen en Guyana, waar het Katholicisme preponderant is onder de bevolking, aan verval lijdt.

Vatten we bovenstaande gegevens alle te zamen, dan zien we, dat de eigenlijke Nederlandsche vrijmetselarij, d. w. z. die van moederland en koloniën, telde:

In	1890	. . . . .	3828	leden.
„	1895	. . . . .	3452	„
„	1899	. . . . .	3584	„

Blijkt alzoo, dat de Orde er in geslaagd is, den snellen achteruitgang, die zich in haren boezem voordeed van 1890—'95, in de laatste jaren te stremmen niet alleen maar zelfs eenige overwinst heeft weten te maken en, naar alle waarschijnlijkheid, op weg is dat succes te vergrooten.

* * *

ZUID-AFRIKA. — Waarom we onder deze afdeeling bovengenoemde streek geheel afzonderlijk behandelen, zal aanstonds blijken.

Vooral met het oog op de belangstelling, die sinds een jaar hier te lande aan den dag wordt gelegd voor de staat- en krijgskundige gebeurtenissen in Zuid-Afrika, mag eene bijzondere opmerkzaamheid verwacht worden voor het feit, dat de vrijmetselarij in Zuid-Afrika gedurende de laatste jaren een ongemeene uitbreiding heeft gekregen.

In de jongste halve eeuw zijn revolutiën en kaartveranderingen veelal voorafgegaan door een tijdsgewricht van verscherpte actie der geheime genootschappen. Zonder terug te gaan tot de gebeurtenissen in Italië, van welke het jaar 1870 de droeve bekroning vormde, herinnere men zich slechts hetgeen de Spaansche bladen hebben medegedeeld omtrent de herkenningsteekenen der opstandelingen en de emblemen hunner junta's zoowel op Cuba als op de Philippijnen [1]).

Nu hebben wij geen enkele aanwijzing om te kunnen beweren, dat de vrijmetselarij eene rol in den Zuid-Afrikaanschen oorlog heeft gespeeld [2]); we willen het zelfs als een louter toeval

---

1) Wie van onverdachte zijde een nieuw bewijs daarvoor wil zien, sla slechts *Harper's Weekly* (6 Jan. 1900, p. 14) na; de daar geleverde reproducties van stempels, wapens en zegels spreken bij den eersten oogopslag, o. a. het zegel van het Katipunan-genootschap: schietlood, passer, winkelhaak, met het omschrift: RES.·. LOG.·. PENINSULAR No. 321, OR.·. DE CAVITE.

2) Toch mag het volgende niet onvermeld blijven.

De *Rivista Antimassonica*, orgaan der «Unione Antimassonica Universale" geeft in hare Juli—Aug.-aflevering van dit jaar op p. 417 eene mededeeling, waaruit het volgende is vertaald: »Zooals blijkt uit *The Freemason*, het Londensche orgaan der Engelsche vrijmetselarij, zijn al de hooge officieren van het

beschouwen, dat Oscar II, Koning van Zweden en Noorwegen, die zich openlijk ten gunste der Britsche veroveringspolitiek in Zuid-Afrika uitsprak, grootmeester is zoowel van de Noorsche als van de Zweedsche Groote Landes-Loge; maar er mag althans op gewezen worden als op een merkwaardig verschijnsel, dat sinds 1890 het aantal loge-leden in Zuid-Afrika met ongeveer 190 percent gestegen is, terwijl het bovendien een bekend feit is, dat in geen enkel Europeesch land het maçonnieke *Unwesen* zóo uitgebreid is als juist in het Vereenigd Koninkrijk.

Bovendien vergete men niet, dat, al ressorteeren de Kaapkolonische en andere Zuid-Afrikaansche loges hiërarchiek onder het Nederlandsch Groot-Oosten, hiervan geen invloed ten gunste van het Nederlandsche element in die gewesten kan hebben doorgewerkt. Immers, de onderhoorigheid der Zuid-Afrikaansche loges aan het Gr.·. O.·. in den Haag is slechts relatief.

Men zou het maçonniek Zuid-Afrika ten opzichte van het Nederlandsch Groot-Oosten het best kunnen vergelijken met een kroonland of vazalstaat tegenover den suzerein, of beter nog met eene kolonie in dien zin, waarin het Britsch koloniaal systeem eene *home-rule*-kolonie opvat.

De loges in Zuid-Afrika worden bestuurd door eene eigen »provinciale loge" met een eigen provinciaal grootmeester, provinciale groot-opzieners en andere provinciale grootwaardigheidsbekleeders. Wel wordt daar in naam toezicht gehouden door den »gedeputeerden grootmeester" vanwege het Nederlandsche Groot-Oosten, maar deze, evenals de provinciale gr.·. mr.·. — wier functies het best kunnen vergeleken worden onderscheidenlijk met dien van *high commissioner* (gouverneur-generaal) en koloniaal minister-president — deze beide hoofdbestuurders van een ressort der Nederlandsche vrijmetselarij zijn . . . Engelschen.

De naamlijst van het college van provinciale groot-officieren

---

Engelsche leger, dat thans strijd voert in Zuid-Afrika tegen de Boeren, maçons; alleen generaal Buller maakte uitzondering".

Men weet, dat sir William Butler (een Katholiek) vóór den aanvang van den veldtocht van zijn commando is ontheven.

vertoont een echt »uitlander"-karakter: men vindt er Britsche, Duitsche, Hollandsche en Fransche namen in. Maar, gelijk men boven zag, hebben ook hier de Britten zich de *paramountcy* weten te verzekeren.

Ziehier nu, hoe de vrijmetselarij in Zuid-Afrika in de jongste jaren is vooruitgegaan:

In	1890	waren	er	13	loges	met 304	leden.
„	1895	„	„	17	„	„ 685	„
„	1899	„	„	21	„	„ 873	„

Het is wellicht leerzaam, met het oog op de bekendheid, die de meeste plaatsnamen in dat gedeelte der wereld door de gebeurtenissen van 1899/1900 hebben bekomen, de lijst te geven der plaatsen, waar loges zijn gevestigd onder Ned. ressort.

Het zijn de volgende:

KAAPLAND: Kaapstad 3 [1]), Kimberley [2]), Willowmoore, Malmesbury, Riversdale, de Paarl.

VRIJSTAAT: Harrismith, Winburg, Jagersfontein, Vrede.

TRANSVAAL: Pretoria, Johannesburg 3 [3]), Barberton, Klerksdorp, Krugersdorp, Rustenburg.

RHODESIA: Buluwayo.

De Zuid-Afrikaansche loges betalen cijns aan het Nederlandsch Groot-Oosten. Althans, in 1894 was dit nog het geval, blijkens de begrooting van het Gr.·. O.·. over 1894-95. Daarin [4]) wordt de post »vaste uitkeeringen der loges buiten Europa" geraamd op *f* 900.—, ongeveer het cijfer dat de post blijkens de rekening over het dienstjaar 1892-93 [5]) opbracht. Hij staat daar als volgt gespecificeerd:

---

1) Twee met Hollandschen, een met Duitschen naam.

2) Ook te Mafeking is eene loge gevestigd, blijkens het Londensche tijdschrift *Black and White Budget*, dat er eene afbeelding van geeft (*Transvaal special* n. 3, p. 21). Deze loge komt echter niet voor op de lijst van het Nederlandsch *Jaarboekje voor Vrijmetselaren* en ressorteert dus vermoedelijk onder een ander maçonniek gezag dan dat van het Haagsche Groot Oosten.

3) Een Hollandsche, een Engelsche, een Duitsche.

4) *Bulletin van het Nederlandsch Groot Oosten*, XVIIIe Deel, 's Gravenhage, Gebr. Giunta d'Albani, 1894, blz. 98/99.

5) T. a. p. blz 92/93.

't Is wel vermakelijk, deze rekening te lezen. Er werd dat jaar *f* 14,629.79 uitgegeven, waaronder:

Vaste bijdragen der loges buiten Europa.

Oost-Indië	*f* 411.75.
West-Indië	„ 78.75.
Zuid-Afrika	„ 455.25.
	f 945.75.

Van hunnen kant — dit terloops — dragen de Nederlandsche loges *f* 1.— per lid en per jaar aan het Groot Oosten af.

Terwijl echter voor de Louisa-stichting (het maçonniek opvoedingsgesticht voor nagelaten kinderen van minvermogende vrijmetselaren) te 's Gravenhage bijgedragen wordt door de Nederlandsche, de Oost- en West-Indische loges, onthouden de Zuid-Afrikaansche zich daarvan geheel.

* * *

HOOGERE GRADEN.

Vatten wij onder dit opschrift kortheidshalve de kapittelen U.·. M.·. (Uitverkoren Meesters) of opper-graden samen.

Ook in de kapittelgraden schijnt de Zuid-Afrikaansche vrijmetselarij een betrekkelijk grooteren bloei te hebben dan de maçonnieke organisatiën in de andere streken. Ziehier een vergelijkend staatje der kapittels (18.·.):

	1891.	1895	1899	met leden in 1899
Nederland	9	9	9	186
Oost-Indië	1	2	2	30
West-Indië	2	2	2	23+*x*
Zuid-Afrika	2	3	3	67

Wat de »bouwhutten" (30.·.) der opper-graden betreft, hetzij dat deze elders onafhankelijk zijn van het Nederlandsch Groot-Oosten, hetzij dat men ze noch in onze koloniën, noch

---

aan bibliotheek en archief	*f* 87.89
„ liefdegaven	„ 15.—
„ kosten van vergaderingen van Gr.·. O.·., commissiën en hoofdbestuur samen	„ 2351.62½

De vergaderende heeren schijnen het beter te hebben dan de weetgierigen en de armen.

in Zuid-Afrika vindt — ik weet het niet — het *Jaarboekje* geeft hiervan slechts cijfers uit Nederland, en wel deze:

1891	1895	1899
6	6	6

Van het ledental dezer groepen van hoogst-ingewijden is mij slechts bekend, dat in 1893 twee dier bouwhutten samen 21 leden telden. We mogen dus aannemen, dat het geheele aantal wel niet veel meer dan ongeveer 75 man zal bedragen.

* * *

DE ODD FELLOWS.

Buiten de gewone — bijna zouden we zeggen: officiëele — vrijmetselarij ontwikkelt zich in den laatsten tijd hier te lande nog eene andere maçonnieke organisatie, nl. *The Independent Order of Odd Fellows.*

Deze is eene stichting van Amerikaanschen oorsprong. Ze werd in 1819 te Baltimore gegrondvest en breidde zich snel uit. Naar schatting op goede gegevens zal de Orde thans wel bij de 2 millioen leden tellen.

Hier te lande is zij ingevoerd sinds 1877. In den beginne leidde zij hier een kwijnend bestaan, vermoedelijk door de stille tegenkanting der Nederlandsche vrijmetselarij. Tot in 1897 toe heeft zij zich niet buiten Amsterdam kunnen verbreiden, waar zij toen vier loges telde. In 1898 vestigde zij eene loge te Amersfoort, in 1899 eene te Groningen en eene te 's-Gravenhage. Onder haren leider, mr. J. T. Philips, tracht zij zich nog steeds verder uit te breiden, en hoewel ik betwijfel, of haar ledental voor het oogenblik de 600 te boven gaat, valt stellig ook met hare werkzaamheid, die zich evenals die van het Gr.·. O.·. onder het mom der humaniteit verbergt, op den duur rekening te houden.

* * *

Alles saamvattend, komen we tot de conclusie, dat de geheime genootschappen in den laatsten tijd, hier te lande zoowel als in Oost-Indië [1]), eene steeds scherper activiteit

[1]) Zie den zaakkundigen *Indischen Brief* aan *De Tijd*, 27 Mei 1900, tweede blad.

ontwikkelen. Hierbij in aanmerking nemend, dat, naar in de kringen der Tweede Kamer genoegzaam bekend is, onder onze Ministers leden der loge zijn, dat de Kamerleden Lieftinck en Pijnacker Hordijk zelfs Groot-Officieren zijn, d. w. z. leden van het hoofdbestuur der Orde, komt men tot het inzicht, dat het niet raadzaam ware, zich weinig te bekommeren om eene actie, die de zaak van het Christendom nooit anders dan nadeel heeft berokkend.

Rotterdam. JAC. P. VAN TERM.

BIJLAGE.

(Bijdrage tot de »profane" geschiedenis der vrijmetselarij in Nederland).

„Het doet ons genoegen te kunnen mededeelen, dat op de „bijeenkomst op gisteren gehouden door de Hoofdbesturen der „verschillende ritus, de bezwaren zijn uit den weg geruimd en „behoudens nadere goedkeuring van het Gr.·. O.·. het Hoofd„kapittel en de Afd.·. van den Mr.·. Graad, de vrede geteekend is". *(Maçonniek Weekblad,* 23 Jan. 1893. Extra nummer).

„Een heden ontvangen bericht luidde, *dat eene commissie uit „drie leden van elken ritus het geldelijke zal regelen en het proces „tegen den Staat door de Symbolieke Graden gevoerd, onmiddellijk „door het Hoofdbestuur der Symbolieke Graden zal worden inge„trokken*". *(Maçonniek Weekblad,* 30 Jan. 1893, blz. 65).

„De hoofdzaak der bijeenkomst was *de erkenning* der Hooge „Graden en de Afdeeling van den Mr.·. Graad, door het Hoofd„bestuur der Symbolieke Graden, als zelfstandige deelen der „Orde van vrijmetselaren in Nederland.

„Deze erkenning is niet *afgedwongen,* het voorstel ging van de „Symbolieke Graden uit en verrastte *(sic)* de leden der besturen „van de Hoogere Graden zóó, dat men van die zijde meende, „dat er een adder onder het gras zat. Men gaf dit dan ook „niet onduidelijk te kennen, waarop de verklaring volgde van „de zijde der Symbolieke Graden, dat het voorstel oprecht ge„meend was. Men wenschte »de Vrede". Ja zonder dat het „verzet was opgeheven had deze bijeenkomst plaats, en de on„derhandelingen zijn voortgezet, terwijl het verzet nog op de „uitbetaling der renten lag. Later werd bepaald, dat het Hoofd„bestuur der Symbolieke Graden zich niet langer „Hoofdbestuur „der Orde" zoude noemen en dat eene Commissie van drie „leden uit elken ritus de financieele aangelegenheden zoude „regelen." *(Maçonniek Weekblad,* 30 Jan. 1893, blz. 79).

VERTOLKING VAN HET NIEUWE GEDICHT DES PAUSEN.

OP JOANNES BAPTISTA N. ONDER DEN SCHUILNAAM RUFUS
VROEGER KWEEKELING
VAN ZEKERE ONDERWIJSINRICHTING.

Kan, Rufus, 't wentlen in der lusten poel behagen?
Is 't plukken van verboden vrucht uw vreugd?
Der oudren zoete troost blonkt ge in uw kindsche dagen
Door hoogen aanleg uit en blanke deugd.
Als jongling vorschte en zocht ge om waarheids schat te vinden;
Wat goed en schoon is, trok u machtig aan.
Uw hoogste streven was een schaar van jonge vrinden
In heilgen godsdienstijver voor te gaan.

IN IOANNEM BAPTISTAM N. TECTO NOMINE RUFUM
EPHEBEI CUIUSDAM OLIM ALUMNUM.

Rufe, voluptatum quid coeco in gurgite mergi,
Arbore quid vetita carpere poma iuvat?
Flore aevi in primo solamen dulce parentum,
Indole praestabas, moribus et niveis.
Tum puber cupide scrutari, attingere verum,
Totusque ardebas pulchra et honesta sequi.
Strenuus in primis aequaevos inter ephebos
Divinae cultor Relligionis eras:

Hoe vaak zag u de Maagd voor heur altaar gebogen
Een krans van rozen vlechten haar ter eer!
En nu, hoe is dat al zoo plots gekeerd! Vervlogen
Is heel de glans der deugden van weleer.
Als 't zwijn op slijk belust laat ge u door boos begeeren,
Door lage drift bezoedelen, helaas!
Wat waanzin kon, rampzaalge, u derwijs overheeren?
Zoekt, mint gij vuilnis en bederf, gij dwaas?
Ach! schaam u, beur het hoofd uit 't slijk en wisch met tranen
Van diepen rouw in 't eind de smetten af.
Gij weigert? gij blijft doof, onzaalge, voor 't vermanen
Eens vriends, die heenwijst naar 't reeds gapend graf?
Zelf zaait gij uw verderf. Ach, hoed u! ... Nederzinken,
Neertuimlen moet ge in 't diep der jammerzee.
In 't helsche duister, waar geen hoop meer door kan blinken,
Wacht u in eeuwigheid een foltrend wee.

Atque ipsa o quoties te vidit serta rosarum
Ante aras pronum nectere Virgo suas!
At nunc o quantum subito mutatus ab illo es!
Virtutis veteris concidit omne decus.
Degeneri affectu, miseroque cupidine fractus
Foedari heu! pateris, sus ut amica luto
O Rufe infelix, quae te dementia cepit!
Appetis has sordes, haeccine stultus amas?
Ah! facti pudeat! coeno caput exsere tandem:
Ex imo deflens elue corde luem.
Abnuis? et vocem quae te compellat amice
Ne pereas, surda respicis aure miser?
Exitium struis ipse tibi; ne fide!... profundum
Lapsu praecipiti volveris in barathrum:
Atque Erebi in tenebris, ubi spes iam nulla salutis,
Aeternum crucians poena luenda manet.

Ach! 'k smeek U, reine Maagd, die ramp niet te gedoogen.
Weer, Moeder, 't arme kind van 's afgronds rand;
Sta den rampzaalge bij en lach met minzame oogen
Hem toe; wankt hij, reik reddend hem de hand.

St. Michiels-Gestel. A. N. MUTSAERS, Pr.

Ah! precor, avertat triste omen candida Virgo,
Neu miserum mater deperiisse sinat.
Ipsa adsit misero, placidoque arrideat ore,
Nutanti praesens porrigat Ipsa manum [1]).

NEANDER HERACLEUS.

1) Dit gedicht verscheen het eerst in de *Civiltà Cattolica* 7 Juli 1900, bl. 50. Het geldt een jongeling, in wiens opvoeding de H. Vader zeer veel belang stelde, maar die de goede verwachtingen, in zijn prilste jeugd van hem opgevat, verijdelde door zich geheel aan zijne booze neigingen over te geven. Door deze dichtregelen wil Z. H. hem sterken in het voornemen op het pad der deugd terug te keeren.

NIEUWE UITGAVEN.

Navolging van Jesus Christus door THOMAS A KEMPIS. Vier boeken. Snelpersdrukkerij der Thomas-a-Kempis-Vereeniging. Zwolle, 1900. Prijs: 35 cts.

»*Numquam nimis dicitur quod numquam satis discitur*" [1]). Dit gevleugeld woord van Seneca is volkomen toepasselijk op de *Navolging van Christus*. Zoolang er boeken verschijnen, zal altoos daaronder een plaatsje zijn voor het »*non magnus, verum aureolus et ad literam ediscendus libellus*" [2]) van Thomas van Kempen. En als boeken — wel te verstaan: goede boeken — volgens het opschrift der boekerij van den Egyptischen koning Ozymandyas »artsenij der ziel" zijn, dan mag de *Imitatio Christi* als een algemeen geneesmiddel voor hare kwalen worden geroemd.

Vijf eeuwen en duizenden van uitgaven in nagenoeg alle beschaafde talen en tongvallen der aarde getuigen, dat licht en liefde, wijsheid en sterkte, geloof en godsvrucht, vrede en hoop, levenskracht en stervensmoed van die heerlijke bladzijden afstralen in het hart van den goedwilligen lezer. Ja een hemelgave voor het smachtende menschdom is dit eenvoudig en nederig, kostbaar en verheven boekje, de parel van heel de christelijke ascetische literatuur!

Van harte juichen wij daarom elke poging toe, aangewend om 't onsterfelijke geschrift in den ruimsten kring, tot in de hutten der armen toe, te verspreiden. En daartoe is de nieuwe

---

1) »Nooit wordt te veel gezegd wat nooit genoeg wordt beseft."

2) »Niet groote maar gulden en letterlijk van buiten te leeren boekje."

uitgave van den Hoogeerw. Heer Mulder om haar geringen prijs zeker geschikt.

Uit de *Voorrede* echter blijkt, dat hier alleen een nieuwe uitgave en niet een nieuwe letterkundig-wetenschappelijke vertaling bedoeld werd. Dit stelt ons, om de waarheid te zeggen, teleur, aangezien juist bij het monument ter eere van Thomas van Kempen zulk een monumentale vertaling en standaard-uitgave zou gepast hebben. Maar als zoodanig wil deze uitgave blijkbaar niet beschouwd worden; want in dat geval zou er al te veel aan ontbreken. Het zij vergund deze beoordeeling in het kort toe te lichten.

Sedert de ontdekking van Thomas' eigen handschrift en sedert de uitgave daarvan door Karl Hirsche, in 1874 en 1891 [1]), is 't onwetenschappelijk de hoofdstukken der *Navolging* anders te willen verdeelen dan Thomas (meerendeels althans) zelf gedaan heeft.

Het eerste hoofdstuk van het eerste boek wordt, sedert Sommalius' uitgave (1599), gewoonlijk (ook bij Deken Mulder) in *vijf* nummers afgedeeld, ofschoon blijkens het opschrift van Thomas: *De imitatione Christi et contemptu omnium vanitatum mundi* de verdeeling alleen een *twee*voudige is. De Codex Gaesdoncanus van 1427 plaatst dan ook voor »Quid prodest", waarmee het tweede gedeelte begint, een kapitale C, het gewone teeken, dat de onderafdeelingen aanwijst. En zóó is deze verdeeling in volkomen overeenstemming met tekst en inhoud.

In het derde hoofdstuk van hetzelfde boek beginnen de meeste uitgaven, trouw in de navolging van Sommalius, niet alleen een nieuwen zin maar ook een nieuw nummer bij de woorden »et quid curæ nobis de generibus et speciebus". Maar volgens het autograaf moeten die woorden met de vooraf-

---

1) *Thomæ Kempensis de imitatione Christi libri quatuor*. Textum ex autographo Thomæ nunc primum accuratissime reddidit, distinxit, novo modo disposuit, capitulorum et librorum argumenta, locos parallelos adjecit CAROLUS HIRSCHE. Editio altera, correcta et aucta. Inest facsimile autographi Thomæ. Berolini, sumptus fecit libr. Car. Habel, MDCCCXCI. — Dit *is* een standaardwerk. Wie een nieuwe vertaling geeft is *verplicht* er rekening mede te houden.

gaande verbonden worden, zooals ook het voegwoord *et* aanduidt. En zóó behelzen deze zinsneden samen een puntige toepassing van de voorafgaande gedachte. De Zweed Evald Bergman vertaalt juist en goed: »Wij hebben oogen, waarom zien wij dan niet; en wat bekommeren wij ons om de geslachten en soorten der dingen?" In deze nieuwe uitgave wordt *et* eenvoudig weggelaten en een nieuw nummer begonnen met de omschrijving: »Wat vermoeien wij ons met spitsvondige wijsgeerige vraagstukken?"

Slechts enkele malen (zeven in 't geheel) stemt de gewone indeeling der kapittels met die van het autograaf overeen.

Er wordt beweerd (o. a. ook door Spitzen, bl. 130), dat de inhoud van een hoofdstuk niet altijd beantwoordt aan zijn opschrift. Geen wonder! Wanneer iemand b. v. Lib. I, Cap. V: *De lectione sanctarum scripturarum* eenvoudig weg vertaalt: *Over het lezen der Heilige Schrift*, zooals gewoonlijk, dan slaat dit op den inhoud ongeveer zóó, als Bilderdijk in een knorrige bui zei, dat *inktkoker* op *pompstok* rijmt. Maar ten tijde van Thomas beduidde *sanctae scripturae* en *libri sacri* niet enkel den Bijbel maar ook de schriften der Kerkvaders en in 't algemeen alle boeken van stichtelijken aard. Voor H. Schrift in strikten zin gebruikt Thomas doorgaans: *Sacra Scriptura* in 't enkelvoud of *Scripturae divinae*. Vertaal nu: *Over de lezing van stichtelijke boeken*, dan passen inhoud en titel volkomen bij elkaar.

Evenzoo wordt Lib. I. Cap. XXI: *De compunctione cordis* door den een na den ander, zooals ook hier, vertaald met: *Van het berouw des harten*. Maar in het geheele hoofdstuk is er van zonde of berouw nauwelijks spraak. *Compunctio* staat hier tegenover *dissolutio*: uitgelatenheid, en beteekent ingekeerdheid of ingetogenheid, en juist daarover handelt het hoofdstuk. Later (Lib. III, Cap. LII) is er spraak van *peccatum* en dan ook over *conterere* en *contritio* en *cor contritum*; doch daar wordt *compunctio* niet aangetroffen. Lees alzoo: *Over de ingetogenheid des harten*.

Meerendeels is de *Imitatio* in versmaat en rijmproza geschreven. Maar op die eigenaardige manier, waarmede een

genie als Thomas zich voor een goed deel zijn eigen taal schept. Zijn versmaat wemelt van allerlei dichterlijke vrijheden en zijn rijmproza van eigen kernige wendingen. Daarmede dient een vertaling in proza wel degelijk rekening te houden. De twaalf eerste verzen van Vondel's *Altaargeheimnissen* (B. II) bevatten ongeveer 80 woorden, en Pater W. Wilde heeft er 120 noodig gehad om ze in proza te vertolken. Een deugdelijke vertaling van de *Imitatio* zou ongeveer op gelijke wijze te werk moeten gaan. Voor den gewonen lezer echter, die zich om den hechten samenhang van een hoofdstuk weinig pleegt te bekommeren, is 't misschien doelmatiger deze »artsenij der ziel" pepermuntsgewijze toe te dienen. Van dien kant alzoo hebben we tegen Deken Mulder's manier geen bezwaar.

Maar waarom is de titel nu geworden *Navolging van Jesus Christus*? In 't Latijn zoowel als in 't Hollandsch is, sedert eeuwen, *De Navolging van Christus* of *Christi* de geijkte naam. En dan, aan deze op nieuw uitgegeven vertaling hapert toch, op den keper beschouwd, *al* te veel. Eenige voorbeelden.

Lib. I, Cap. I. Het welbekende en door de strijdvraag beroemde »Si scires totam bibliam exterius" is hier vertaald: »Al wist gij den ganschen Bijbel van buiten". Maar wij zeggen juist niet *van buiten weten* maar *van buiten kennen*; en zoo is een *Neerlandisme*, dat een sterk bewijs is voor Thomas' auteurschap, in deze *Nederlandsche* vertaling weer een *Latinisme* geworden: een *circulus vitiosissimus*, waarvan het eind erger is dan het begin.

Cap. III. »Utinam vita eorum scientiae ipsorum concordasset: tunc bene studuissent et legissent": »Mocht hun leven aan hunne kennis beantwoord *hebben*, dan zouden zij met vrucht zich geoefend *hebben* en geleeraard *hebben*". Waarom niet: dan hadden zij met vrucht gestudeerd en les gegeven?

Cap. VIII. »Somtijds gebeurt het, dat een onbekende door zijn goeden naam uit de verte schittert, wiens tegenwoordigheid al dien glans verduistert". Deze laatste woorden moeten eene vertaling zijn van: »cujus tamen praesentia oculos

intuentium offuscat": wiens tegenwoordigheid nochtans voor de oogen der toeschouwers hinderlijk is.

Cap. IX. Het echt Nederlandsche: »Curre hic vel ibi" is vertaald: »Loop ginds en herwaarts". Maar dat zeggen wij *nooit*. Wel: *Loop hier of ginds*; of: *Loop her- of derwaarts*.

Cap. XI. »Waren wij ons zelven volkomen afgestorven en vonden wij van binnen niet te veel tegenstand [Si essemus nobis ipsis perfecte mortui, et *interius minime implicati*], dan konden wij ook het goddelijke proeven [divina *sapere*] en iets van de hemelsche bespiegeling genieten *[experiri]*". Reeds in 1811 vertaalde Schrant dit veel beter. *Implicati* is: *verwikkeld* in aardsche bekommeringen; *divina sapere* is niet *proeven* maar *smaken; experiri* niet *genieten* maar *ondervinden*.

Cap. XII. »Bonum nobis est, quod aliquando habeamus aliquas gravitates et contrarietates: quia saepe hominem ad cor revocant, quatenus se in exsilio esse cognoscat, nec spem suam in aliqua re mundi ponat". De vertaling luidt: »Het is ons goed, dat wij somtijds eenige moeilijkheden en tegenspoeden hebben. Dikwijls roepen zij den mensch in zijn binnenste terug, omdat hij gevoelt, dat hij in ballingschap is en zijne hoop op niets ter wereld stellen moet". Het zoo eigenaardige *gravitates et contrarietates*, dat duidelijk onze *zwarigheden en tegenheden* (of *wederwaardigheden*) vertegenwoordigt, is hier geheel kleurloos geworden; door verwaarloozing van *quia* en *quatenus* is de zin wezenlijk veranderd; en *niets ter wereld* geeft een volstrekte ontkenning, terwijl *niets in de wereld* juist en beperkt is.

Cap. XIII. »Multi quaerunt tentationes fugere, et gravius incidunt in eas". Vertaling: »Velen trachten de bekoringen te ontvluchten en ontmoeten zwaardere". Hoeveel beter de oude Rosweyde: »Velen soeken de bekoringen te vlieden ende zij vallen daar noch meer in".

»Daarom heeft iemand gezegd: *wedersta het begin: te laat komt de artsenij, wanneer het kwaad door lang verzuim de overhand heeft gekregen*". Het tweede vers van Ovidius: »Cum mala per longas convaluere moras" ontbreekt in het

autograaf en in bijna alle oude handschriften, en wie op den gedachtengang let, zal toegeven, dat het hier niet alleen *kan* maar *moet* weggelaten worden: van *lang* verzuim is geen spraak, maar van *oogenblikkelijk* verzuim.

»Navis sine gubernaculo" wordt: »een schip zonder stuurman"; maar 't is: »een schip zonder roer".

Wij zullen op deze manier niet voortgaan. Alle hier gegeven aanhalingen zijn uit de eerste helft van het eerste boek. Ook wenschen wij geenszins den hooggeachten Kanunnik en Deken onaangenaam te zijn. Maar aangezien deze uitgave door de katholieke pers éénstemmig en zonder eenig voorbehoud met luide toejuiching is ontvangen, zooals met devotie-boeken van geachte schrijvers veelal geschiedt[1]), zou de meening weldra verspreid zijn, alsof hier een wezenlijk en grondig verbeterde, definitieve uitgave onze schuld aan Thomas van Kempen kwam afdoen. En dit is 't geval niet.

Intusschen weet ik bij ondervinding hoe vele en hoe groote bezwaren aan een zorgvuldige vertaling van Thomas' Latijn zijn verbonden. Zelf heb ik in 1884 te Venlo een proeve van vertaling in het licht gezonden, die, bij de tweede uitgave door mijn vriend den Kempist V. Becker S. J. grondig herzien en verbeterd, in 1887 te Utrecht verscheen en als derde uitgave te 's-Hertogenbosch is herdrukt in 1889. Doch nadat Thomas' autograaf in druk was verschenen, heb ik in over-

---

1) Van devotie-boeken gesproken: in Duitschland (waar over zekere soort van deze voor schrijvers en uitgevers zoo aantrekkelijke werkjes geklaagd werd als over een »sollemnis miseria, de qua satiram non scribere difficile") is op de conferentie der gezamenlijke Bisschoppen te Fulda (8 en 9 Nov. 1898) besloten:

a. »dass den betreffenden Verlagshandlungen von den Ordinariaten bedeutet werden soll, was für Anforderungen in Interesse der Seelsorge an ein Gebetbuch zu stellen sind, damit es nicht in Folge seines mangelhaften Inhalts ungenügend oder gar schädlich sei;

b. »dass die diesbezüglichen Grundsätze auf den Dekanats- (Archipresbyterats-) Pfarrconferenzen von dem Clerus in Verhandlung gezogen, und dabei erwogen werden soll, wie die Gläubigen vor Anschaffung untauglicher Bücher bewahrt werden". .

Gelukkig hebben wij *Het Gulden Wierookvat,* goedgekeurd en aanbevolen door het Doorluchtig Episcopaat van Nederland, en thans aangevuld met het gezangboek *Cantemus.*

eenstemming daarmede een nieuwe vertaling bewerkt, die verleden jaar bij Alberts te Gulpen het licht zag.

Dat deze vertaling nu zonder gebreken is, zal ik niet beweren, maar 't is althans eene poging om de *Navolging* van Thomas a Kempis te geven, zooals hij zelf die schreef en dacht. En om voor deze zaak meer algemeene belangstelling, zooals zij verdient, te winnen, heb ik aan de redactie van dit maandschrift een paar artikels aangeboden over *De taal en stijl der Imitatio*, waarvoor mij zoodra mogelijk plaatsing is toegezegd.

Met het een en ander hoop ik tenminste een steentje aan te dragen voor een wezenlijk monumentale en afdoende standaard vertaling. Het spreken over een te-kort wordt door velen een gevaarlijke »stoutichheid" geacht. Maar nu eindelijk na eeuwen de kwestie over het auteurschap van de *Imitatio*, waar de grootste geleerden aan deelgenomen hebben, voor goed ten gunste van Thomas van Kempen is uitgemaakt, mede door toedoen van hoog verdienstelijke vaderlandsche onderzoekers, gaat het toch eigenlijk niet aan, dat wij het in 't Nederlandsch gedachte meesterstuk, maar altoos weer in hoogst gebrekkige vertalingen verspreiden en zijn overige werken . . . laten . . . beschimmelen.

L. PETERS.

L. NOËL. *La conscience du libre arbitre.* Louvain, Institut supérieur de philosophie — Paris, Lethielleux. Prix : 3 fr. 50.

Het hierboven vermelde werk mag inderdaad een voortreffelijke monographie worden genoemd over het bewustzijn onzer wilsvrijheid, een onderwerp, waarvan de belangrijkheid door allen eenstemmig wordt erkend. Toch mag een woord van warme aanbeveling voor velen niet overbodig worden geacht. Want voor wie niet gewoon zijn een dieperen blik zelfs in hun eigen zieleleven te slaan, schijnt de uitspraak van ons bewustzijn zoo stellig, beslist en onbetwijfelbaar, dat

alle onderzoek vrijwel overbodig heeten mag, en minstens niet dienen kan om hechter grondslagen voor onze overtuiging te vinden. Wel hebben zij gehoord of misschien gelezen van menschen, die de wilsvrijheid loochenen. Maar dezulken zijn in hun oogen niet veel meer dan halve dwazen, die praten tegen beter weten in, die in elk geval juist doen als ieder ander, die aan de wilsvrijheid hecht. En inderdaad is die natuurlijke overtuiging, die bij allen wordt gevonden, voldoende voor de eischen van het praktische leven, zonder nader onderzoek omtrent de waarheid of valschheid. Praktizijns van professie kunnen dus dit boek als voor hen overbodig gerust ter zijde leggen.

Wie echter meer verlangt dan wat het nut van iederen dag noodzakelijk vraagt; wie aan den rechtmatigen eisch van onze redelijke natuur, dat wij de waarheid zoeken en trachten te begrijpen, wil voldoen, ook in datgene, wat ons het naaste staat, in ons zelven, in ons innigste leven en meest kenmerkende eigenschappen; wie 't noodig acht, dat de waarheid der zedelijke orde, zooals 't menschdom in 't algemeen en 't christendom in 't bijzonder die begreep, in haar grondslag, de vrijheid van onzen wil, worde gekend en verdedigd, hij neme dit boek om zich te laten onderrichten.

Want inderdaad de zaak is op verre na zoo eenvoudig niet als zij op 't eerste gezicht schijnt te zijn. Men meent, dat dwalen hier onmogelijk is. Wij behoeven slechts een blik op ons zelven te slaan om onmiddellijk in ons zelven van onze vrije beslissing getuige te zijn.

Men vergeet echter, dat die zoogenaamde eenvoudige blik in ons zelven de menschen reeds zoo dikwerf bedroog en nog iederen dag bedriegt; niet omdat de innerlijke waarneming geen zekere bron van waarheid zijn zou, maar omdat wij zoo dikwerf en door verschillende oorzaken voor onmiddellijke waarneming aanzien, wat het niet is. Ons bewustzijn toch is uiterst samengesteld en omvat behalve de feiten der innerlijke ervaring, een schat van ware en valsche voorstellingen en oordeelen, die in sommige omstandigheden al te gemakkelijk met de feiten worden verward.

Dit laatste nu is volgens de deterministen het geval bij de algemeene overtuiging omtrent de wilsvrijheid. Zij ontkennen niet, dat allen, zij zelven niet uitgezonderd, als 't ware van nature, aan die vrijheid gelooven. Maar die overtuiging steunt volgens hen niet op onmiddellijke ervaring, maar is niets anders dan een begrijpelijke maar foutieve uitlegging van sommige feiten, ons in 't bewustzijn onmiddellijk toegankelijk, een illusie, een droom van vrijheid zonder werkelijkheid.

Wie nu meenen mocht, dat men die tegenstanders en hun theorieën gerust kan minachten, hij zou bedrogen uitkomen. De invloed, die hun leeringen in onze moderne maatschappij reeds uitoefenen, is toch al te zichtbaar.

Principieel verklaren zij de vrijheid voor onmogelijk in naam der wetenschap, die juist op empirisch gebied zich zooveel onvergankelijke lauweren heeft verworven. Evenals in de geheele moderne natuur-philosophie, zoo ligt ook hier op den bodem een valsche, soms kantiaansche, meest positivistische opvatting omtrent de natuur en de waarde der menschelijke kennis, en de daarmede verbondene dwaalbegrippen over substantie, kracht, vermogen en bovenal causaliteit.

De critiek door de moderne deterministen op de gronden van het algemeene vrijheidsgeloof uitgeoefend is volstrekt niet bloote ontkenning, louter afbreken. Als zij van den eenen kant trachten aan te wijzen, hoe in de gegevens van het bewustzijn geen positieve kenteekenen van vrijheid te vinden zijn, trachten zij tegelijkertijd, en oogenschijnlijk niet zonder gevolg, te verklaren, hoe en waardoor dan die algemeene maar illusoire overtuiging ontstaat.

De reden van dat oogenschijnlijk succes is vooral daarin te zoeken, dat hun betoog en hun verklaring ten slotte meer faalt door onvolledigheid dan door onwaarheid.

Men overdrijft zoo dikwijls op dit punt zeer ten nadeele van de goede zaak. Het eerste indirecte bewijs voor de wilsvrijheid zijn, zooals ieder weet, de zedelijke begrippen en orde, die de vrijheid als hun noodzakelijken grondslag aanwijzen. Hoe vaak hoort men niet, dat het determinisme *alle* zedelijk begrip en alle zedelijke orde ontkent en verwoest.

De waarheid is, dat bij hen die orde en begrippen een gewijzigden zin ontvangen, verschillend van onze opvattingen en onvoldoende om het zedelijk begrip ten volle te verklaren. Maar een zeker begrip van goed en kwaad, een ideëelen norm van menschelijke volmaaktheid, waarnaar onze daden kunnen worden afgemeten en geschat, wordt ook in hun leer gehandhaafd; innerlijke dwang ten goede of plichtsgevoel verliest ook bij hen niet alle beteekenis, al is onze volle zedelijke verplichting, die altijd bindt, bij hen zonder zin; straf en belooning zijn en blijven ook in hun oogen nuttig en rechtvaardig, al verliezen zij geheel hun vindicatief karakter; zij ook erkennen individueele toerekenbaarheid, al wordt zij nooit verantwoordelijkheid.

Evenzoo is het, waar 't geldt de directe gegevens van het bewustzijn te waardeeren. Onder den invloed hunner valsche beginselen hebben zij uitsluitend het oog gevestigd op de objectieve zijde onzer werking. Voor hen is het subject en diens activiteit niets, de ideeën en motieven alles. Deze zijn in hun opvatting de handelende wezens, die de overeenkomstige wilsakt in het leven roepen. In den strijd der motieven is er altijd één, dat ten slotte overweegt en ons meesleept. De geheugenis aan de andere en het vergeten of onbewuste tijdelijke overwicht van het eene boven de andere doet in ons de illusie onzer indifferentie tegenover meerdere ontstaan. Feitelijk echter is de wilsakt, die alleen waarneembaar is, altijd volkomen bepaald, en gevoelen wij wel, dat wij altijd feitelijk dat doen, waaraan wij de voorkeur geven, niet echter dat wij, tegen die voorkeur in, anders hadden kunnen doen. Waar nu de motieven op zich niet dwingend blijken, komt altijd de volkomen bepaaldheid van het individu of het ik (karakter, opvoeding, vooroordeelen enz.) mede in het spel. Daar echter die innerlijke bepaling van onze individualiteit ons ontgaat, verwarren wij de onbewustheid onzer individueele bepaaldheid met het bewustzijn onzer individueele indifferentie.

Waar is in dat alles, dat wij nooit willen zonder redelijke gronden, dat bij de beslissing een der motieven de andere

als verdringt, dat onze feitelijke wilsakt door dat motief is bepaald, en dat wij dientengevolge altijd feitelijk dat doen, wat ons toeschijnt de voorkeur te verdienen. Maar het is wederom de halve waarheid. Immers nauwkeuriger toezien openbaart ons ook een activiteit, die van het subject uitgaat en zich keert tot object en motieven. Wij gevoelen bovendien, hoe de ideeën en motieven zelf in de handen zijn van onzen wil, die de aandacht des verstands er op gevestigd houdt; die hun onderlinge vergelijking en nadere overweging, kortom de voorafgaande en noodzakelijke beraadslaging, beheerscht en bestuurt; die haar eigene, reeds als beginnende neiging aanwezige, daden in die beraadslaging betrekt. De beslissing, die valt, is het overwicht van het eene motief, de voorkeur aan het eene boven 't andere ten deel gevallen. Maar dat overwicht, die voorkeur is *ons* werk, wij maken die voorkeur, wij beslissen zelf en kiezen, en veranderen, wederom *door onze eigene werkzaamheid*, onze voorkeur en het tijdelijke overwicht van het eene boven het andere.

Naast of liever tegenover het determinisme staat het indeterminisme, dat als de reactie der jongeren tegen de noodzakelijksheidsleer van het oudere geslacht moet worden beschouwd. De eerste stap op den nieuwen weg was de leer over de almacht van het vrijheids*idee*, dat geacht werd, binnen de grenzen van het eenig wetenschappelijk geachte determinisme, een plaats te laten voor een zekere vrijheid of althans voor het praktisch aequivalent daarvan.

Meer algemeen heeft het een fideistischen vorm aangenomen, waarin de kennis van het bovenzinnelijk feit verworpen, maar op grond van de zedelijke of zelfs verstandelijke orde, als niet onredelijk wordt aangeprezen het *geloof* aan de vrijheid van het ik of handelend subject, dat meestal, in kantiaanschen trant, als in zich voor onze kennis volkomen ontoegankelijk wordt voorgesteld.

De laatste consequentie bereikt het uiterste contingentisme, dat met iedere noodzakelijkheid, hoe en waar ook, op voet van oorlog leeft, en de algemeene en meest onbeperkte indifferentie leert, die met absolute ongebondenheid en wetteloosheid mag worden gelijkgesteld.

Wij gaven hier slechts in eenige groote trekken de hoofdzaak van hetgeen door den Leuvenschen wijsgeer in alle bijzonderheden wordt uiteengezet. Een zeer ruime plaats heeft hij in de eerste hoofdstukken aan den tegenstander ingeruimd, waardoor diens moeilijkheden en de gronden zijner meening tot hun volle recht komen. Daartegenover stelt hij in een voortreffelijk hoofdstuk, *Le fait* getiteld, zijn analyse van den bewustzijnsinhoud, en plaatst daarin het *feit* onzer vrije keuze in het helderste licht. Het laatste hoofdstuk (*La raison du libre arbitre*) geeft de principieele bestrijding der dwaling en de principieele verklaring der vrije wilsdaden.

Vooral om beide laatste hoofdstukken mogen wij het boek aan ieder verdediger der waarheid dringend aanbevelen. De moeite en inspanning, die er aan besteed moet worden, zal ruimschoots worden beloond. Menigeen zal eruit leeren kunnen den tegenstander milder maar ook juister te beoordeelen, en daardoor bij voorkomende gelegenheid beter zijn gewapend om de waarheid te verdedigen op eene wijze, die ten minste kans biedt om den ander te treffen en mogelijk van dwaling te overtuigen.

Moge het boek dan zijn weg vinden onder allen, voor wien een meer grondige kennis der waarheid, allereerst van ons zelven, een genot of een noodzakelijkheid is.

J. TH. BEYSENS.

Verklaringen der Epistelen op alle Zondagen en Feestdagen des Heeren, door H. J. H. RUSCHEBLATT, Oud-Pastoor en Oud-Professor. — Amsterdam, F. H. J. Bekker, 1899 en 1900.

Een werk van den bekwamen oud-professor van het seminarie Hageveld beveelt zich zelf aan en vraagt er geenszins om. Maar iets anders is een aanbeveling, iets anders een korte bespreking, om de verdiensten van dezen arbeid te waardeeren.

Wij willen hier twee punten aanstippen: ten eerste het

nut, dat eene verklaring der epistelen en wel inzonderheid deze ons aanbiedt en ten tweede, waardoor deze verklaring andere, die van elders tot ons kwamen, overtreft.

Wij geven volgaarne toe, dat de epistelen op de zondagen en feestdagen des Heeren — op weinige uitzonderingen na, als b.v. de epistel-les op den 4^{en} Zondag in de Vasten: »Er staat geschreven, dat Abraham twee zonen had, eenen van de slavin en eenen van de vrije vrouw" (Gal. IV, 22) — over het algemeen bij de voorlezing reeds eenigzins kunnen begrepen worden; dat zij met practischen blik door onze Moeder de H. Kerk gekozen zijn; dat zij aangrijpen door hun lessen vol levenswijsheid; dat de vaderlijke en hartelijke taal der vermaningen van den Apostel, aanvangende met »Mijne Broeders" of »Mijn veelgeliefden", ons weldadig in de ooren klinkt. Maar toch blijft bij vele woorden, zelfs zinnen, het woord van den kamerling uit Ethiopië tot den diaken Philippus waar: »Hoe zal ik het kunnen verstaan, indien niemand het mij uitlegt" (Hand. VIII, 30).

Een oordeelkundige verklaring wordt er dus gevorderd om soms den juisten zin der woorden en haar onderling verband te leeren kennen, maar vooral om den vollen en rijken zin van het voorgelezene te genieten. Dit is geenszins ieders werk. Een groote ervarenheid in de H. Schrift, in de dogmatische godgeleerdheid, in de H. Vaders, in de ascese en in niet geringe mate in de geschiedenis der H. Kerk gedurende haar apostolisch tijdvak wordt hiertoe gevorderd. Deze laatste wetenschap is vooral noodig, om tint en kleur te geven aan het apostolisch woord.

Vrij durven wij zeggen, dat deze *Verklaring der Epistelen* aan al deze voorwaarden beantwoordt. Het woord der H. Schrift wordt van alle zijden toegelicht door de H. Schrift zelve, door de H. Vaders, door beroemde Schriftuur-uitleggers, inzonderheid door het licht der wetenschap, den H. Thomas van Aquino. Veel arbeid heeft de verklaarder zich getroost, zijn stof heeft hij overwogen keer op keer! Hoe beminlijk wordt de ouderdom, als men een welverdiende rust ziet samenleven met den arbeid. Dan schrapt men gerust de

woorden »Oud-Pastoor" en »Oud-Professor", om er voor in de plaats te schrijven den *ouden* en steeds *nieuwen* leermeester.

In zijne behandeling geeft hij, de steeds nieuwe leermeester, eerst de epistel-les zelve in geen halve, maar in goed Hollandsche vertaling, met groote, heldere drukletters, waardoor deze bij de lezing beter doordringt tot ons geheugen en wij gedurende de verklaring meer gemakkelijk het juiste woord van de H. Schriftuur in den geest bewaren. Dit is goed door hem gezien. Dan volgt de inleiding; deze geeft ons gewoonlijk den historischen grond van het geschreven woord. Hierdoor wordt de aandacht getrokken, de belangstelling in hooge mate opgewekt; levendig, als zoo even gesproken, klinkt het woord van den Apostel. Nimmer zal de redenaar er berouw over hebben, zoo hij aan de geloovigen epistel en evangelie verklaart in het licht der geschiedenis: dat pakt en behoedt het gehoor voor insluimering, zelfs des zomers in een landelijke parochie. Een groote verdienste heeft daarom deze verklaarder voor den gewijden redenaar; al was vroeger met studie datzelfde voordeel te vinden, nu heeft men het gemakkelijk voor zich.

Na de inleiding worden er uit de epistel-les, geplaatst in het licht harer geschiedenis, twee practische punten gekozen, die een verwerking der stof voor het christelijk leven aanbieden: wij krijgen een verklaring der epistelen niet met uitgeplozen tekst-critiek, maar met gegronde uitlegkunde, toepasselijk gemaakt op het leven. Door deze behandeling wordt ons in de twee deelen van deze *Verklaringen der epistelen* een doorloopend onderricht aangeboden over de christelijke deugden, waarbij menige definitie ons door duidelijkheid en juistheid treft.

Op bl. 44 (Dl. I) wordt ons uit den H. Thomas antwoord gegeven op de vraag: »Wat is de bescheidenheid? — Eene deugd, waardoor iemand in zijn geheel uiterlijk *de juiste middenmaat* houdt, zoodat hij niemands oogen hindert". De *juiste middenmaat* weet de schrijver ons vervolgens nader te verklaren uit verschillende H. Vaders. »Zij is de gezellin — leert ons de H. Bernardus — der bezonnenheid en der eerbaarheid, onderhoudt de wet der nederigheid, bewaart de kalme rust der ziel, bemint de ingetogenheid en de kuisch-

heid". »Zij weet — zegt de H. Bonaventura — de kleeding en de uitwendige bedrijvigheid te beperken binnen de grenzen van het te veel en te weinig". »Zij is — aldus de H. Augustinus — in spreken spaarzaam, vertoont een opgeruimd gelaat, hare blikken zijn eerbaar en haar gang is zedig". »Zij matigt zelfs den klank der stem — zeide de H. Ambrosius — opdat niet een te luid gesproken woord iemands ooren kwetse". Dit zijn inderdaad gouden regels, overrijk aan leering.

Nog een enkel woord nu ter verklaring, waarom deze *Verklaringen der Epistelen*, andere, die van elders tot ons kwamen, overtreft.

Al verstaat men ook grondig vreemde talen, toch heeft het vooral voor den predikstoel een groot voordeel de verklaring in goed Hollandsch te lezen en te bestudeeren: men maakt zich hierdoor een goede woordenkeus eigen, die beschavend werkt op de toehoorders en den eerbied voor het woord Gods verhoogt. Naar mijn bescheidene meening is het bovendien, wat men ook bewere, moeilijk in eene vreemde, b. v. de Duitsche, taal een zoo heldere en zakelijke verklaring, vol practische toepassingen op het leven, aan te treffen, als ons door deze *Verklaringen* wordt aangeboden. Gebrek aan gepaste waardeering zou het daarom wezen, als deze oplage niet reeds spoedig was uitverkocht.

Wellicht merkt iemand op: de verklaring is wat lang, ik lees te veel hetzelfde. Lang en breed — antwoorden wij — zijn soms deze *Verklaringen*, maar niet te lang. De stof van de epistel-les biedt dikwerf grond, om dezelfde gedachten meermalen uit te werken; dit stoort niet, zoo men slechts een enkele maal dit werk in de hand neemt; maar wij geven toe, dat bij een tweede uitgave eenige besnoeiing gewenscht is.

Wij brengen onzen hartelijken dank aan onzen ouden en nieuwen leermeester H. J. H. Ruscheblatt en wenschen hem toe, dat de schrijfveder niet zal beven in zijne hand en ons nog lang de vruchten van zijn studiën en overwegingen zal aanbieden.

J. H. A. Thus.

Neêrlands Heiligen in vroegere eeuwen, door J. A. F. KRONENBURG. (Dl. IV. In de Middeleeuwen). Amsterdam, F. J. H. Bekker. 1899—1900.

Reeds werd in de vorige jaargangen van *De Katholiek* (Dl. CXIII, bl. 508—12; Dl. CXV, bl. 327—333) over *Neêrlands Heiligen in vroegere eeuwen* en wel over Dl. I, II en III van dit standaardwerk gesproken. Als ons oordeel gaven wij te kennen, dat de schrijver een reuzenwerk had ondernomen, waar niemand tot nog toe de schouders onder durfde zetten, en aller lof verdiende, niet slechts om den vorm, waarin de verhalen gegoten waren, maar veel meer om de historische behandeling. Ieder beoefenaar der geschiedenis zal zich dan ook verheugd hebben, dat deze schrijver de vergaderzaal der Nederlandsche historici is ingeleid door de eervolle benoeming tot lid van het Historisch Genootschap te Utrecht. Als men nagaat, welke mannen daar eenmaal het woord voerden, welke bekwame leden aan dit Genootschap in de laatste jaren ontvielen, ziet men met blijdschap den eenvoudigen kloosterling, doorkneed in de beoefening der geschiedenis, daar binnentreden. »*Honor cui honor*: Eere, wien eere toekomt!"

Opmerkingen, weinige in vergelijking met de groote stof, die verwerkt werd, werden er gemaakt, maar met waardeering zijn zij door dezen vriendelijken geleerde aangenomen.

Herhaaldelijk ziet men in de nieuw verschenen deelen, dat er met zorg werd rondgezien naar *al wat* bouwstof kon aanbieden, zelfs de *Rijm-Kroniek* van Melis Stoke werd niet vergeten. De oude, nieuwere en nieuwste letterkunde werd doorsnuffeld, door geheel het land, in hare provinciën, werden de bibliotheken geraadpleegd, universiteit's, stedelijke en provinciale, parochiale en klooster-bibliotheken, archieven van allerlei aard, en zoo de schrijver dit noodig oordeelde, lichtte hij met een enkel woord de waarde van het gevondene toe. Wat de Duitsche en Fransche litteratuur, hagiografie, topografie en de geschiedenis dezer volkeren te benutten aanbood, is gebruikt geworden. Niet genoeg kan men de navorschingen,

die de schrijver zich getroost heeft, en de studiën, waarop hij zich met de borst heeft toegelegd, bewonderen en waardeeren.

Een aanmerking, die gemaakt werd omtrent het plaatsen van historische aanteekeningen midden in den tekst, werd met goedheid gelezen, en het storende in de lezing is voor het vervolg weggenomen.

Verschil van opvatting is waarschijnlijk oorzaak geweest, dat de kerkvergadering van Leptines, 1 Maart 743, niet in het leven van den H. Bonifacius, maar in dat van den zaligen Karloman (Dl. IV, bl. 58) is behandeld geworden.

Goed gezien is het, dat op het einde van het vierde deel onder den titel *Voorheen en Thans* een vergelijking wordt gemaakt tusschen het geloof onzer eerste geloofsverkondigers en het geloof door ons beleden. Dankbaar beseft de lezer, dat hij hetzelfde geloof als onze vaders in het geloof belijdt. Dit hoofdstuk heeft hoogst practische waarde voor ieder nadenkend Christen.

Op de eerste reeks volgde een nieuwe reeks, *De Heiligen in de Middeleeuwen*, waarvan thans *drie* deelen verschenen zijn.

In het eerste *De Heiligen onder de Noormannen*, treffen ons bijzonder de HH. Frederik, Odulf, Jeroen, Hunger en Radboud. Het zijn zakelijke, afgeronde verhalen. Ongetwijfeld zullen met een nieuwe uitgave bij het leven van den H. Frederik, ook de historische bijzonderheden vermeld worden, die omtrent het veertien-eeuwsche reliekschrijn van dien Heilige zijn bekend geworden.

In het tweede deel zal bij het leven van den H. Bernulf ook deze bijzonderheid vermeld worden, dat aan den achtergevel van het Rijksmuseum te Amsterdam, met Prins Frederik Hendrik, ook de middeleeuwsche kerkenbouwer Sint Bernulf staat afgebeeld. Bij het leven van de vrome Sura, kan ook *Neerlandia catholica* wellicht een bron zijn, want pastoor Spoorman van Dordrecht z. g. gaf daar zijn beste aanteekeningen. Gaarne zagen wij bij het leven van de H. Ludwina van Schiedam eenigszins breeder haar mystiek leven ontwikkeld. Er bestond tijdens haar leven een geestelijk verkeer

tusschen haar en verschillende andere Heiligen dier tijden. Zij was eene der belangwekkendste mystieken der middeleeuwen. Een nieuwe nasporing naar het weergaloos zwoegen van pastoor Van Leeuwen z. g. voor de glorie van de H. Ludwina zal bij een nieuwe bewerking zeker nog meer diens verdiensten in het licht stellen dan thans geschiedt. Wij hebben ook in het Bisdom Haarlem een *Missa propria* en *Officium proprium* van de H. Ludwina. Wij willen verder vertrouwen, dat het nieuwe leven van Ludwina in het Fransch door den bekeerling Huismans nieuwe historische gegevens zal aanbieden, vooral voor het vita mystica S^ae^ Ludwinae. Ook »*Kerkelijk Schiedam*" (*Bijdr. Bisd. Haarlem*, Dl. XXI, bl. 15, 21, 22, 36, 40) biedt bijzonderheden voor dit leven aan, b. v.: »Is het klooster Leliëndaal het Sint-Leduina klooster?" De geachte schrijver zal bij een nieuwe uitgave zijn keurige levensschets van de zalige maagd van Schiedam eenigszins willen aanvullen.

In het derde deel ontvangen wij het leven van den H. Norbertus en diens zonen. Wij kunnen hier kort zijn. Wij hebben een schoon boekdeel voor ons, waarin de groote Norbertus van alle zijden wordt bekeken en zijn vele verdiensten in het volle daglicht geplaatst worden. De eerbiedwaardige rij van zonen, die zijn voetstappen drukten, getuigt van den grooten invloed, welke van Norbertus uitging. Dit boekdeel is inzonderheid voor de Katholieken van Friesland en Groningen, wier vaderen zooveel aan de zonen van den H. Norbertus dankten, een hoogst stichtende en verkwikkende lectuur. Het leven van den H. Norbertus en diens zonen bood voorzeker een schoone gelegenheid, om tegenover vuige lastertaal aan te toonen, wat al goeds de kloosterlingen in de middeleeuwen voor ons vaderland deden.

In deze nieuwe reeks *Neêrlands Heiligen in de Middeleeuwen* zagen wij met genoegen, hoe ook dit maandschrift *De Katholiek* door vele historische artikelen en verschillende recensiën òf een belangrijke bron was voor deze studiën òf den weg baande tot het zoeken naar nieuwe bronnen. Deze stille hulde van den geschiedschrijver verdient alle waardeering.

De schrijver heeft ongetwijfeld een zeer groot deel van zijn arbeid volbracht, mogen wij hem toewenschen, dat hij zijn arbeid geheel voltooie en nog jaren aan de nieuwe uitgaven zijner werken arbeide.

J. H. A. THUS

H. ERMANN S. J. *De Paus. Vierde Gedeelte.* Utrecht, Wed. J. R. v. Rossum, 1900.

Het vierde gedeelte van Pater Ermann's strijdschrift *De Paus* heeft thans het licht gezien. Zoo heeft de schrijver dan voluit zijn woord gesproken in een vraagstuk, dat in den laatsten tijd op den voorgrond trad, om de verwoedheid, waarmede het werd aangevallen, en daardoor de belangstelling trok van menigeen in den lande. Wel is die belangstelling door het langwijlig verschijnen der deeltjes op de proef gesteld, maar gelukkig, *De Paus* is thans compleet. We getroosten ons een kleine recapitulatie, en gaan opnieuw aan 's schrijvers hand onzen weg vervolgen naar den alouden S. Petrus, dien Christus — blijkens Math. XVI, 18, 19; Joan. XXI, 15-17 en Lucas XXII, 31, 32, — *voor alle tijden* heeft aangesteld tot zijn plaatsvervanger op aarde in het bestuur der Kerk.

* * *

In de eerste paragrafen van het vierde gedeelte gaat de de schrijver, tot goed begrip van 's Heeren woord, te rade bij geschriften van hen, die in de eerste eeuwen hun verklaringen hebben neergeschreven. Het spreekt van zelf, dat die gedenkstukken weinig zijn in getal. Want de Pausen in den allereersten tijd hebben niet door het uitvaardigen van bullen of encyclieken of het zenden van gezanten hun rechtsmacht over de Christenheid veropenbaard. De weg immers van Petrus en van zijne opvolgers liep, drie eeuwen lang, rechtstreeks naar het kruis; eerst later als het doopsel des bloeds het Christendom diepe wortelen heeft doen schieten in het hart van den mensch, zal zich de Opperherder meer bizonderlijk met de leiding der menschheid gaan bezig houden. Maar

toch, getuigen voor 's Pausen primaatschap ontbreken niet.

Als zoodanig dan worden aangevoerd de getuigschriften van den H. Cyprianus, den H. Irenaeus, den H. Ignatius van Antiochië en Paus Clemens I [1]). En dit alles geschiedt in den breede. Want het was vooral op deze helden des geloofs, dat de pijlen der tegenstanders waren afgeschoten. Bovendien, zooals we zeiden, de schaar van getuigen is niet zoo breed, het ligt dus voor de hand, dat met zorg alle bezwaren worden uit den weg geruimd. En zoo zullen bij ernstige lezing dezer bladzijden de oud-pastoor v. Harderwijk, dominee Veenhuysen, prof. Bolland en tutti quanti, die zich met de zaak hebben ingelaten, tot eigen beschaming ondervinden, dat prof. Blok onlangs in *De Nederlandsche Spectator* met recht schreef: »De leek begaat vaak de in een leek verklaarbare maar voor zijn methode van onderzoek eenvoudig doodelijke fout, van allerlei hem geschikt voorkomende getuigenissen van schrijvers aaneen te rijgen, zonder te onderzoeken naar de geloofwaardigheid der getuigen, naar hun recht van spreken, naar het chronologisch verband der dingen".

* * *

De twee volgende hoofdstukken bepleiten ieder een aloude kwestie: Is Petrus te Rome geweest? Is Petrus bisschop van Rome geweest?

Deze alleroudste zaak, die éénstemmig door vriend en vijand sinds lange jaren als afgedankt te rusten was gezet, werd te midden van den strijd door de hoofdredactie van *Het Nederlandsche Dagblad* weder ter bane gebracht, en wie niet doof was, kon hooren verkondigen, dat van het bewijs dier stelling het staan of vallen afhangt der heele Roomsche Kerk. 't Klonk vreemd, vooral wijl getuigenissen van onkatholieken te dezer zake als Harnack, Lightfoot, Gieseler en Ramsay aan de redactie ongetwijfeld niet onbekend waren, en nog kort geleden de onkatholieke oudheidkenner Lanciani in zijn

1) Wellicht ware een kleine verwijzing naar de wetten van keizer Valentinianus en Theodosius, waardoor ten jare 445 réeds van regeeringswege het primaatschap werd erkend en hulde gebracht, niet overbodig geweest. Vgl. Mr. Bohl, *De Godsdienst*, Hfst. XII.

Pagan and Christian Rome (p. 123) erkend heeft: »For the archeologist the presence and execution of S.S. Peter and Paul in Rome are facts established beyond a shadow of doubt by purely monumental evidence".

Inderdaad, de bewijzen zijn in groot aantal voorhanden en wijl hier sprake was van »levensquaestie" wordt de volle maat toegemeten.

Dat Petrus te Rome is geweest wordt gestaafd:

a. Uit het feit, dat eerst 13 eeuwen na Petrus iemand geboren werd, die het ontkende, terwijl de ketters uit vroegere eeuwen, die bij de ontkenning belang hadden, het nooit durfden doen.

b. Uit de oudste sekten van het Oosten.

c. Uit ontdekkingen, zooals die van Tarentum.

d. Uit het gevoelen van nagenoeg alle protestantsche geleerden met Luther aan het hoofd.

e. Uit de overeenstemming aller katholieke geleerden.

Voor de tweede stelling dat Petrus bisschop van Rome geweest is, worden als bewijzen aangevoerd:

a. Het feit, dat hij te Rome verblijf heeft gehouden.

b. Getuigenissen van protestantsche geleerden.

c. Plaatselijke overleveringen.

d. Getuigenissen der oudste kerkvaders en schrijvers.

e. De Bijbel.

f. De wanhopige pogingen, die Protestanten aanwenden om dit feit met goed fatsoen te kunnen loochenen.

Me dunkt, hier is een scheepslading vol, en ten overvloede wordt de volgende paragraaf gewijd aan de toetsing der bedenkingen, die door sommige Protestanten tegen Petrus' verblijf te Rome gemaakt worden, terwijl een afzonderlijk artikel over de negatieve bewijzen van Protestanten tegen Petrus' verblijf te Rome in dit maandschrift verschenen is. Een passend slotwoord sluit de brochure, die met logische klaarheid en gloedvolle overtuiging is saamgesteld.

* * *

Onder het lezen dezer brochures zweefde mij zoo menig-

werf den spottenden raad door het hoofd, dien vader Vondel eens gaf aan de jonge kerkdienaars te zijnen tijde:

»Zeght van 't Pausdom alle quaedt:
Roept en tiert en slaat de stoelen,
Dat uw vuist en kneukels 't voelen,
Lastert, scheldt van alle kanten:
't Zijn de beste predikanten,
Die dus volgen mijnen raet".

Maar als echo klonk volheerlijk het woord van Vondel onder ons:

». . . . . en nog, nog staat de rots
Onwrikbaar als voorheen, hoe fel de branding klots,
Als zuil der waarheid, als het middenpunt der tijden.
Ziet, eeuwen gaan voorbij, en brengen vreugd en lijden
En schand en eere; met den stroom des tijds vergaat,
Wat van den tijd is — en de rots van Petrus staat!"

* * *

Ten slotte, wie zich verwonderen mocht dat de schrijver zonder korzelheid in dien chaos van verwarde voorstellingen het licht heeft ontstoken van ons heilig geloof, hij erkenne daaraan de onsterfelijke hoop, die de uiting is van het onsterfelijk leven der Kerk.

Laat ons hopen voor den schrijver, dat bij de lezing van *De Paus* »het dieplood van Gods genade" moge vallen in veler harten, en dat zijn arbeid, die reeds zeer gunstig in *De Hollandsche Revue* door Fr. Netscher werd besproken, veel bijdrage ter verzoening en hereeniging met de aloude Kerk van Rome!

Zoeterwoude. J. C. v. d. Loos.

Methodus excipiendi confessiones ordinarias variis in linguis, composita a Sacerdote Dioceseos Haarlemensis. Amst. G. Borg, 1900.

Gaarne vestigen wij de aandacht der dienstdoende geestelijkheid op het hier boven genoemde werkje.

Priesters, die in de noodzakelijkheid komen van aan vreemdelingen het H. Sacrament der Biecht te moeten toedienen, zullen door gebruik van dit boekje de taak, welke zij hebben te vervullen, niet weinig kunnen vergemakkelijken.

Op de linker bladzijde geeft de schrijver in de Latijnsche taal: de voorbiecht, de naar gelang van omstandigheden aan den biechteling te stellen vragen, het akte van berouw, het Onze Vader, het Wees Gegroet en de Twaalf artikelen des Geloofs; naast het Latijn vinden wij op de rechter bladzijde achtereenvolgens de vertaling in het Engelsch, Fransch, Duitsch, Hollandsch, Italiaansch, Spaansch en Deensch.

De vragenlijst is met zorg bewerkt en mag, al kan mogelijk in een of ander geval uitbreiding noodig zijn, volledig genoeg genoemd worden, om den priester in staat te stellen aan de meest noodzakelijke eischen te kunnen voldoen.

Wij eindigen deze korte aankondiging met den wensch dat dit werkje, hetwelk zich mede door handig formaat en duidelijke letter aanbeveelt, ruime verspreiding moge vinden.

Z.

Compendium theologiæ moralis auctore AUGUSTINO LEHMKUHL, S. J. Editio quarta ab auctore recognita. Friburgi Brisgoviæ, Sumptibus Herder, 1899.

In een handig boekdeel van nagenoeg zeshonderd bladzijden geeft P. Lehmkuhl hier een met zorg bewerkt compendium van zijne moraaltheologie.

De verschillende vraagstukken, in het grootere werk uitvoerig uiteengezet, worden hier door den schrijver zóó kort en tevens zóó duidelijk weergegeven, dat dit compendium èn

voor theologanten, die bij hun voorbereidende studie een minder omvangrijk werk verkiezen, èn voor dienstdoende geestelijken, die bij hun velerlei bezigheden geen gelegenheid vinden om grootere werken na te slaan, als een voortreffelijk handboek mag worden aanbevolen.

De hier aangekondigde uitgaaf is de vierde; met de inmiddels verschenen kerkelijke beslissingen is door den schrijver zorgvuldig rekening gehouden; de daardoor noodig gewordene wijzingen uitgezonderd, verschilt deze uitgaaf slechts weinig van de voorgaande.

Z.

Ordo Missae seu precum ac caeremoniarum Missae interpretatio theologico-ascetica et Meditationes ac Examina ad usum Sacerdotis recollectionem menstruam instituentis, additis Precibus ante et post Missam, auctore HENRICO VAN DEN BERGHE J. C. D. Can. theol. Majoris Seminarii Brugensis Praeside. Brugis Flandrorum excudebat C. van de Vyvere Petyt, anno Dni MCM. — (In 24 de XIII- 290 p. Prix: broché fr. 1.25; relié fr. 1.50).

Dit miniatuurtje van ongeveer 300 bladzijden mag aan alle priesters onvoorwaardelijk en met warmte aanbevolen worden. De titel geeft genoegzaam aan wat hier gevonden wordt: maar de verzekering mag erbij worden gevoegd, dat de *interpretatio theologico-ascetica* onder beide opzichten voortreffelijk en van den eersten rang is, en dat de 12 *Meditationes et Examina*, ook afgezien van de *recollectio menstrua*, een samenvatting behelzen van de gewichtigste waarheden en de voornaamste verplichtingen. De naam van den hoogwaardigen schrijver en de goedkeuring van het geheele Belgische Episcopaat zijn overigens ook een meer dan voldoende waarborg. Niemand zal zich de weinige stuivers, die het boekje kost, beklagen: het is goud waard.

C.

WAAR IS PETRUS GEKRUIST?

EENE WANDELING OVER DEN JANICULUS TE ROME.

Het was een heldere, zonnige dag geweest. De avond was even schoon, en er woei een frisch windjen. Het was de maand Mei, en met een waren lust maakten wij ons op, om op de hoogere en vrije kruin van den Janiculus een verkwikkend luchtjen te gaan scheppen. Wij verlieten dus op het gewone wandeluur der Romeinen met ons drieën ons klooster aan het S. Pietersplein, sloegen den weg der Lungara in en bestegen niet zonder eenige inspanning de vrij steile hoogte, die naar S. Onofrio voert. Wij lieten deze aantrekkelijke kerk met hare kunstrijke gedenkteekenen van Tasso en Mezzofanti ditmaal rechts liggen en volgden den weg, die er omheen kronkelt. Daar hij reeds vrij hoog ligt, gunt hij links een vrij ruimen blik op de uitgebreide stad der zeven heuvelen. Wij hielden ons echter niet op, ofschoon het gezicht zeer uitlokkend was, en stegen nog steeds. Op het punt, waar de oude eik nog staat, waaronder Tasso korten tijd voor zijn dood uit het naburige klooster van S. Onofrio meermalen zich in de schaduw kwam nederzetten en aan dichterlijke mijmeringen overgeven, voert een kronkelende steenen trap van vijftig treden naar de heerlijke kruin van den Janiculus. Daarboven, bij enkele donkergroene cypressen, die zich rank naar den blauwen hemel verheffen, opende zich voor ons een der bekoorlijkste wandelwegen van Rome, die, is hij niet zoo weelderig in plantengroei, zoo rijk in bloemen, zoo druk bezocht als die op den Pincio, het toch in schoonheid, verscheidenheid en ruimte van uitzichten verre van hem wint.

Hier ademden wij een zuivere, een frissche, een verkwik-

kende lucht, en zacht en aangenaam deed ons de gloed der dalende avondzon aan, terwijl hij getemperd werd door het bekoelende windjen, dat hier in zijn dartel spel schier geen beletselen vond. De liefelijke geur van planten en bloesems woei ons tegen. De keurige melodieën van den nachtegaal, het heldere gefluit van den merel, het zachtere gekweel van verschillende vogelen, klonk ons in de ooren. Zoo wandelden wij voort door eene breede laan, aan weerszijden beplant met schaduwrijke platanen, tusschen smaragdgroene grasperken, met reusachtige aloës, niet verwelkende palmen en allerlei prachtige zuidelijke planten gesierd. Wij onderhielden ons gezellig over het genot van het weder, over de voorvallen van den dag en over het een en ander, dat wij ontmoetten. Zoo bereikten wij het hooge en vrij uitgestrekte kruinvlak, dat een ruim plein vormt. In het midden aanschouwt men een kolossaal en massief granieten voetstuk, waarop zich een hoog en trotsch ruiterstandbeeld van Garibaldi verheft. Hierdoor ontspon zich tusschen ons een ernstig en geleerd gesprek, dat ik, wijl het tevens hoogst belangwekkend was, hier aan den lezer wil mededeelen.

* * *

P. A. Dat ruiterstandbeeld, het moet gezegd worden, pleit voor de kunstvaardigheid der Italianen en voor hunne krachtige phantasie, die zulke vormen weet te scheppen. Het granieten voetstuk is eenvoudig vierkant, maar het is tevens rijzig, goed geëvenredigd, versierd door fraai in- en uitspringend lijstwerk en gebroken door de levendige metalen figuren, die het aan de vier zijden omgeven, terwijl het spreekt door de opschriften, die men er op heeft aangebracht. En zie nu op dat onbewegelijke voetstuk dat ros, dat schijnt te leven, met zijn fieren kop, met zijn zwierigen staart, met zijn trappelende pooten, met zijn trotschen ruiter, die los en gemakkelijk er op gezeten, met stouten blik heen ziet naar de S. Pieterskerk daar in het westen.

P. B. Spreek me daar toch niet van. Dat ruiterstandbeeld

is een onding. Het is mij immer een doorn in het oog en in het hart. Waarom moet de verkrachting van het recht hier op den sierlijken Janiculus verheerlijkt worden? Waarom moet de roover Garibaldi, die Italië niet één, maar ongelukkig heeft gemaakt, in het midden dezer lachende natuur eene eereplaats innemen? Is dat goede smaak? Is dat beschaving? Is het niet veeleer schande, dat men den vijand der Pausen hier op zoo geringen afstand van S. Pieter voorstelt als een overwinnaar met den heerschersblik gewend naar het Vatikaan? Is het niet om den Paus te grieven?

J. Gij hebt beiden geen ongelijk, sprak ik. Ook ik herken den schoonen kunstvorm; maar ik betreur het tevens en kan het niet genoeg afkeuren, dat men dien gebruikt heeft om op zulke wijze deze plaats te onteeren. Neen, op deze plaats had de kunst van Italië veeleer al hare kracht er aan moeten wijden, om een gedenkteeken op te richten voor den christelijken held, die aan Rome zijne ware grootheid heeft geschonken; voor den Vorst der Apostelen, die het gemaakt heeft tot hoofdstad der gansche christelijke wereld; voor Petrus, die hier zijn trouw en zijne liefde jegens zijn Goddelijken Meester heeft bezegeld, door zijn leven voor Hem ten offer te brengen aan het kruis.

A. Gij zijt dus van meening, dat de H. Petrus op den Janiculus gekruist is?

J. Zeer zeker.

B. Gij scheidt u dus af van hen, die Petrus' kruisdood plaatsen op de plek der wereldberoemde basiliek van S. Pieter?

J. Waarom niet? Ik weet op welke bewijsgronden mijn gevoelen steunt.

B. Welke zijn die bewijsgronden?

J. Indien gij geduld hebt om mij aan te hooren, zal ik ze u uiteenzetten.

A. en B. Niets liever dan dit. Het is van belang dit vraagstuk tot eene goede oplossing gebracht te zien. Doch wij betwijfelen het zeer, of gij hierin zult slagen.

J. Wij willen het ten minste beproeven. Daarom zullen wij ons eerst rekenschap geven van de topographie van den

Janiculus; wij hebben er hier juist eene geschikte gelegenheid voor. Keeren wij dus den rug naar dat ruiterstandbeeld, en wenden wij ons naar den zuidwestelijken hoek van het bergvlak.

Welk een heerlijk uitzicht hier in dit avonduur, sprak A., terwijl wij den rand der hoogte naderden. Zie die heuvelrij met hare groene hellingen, die grillig daarheen slingert in een wijde bocht om het dal, dat langzamerhand breeder wordt. Hoe fraai vertoont zich daar in de diepte de machtige koepel van de S. Pieters basiliek, bestraald door den purperen gloed der zon!

J. Ziedaar den Janiculus. Geheel die reeks van heuvelen, die slechts hier en daar door smalle dalgroeven onderbroken zijn, oprijzen bij den Aventijnschen berg, voortloopen langs de plaats, waar wij staan, en met de kronkelingen, die wij van hier aanschouwen, achter het Vatikaan om voortloopen naar Monte Mario, werden oudtijds als de Janiculus beschouwd. Baronius [1]) bewijst het uit Dionysius van Halicarnasse [2]) en uit Martialis [3]).

B. Ik heb altijd den heuvel, waarop wij nu staan, van den Aventijnschen berg af tot aan S. Pieter, als den eigenlijken Janiculus beschouwd.

J. Dat is hij ook; want op andere plaatsen droegen en dragen zijne heuvelen andere namen. Zoo wordt de berg daar in het westen van Rome berg Marius (monte Mario) genoemd, en heet de hoogte, waar de tuinen des Pausen zich vertoonen, de berg van het Vatikaan (mons Vaticanus). Toevallig heb ik het boek van Mgr. J. B. Lugari over de plaats van Petrus' kruisiging bij mij. Ziehier wat ik daar

---

1) Baronius ad ann. Christi 69, Petri 25.

2) »Zij kwamen en doorliepen met hunne verwoestingen de geheele ruimte tot aan den Tiber en den berg Janiculus bij de 20ste stadie van de stad en nog verder: Venientes percurrerunt populando usque ad Tiberum et montem Janiculum ad vigesimum ab urbe stadium et ulterius." Dion. Halic. L. IX.

3) Martialis zegt, dat zijne tuinen op den Janiculus lagen: »*longo Janiculé jugo recumbunt*" en toch zich bij de brug Milvius (Ponte molle) bevonden: »cum jam sit prope Milvius sacrumque lapsae per Tiberim volent carinae".

lees [1]): »De oudheid — zegt M. Duchesne — heeft geen *mons Vaticanus* gekend, maar slechts een *ager Vaticanus*. De hoogten, die den rechter oever van den Tiber begrenzen van af de brug van S. Pancratius tot aan Monte Mario met diens inbegrip, werden de berg Janiculus genoemd. Daar zij zich in den *ager Vaticanus* bevonden heeft men ze ook *Vaticanus mons*, *Vaticani montes* kunnen noemen. Maar het is alleen in de christelijke middeleeuwen, dat men de juist afgebakende en oorspronkelijke toeëigening van het woord: *mons Vaticanus*, ziet verschijnen voor de plaats, ingenomen door de basiliek van S. Pieter en het pauselijk paleis [2]).

A. De campus Vaticanus was dus vooral dat dal, waarin wij hier de S. Pieter zien liggen, en de mons Vaticanus is de hoogte daarachter.

J. Juist zoo. In den campus Vaticanus, of het dal, dat zich daar vertoont, lagen de tuinen, de circus, de obelisk van Nero. Daar beroofde de wreedaard na den brand van Rome de Christenen aan palen gebonden van het leven. Deze eerste martelaars werden aan den openbaren weg, die langs de tuinen ging, begraven. Dat graf dier eerste Christenen werd ook het graf van den Vorst der apostelen, dat sedert zijn dood tot op den dag van heden daar immer is vereerd geworden, en door den koepel van S. Pieter thans nog luisterrijk wordt bekroond.

B. Doch laten wij nu ook de ligging van den Janiculus aan de overzijde eens opnemen. Gaan wij daartoe naar de noordelijke grens van het plein.

A. Waarlijk, allerprachtigst is het panorama, dat hier voor ons ligt uitgespreid. Daar op den achtergrond, aan de oost of rechterzijde, doemt het Albanesche gebergte, waarboven de kruin van Monte Cave uitsteekt, omgeven door verschillende Castelli Romani, die zich met hunne lichtge-

---

1) Lugari, bl. 51.

2) Duchesne, *Bulletin critique* (ann. II, p. 219). Vergelijk ook Erasmo Pistolesi: *Il Vaticano*, die te kennen geeft, dat de campi Vaticani oorspronkelijk zoo zijn genoemd, om de vaticinia of de uitspraken en voorspellingen der Vates, die in deze velden een vasten zetel hadden.

kleurde gebouwen op zijne hellingen afteekenen. Dan volgen achtereenvolgens aan den gezichteinder verder naar het midden de Sabijnsche bergen, de bergen die den grens vormen van het gebied van Napels en Monte Velino. Wenden wij ons langzamerhand naar de linkerzijde, dan vallen ons de hooge Monte Gennaro, Monte Leonassa, Monte Soratte, Monte Rezzano en eindelijk geheel aan de linkerzijde Monte Mario in het oog.

B. Dat is de achtergrond. Maar het gezicht op den voorgrond is niet minder schoon. Daar ligt Rome met zijne paleizen, met zijne talrijke koepels, met zijne beteekenisvolle kerken, met zijne geschiedkundige gedenkteekenen en met zijne kolossale bouwvallen uit lang vervlogene tijden.

J. Doch merken wij vooral op wat met ons vraagstuk in verband staat. Daar beneden kunt gij den Tiber hier en ginds tusschen de gebouwen bespeuren, die met zijn kronkeligen loop het oude Rome van de wijk Transtevere en van den Janiculus scheidt, en van Ponte Molle zijne geele wateren voortstuwt naar Ostia, zijne monding bij de zee. Het is de grens van de oude stad op hare zeven heuvelen, of van het oude Septimontium, gelijk men het noemt. Daar aan de rechterzijde verheft zich de *collis Aventinus*, bekroond door S. Anselmo, S. Alessio en S. Sabina. Iets meer naar den achtergrond in het midden rijst daarneven de *Coelius* met S. Gregorio Magno, de basiliek van Maria in Navicella en Stephano Rotondo. Tegenover den Cœlius beurt de *Palatijnsche heuvel* de eeuwenoude bouvallen van de trotsche paleizen der Cesars omhoog. Niet verre van daar ziet gij den *collis Tarpeius* of *Capitolinus*, met het kapitool en de hoog gelegene kerk van Ara Coeli. Tusschen den Palatijnschen heuvel en den Coelius stijgt langzamerhand de *Esquilijnsche heuvel* naar de basiliek van S. Jan van Lateranen. Aan de linkerzijde van den Esquilinus aanschouwt gij den *collis Viminalis* met S. Maria Maggiore. Eindelijk, nog meer naar de linkerzijde vertoont zich achter den Palatinus en den Capitolinus de *collis Quirinalis*, die uitloopt in de hoogten van Trinità di Monte en Monte Pincio: ziedaar het Septimontium van

Rome, dat volgens de Rossi [1]) door de muren van Servius Tullius werd ingesloten. Daar nu de Janiculus niet tot deze zeven heuvelen behoorde, lag hij klaarblijkelijk buiten de stad. Ook Dionisius van Halicarnasse getuigt, dat Rome door zijne muren en nog buitendien door den Tiberstroom verdedigd werd [2]). Hierdoor blijkt, dat Transtevere en de Janiculus van de stad waren uitgesloten.

A. Laten wij thans onze wandeling voortzetten.

J. Goed. Gaan wij voort door deze breede laan met rotsen en terrassen aan de linkerzijde, waarboven zich de bevallige villa Corsini met hare tuinen verheft, en begeven wij ons langs de sierlijke fontein van Paulus V met hare drie watervallen en twee fonteinen naar de kerk van S. Pieter in Montorio.

B. Dat vind ik uitstekend. Gij zult ons intusschen aantoonen, dat Petrus daar ter plaatse gekruisigd is.

* * *

Laten wij dan maar dadelijk beginnen, zeide ik. Indien de Vorst der Apostelen gekruisigd was daar, waar de S. Pieterskerk gelegen is, dan is het hoogst natuurlijk, dat wij daar een altaar, eene kapel, een gedenkteeken uit de vroegere tijden verwachten, hetwelk ons aan dien kruisdood herinnert en dat heldhaftig offer vereert. Nu wordt ons in S. Pieter door de prachtige confessie met hare 96 lampen wel het graf van den Vorst der Apostelen aangewezen. Maar van eene gedachtenis, die ons de overlevering overbrengt van vroegere eeuwen, dat Petrus hier het martelaarschap heeft ondergaan, bestaat volstrekt geen blijk.

B. Aan het uiteinde der kruisbeuk ter evangelie-zijde vind ik toch de fraaie mozaïek van Petrus' kruisiging door Guido Reni. Wordt dan daardoor aan die verwachting niet voldaan?

---

1) De Rossi, *Piante iconografiche*, p. 29.

2) Dionisius van Halicarnasse, *Antichita Romane*, IX, 68.

J. In geenen deele. Wanneer is deze voorstelling van Petrus' kruisdood daar geplaatst? Dagteekent de aanwezigheid van deze kopie op die plaats van de oprichting van dit altaar? Of klimt zij misschien op tot den bouw der S. Pieterskerk? Verre vandaar. Die mozaïek is daar eerst aangebracht in 1822. Het altaar, waarop zij prijkt, was en is nog steeds het altaar der HH. Apostelen Simon en Judas, wier heilige overblijfselen daar tot op den dag van heden rusten en worden vereerd. Men kan die afbeelding zeker niet doen gelden als bewijs voor een vroegere overlevering, dat Petrus zou zijn gekruist, waar de basiliek van S. Pieter thans staat.

B. Maar kan men Petrus' graf misschien ook niet als gedenkteeken doen gelden, dat hij daar gekruisigd is?

J. Zeker neen, zoo lang geen andere aanwijzingen dit bevestigen. Het feit, dat Petrus *hier* begraven is, en het feit dat hij *hier* gekruist is, zijn twee verschillende feiten, die met elkander in geen noodzakelijk verband staan. Is niet de apostel der heidenen begraven in de prachtige S. Pauluskerk op den weg naar Ostia? En is hij niet onthoofd *ad aquas Salvias?* Indien de plaats van Petrus' graf de plaats was van Petrus' kruisiging, dan moest men daarvoor eenige aanwijzing der overlevering aantreffen. Andere feiten van Petrus' leven werden reeds dadelijk afgebeeld op verschillende altaren, die in de S. Pieterskerk aan den eersten Herder van Jesus' kudde zijn toegewijd. Waarom werd Petrus' marteldood geheel voorbij gegaan, indien ze daar werkelijk had plaats gegrepen?

B. Nu ik wil wel toegeven, dat in de tegenwoordige basiliek zulk een aandenken aan eene vroegere overlevering te dien opzichte niet gevonden wordt. Maar in de basiliek, die aan deze voorafging, zal misschien zulk een aandenken hebben bestaan? Zoo beroept Bosio zich te dien opzichte op het getuigenis van Julius Erculano, een schrijver uit de zestiende eeuw.

J. Erculano getuigt volstrekt niet, dat er toenmaals een gedenkteeken, een altaar, eene kapel, eenig bewijs van overlevering aangaande de kruisiging van Petrus op die plaats

in de basiliek aanwezig was. Hij geeft slechts te kennen, dat er bij Petrus' graf een dorschvloer bestond, waar volgens zijne persoonlijke meening of gissing *(putamus)* het kruis, waaraan Petrus gestorven was, geplant is geweest [1]). Zelfs laat hij duidelijk gevoelen, dat er geen kapel of gedenkteeken voor die kruisiging daar ter plaatse bestond. Anders zou hij niet gezegd hebben: wij meenen *(putamus)* maar: *ubi plantata fuit crux*. De eenige beweegreden, die hij aangeeft voor dit zijn gevoelen, is deze: »Het is genoeg, dat op dien dorschvloer de tarwe gewand werd, daar er eene schuur bij staat, waar deze werd geborgen". Ook op het plan, dat hij van die basiliek heeft gemaakt, komt geen kapel of gedenkteeken voor van dien aard.

B. Ik moet bekennen, ik voor mij kan dit niet aannemen als een bewijs, dat in die basiliek zulke overlevering bestond.

J. Ook op de geheele platte grond van S. Pieters vroegere basiliek, iets later door Alfarano, een neef van Erculano, uitgegeven, komt volstrekt geen altaar, geen kapel, geen gedenkteeken van Petrus' kruisiging voor.

B. Kunt ge dat nog iets nader aantoonen?

J. Zeer zeker. Wij bezitten het *Enchiridion van de kapellen en altaren der Vatikaansche basiliek*, afkomstig uit de achtste eeuw en uitgegeven door den geleerden De Rossi [2]). Het noemt de verschillende plaatsen op, die in de oude basi-

---

[1]) Ziehier zijne woorden: »Ter rechterzijde daarvan [van S. Petronilla] bevindt zich het graf van den H. Petrus, dat een dorschvloer voor zich heeft, waar wij *meenen*, dat in eene gegravene opening het kruis geplant is geweest. Wij kunnen niet bevestigen te dezer of te gener plaatse. Het is genoeg, dat op dien dorschvloer de tarwe is gewand, daar er eene schuur bij staat, waar deze werd geborgen: Cui [S. Petronillæ] a dextro latere stat sepulchrum S. Petri, habens ante se aream, ubi, scrobe facta, *putamus* fuisse plantatam crucem. Non possumus affirmare hic aut hic. At satis est in area fuisse ventilatum triticum, cum prope stet, in quo reconditum, horreum.

Zie Lugari: *Le lieu du crucifiement de S. Pierre*, p. 61.

[2]) De Rossi *R. S.* I, p. 140; *Inscript. Christ.* II, P. I, p. 224. Ziehier den tekst: »Qui [apostoli] per beatum Petrum principem apostolorum iterum mittunt ad Sanctam Mariam.... Tandem pervenies per cryptam ad caput beati Petri principis apostolorum. Et exinde pervenies ad altare majus ejusque confes-

liek toegewijd waren aan den Vorst der apostelen. Het eerste, wat het vermeldt, is: *per beatum Petrum, principem apostolorum.* De Rossi verstaat hierdoor *het altaar van Petrus' Stoel.* Vervolgens wordt genoemd: *per cryptam ad caput beati Petri.* De Rossi zegt ons, dat hier spraak is van het altaar, dat zich juist boven het graf van Petrus bevond. Op de derde plaats wordt het hoofdaltaar genoemd. Het vierde altaar is dat, waar de heilige apostel is verschenen. Het vijfde was aan den H. Petrus toegewijd onder den titel van den Herder. Maar geen enkel altaar had betrekking op zijn dood of op zijne kruisiging. Het is evenwel natuurlijk, dat, indien de H. Petrus gekruist is op welke plaats dan ook, die door de basiliek wordt ingenomen, de herinnering hieraan door eenig gedenkteeken bewaard zou zijn. Zoo spreekt ook Torrigio, die gezag heeft ten aanzien der zaken van het Vatikaan.

A. Zulk eene herinnering vond men misschien in de nabijheid der S. Pieterskerk.

J. Ook dit kan men niet aannemen. Het dal van het Vatikaan werd, gelijk wij reeds bemerkten, ingenomen door de tuinen, den circus en den obelisk van Nero. Aan de eene zijde nu van dezen obelisk, die later bij den bouw van de nieuwe basiliek is verplaatst naar het midden van het tegenwoordige S. Pietersplein, bevonden zich twee rotondes of ronde kerken, de eene die der H. Petronilla, de andere die van den H. Andreas of van O. L. Vr. der koortsen. Zij waren oorspronkelijk, zegt De Rossi, gebouwd om tot begra-

---

sionem; et exinde post fusas poenitentiæ lacrymas, vadis ad locum, ubi idem beatissimus apostolus apparuit cuidam mansionario. Tunc quoque ad ejusdem sancti apostoli altare, quod nomine Pastoris nominatur, ubi ferunt lapsum mansionarium per beatum Petrum apostolum a ruina esse defensum: Welke [apostelen] door den gelukzaligen Petrus, vorst der apostelen, wederom tot de H. Maria voeren.... Eindelijk komt gij door de krypte tot het hoofd van den gelukzaligen Petrus, vorst der apostelen. En vandaar bereikt gij het hoogaltaar en zijne confessie; en vandaar, na tranen van boete gestort te hebben, gaat gij naar de plaats, waar dezelfde allergelukzaligsten Apostel aan den kapelaan verschenen is. Alsdan bezoekt gij ook het altaar van denzelfden heiligen Apostel, dat men den naam geeft van *den Herder,* waar men zegt, dat de kapelaan door den gelukzaligen apostel Petrus voor den ondergang is bewaard".

fenis van de christelijke vorsten *ad Sanctum Petrum* te dienen. De eene was toegewijd aan den H. Andreas en was aanvankelijk het mausoleum van Honorius. De tweede was de kerk der H. Petronilla en oorspronkelijk mede een keizerlijk mausoleum. *Wanneer men het voorhof van den H. Andreas binnentreedt,* zoo zegt het reeds genoemde *Enchiridion,* ontmoet gij ter linkerzijde het altaar van den H. Laurentius, vervolgens dat van den H. Vitus, dan dat van den H. Cassianus, daarna dat van den H. Andreas zelven in het midden der rotonde, en zoo komt ge tot dat van den H. Thomas, en zoo tot dat van den H. Apollinaris en eindelijk tot dat van den H. Xystus.... Gaat ge naar de H. Petronilla, dan zal u eerst de Zaligmaker der wereld ontvangen, en u bij de H. Anastasia brengen en deze tot de allerheiligste Moeder Gods. Deze beveelt u aan de H. Petronilla, om u verder te brengen bij haren Zoon, den Zaligmaker der wereld. Deze voert u langs den H. Theodorus [in de basiliek] [1]). Onder de dertien altaren dus van de beide rotondes is er geen, dat aan de kruisiging van den H. Petrus is toegewijd.

Aan de andere zijde van den Obelisk in het midden van den circus van Nero stond het *domus angelice,* dat dagteekende van voor de achtste eeuw. Dit, alsook het *campo santo* of de begraafplaats, door de H. Helena daarneven aangelegd, werd door keizer Karel den Groote aangekocht en vervangen door de kerk der Pietà en het pelgrimshuis der Duitschers. De kerk der H. Petronilla verdween eerst in de 16de eeuw; die van den H. Andreas in de achttiende eeuw, en het hospitium der Duitschers bestaat nog heden.

A. Zoo is van eene kapel, van een altaar, van een gedenkteeken, als blijk der vroegere overlevering, dat Petrus

---

[1]) Bij De Rossi: *Inscript. Christ.* II, P. I, p. 224: »Intrante te in porticum S. Andreæ, occurrit tibi in sinistra manu altare S. Laurentii, deinde S. Viti, deinde S. Cassiani, deinde ipsius Andreæ in medio rotundæ; et sic S. Thomæ, et sic S. Apollinaris, novissime S. Systi.... ad S. Petronillam. Ibi te primo accipiet Salvator mundi adsignatque S. Anastasiæ et illa Sanctissimæ Genitrici Dei; quæ te commendat S. Petronillæ ut te deducat ad ad Filium suum Salvatorem mundi, qui te per beatum Theodorum mittit [in basilicam]".

hier gekruist zou zijn, noch in de tegenwoordige, noch in de vroegere basiliek, noch in hare geheele omgeving iets te te bespeuren.

B. Doch hier zijn we bij de kerk van S. Pietro in Montorio. Laten we eens zien, of wij hier een gedenkteeken vinden, dat Petrus op den Janiculus is gekruist.

* * *

A. Deze kerk is in 1500 gebouwd door Ferdinand, koning van Spanje, en zijne gemalin Isabella roemrijker gedachtenis.

J. Zij hebben die kerk met hare kostbaarheden niet zonder reden toegewijd aan den H. Petrus, zeide ik, terwijl wij het plein overstaken en de treden beklommen van het bordes, waardoor men de kerk binnentreedt. De gedachte, waardoor zij geleid werden was, dat de eerste herder der Kerk na J. C., den Herder der herders, hier zijne werkzaamheid op waardige wijze heeft bekroond, door naar het goddelijk voorbeeld zijns Meesters aan het kruis zijn leven voor zijne schapen te geven.

Wij bleven niet toeven op het bordes, waar men weder een schoon uitzicht heeft op Rome, en de stad der zeven heuvelen daar beneden aan zijne voeten ziet uitgestrekt. Wij traden de kerk binnen en wierpen ons eenige oogenblikken neder op de knieën ter aanbidding van het Allerheiligste Sacrament. Toen wij opgestaan waren, maakte ik mijne gezellen opmerkzaam op het schilderstuk achter het hoofdaltaar in het koor, eene kopie van Petrus' kruisiging door Guido Reni. Zij heeft de heerlijke transfiguratie van Rafaël vervangen, die kardinaal Julius de Medicis dezen voortreffelijken schilder had doen vervaardigen voor S. Pietro in Montorio, en die zich thans in het Vatikaan bevindt.

Nu geleidde ik langs een uitgang aan de epistelzijde mijne gezellen in den belendenden kloosterhof. In het midden daarvan rees voor ons oog een bevallige kleine tempel op, een keurjuweel van Griekschen bouwtrant, Op bevel van koning Ferdinand den Katholieke trok de beroemde Bramante

dit meesterstuk op in 1502. Het is een zuivere, eenvoudig doch smaakvol versierde rotonde. Langs drie steenen treden, die het in drie steeds evenredig engere cirkels omgeven, bestijgt men het platform, waarop het is gebouwd. Hier wordt het in den ronde ingesloten door zestien fraaie Dorische kolommen van graniet, op gelijke afstanden geplaatst, die een sierlijke kroonlijst en daarop een omloopende balustrade dragen. Binnen deze balustrade maakt het bovengedeelte een insprong, en rijst dan op met zijn 16 vakken, waarvan twaalf door nissen, vier door vensters worden ingenomen en die door even zoovele pilasters gelijkmatig in den ronde zijn verdeeld. Hierop rust een tweede kroonlijst met het koepeldak, dat, boven de pilasters door zestien banden verdeeld, kogel- of bolvormig toeloopt in een uitstekend kroon- of sluitstuk. Het tempietto, gelijk de Romeinen het noemen, bevat eene lieve, ronde bovenkapel, die door twee benedenvensters en vier bovenvensters onder den koepel helder is verlicht, daaronder op gelijken afstand door sierlijke nissen is omgeven, en in het midden prijkt met het beeld van den Vorst der apostelen. Het bevat onder deze kapel eene even groote en ronde krypte, waarin men langs de buitenzijde afdaalt. Zij heeft een koepelvormig plafond, dat door bloemlijsten in stuc-werk in gelijke velden is afgedeeld, en op een blauwen grond de verschillende tafereelen van Petrus' leven, fijn en keurig in witte kleur afgewerkt, vertoont. Tegenover den ingang is een klein altaar. Daarvoor in het middenpunt van den marmeren vloer toont men eene ronde opening, waarin het kruis van Petrus geplant is geweest.

Na alles met aandacht te hebben opgenomen, verlieten wij den kloosterhof en de kerk, en begaven ons naar den openbaren bloementuin van den Janiculus, die bij deze kerk gelegen is. Daar zetten wij ons rustig op een steenen bank onder het geboomte neder, terwijl wij de heerlijke natuur genoten, en ons gesprek hervatten.

J. Gelijk gij ziet, zegde ik, kunnen wij hier uit alles opmaken, dat toen in 1500 deze kostbare kerk hier werd gebouwd, men met volle overtuiging en algemeen den Janiculus als de

plaats van Petrus' kruisiging beschouwde. Wel niet blindelings toch, maar om degelijke redenen, getroostten zich de vorstelijke stichters zulke aanzienlijke uitgaven. Ook de Paus, die hierbij zeker geraadpleegd is, werd, terwijl de basiliek van het Vatikaan [1]) hem bijzonder ter harte ging, gewis door de heerschende overlevering bewogen om hieraan zijne stem te geven. De uitstekenden bouwmeester, die gekozen werd, om hier een blijvend gedenkteeken op te richten, toont mede, dat er eene gevestigde overtuiging bestond. Eindelijk het voortreffelijke meesterstuk van architektuur, dat nog steeds aller bewondering wekt, heeft klaarblijkelijk ten doel hier ter plaatse Petrus' kruisdood te verheerlijken. Met één woord alles roept ons toe, dat het toen eene heerschende, algemeene, reeds van vroeger gevestigde overlevering was, die het feit, dat wij bespreken, aan den Janiculus verbond.

B. Ik zal dit niet betwisten. Maar indien de overlevering niet veel hooger zou opklimmen, dan ware hare bewijskracht niet bijster groot.

J. In alle geval hebben wij hier een vasten grondslag, waarop wij verder voort kunnen bouwen. Het feit zelf zegt genoeg, dat er eene oudere overlevering voor moest pleiten. Ook op de kolossale bronzen poort der groote basiliek van S. Pieter, die in 1432 door den Florentijner Filarete op last van Eugenius IV ontworpen werd, vinden wij daarvoor een bewijs. In het midden ziet men den H. Petrus met de sleutels en den H. Paulus met het zwaard afgebeeld. Onder het beeld van dezen laatste aanschouwt gij zijne onthoofding; onder dat van den eerste zijne kruisiging. Men ziet op den voorgrond van dit tafereel den Tiber, die in een kronkelende bocht met zijne golven langs Rome voortstroomt. Daarachter rijst een heuvel, waarop de kruisiging van Petrus is voorgesteld. Deze heuvel is wel duidelijk de Janiculus. De plaats, waar Petrus' graf is in de basiliek, is geen berg en kan dus niet bedoeld zijn [2]).

[1]) Zij werd schier terzelfder tijd gesticht, daar in 1506 de eerste steen van dezen machtigen bouw werd gelegd.

[2]) Zie Lugari, *Le lieu du crucifiment de S. Pierre,* p. 121.

B. Ik laat het gelden. En verder?

J. In de 14de en 13de eeuw bestaat deze overlevering ook reeds. In de gouden bulle van Lodewijk van Beijeren, afkomstig van 1328, is spraak van eene kerk op den Janiculus, die — volgens de plattegronden, toegevoegd aan de cosmographie van Ptolemeus, welke bewijsstukken, te Parijs en te Urbino aanwezig, volgens de Rossi [1]) de kopie zijn van een vroeger exemplaar [2]) — toegewijd was aan de kruisiging van den H. Petrus. Zelfs Duchesne erkent, dat in de twaalfde eeuw gewag wordt gemaakt van zulke kerk, en dat men omtrent dezen tijd den aanvang dier overlevering moet zoeken [3]).

A. En waarom wil hij den aanvang dier overlevering in dien tijd geplaatst zien?

J. Het is eene bewering, die allen grond mist. Hij wil, dat vóór dien tijd op den Janiculus *de kerk van de H. Maria in castro Aureo* werd aangetroffen en deze door de kerk van den H. Petrus in Monte aureo is vervangen. Doch vooreerst komt nooit een *castrum aureum* op den Janiculus voor. Wel is daar spraak van *mica aurea, vicus aureus, mons aureus* en *porta aurea*, maar nooit van een *castrum aureum* [4]). Aan den anderen kant lag er eene *ecclesia S. Mariæ* in den Circus Flaminius [5]), die in de dertiende eeuw *castrum aureum* werd genoemd. Armellini zegt: in de dertiende eeuw werden de bouwvallen van den Circus *castrum aureum* genoemd, en in de bulle van Celestinus III in 1192 wordt deze benaming ook gegeven aan S. Maria en den Circus Flaminius. Zij werd

---

1) De Rossi, *Piante iconografiche di Roma.* In het manuscript of handschrift van Parijs wordt de kerk aldus aangewezen: »*S. P. in Montorio u cruci afx e*: dat is: *S. Petrus in Montorio ubi cruci affixus est*". In dat van Urbino lezen wij: »*S. Piet i Montorio u cruci fuit affixus*: dat is: *S. Petrus in Montorio ubi cruci fuit affixus*".

2) De Rossi, *loc. cit.*

3) Duchesne, *Lib. Pont.* I, p. 152, not. 91.

4) Martinelli, *Roma ex ethnica sacra*, p. 371, zegt: »Nullibi legimus *montem aureum* fuisse a quopiam appellatum *castrum aureum*".

5) Fulvio, *Antiq. Urb.* L. VI, p. 4, XV. — Vasi, *Della magnificenza di Roma antica e moderna,* L. IV, p. 65. — Nibby, *Roma nell 1838*, p. 50. — *Roma antica*, p. 148 etc.

genoemd *S. Maria in castro aureo* [1]). De circus Flaminius lag gewis niet op den Janiculus, en had de S. Pietro op den Janiculus *Maria in castro aureo* vervangen, dan zou deze kerk *S. Pietro in castro aureo* genoemd zijn. Doch op de tweede plaats werd de vereering van den H. Petrus reeds in de negende eeuw op den Janiculus aangetroffen. Zij is dus niet in de dertiende eeuw ontstaan, zooals Duchesne aangeeft.

B. Waaruit blijkt zulks?

J. In den *Liber Pontificalis* uit die eeuw zegt Agnello in het leven van den H. Apollinaris, dat die heilige bisschop zich ophield op de plaats, »*waar het klooster gelegen was van den H. Petrus, die genoemd wordt op den Janiculus*" [2]). Hierbij merkt Pinius op, dat door eene zegwijze, aan den schrijver eigen, onder den naam van kloosters bedehuizen worden te kennen gegeven [3]).

A. Ik zie, wij zijn een goed eind op weg. Kunt ge ons nog een stap verder brengen?

J. Het *Itinerarium VII* van Einsiedeln deelt uit een plattegrond van Rome, waarvan de lezing volgens Jordanus [4]) en de Rossi [5]) opklimt tot de achtste eeuw, een wegwijzer of itinerarium mede, die een aanvang neemt bij de monumenten op den Janiculus en afdaalt tot die, welke in Transtevere zijn gelegen. Het eerste der monumenten, dat op den Janiculus wordt aangegeven, is: »*Fons S. Petri, ubi est carcer ejus: de bron van den H. Petrus, waar zijn kerker is*".

Ziehier den tekst van het itinerarium, gelijk hij door Lanciani is uitgegeven:

---

1) In de bulle, die Paus Celestinus in 1196 zond aan de geestelijkheid en aan Joannes, Primicerius van den H. Stoel en rector van de twee kerken gelegen in den circus Flaminius, waarvan de eene S. Maria, de andere S. Laurentius heette, wordt deze circus genoemd: »*Castellum aureum cum utilitatibus suis*". Daarom zegt Nardini, terwijl hij van S. Maria spreekt: »*In castello aureo*".

2) Bacchini, *Liber Pontif. Raven.* p. 124: »*in quo, situm est monasterium beati Petri, qui dicitur a Janiculum*".

3) Pinius, *Act. S.S. Jun.* LVII, p. 351 zegt: »*Nomine monasteriorum phrasi auctori familiari intelligenda oratoria*".

4) Jordan, *Topograph.* II, 327.

5) De Rossi, *Piante di Roma*, p. 70.

A PORTA AURELIA USQ. AD PORTAM PRŒNESTINAM.

Fons S. Petri, ubi est carcer ejus,
Sancti Joannis et Pauli.
Molinæ, Mica aurea S. Mariæ, Sancti Chrysogoni et Sæ Cæciliæ [1]).

Gelijk gij dus ziet, heeft de achtste eeuw reeds het aandenken van den H. Petrus op den Janiculus.

B. Ja, maar weet ge wel, wat Marucchi zegt [2]): deze *fons Petri* behoort tot het forum? Want dit aandenken wordt vermeld een weinig voor de overige monumenten, die zich onder het kapitool in de nabijheid van het forum bevinden, zooals de kerk van de HH. Sergius en Bacchus en de umbilicus urbis Romæ bij den triomfboog van Septimius Severus.

J. Als men zoo redeneert, kan men ver komen. Zoo zou men kunnen beweren, dat de HH. Joannes en Paulus van den Janiculus en de H. Georgius in Velabro tot het forum behooren, omdat in het itinerarium hunne memoria wordt aangegeven niet een weinig maar onmiddellijk voor den H.. Sergius, het kapitool en den Umbilicus van Rome. Zoo zou men de Molinæ, de Mica Aurea, de H. Maria van Transtevere, den H. Chrysogonus, de H. Cecilia bij den Palatinus kunnen trekken, omdat zij in het itinerarium een weinig voor den Palatinus genoemd worden.

A. Ik zie daarin niets anders dan willekeur. Vooral mag men den *fons Petri* niet scheiden van de overige monumenten van den Janiculus, wanneer het aandenken van den H. Petrus op den Janiculus door de geheele latere overlevering van de volgende eeuwen bevestigd wordt.

J. Marucchi voert nog verder aan tegen Lanciani, die hier met ons staat, dat nergens elders van een *fons Petri* op den Janiculus gesproken wordt. Zulk een fons mist daar alle waar-

---

1) VAN DE POORT AURELIA TOT DE PRENESTIJNSCHE POORT.

De bron van den H. Petrus, waar zijn kerker is,
Van den H. Joannes en Paulus.
De Molens, de Mica aurea van de H. Maria, Van den H. Chrysogonus en de H. Cecilia.

2) Maruchi, *Le memorie dei SS. apostoli Pietro e Paolo nella cita di Roma*, p. 113—114.

schijnlijkheid. Wij kunnen daarop antwoorden: die waarschijnlijkheid zou ontbreken, of omdat er spraak is van eene bron dáár ter plaatse, of omdat zij de bron van den H. Petrus is. Op het eerste bezwaar kan men antwoorden, dat eene bron op den Janiculus in 't geheel niet onwaarschijnlijk is om het bestaan der watermolens, die daar vermeld worden. Ook de opschriften, die tusschen de poort en de aqua Paulina ontdekt zijn, bewijzen het bestaan dier watermolens, zoodat er geen gebrek was aan stroomend water. Volgens verscheidene oudheidkundigen bevond zich de bron van Trajanus' water eveneens op den Janiculus. Men kan het dus niet onwaarschijnlijk noemen, dat daar eene bron was. Dat nu die bron naar den H. Petrus werd genoemd, is volkomen in overeenstemming met de geheele latere overlevering.

B. Doch er wordt bijgevoegd: *ubi est carcer ejus.*

J. Laat ik slechts ééne vraag stellen. Is het zoo onwaarschijnlijk, dat bij de openbare strafplaats, waar de gekruisigden ter dood werden gebracht, een carcer of plaats was, waar de misdadigers eenigen tijd in bewaring konden blijven, vooraleer hunne straf te ondergaan?

A. Ik houd mij bij den tekst van het itinerarium, omdat men niet dan om doorslaande redenen gerechtigd is daarvan af te wijken. Zulke redenen zie ik hier niet; en dit te meer, wijl de tekst in overeenstemming is met de geheele latere overlevering.

J. Ik wil er nog dit bijvoegen. Lanciani heeft betoogd, dat het itinerarium van Einsiedeln niets dan eene herziene en openbaar gemaakte uitgave is van de lijsten der vierde eeuw [1]). Deze oude stukken zouden dus aantoonen, dat reeds sedert de vierde eeuw eene memoria of een gedenkteeken ter eere van den Vorst der apostelen op den Janiculus bestond.

A. Zoo wordt het ook zeer begrijpelijk, waarom Bleser kan zeggen, dat, gelijk men meent, de kerk van den H. Petrus in Montorio oorspronkelijk gesticht is door Konstantijn den Groote [2]).

---

[1]) Lanciani, *Itinerario di Einsiedeln,* p. 13.

[2]) Bleser, *Rome et ses monuments,* p. 325. Verscheidene schrijvers stemmen hierin met Bleser overeen.

J. Zeker is het hoogst waarschijnlijk, dat zulks omtrent dien tijd zal zijn geschied. Al de voorname feiten van Petrus' leven hebben de Christenen te Rome door gedenkteekenen in herinnering gehouden. Op den Aventinus hebben wij de kerk der H. Prisca, die het aandenken bewaart van Petrus' verblijf bij Aquila en Priscilla. In den Vicus Patritius herinneren ons de kerken van de HH. Pudentiana en Praxedes aan zijne betrekkingen met den Senator Pudens [1]). In de begraafplaats van Ostrianus wordt de plaats aangewezen, waar de H. Petrus eerst zijn zetel had en waar hij doopte. Het kerkjen *Quo vadis* bij den Appischen weg roept ons de verschijning des Heeren voor den geest, toen Petrus de vervolging van Nero zocht te ontvluchten. De Mamertijnsche kerker is een blijvend gedenkteeken zijner gevangenis. Zijn graf wordt aangewezen in de Vatikaansche basiliek, en in de katakomben van St. Sebastianus toont men de plaats, waar zijn heilig lichaam een tijd lang heeft gerust. Is het dan niet hoogst waarschijnlijk, dat bij het einde der vervolgingen onder Konstantijn den Groote de Christenen vooral het aandenken van Petrus' kruisdood door een heiligdom hebben bestendigd? Dit heiligdom wijst ons de overlevering aan op den Janiculus.

* * *

B. Bij mij geldt het beginsel, dat men immer ook de tegenpartij moet hooren. Daarom wil ik graag eens vernemen, wat men antwoordt op de bezwaren, die onze tegenstanders in het midden brengen. Ik zal niet stilstaan bij de woorden van den H. Ephrem en van den H. Joannes Chrysostomus. Zij zijn te onzeker en te algemeen. De H. Ennodius van Pavia spreekt van niets anders dan van het graf des apostels, dat Petrus, bisschop van Altina, verzuimd had te bezoeken. Maar Cajus, een katholiek priester uit de derde eeuw, schijnt iets meer aan te duiden, wanneer hij zegt: »*Maar ik kan u de trofeën der apostelen aantoonen. Want hetzij gij u naar het Vatikaan, hetzij gij u naar den weg van Ostia wilt be-*

[1]) De Rossi, *Bull. Arch. Chr. anno 1867*, p. 43.

geven, zult gij er de eereteekenen (trofeën) vinden van hen, die deze kerk hebben gegrondvest" [1]). Eereteekenen of trofeën nu richt men op ter plaatse waar de overwinning is behaald. Wij moeten dus aannemen, dat Petrus in het Vatikaan gekruist is, en daar door zijn dood de overwinning heeft behaald, wijl daar een eereteeken voor hem is opgericht.

J. Eene trofee of een eereteeken plaatst men niet slechts daar, waar de overwinning is behaald, maar ook op het graf van den overwinnaar. In dezen laatsten zin spreek Cajus. Men vindt, zegt hij, de trofee van den H. Paulus, dat is zijn grafmonument, op den weg naar Ostia; toch is hij onthoofd *ad aquas Salvias,* eene plaats die drie kwartier nagenoeg van zijn graf verwijderd is. Is dus de trofee van den H. Paulus zijn grafmonument op den weg naar Ostia, dan is die van den H. Petrus zijn grafmonument aan het Vatikaan. Ook Eusebius, waar hij dezen tekst van Cajus, die bloeide tentijde van Paus Zephirinus, aanhaalt, zegt, dat Cajus spreekt in deze woorden »*van de plaats, waar de heilige lichamen der genoemde apostelen begraven zijn*" [2]).

B. Na dit antwoord zal ik mij ook maar niet beroepen op den H. Gregorius den Groote, wien een zekere schrijver de woorden van Panvinius in den mond legt. Doch wat zegt gij van de *Acta S. Petri?*

J. Ik antwoord daarop, dat deze akten volgens Fabiani de meest apokriefe onder de apokriefen zijn. Zij zijn hoogst twijfelachtig, zooals Fleury, Constanzi en Tillemont erkennen. Deze laatste zegt, dat het tijdverlies is ze te lezen en te onderzoeken. Hiermede stemmen de Rossi, Allard en Fouard geheel overeen. Zij zijn allesbehalve eensluidend en duidelijk. In latere Grieksche handschriften van de 9de eeuw is er spraak van eene Naumachia in het Vatikaan. In het oudste handschrift, dat der bibliotheek van Verceil, volgens Lipsius [3]) dagteekenend van de 7de eeuw, wordt van eene Naumachia niet

---

[1]) Euseb. *Hist. Eccl.* L. II, c. 25.

[2]) Euseb. *loc. cit.* Hij zegt: »*De loco, in quo prædictorum apostolorum sacra corpora deposita sunt,* sic loquitur".

[3]) Lipsius, *Acta Petri, Acta Pauli,* p. XXXIII.

gesproken. Zoolang men den tekst dezer akten niet gezuiverd en vastgesteld heeft, is het overbodig er bij stil te staan.

B. En wat zegt gij op het getuigenis van den *Liber Pontificalis*, die geschreven is tusschen 498 en 518, dus in 't begin der zesde eeuw? Hij verhaalt in het leven van den H. Paus Cornelius: »*Beati Petri accepit corpus beatus Cornelius Episcopus, et posuit juxta locum, ubi crucifixus est, inter corpora sanctorum episcoporum in templo Apollinis in monte Aureum in Vaticanum palatii Neroniani III Kal. Jul.*" [1]).

J. Hier staan wij eigenlijk voor een duister en moeilijk vraagstuk, waarover de gevoelens zeer verschillend zijn. Wij willen echter zoeken ons een oordeel te vormen, dat de zaak, zoo niet met zekerheid dan toch met waarschijnlijkheid, beslist. Daartoe zullen wij vooreerst de topografische ligging van Petrus' graf bepalen. Vervolgens zullen wij de lezing van den tekst onderzoeken. Daarna zullen wij de verschillende onderdeelen van den tekst zorgvuldig nagaan. En eindelijk tot een geschikt besluit zoeken te komen.

B. Gelijk ge ziet, spaar ik u de bezwaren niet. Het doet mij echter genoegen, dat ge ernstig wilt beproeven, om tot eene slotsom te komen. Vooruit dus! Wij volgen u op den aangewezen weg.

J. Beginnen wij dus met de topografische ligging van Petrus' graf te bepalen.

Het is bekend, dat Nero in het jaar 64 Rome aan de vlammen prijs gaf en om zich zelven aan den haat des volks te onttrekken, de schuld van deze misdaad op de Christenen laadde, en dezen op wreede wijze begon te vervolgen. In het dal of het veld van het Vatikaan, dat, gelijk wij reeds zagen, door een bocht van den Janiculus omkronkeld wordt, had hij eene villa, met tuinen, die vroeger aan keizer Cajus Caligula had toebehoord, en daarom soms de villa van

---

[1]) *Lib. Pontif.* (Edit. Duchesne) I, 150. »De zalige Bisschop Cornelius nam het lichaam van den gelukzaligen Petrus en legde het nevens de plaats, waar hij gekruist is, tusschen de lichamen der heilige bisschoppen in den tempel van Apollo op den monte aureo in het Vatikaan bij het paleis van Nero den 29sten Juni".

Caligula soms die van Nero wordt genoemd. Bij deze villa lag en behoorde, ofschoon daarvan onderscheiden, een circus, naar Caligula, die hem stichtte, en ook naar Nero genoemd. Deze circus strekte zich uit van den ingang der tegenwoordige sacristie van S. Pieter tot langs het Duitsche Campo santo, gelijk de plaats bewijst, eertijds ingenomen door den Vatikaanschen obelisk, die verrees op den graat of middellijn van den circus zelven. De circus maakte een deel uit van de tuinen van Nero. Langs dezen circus liep de openbare weg daar ongeveer, waar het linker schip der groote basiliek bij de sacristie gelegen is. Aan de overzijde nu van dezen weg waren verschillende graven gegroepeerd, die eene begraafplaats vormden, klaarblijkelijk evenals de tuinen van Nero buiten de stad gelegen [1]).

Deze openbare weg, die den circus van de genoemde graven scheidde, vormde de grens der tuinen van Nero. Het bestaan dezer graven is bewezen door eene plaats van Lampridius, wanneer deze spreekt van de graven, die Heliogabalus verwoestte voor den wedloop der vierspannen van olifanten in of bij den circus. Dit blijkt ook door het graf van Petrus en van de Pausen, zijne opvolgers. Bij den bouw der krypte heeft men daar ook heidensche graven ontdekt. Eindelijk zijn er bij den aanvang der linker zijde der colonnade van het S. Pietersplein, toen men daaraan werkzaam was, graven te voorschijn gekomen.

Nero, na den brand van Rome, richtte, om het volk tevreden te stellen, een feest aan in den circus, waarbij hij de Christenen, die hij van deze misdaad betichtte, op wreedaardige wijze om het leven bracht. De Christenen lieten deze martelaars bij den circus in een graf, dat bij den openbaren weg tusschen de andere graven lag, begraven. Drie jaren later ongeveer werd de H. Petrus en na hem de rij zijner opvolgers tot aan het einde der tweede eeuw, Alexander misschien uitgezonderd, daar eveneens begraven. Paus Cletus reeds richtte hier een grafmonument op.

---

1) Zie Orazio Marucchi, *Le memorie dei S. Apostoli Pietro e Paolo*, p. 38.

A. Hiermede meen ik de topografische ligging van Petrus graf voldoende begrepen te hebben. Het lag daar, waar de tegenwoordige confessio zich bevindt.

J. Juist zoo. Gaan wij nu de lezing van den tekst in den *Liber Pontificalis* na. Hij luidt, gelijk wij hierboven reeds zegden: »*Beati Petri accepit corpus beatus Cornelius Episcopus et posuit juxta locum, ubi crucifixus est, inter corpora sanctorum episcoporum in templo Apollinis in monte Aureum in Vaticanum palatii Neroniani III Kal. Jul.*"

De tekst is duister en waarschijnlijk de oorspronkelijke niet. Hij is verminkt of gewijzigd. Zulks blijkt, als wij hem vergelijken met dien van het uittreksel van Petrus' leven in den Codex Felicianus en Cononianus, die aldus luidt: »*Qui et sepultus est via Aurelia in templo Appollinis juxta locum ubi crucifixus est juxta palatium Neronianum in Vaticanum in territorium triumphale via Aurelia III Kal. Jul.*"

Vergelijken wij hiermede wat de H. Hiëronimus schrijft in zijn boek *De viris illustribus*, eene plaats, die duidelijk is en kan dienen tot opheldering van het duistere in deze teksten: »*[Petrus] affixus cruci martyrio coronatus est, capite in terram verso et in sublime pedibus elevatis, adserens se indignum qui sic crucifigeretur ut Dominus suus . . . Sepultus Romæ in Vaticano juxta viam triumphalem totius orbis veneratione celebratur*".

Gelijk gij ziet, de woorden *in Vaticano juxta viam triumphalem* behooren volgens den H. Hiëronymus duidelijk tot de plaats, waar Petrus begraven is; maar hij geeft daarbij geen verdere bepaling. Wij moeten dus in den *Liber Pontificalis* de woorden: *in Vaticanum* tot de plaats der begrafenis terugbrengen. Wij vatten daarom den tekst van den *Liber Pontificalis* op in den zin: »*Beati Petri accepit corpus beatus Cornelius Episcopus et posuit in Vaticanum inter corpora Sanctorum, juxta locum, ubi crucifixus est, in Monte aureo, in templum Apollinis, palatii Neroniani III Kal. Jul.*"

Willen wij liever den tekst van het uittreksel van Petrus' leven in het Feliciaansche of Cononiaansche handschrift gebruiken, dan zullen wij door de zinsnede »in Vaticanum juxta

viam triumphalem" gelijk Hiëronimus doet, tot de plaats van Petrus' begrafenis terug te brengen, deze lezing verkrijgen, wijl er werkelijk eene via Aurelia en in het Vatikaan en op den Janiculus bestond: »*Qui et sepultus est via Aurelia in Vaticanum in territorium triumphale juxta locum, ubi crucifixus est, via Aurelia in templo Apollinis juxta palatium Neronianum III Kal. Jul.*"

B. Maar is het niet willekeurig, alzoo de beide teksten terug te geven?

J. Voorzeker neen. Wij onderscheiden evenals de H. Hiëronimus de plaats der begrafenis van de plaats der kruisiging, en voegen bij elk dezer plaatsen de aanwijzingen, die tot de andere niet teruggebracht kunnen worden. Zoo zeggen wij met den H. Hiëronimus, dat Petrus in het Vatikaan en bij den triomfalen weg begraven is. Dat Petrus in den ager Vaticanus of in het Vatikaan begraven is, wordt algemeen erkend. Van een mons Vaticanus is er slechts spraak in latere tijden. Cajus, gelijk wij daar straks reeds vernamen, de H. Hiëronimus, de *Liber Pontificalis* spreken alleen van het Vatikaan, niet van een Vatikaanschen berg. Petrus' graf werd werkelijk in het dal van het Vatikaan, bij den circus van Nero en bij diens tuinen aangetroffen.

Wat den triomfalen weg bij Hiëronymus aangaat, waarmede het territorium triumphale van het uittreksel van Petrus' leven overeenstemt, deze liep, gelijk algemeen erkend wordt, door het veld van het Vatikaan, langs den circus en de tuinen van Nero, en dus ook langs de reeds vermelde graven, waaronder ook dat van Petrus aangetroffen werd.

Eene *via Aurelia* wordt in den tekst van het uittreksel van Petrus' leven tweemaal genoemd. En terecht! Er bestond eene *via Aurelia* in het Vatikaansche veld, bij de plaats van Petrus' graf. Zij wordt nader aangeduid door het genoemde territorium triumphale. Er bestond ook eene *via Aurelia* op den Janiculus of bij de plaats der kruisiging, gelijk wij later zullen zien.

Wanneer wij dus lezen in den eersten tekst ten aanzien van de plaats der begrafenis: de gelukzalige bisschop Cor-

nelius nam het lichaam van den gelukzaligen Petrus en plaatste het in het Vatikaan tusschen de lichamen der heilige bisschoppen; dan is dat geen willekeur. Want wij volgen den H. Hiëronymus; het beantwoordt volkomen aan de werkelijkheid; en wij doen den waren zin slechts uitkomen, door ter verduidelijking eene aanwijzing, die gedaan wordt, op hare rechte plaats te brengen.

Dit alles geldt ook ten aanzien van den tekst uit het uittreksel van Petrus' leven, waar wij het eerste gedeelte aldus lezen: die begraven is langs den Aureliaanschen weg in het Vatikaan bij het triomfaal gebied (of de via triumphalis).

B. Laten wij nu ook uwe verklaring van het tweede gedeelte vernemen. Daar komt het voornamelijk op aan.

J. Hier lezen wij in den *Liber Pontificalis:* »*Juxta locum, ubi crucifixus est, in templo Apollinis in monte Aureum palatii Neroniani III Kal. Jul.*" Dat is: »*Nevens de plaats, waar hij gekruist is, bij den tempel van Apollo op den gulden berg* [Montorio] *van het paleis van Nero*".

Hiervoor lezen wij in het uittreksel van Petrus leven: »*Juxta locum, ubi crucifixus est, via Aurelia in templo Apollinis juxta palatium Neronianum III Kal. Jul.*" [1]).

Vooreerst zal men wel doen met er acht op te geven, dat de uitdrukking *juxta locum, ubi crucifixus est*, of *nevens de plaats, waar hij gekruist is*, op zich zelf niet eene onmiddellijke nabijheid te kennen geeft. Die uitdrukking *juxta* of *nevens* is zeer betrekkelijk. Zij kan en moet dikwerf van een vrij grooten afstand worden verstaan. Zoo wordt in het evangelie gezegd, dat de berg der Olijven *juxta* of *nevens* Jerusalem lag, terwijl hij er toch een sabbathweg of een kwartier van verwijderd was. Wij behoeven niet eens zoo ver te gaan. De *Liber Pontificalis* zelf zegt, dat het graf van den H. Paulus op den weg naar Ostia *juxta* of *nevens* de plaats is, waar hij is onthoofd. Hij is onthoofd *ad aquas Salvias* of bij de *tre fontane*, gelijk algemeen wordt erkend,

---

[1]) »Nevens de plaats, waar hij gekruist is, op den Aureliaanschen weg bij den tempel van Apollo naast het paleis van Nero den 29sten Juni".

en deze plaats is van S. Paolo, waar zijn graf is, nagenoeg drie kwartier verwijderd. Evenzoo kan dus van Petrus gezegd worden, dat hij begraven is *juxta* of *nevens* de plaats, waar hij gekruisigd is, ofschoon de afstand een klein half uur bedraagt.

A. Het woord *juxta* of *nevens* kan een grooteren afstand te kennen geven. Dit is niet immer het geval; en de vraag is juist, of wij het hier van een grooteren afstand moeten verstaan?

J. Dit blijkt door de overige aanwijzingen van den *Liber Pontificalis*. Vooreerst spreekt hij van den *mons aureus;* in *monte Aureum*. Dit kan niet verstaan worden van de plaats der begrafenis, gelegen in het dal van het Vatikaan of in het dal, waar de basiliek van S. Pieter zich bevindt, die, gelijk allen toegeven, boven het graf van den Vorst der Apostelen is gebouwd. In *monte aureo* is niet anders dan den Janiculus en wijst dus op de plaats der kruisiging. Algemeen wordt de Janiculus, en niet de latere *mons Vaticanus*, *mons aureus* of *montorio* genoemd. Hij heeft den naam te danken aan het goudgeele zand, waaruit hij is saamgesteld. Vandaar ontstonden de benamingen *mica aurea*, *porta, mons aureus* (montorio), die in de 11de, 10de, 9de, 8ste en 6de eeuw, ja reeds in de 4de eeuw op den Janiculus betrekking hebben. Wij worden hier dus gewezen op den Janiculus of S. Pietro in Montorio, en zien daardoor, hoe wij het woord *juxta* of *nevens* de plaats der kruisiging hier moeten opvatten.

B. Kunt gij dat nog nader bevestigen?

J. Mijns inziens wel. Er wordt gezegd, dat Petrus gekruist is *juxta palatium Neronianum*. De tuinen of de villa van Nero hadden gelijk zoo vele andere villa's een paleis, dat er bij behoorde en tot lustverblijf diende. Dit paleis lag, gelijk bij zulke lustverblijven het gewone geval was, op eene hoogte. De tuinen van Nero sloten zich aan de linkerzijde van het S. Pietersplein en de via Aurelia tegen de hoogten aan, en liepen voort tot daar, waar bij de kerk van den H. Michael de villa Barberini op de hoogte gelegen is. Op dezen heuvel heeft men de overblijfselen van een uitgestrekt en overoud

gebouw ontdekt [1]). Aan dit gedeelte van den heuvel gaf men oudtijds den naam van *Palatium* of *Palatiolum*. *Palatium* heet het in eene bulle van Leo IX [2]). Bij Bernoldo komt het voor in de kronijk van 1083 als *Palaciolum* [3]). Eene bulla van Honorius noemt het *Palazzolo* [4]). Julius II geeft er uitdrukkelijk de benaming aan van *Palatium Neronis* [5]). Op een plan, door Lugari vermeld, komt een gebouw voor, dat het opschrift droeg: *P. Neronis*. Albertini schrijft: »Velen der nieuweren willen, dat buiten het voornoemde [gouden] huis een paleis van Nero op den Janiculus bestond" [6]).

Dit paleis lag dus reeds op den Janiculus. Daar nu de plaats der kruisiging nevens (juxta) dit paleis van Nero lag volgens den *Liber pontificalis*, volgt er uit, dat die plaats ook op den Janiculus lag, althans indien men de aanwijzing voor oogen houdt, dat zij in monte aureo of Montorio gezocht moet worden.

B. En wat verstaat gij door templum Apollinis?

J. Wij kunnen hier slechts gissen. Van een tempel van Apollo op den Janiculus of ook in het dal van het Vatikaan is tot dusverre niets bekend. Deze aanwijzing moest waarschijnlijk dienen om het paleis van Nero nader aan te duiden. De villa en het paleis van Nero hadden, gelijk dit bij andere villas het geval was, hun tempel, en deze tempel zal door Nero, die eene bijzondere voorliefde voor Apollo had, aan dien afgod toegewijd geweest zijn. Hij grensde waarschijnlijk aan het paleis op den Janiculus.

---

1) Sante Bartoli, *Memorie nella miscellanea du Fii*, p. 237, 58, 256, 117; De Rossi, *Note di ruderi e monumenti antiche prese de G. S. Nolti*, p. 47; Armellini, *Le chiese di Roma* (2 edit.) p. 770.

2) Leo IX, Bulla *Convenit Apostolico moderamini.*

3) Pertz, *Scriptor. V*, p. 438.

4) Honorius IV, Bulla *Exposuit.*

5) Julius II zegt: »*Item murum antiquum, qui dicitur fuisse de palatio Neronis et est ex opposito companilis dictæ Ecclesiæ* [S. Michaëlis] *ex parte Australi*".

6) Albertini, *De mirabilibus*; Armellini, *Le chiese di Roma* (2 edit.) p. 770.

B. Weet gij mij ook de reden aan te geven, waarom in den tekst uit het uittreksel van Petrus' leven tweemaal de *via Aurelia* voorkomt?

J. Mij dunkt de reden is wel geen andere dan deze, die wij reeds gezien hebben, dat er werkelijk èn op den Janiculus èn bij het Vatikaan eene via Aurelia bestond. Vandaar wordt de via Aurelia eens genoemd om de plaats van Petrus' kruisiging, en eens om de plaats van zijne begrafenis nader te omschrijven.

B. En welke is na dit alles de slotsom?

J. Of wel men neemt aan, dat de tekst vervalscht en verminkt is, gelijk zijne duisterheid genoeg laat gevoelen, en dan kan men hem noch voor noch tegen ons gevoelen aanwenden. Of wel men neemt den tekst, gelijk hij daar ligt, en dan schijnt alles aan te duiden, dat Petrus in het dal van het Vatikaan begraven, en dat hij in Montorio of op den Janiculus gekruist is.

B. Wij zullen dus den *Liber Pontifialis*, daar de tekst niet helder is, het liefst maar buiten rekening laten.

J. Nu, dit is mij genoeg.

A. Maar zouden we niet eens opstaan, want het begint tijd te worden, om terug te keeren.

J. Volgaarne. Laten we het plein voor de kerk van S. Pietro in Montorio oversteken, en daar den steenen trap afdalen met zijne veertien kruiswegstaties, die eens zeer fraai, doch thans in vervallen toestand, echter voortdurend er aan herinneren, dat de Janiculus voor Petrus en voor vele Christenen een ware kruisberg was.

B. Als wij beneden zijn, kunnen wij langs ponte Xisto den Tiber oversteken en daarna de schoone rivierzijde volgen met hare platanen en met hare fraaie uitzichten op den Janiculus en op den rijzigen koepel van S. Pieter.

A. Nu gij van den Tiber spreekt, herinner ik mij de volgende verzen van den christelijken dichter Prudentius:

»Scit Tiberina Palus, quæ flumine lambitur propinquo,
Binis dicatum cespitem trophæis,

Et crucis et gladii testis, quibus irrigans easdem
Bis fluxit imber sanguinis per herbas" [1]).

Is hieruit niets voor of tegen uwe meening af te leiden?

J. Indien deze plaats iets bewijst, bewijst zij voor ons. Men kan haar zoo opvatten, dat Rome, door Prudentius op dichterlijke wijze het dal van den Tiber genoemd, de plaats is, waar door Petrus' kruisdood en door Paulus' onthoofding het bloed van beide apostelen gestroomd heeft. Alsdan wordt noch Janiculus noch Vatikaan aangewezen.

Doch men kan zich ook meer aan de letterlijke beteekenis der woorden hechten. Prudentius zou dan te kennen geven, dat men uit het dal of, gelijk anderen willen, uit de Naumachia van Augustus, door den Tiber bespoeld en in Transtevere gelegen, aan de eene zijde zag op de plaats van Petrus' kruisiging op den Janiculus, en aan de andere zijde op de plaats van Paulus' onthoofding: *et crucis et gladii testis*. Kon men uit het Tiberdal dus te gelijk deze beide plaatsen bespeuren, dan is hier de Janiculus en niet het dal van het Vatikaan bedoeld.

A. Ik kom tot het besluit. Uit de Vaders is niets dergelijks tegen ons gevoelen aan te voeren. Indien de *Liber Pontificalis* en Prudentius iets bewijzen, dan bewijzen zij, dat Petrus in monte aureo of op den Janiculus gekruist is.

* * *

B. Wat mij voor het gevoelen, dat Petrus op den Janiculus gekruist is, bijzonder stemt is, dat, terwijl er in den S. Pieter geen enkel gedenkteeken aan eene vroegere overlevering te dien opzichte herinnert, en op den Janiculus ons de overlevering tot aan de achtste eeuw, misschien tot aan de vierde eeuw de plaats van Petrus' kruisiging aanwijst, wij ons in een zeer achtbaar gezelschap bevinden.

---

[1]) Prudentius, *Peristephanon*, XII: »Het Tiberijnsche veld, besproeid door dien stroom, welke er langs vloeit, kent eene graszode, gesierd door twee trofeën. Het was getuige èn van het kruis èn van het zwaard, door welke tweemaal een regen van bloed stroomde, die zijn gras besproeide".

A. Welk is dat gezelschap?

B. Ik zal Bleser, Gaume, L. Lupidi, Orazio, Lugari, den *Annuaire Pontifical Catholique* en Baronius slechts noemen, doch vooral er op wijzen, dat Benedictus XIV en met hem de kerk van Rome voor deze overlevering pleit. Om Petrus' kruisdood te eeren plaatst deze Paus den 7den dag van het oktaaf van den Vorst der apostelen te S. Pietro in Montorio. Gelijk de uitgevers van het bullarium aangeven, grondde hij zich daarbij op de overlevering, en had hierin tot voorganger den beroemden en geleerden Baronius [1]).

J. Wat mij buitendien geheel tot dit gevoelen overhaalt, is de volgende redeneering van Lugari: »Er bestond te Rome eene afzonderlijke en algemeene strafplaats voor de kruisiging. Deze was op den Janiculus. Derhalve moet Petrus op den Janiculus gekruist zijn".

B. Maar hoe weet Lugari, dat te Rome eene vaste en afzonderlijke strafplaats voor de kruisiging bestond?

J. Gelijk zij, die schuldig waren aan verraad tegen den Staat van de Tarpejische rots werden gesmeten [2]); gelijk zij, die hunne ouders hadden vermoord, vroeger in den Tiber werden verdronken, ofschoon deze wet later gewijzigd werd [3]); gelijk de driemannen bij *de Rostra* de geeseling aan de zuil Menia lieten voltrekken [4]), zoo had ook de schandstraf der kruisiging, die aan de slaven vooral werd voltrokken, eene afzonderlijke en vaste plaats. Dit getuigt ons Cassius Severus een schrijver der eerste eeuw, waar hij zegt: »*Het is niet geoorloofd aan een slaaf of gevangene, of op elke plaats, of op elke wijze, of door iedereen, of met iedereen de straf te doen ondergaan*" [5]).

---

1) »Pontifex de honore Apostolorum principis valde sollicitus, quum ordine velut chronologico persecutus sit quæ idem egit passusque est, in Urbe crucifixionis seu martyrii locum ex pia traditione, cujus vindex acerrimus est Baronius,... mutuatur".

2) Horat. *Satyr.* I, VI, 39; Tacit. *Annal.* II, 52; IV, 29; Cicero, *Attic.* XIV, 16 etc.

3) Gotofredus, *Font. juris civil. ad tab. VII leg.* X, 4; *Thesaurus juris civil. Ottonii*, Tom. III, p. 124, 178; Theophil. *Instit.* p. 717.

4) Plinius Jun. Lib. IV, epist. II; Seneca, *Controv.* L. VIII.

5) Cassius Sever. *In Senec. Controvers.* IV, 25: »*Nec de servo quidem aut captivo omni loco, aut omni genere, aut per quos libebit, aut cum quibus libebit supplicium sumi fas est*".

Het wordt bevestigd door Tacitus, wanneer hij bij den dood van Plautus Lateranus herinnert aan eene plaats, afgezonderd voor de straffen der slaven [1]). Plutarchus getuigt, dat zij Sestertius heette [2]).

B. Waarom droeg deze plaats dien naam?

J. In de wet der twaalf tafels leest men: »*De omgang van den muur zij twee en een halve voet*" [3]). Volgens de verklaring van Festus is dit aldus op te vatten: de ruimte tusschen de gebouwen van geburen, ten einde er rondom te kunnen gaan, moet een sestertius of twee en een halve voet zijn [4]). Op de plaats nu, waar de kruisiging geschiedde, moest eene opening in den grond zijn, om er het kruis in te kunnen planten. Ten einde deze opening niet telkens te moeten uitgraven, terwijl de kruisstraf meerdere malen plaats greep, maakte men deze opening van steen, dien men in den grond bevestigde. Elke der vier zijden van deze steenen opening meette een sestertius of twee en een halven voet. Vandaar heette de gewone plaats der kruisiging sestertius om de bepaalde opening, die aan elke der vier zijden een sestertius meette.

Waar was nu deze plaats, die zoo genoemd werd, gelegen? Justus Lipsius wil, dat de naam Sestertius aan die plaats zou zijn gegeven, wijl zij twee en een halve mijl van Rome gelegen was. Ofschoon sestertius in 't algemeen twee en een half beteekent en genomen kan worden zoo wel van mijlen als van voeten, is deze verklaring onaannemelijk. Want gelijk Lipsius zelf erkent, moest de kruisstraf een *exemplum* zijn of een voorbeeld tot afschrikking van anderen, en daarom voltrokken worden op eene plaats, die publiek en bezocht was. Want zij hield op een voorbeeld ter afschrikking te zijn, indien zij de aandacht en de oogen van anderen niet tot zich trok [5]).

---

1) Tacit. *Annal.* L.XV, 60: »*Locum servilibus pœnis sepositum*".

2) Plutarchus, *In Galba.*

3) »*Ambitus parietis sestertius pes esto*": Brisson, *Select. ex jure civili antiquit.* L. I, c 2, p. 3. Volus. Mœcian. *De assis distrib.* XL VI (Edit Hushke) p. 317.

4) Festus: *ambitus:* »*ambitus proprie dicitur inter vicinorum ædificia locus duorum pedum et semi pedis ad circumeundi facultatem relictus*".

5) Justus Lipsus, *De Cruce*, III, p. 1208: *Exempla esse desinunt, nisi aliorum animum oculosque in se vertunt.*

Maar hoe zou men nu ooggetuige geweest zijn van zulke straf, indien zij twee en een halve mijl buiten de stad volvoerd werd? Lipsius wil buitendien die strafplaats vinden op het Esquilijnsche veld. Doch gelijk Nardini terecht opmerkt, is het Esquilijnsche veld niet op dien afstand van de stad gelegen [1]).

B. Maar hoe blijkt het, dat die strafplaats op den Janiculus lag?

J. De plaats der kruisiging of de Sestertius moest buiten de stad gelegen zijn, gelijk Plautus duidelijk leert [2]). Grevius zegt daarom in zijne aanteekeningen op Sigonius: niemand wordt zoo bij de Romeinen als bij de overige volken binnen de steden gekruist. Dit blijkt uit alle geschiedenissen [3]). Zelfs de beul, die de kruisstraf volvoerde, mocht niet binnen de stad wonen [4]).

B. De Janiculus, wij hebben het daar straks, toen wij hem bestegen hadden, gezien, lag evenals Transtevere buiten de stad. Doch er lagen nog meer plaatsen buiten de stad; ook het veld van het Vatikaan en de tuinen van Nero lagen daar buiten.

J. Goed; maar er is meer. De plaats der kruisiging was in den regel verheven, of een heuvel, waar de gekruisigde allen in het oog viel en voor allen eene afschrikking was. Wij zien dit toegepast in den Kalvarieberg bij Jerusalem. Ook Valerius Maximus zegt, dat Polykrates gekruist werd op de zeer verheven kruin van den Meskalenschen berg, van waar Samos, dat hij eenigen tijd door een pijnlijke slavernij verdrukt had, het met blijde en onbelemmerde oogen kon aanschouwen [5]).

Eindelijk, de plaats der kruisiging lag niet slechts buiten de stad, en bevond zich in den regel op een heuvel, maar was buitendien niet ver van de stad verwijderd, wijl de

---

1) Nardini, *Roma Antic.* (Edit de Romanis) T. II, p. 33.

2) Plautus, *Mil.* II, 67: »Credo ego istoc exemplo tibi — esse eundum actutum extra portam dispessis manibus — patibulum quom habebis".

3) Sigon. *De antiquo jure civ. Rom.* T. V p. 260.

4) Cicero, *Pro Babirio*, V.; Sigon. *Oper.* L V p. 259.

5) Valerius Maximus, *Memorabil.* L VI, cap. ult.

kruisiging voor allen een exemplum moest zijn en tot afschrik moest dienen. Geeft gij mij zulks toe?

B. Ik kan het niet ontkennen.

J. Daar de strijd gaat, of de H. Petrus in de tuinen van Nero, dat is in het dal van het Vatikaan, of wel op den Janiculus gekruist is, volgt hieruit, dat wij hier de voorkeur aan den Janiculus moeten geven. De Janiculus en de tuinen van Nero lagen wel is waar beiden buiten Rome, waren ook beiden niet ver van de stad verwijderd; maar de Janiculus was een heuvel, die ten zeerste in het oog valt. Gij hebt hier van de overzijde van den Tiber slechts op te zien naar den Janiculus. Het ruiterstandbeeld van Garibaldi, een weinig meer oostwaarts de fontanone van aqua Paolina, en de kerk van S. Pietro in Montorio liggen daar allen in het gezicht; de gekruisigden op den Sestertius kon men dus allen van de stad en van hare muren aanschouwen. Dit is het geval niet met de tuinen van Nero en met de plaats in het veld van het Vatikaan, waar de basiliek van S. Pieter en daarin het graf van den Vorst der apostelen gelegen is.

B. Het ligt dus voor de hand, dat de Janiculus de plaats van Petrus' kruisiging was.

J. Wij kunnen dit nog nader bevestigen. Volgens Plutarchus werd het hoofd van Galba na diens dood nedergeworpen in *den Sestertius* of op de plaats der kruisiging [1]). Volgens Suetonius geschiedde zulks door een vrijgelatene van Patrobius op dezelfde plaats, waar zijn meester Patrobius vroeger op bevel van Galba met den dood gestraft was [2]). Volgens Tacitus geschiedde zulks vóór het graf van Patrobius. Hierdoor is het duidelijk, dat Patrobius ter zelfder plaats is begraven waar hij gedood was. Daar de wet gebood, dat het graf buiten de stad moest zijn, was dus ook de strafplaats, die Plutarchus Sestertius noemt en waar Patrobius gedood en begraven werd, buiten de stad gelegen.

De Sertertius of strafplaats lag dus buiten de stad. Nu

---

1) Plutarchus, *Vita Galbæ,* in fine.

2) Suetonius, *In Galba,* XX.

zeggen deze schrijvers, als zij den dood van Galba verhalen, dat het lichaam diens keizers, hetwelk door Otho aan Priscus Eloidius was gegeven, door een slaaf, Argius genoemd, in den diepen nacht naar de tuinen van Galba werd gebracht, daar verbrand en begraven. Het hoofd van Galba was door den vrijgelatene van Patrobius, gelijk wij zagen, neêrgeworpen voor het graf van Patrobius in den Sestertius. Toen nu Argius na het lijk van Galba verbrand en begraven te hebben naar de stad terugkeerde, vond hij daar ter plaatse het hoofd van Galba. Wijl het nog vroeg in den morgen was, nam hij het, bracht het in allen haast naar de tuinen van Galba en begroef het daar bij diens lichaam. Hieruit maken wij dus op, dat de strafplaats of Sestertius en de tuinen van Galba niet verre van elkander verwijderd waren, en buiten Rome lagen. Eutropius en Suetonius geven ons buitendien te kennen, dat die tuinen van Galba (en bijgevolg ook de Sestertius) niet verre van Rome bij de *via Aurelia* of op den Janiculus gelegen waren [1]). De via Aurelia van het Vatikaan lag bij de tuinen van Nero. De via Aurelia van den Janiculus lag bij de Porta Aurelia en de tuinen van Galba.

A. Zoo komen wij steeds nader tot ons doel.

J. Lugari bevestigt nog nader ons gevoelen. Volgens Nibby [2]), Nardini, Donati, Justus Lipsius en Piale lag te Rome eene poort *Moetia*, waarvan Plautus spreekt. Daar nu *Moetia* hetzelfde is als *Mutia*, werd hier volgens Nardini, Letus, Martiniani de poort *Mutia* aangewezen. Deze was waarschijnlijk zoo genoemd, omdat ze toegang verleende tot de *prata Mutia* of Transtevere, waar het beroemde feit van *Mutius Scaevola* plaats had gegrepen. Van deze poort nu zegt Plautus:

»Extra portam Moetiam currendum est prius;
Lanios inde accersam duo cum tintinnabulis"

en nogmaals:

»Extra portam patibulum, quom habebis" [3]).

---

1) Suetonius, *In Galba*, XX; Eutropius, *Breviarium*, Lib. VII, C. X.

2) Nibby, *Roma nel 1838*, T. I, p. 107.

3) »Eerst moet men buiten de poort Mutia heensnellen; vandaar zal ik twee beulen door schelletjes ontbieden". — »Buiten de poort is de kruispaal, die u wacht".

Volgens Plautus bevonden zich dus het patibulum of het kruis en de lanii, die de doodstraf voltrokken, buiten de poort Mutia bij Transtevere of op den Janiculus.

B. Bijzonder krachtig is dit bewijs niet.

J. Het wordt dan ook slechts als eene toelichting en bevestiging bij het vorige gevoegd. Des te krachtiger is het volgende uit den christelijken dichter Prudentius. In den 11den lofzang op den H. Hippolitus verhaalt hij, hoe keizer Valerius Rome had verlaten:

»*Om door zijne vervolging de naburige bevolkingen te kwellen: Peste suburbanos ut quateret populos*" [1]).

Hij was niet tevreden den Janiculus door het bloed der martelaren te hebben doorweekt, en het forum, de rostra [2]) en de subura [3]) door een stroom van bloed te hebben doen overvloeien:

»*Janiculum cum jam madidum, fora, rostra, suburam*
Cerneret eluvio sanguinis affluere" [4]).

Prudentius noemt hier de gewone strafplaatsen der Romeinen en daaronder ook den Janiculus. Al de overige genoemde strafplaatsen lagen binnen de stad; alleen de Janiculus lag daar buiten. Het is de schandplaats, waar de kruisstraf werd voltrokken en met het bloed der slaven en der gewone misdadigers door keizer Valerius het bloed der Christenen werd vermengd.

B. Maar de Janiculus is vrij groot. Zijn er ook bewijzen, dat de Sestertius of de plaats, waar de kruisstraf in den regel werd voltrokken, juist daar lag, waar de Kerk van S. Pietro in Montorio zich bevindt?

J. Die plaats wordt ons aangewezen door de overlevering. Wij kunnen er echter dit nog bijvoegen. Het is bekend, hoe de lijken der gekruisigden de prooi worden van kraaien, raven en roofvogels. Horatius schrijft:

---

1) Prudentius, *Peristephanon.*

2) De plaats, met scheepssnebben versierd, waar men redevoeringen hield.

3) Eene schandplaats, waar de bloedige geeseling plaats had.

4) Prudentius, *loc. cit.*

»*Non hominem occide, non pasces in cruce corvos*" [1]).

Macrobius, waar hij over het langdurige leven dier vogels schrijft, zegt: »*Tenzij gij misschien uw toevlucht neemt tot de fabels, die rondgaan over raven en kraaien, welke wij echter zien azen op allerlei lijken*" [2]).

Nu deelen Smetius, Winghe, Pighius en Ligorius ons mede, dat bij het einde der vijftiende en ook der zestiende eeuw te Rome twee grenspalen werden ontdekt met het opschrift:

DEVAS
CORNISCAS
SACRUM [3]).

Deze grenspalen dienden dus om een veld af te bakenen, dat aan deze vogelen was toegewijd. Het was natuurlijk, dat dit veld, wegens de eigenaardigheid dezer vogels om op lijken te azen, zich in de onmiddellijke nabijheid van den Sestertius, de openbare strafplaats, bevond. Werkelijk getuigt ons Festus: »Er lag over den Tiber eene plaats aan de kraaien gewijd" [4]). Lanciani zegt inderdaad, dat deze grenssteenen gevonden zijn *bij de kerk van S. Pieter in Montorio*. Ligorius, die een tijdgenoot was van deze ontdekking, drukt zich op dezelfde wijze uit.

Zoo mogen wij dus door deze ontdekking, door den aard en de ligging der plaats, door de overlevering als voldingend bewezen beschouwen, dat de strafplaats voor de kruisiging of de Sestertius zich daar bevond, waar thans nog de kerk van S. Pieter in Montorio gelegen is. Bijgevolg is dit de plaats, waar Petrus den kruisdood is gestorven.

B. Wij naderen het einde onzer wandeling, en wij zijn aan de beslissing van het gestelde vraagstuk. Wij staan hier voor de brug van den Tiber.

---

1) »Gij zult geen mensch dooden; gij zult door het kruis geen aas verschaffen aan de kraaien".

2) Macrobius, *Saturn.* L. VII, C. 1: »Nisi forte recurras ad ea, quae de corvis atque cornicibus fabulosa dicuntur, quos tamen videmus omnibus inhiare cadaveribus".

3) Garucci, *Syllog.* p. 176, 568 C. J. L. Vol. VI, P. I, p. 16,

4) »Locus erat trans Tiberim cornicibus dicatus".

A. Laten wij dus de brug oversteken en de slotsom opmaken.

Vooreerst bevond zich te Rome eene openbare, aangewezene, en daarop ingerichte strafplaats, waar de schuldigen in den regel de kruisstraf ondergingen. Deze strafplaats lag buiten de stad, niet ver van haar verwijderd, op een heuvel, waar de gekruisigden tot afschrikkend voorbeeld voor een ieder ten toon hingen. Die aangewezene strafplaats, Sestertius genoemd, lag, volgens het getuigenis der oude heidensche schrijvers, op den Janiculus, daar, waar hij bekroond wordt door de kerk van S. Pieter in Montorio. Ook Petrus, daar hij volgens het heerschende recht tot den kruisdood veroordeeld werd, moest daar gekruisigd worden.

Hiermede strookt volkomen, wat wij op de tweede plaats ten aanzien der basiliek van S. Pieter hebben vastgesteld. Noch in of om de thans bestaande, noch in of om de vroegere basiliek van S. Pieter wordt een gedenkteeken, een altaar, eene kapel aangetroffen, die op eene overlevering wijzen, dat Petrus daar gekruisigd zou zijn.

Ten derde vonden wij noch bij de Vaders, noch bij de oude kerkelijke schrijvers iets, dat daarvoor pleit. Integendeel, indien de *Liber Pontificalis* en Prudentius iets bewijzen, dan zegt de Mons Aureus van den eerste, en het *crucis et gladii testis* veeleer, dat wij Pietro in Montorio als plaats van Petrus' kruisdood te beschouwen hebben.

Eindelijk bestaat er eene overlevering, die in 1500 algemeen en goed gevestigd was, die het gezag van Baronius, van de bouwmeesters der kerk van S. Pietro in Montorio, van Benedictus XIV voor zich heeft en opklimt tot de 9de, tot de 8ste en misschien zelfs tot de vierde eeuw, dat Petrus daar gekruist is, waar de kerk van St. Pietro in Montorio nog heden staat.

Wanneer wij dit alles samenvatten, hebben wij gewis alle reden om deze meening tot de onze te maken.

B. Bravo! hier stem ik volkomen meê in. Wij hebben eene hoogst aangename wandeling gemaakt over de schilderachtige kruin van den Janiculus, langs de fraaie en veel beteekenende kerk van St. Pieter in Montorio met het lieve tempeltje,

waarin de voortreffelijke bouwkunst van Bramante ons nog immer tegenschittert, langs den hoogen trap met zijne veertien kruiswegstaties, waarlangs wij den berg afdaalden, over Ponte Xisto en langs de frissche boorden van den Tiber, waar wij voortdurend de rijzige helling van den Janiculus en de trotsche koepel van S. Pieter onder het oog hadden. Ook is ons gesprek onderhoudend, aangenaam en niet zonder vruchten geweest.

J. Maken wij derhalve dit besluit. Voortaan zullen wij in de basiliek van Petrus, wanneer wij het oog laten vallen op haren trotschen koepel, het glorierijke graf begroeten, dat de overblijfselen omsluit van den eerste der Pausen, dat opklimt tot de eerste eeuw, en dat door den loop der eeuwen zoovele millioenen kinderen der Katholieken zag nederknielen, om getuigenis af te leggen van hun levendig geloof, van hun onwrikbaar vertrouwen, van hunne teedere genegenheid, ten aanzien der Kerk, op dezen rotssteen gebouwd. Voortaan zullen wij, wanneer de Janiculus met S. Pietro in Montorio voor ons oprijst, ons den *Kalvarieberg* voor den geest roepen, waar het bloed stroomde van zoovele christelijke martelaren, waar gedurende de vervolgingen van de drie eerste eeuwen het kruis stond van zoovele heldhaftige belijders van J. C., den Kalvarieberg, waar ook het kruis stond van Petrus, die naar het voorbeeld zijns Goddelijken Meesters zijn leven gaf voor het heil der kudde, die hem was toevertrouwd. En wij zullen ons gelukkig noemen, dat wij die heilige plaatsen mogen aanschouwen, begroeten en bezoeken, die door hunne heilzame herinneringen het geloof opwekken van onzen geest, en ons hart vervullen met de gewaarwordingen van heilige liefde.

Amen! Amen! klonk het uit de mond van beiden, die mij vergezeld hadden. — En wij scheidden.

F. J. P. G. VAN ETTEN.
Proc.-Gen. O. E. S. A.

VOLKSKERKEN [1].

Ik wensch hier geenszins over *volkskerken* te gaan verhandelen alsof ik van de gedachte uitga, dat er kerken voor het volk en andere voor de burgerij en voor de aristocratie kunnen bestaan. Het begrip *kerk*, is zoo nauw met dat van »gemeenschap" verbonden, dat het tegen de eigenlijke beduidenis van dit woord strijden zou, een term te gebruiken, die zulk eene afscheiding in soorten doet vermoeden. Daarom is ook de titel, die ik hierboven plaatste, misschien minder juist. Maar ik koos haar, wijl ik geen betere vinden kon, en omdat het begrip, dat men aan het woord *volk* hecht, vrijwel dat van »gemeenschap" is.

Ik had dus misschien beter gedaan met over *gemeenschapskerken* te spreken, ware het niet, dat ik hierin een pleonasme vind, wijl het woord *kerk* al iets *algemeens* vooronderstelt.

Waar ik dus *volkskerken* blijf schrijven, daar moge het u duidelijk zijn, dat ik met die benaming zulk soort kerken op het oog heb, die door hun bijzonderen aanleg zeer geschikt tot het beschutten van een *groote menigte volks* zijn, in tegenstelling met kapellen of kleinere bedehuizen, waar slechts *weinigen* tegelijk kunnen vergaderen.

Ik weet wel, dat alle kerken van eenigszins behoorlijke afmetingen voornamelijk met het oog op een talrijk bezoek zijn aangelegd. Maar het staat niet minder bij mij vast, dat er ook een aantal van die groote kerken is opgericht, waarin, hun afmetingen in aanmerking genomen, slechts zeer weinig geloovigen een plaats kunnen vinden. Het dubbele

---

[1]) Dit opstel werd geschreven na een bezoek aan de nieuwe parochie-kerk van het H. Hart te 's Gravenhage (Teniersstraat, Pastoor J. M. van Erven Dorens).

aantal van hen, die er thans bijeenkomen, zou misschien binnen de muren, achter of voor de kolommen, kunnen opeengepakt worden, maar dan zegt men niet, dat zij in die kerk *een plaats vinden.* Dàn eerst kunnen velen in een kerk zijn *vergaderd,* als er velen, met betrekking tot de totale ruimte, zóódanig kunnen gezet worden, dat zij allen op het altaar en op den preekstoel kunnen zien en plaats genoeg hebben om zonder elkaar te verdringen, te zitten en te knielen.

Een volkskerk noem ik dus zoo eene, waar zoo veel mogelijk menschen een goede plaats hebben, waar zij allen den officiant en den prediker kunnen zien, waar zij goed kunnen hooren, goed kunnen zien, en zich zonder moeite de noodige beweging kunnen veroorlooven.

Ga ik na, hoe dit vroeger was, dan kom ik tot de volgende beschouwingen. In de middeleeuwen, in de 13e eeuw, was de kerk, de kathedraal, een volkskerk, d. w. z. een gebouw waar het volk vergaderde om godsdienstoefeningen bij te wonen, dikwijls om gemeenschappelijke wereldsche belangen te bespreken, soms om zich een gepast geestelijk vermaak in het aanschouwen van mysterie-spelen te verschaffen.

Het inwendige van de kerk was toen anders dan nu. Er stonden geen vaste banken, maar men knielde op den bodem of nam een lagen bidstoel, die na gebruik weer in een bewaarplaats bij de zijbeuken werd neergezet. Een ieder kon er dus steeds voor zorgen, dat hij een zóódanige plaats machtig werd, dat hij den prediker kon zien, den officiant in zijn ceremoniën kon volgen. De grootste ruimte van die kerken was in het midden, tusschen en om de vier groote hoofdpijlers, die op het snijpunt van schip en dwarsschip naar boven streven. De enkele of dubbele zijbeuken hebben ook dáár de meeste verbreeding naar buiten, zoodat men, met een passer in de hand, duidelijk kan nameten, dat juist op het hart van het symbolische kruis, dat de heele platte grond vormt, de meeste ruimte is. Daar zal dan ook steeds het meeste volk verzameld geweest zijn, en aan één van die hoofdpijlers zal zich dan ook steeds de preekstoel gesteund hebben. Met dien preekstoel tot middenpunt kan men dan

gevoegelijk een cirkelboog beschrijven, waarvan de omtrek aan de binnenmuren van het gebouw raakt. Men heeft dan de ruimte afgeteekend, waar zich het meeste volk *moet* hebben opgehouden. De twee einden van het schip, die buiten dien boog vallen, zijn dus steeds het minst bezocht geweest. Aan het kortste staat het altaar, dat alléén maar door de lieden die zich in het schip bevonden, en door enkelen in de zijbeuken kon worden gezien.

Werd er dus gepreekt, dan waren zij, die zich ongeveer in een kring rondom den redenaar geplaatst hadden, in de beste condities. Werd er alléén geofficieerd, dan had een ander deel van het gehoor gunstiger plaatsen. Het gevolg was, dat diegenen, die in één van de twee gevallen niet genoeg zien of hooren konden, zich verplaatsten, iets wat in die dagen, met het oog op de losse stoelen, zeer gemakkelijk kon geschieden.

Niet aldus in onze tegenwoordige kerken. Daar zal, omdat men aan zijn plaats, door de vaststaande banken, gebonden is, in een of ander geval steeds iets, van wat er te zien of te hooren valt, worden gemist.

Indien de kerk lang en smal is, zullen er velen zijn, die tè ver van het altaar zitten om goed te kunnen onderscheiden wat er voorvalt.

Is de kerk breed, dan kan men, als ze naar evenredigheid minder lang wordt, beter op het altaar kijken, en zijn de lieden in het middenschip ook in gunstiger omstandigheden, wat het hooren van de preek betreft. Maar een breede kerk is in den regel breed door haar enorme zijbeuken, en een ieder weet, dat er in de zijbeuken dikwijls zeer weinig te hooren, en meestal nog minder te zien valt. Ook hier zijn natuurlijk uitzonderingen, maar die gelden voor de plaatsen, die het dichtst bij het midden van de kerk gelegen zijn.

Hoe grooter nu de kerk, naar lengte- en breedte-maten, wordt, des te meer gelooviger zijn er, met het systeem van vaste banken, in *on*gunstige conditiën. Zij, die ver af zijn, zien en hooren niets, zelfs al is de preekstoel vrijwel in het midden van de kerk geplaatst, want de accoustiek kan slecht zijn, omdat het geluid van den prediker zich te veel verspreiden

moet. De ruimte is te groot. Zij, die in de zijbeuken zijn, verkeeren natuurlijk in nog slechtere verhoudingen, omdat hun de vele en dikke pilaren, die tot steun van den grooten en zwaren gewelf-bouw noodwendig zijn, het duidelijk hooren en zien zeer bemoeilijken.

Van de ceremoniën zien zelfs de meesten van hen, die in het schip zijn vergaderd, niets, omdat de afstand te groot is en het koor dikwijls door de geschilderde glas-vensters en meer omstandigheden, weinig is verlicht.

Een kerk op een vierkant, veelhoekig of cirkelvormig plan verdient dus daarom in de praktijk aanbeveling, omdat zij de meeste kans biedt, dat alle aanwezigen het altaar zoowel als den preekstoel kunnen zien, en allen bijna gelijke kans hebben van goed te kunnen hooren. Is daarbij de zoldering niet te hoog en in overeenstemming met de wetten, die ons de natuurkunde omtrent het geluid leert, geconstrueerd, dan kan de afmeting van het geheel betrekkelijk groot zijn, en daardoor het getal geloovigen aanzienlijk. Groote wanden zullen dan als vanzelf de plaats van groote ramen aanwijzen, zoodat het licht overvloedig binnen kan vallen. Een ijzeren kapconstructie zal groote overspanningen, zonder al te buitenmatige verzwaring van de muren zooals weleer, mogelijk maken, zoodat uit een oeconomisch oogpunt ook hier met meer voordeel kan worden gewerkt.

In alle opzichten verdient dus voor die soort kerken, die ik in den aanhef »volkskerken" heb genoemd, de *centraalbouw* de voorkeur boven den *langbouw*.

Het is heelemaal een quaestie van praktijk.

* * *

Men heeft het recht, na bovenstaande uiteenzetting, mij te vragen, wat ik nu eigenlijk wel wil.

Wil ik alle van nu af te bouwen kerken tot concert- of tooneelzalen maken?

Neen dat wil ik niet!

Wil ik mij aan de schoone symboliek van het aloude

katholieke kerkgebouw vergrijpen, en heel die venerabele en verheffende mystiek als met één slag vermoorden?

Neen dat wil ik niet!

Wil ik mij van de bekoring, die de middeleeuwsche kathedralen, die hoogste uitingen van de christelijke kunst, op alle geloovige harten uitoefent, ontdoen en wil ik, ongevoelig voor de schoonheid en voor de poëzie, mij alléén door de dorre »praktijk" de wetten voor laten schrijven?

Neen dat wil ik niet!

Wil ik mij dan den haat van die goede conservatieven op den hals halen, die in mijn betoog misschien slechts een uiting van dien vermaledijden tijdgeest zien, welke al het oude af wil breken, het goede van het verleden niet ziende, om alléén naar het onzekere van de vage toekomst te verlangen?

Ook dat wil ik niet!

Want.

Ik wensch geen concertzalen in de plaats van onze oude kathedralen, omdat voor heel de symboliek van het aloude Christendom in deze nieuwe gebouwen plaats zal zijn, omdat de schoonheid van architectuur voor deze nieuwe constructieve oplossingen geenszins onmogelijk wordt. Ik verlang in de *kern* niet naar het nieuwe, omdat het *nieuw* is, maar ik streef naar een beter, *nieuw* kleed, voor de *oude*, goede beginselen.

Dat is in het kort mijn standpunt. Een kleine uitwerking van deze opvattingen moge hier volgen.

* * *

In hoofdzaak is mijn uitgangspunt de *praktijk*. Maar welke? Die, welke in het oude spreekwoord zoo duidelijk is neergelegd: »Woorden wekken, voorbeelden trekken".

Niemand toch zal ontkennen, dat het goede voorbeeld een ontzettenden indruk maakt en dat *handelingen* over 't algemeen heel wat leerzamer zijn dan »*woorden*". Nooit zal ik vergeten, hoe ik in mijn jeugd groote kerkelijke plechtigheden met aandacht heb mêegeleefd, hoe ik processiën heb

mêegemaakt door de glooiende velden van Zuid-Limburg. Onder de wijde hemelen bewogen zich de lange rijen biddenden door de zonnige korenvelden, en straks knielden zij neer in de kleine kerk, die overvol was van ernstige en vermoeide gezichten, die aandachtig en pieus de vele ceremoniën van de pompeus-gekleede geestelijken volgden. Ik kende die plechtigheden en wist hun beteekenis. En ik kwam des te meer onder hun bekoring, zij maakten een dieper en blijvender indruk op mij, omdat ik jong was, zoodat ik thans soms nog na zooveel jaren, alleen reeds door de herinnering, meermalen onder hun zoete betoovering kom.

Ik heb dien fascineerenden invloed van plechtige en *begrepen* handelingen op den aanschouwer gevoeld en *boven* het gesproken woord leeren waardeeren, waarvan de logica, hoe eenvoudig en helder ook, soms aan den oplettende ontgaat. Ik weet hoeveel maal het stichtender is de fraaie, dramatische, en beteekenisvolle ritus van de katholieke kerk *goed* te zien en daardoor goed te doorvoelen, dan woorden van verheven beteekenis te hooren spreken, die, als men *één* schakel van hun samenhang mist, onbegrijpelijk zijn. Die handelingen stichten altijd, zelfs al kent men hun beteekenis niet, zelfs al ziet men ze maar gedeeltelijk en al komt men alléén maar onder den indruk van de kleurenpracht en den feestelijken tooi van de godsdienstige plechtigheid. Hoeveel te meer zullen dan die plechtigheden boeien en een blijvenden indruk achterlaten als men ze *goed* ziet, ze zelf dus als 't ware mêeleeft, en als zij door hun diepere beteekenis voor ons nog meer wijding ontvangen. Is heel het rituaal van onze katholieke kerk, haar heele uiterlijk, niet een van de middelen om den geloovige te boeien, tot godsvrucht te stemmen?

Is het daarom in de eerste plaats niet noodig, dat allen die bij de godsdienstplechtigheid tegenwoordig zijn, de handelingen van den priester goed kunnen volgen en zooveel mogelijk *begrijpen*?

En dan bij een preek. Verstaat men iemands woorden niet veel beter, als men de gebaren zien kan, die de woorden onwillekeurig vergezellen? Is het niet een oude waarheid, dat

men soms uit de gebaren van een spreker zijn woorden duidelijker leert verstaan? Zeer zeker Daarom moet ook de preekstoel zóó zijn geplaatst dat een ieder den redenaar zien kan en *met* zijn woord, zijn gebaar kan opnemen.

Dat *alle* geloovigen duidelijk kunnen *zien* en *hooren*, dat is dus vereischte voor een goede kerk.

En hoe bereikt men dat ideaal?

Door zulk een plan te maken, dat de preekstoel en het altaar zoodanig in den plattegrond liggen, dat zij als twee punten zijn, waarnaar men van elk punt, binnen de buitenmuren, lijnen kan trekken, die geen steunpunten of muurwerk snijden. Het best voldoet aan deze opgave natuurlijk het middelpunt van een cirkel, welke plaats dus voor altaar en preekstoel beide het voordeeligst zou zijn. Maar ook voldoen aan den gestelden eisch twee punten, die op den *omtrek* van een cirkel zijn gelegen.

Men kan van dit laatste systeem met meer gevolg partij trekken, omdat het ook aan andere, minder materieele eischen voldoet.

Die twee punten laten genoegzaam speelruimte over om in een vierkant of beter nog in een Andreas- of Grieksch kruis de beste plaatsen te kiezen.

Door den kruisvorm behoudt men al dadelijk een van de voornaamste symbolieke lijn-indeelingen, die aan alle kathedralen eigen is. Zijn de armen van dat kruis nu maar niet te lang, en de breedte van die twee elkander kruisende schepen niet te klein, dan is het centraalbouw systeem in een van zijn beste vormen aangegeven.

Men kan ook een achthoek of een nog meer-zijdige veelhoek aannemen, maar mij dunkt dat een kruisvorm de meeste voordeelen biedt. Dank zij de ijzeren kap, kan de spanning over de schepen groot genoeg zijn, en de hoogte niet al te buitensporig, omdat de moderne techniek uitstekend weet te ventileeren. Ook de muren kunnen naar verhouding zeer dun worden. Want in hoofdzaak komt het groote gewicht van het dak op de vier groote pijlers, zoodat ook hier aan de symboliek niet te kort gedaan wordt. De richting ten oosten kan na-

tuurlijk, als men de plaats van het altaar goed bepaalt, eveneens worden gehouden, zoo goed als de symbolische beteekenis van de ramen, muren, deuren, pijlers, en de torens aan de buiten-ordonnatie. Want het altaar kan in ieder geval in een weinig diepe, segment-vormige uitbouw, een plaats vinden. De narthex kan zonder bezwaar worden aangebracht, zoo goed als een doop- en een catecheseer-kapel. De hoofdvorm van den plattegrond wordt dan al dadelijk niet geheel en al Byzantijnsch meer. Torens kunnen natuurlijk altijd worden opgericht, voor zoover ze ten minste noodig zijn, en het uitwendige kan een zadeldak krijgen, zoodat het geheel geenszins den indruk van een circus behoeft te maken. Plaatst men nu de preekstoel bij een van de vier hoofdpijlers, dan kunnen *allen* den prediker zien en hooren. Zijbeuken zijn er niet, hoogstens een paar galerijen of balcons. Uit een oogpunt van praktijk is dus *alles* bereikt.

De schoonheid van het gebouw behoeft mede niemand te verontrusten. Vooreerst zal wel is waar het geheel dien verheffenden, poëtischen indruk van een gothieke kathedraal missen, maar ik vraag mij af, of zulk een oplossing, die meer in den geest van heel onze moderne architectuur is, niet eerder kans heeft eigene schoonheid te bezitten dan de altijd zeer dubieuse namaak van een of anderen middeleeuwschen dom?

Men mag het voor een uitgemaakte zaak houden, dat wij geen middeleeuwers zijn. En al belijden wij denzelfden godsdienst, al inspireert ons hetzelfde geloof, dat de toenmalige bouwmeesters bezieling gaf, toch blijft het evenmin een te loochenen feit, dat wij bij dat alles kinderen zijn van *onzen* tijd, zoo goed als zij alléén in de hunne thuis hooren. Wie thans bouwen wil, zooals men 500 jaar geleden bouwde, begaat een anachronisme, want wij zijn menschen van de twintigste eeuw. Ons leven, onze daden, ons heele wezen is thans anders dan toen, en het geloof alléén maakt dat niet anders. Mocht dus die architecturale oplossing niet zóó schoon zijn als een *echte* oude kathedraal, zeker zal ze even schoon, zoo niet fraaier, zijn dan de *namaak* daarvan, want *echtheid*

is altijd beter dan kopie. En werkelijk geeft ook zulk een nieuwere oplossing van een kerkgebouw zóóveel détails, waar de architecten hun kracht aan kunnen beproeven, geeft heel de opgaaf zooveel nieuws, dat dit alleen reeds voldoende zou moeten zijn om eenig goed resultaat te verwachten. Zulk een kerk zal er *anders* uitzien dan een gothieke, en wij zullen aan haar aanblik moeten wennen, dat geef ik allemaal toe, maar wie zegt u, dat, als na verloop van jaren, van een eeuw misschien, dit idee tot volkomen rijpheid zal zijn gekomen, de kunst zich *vrij* naar het uiterlijk zal hebben gemaakt en *eigen* vormen voor *eigen* denkbeelden zal hebben gevonden, wie zegt u dan, dat onze nakomelingschap niet met evenveel stichting zulk een meer in dezen tijd passend monument zal aanschouwen, als wij thans met eerbied tegen een gothieken dom opzien.

Vóór de 13e eeuw was de 11e en de 8e en waren de Latijnsche basilica; later zijn de Italiaansche kerken gekomen; de Byzantijnsche kunst had ook maar zeer weinig gelijkenis op de Gothiek; maar niettegenstaande dat vinden wij in *al* die opvattingen o! zooveel te waardeeren.

En blijft er, bij de verandering van constructief schema, niet steeds plaats voor dezelfde symboliek? Ook dezelfde *éénige* schoonheid zal in dit gebouw bereikt kunnen worden; het zal evenzeer van zijn hooge strekking kunnen getuigen; maar dat alles op een *andere* wijze als dit tot nog toe geschiedde.

En is het niet even begrijpelijk, dat een zoo groot probleem maar niet ineens kan opgelost worden, en jaren noodig heeft om tot vollen bloei te rijpen?

* * *

Mijn conclusiën zijn dus deze:

I. Dat het, in het belang van den katholieken godsdienst in het algemeen en van de persoonlijke devotie van ieder geloovige in het bijzonder, waarschijnlijk van belang is, dat

van een lang-bouw, zooals die sinds de eerste eeuwen van het Christendom in het Westersch Europa is toegepast, eenigszins worde afgeweken, en dat aan een bouw, die meer een centraal-aanleg heeft, de voorkeur worde gegeven.

II. Dat met zulk een, op een nieuw constructief schema berustende en meer met de praktijk rekening houdende grondgedachte de geheele christelijke kunst, en vooral de architectuur, ongetwijfeld een nieuw leven tegemoet zal gaan.

III. Dat ook uit een oeconomisch standpunt de huldiging van deze opvatting vele voordeelen biedt. Men zou er dan toe kunnen komen met de sleur te breken, welke in veel gevallen, dikwijls zeer weinig fraaie, maar dure, effectmakende en onpractische namaaksels van oude, goede voorbeelden als de éénig katholieke bouwkunst wil doen aannemen.

TH. MOLKENBOER.

HISTORISCHE PORTRETTEN UIT HET TIJDVAK DER RENAISSANCE IN ITALIË.

Het mag der katholieke wetenschap dezer eeuw tot onbetwistbare eer worden aangerekend, dat zij overvloedig licht heeft doen schijnen over de zoogenaamde »duistere" middeleeuwen.

De prioriteits-kwestie ter zijde latend, kunnen wij ook zeggen dat deze studie samenging — wederkeerig op elkander inwerkend — met de herleving der middeleeuwsche kunst.

Terwijl wij nu gaarne erkennen, dat deze uitgebreide en diep ingrijpende beweging op het terrein van wetenschap en kunst ongetwijfeld tot de glorie der katholieken in deze ten einde spoedende eeuw behoort, moeten wij tegelijkertijd toch wijzen op een belangrijk te-kort, ja op iets, dat nog erger is.

Een te-kort liet zich hier verklaren. 't Was arbeids genoeg voor een goede halve eeuw; het schitterend resultaat zou het te-kort zelfs kunnen vergoelijken. Maar, wat ook de verdere oorzaken mogen zijn, men heeft in den eersten ijver voortgaande en geprikkeld door de hevigheid van den verdediginsstrijd, zich aan groote overdrijving schuldig gemaakt en wel zoozeer, dat men een ander tijdvak der geschiedenis in zijn hoogste levensuitingen heeft miskend en vernederd, zelfs aan de verachting heeft willen prijsgeven, te weinig bedenkend, hoe men hier zich schuldig maakte aan hetgeen men zijn tegenstanders verweet. Hadden zij, uit onkunde en partijdigheid, gesmaald op de middeleeuwen, de dwepers — ik zeg niet bewonderaars, waaronder ik zelf mij gaarne reken —

de dweepers met gothiek deden hierin voor hen niet onder ten opzichte van het tijdvak der renaissance.

Dit bracht er veel toe bij, dat de studie van dit zeer belangrijk tijdvak der beschavingsgeschiedenis ten achter bleef en door katholieken weinig of in 't geheel niet beoefend werd.

Van andere zijde achtte men zich ook niet bijzonder geroepen om de Kerk en menigen Paus hier van opgelegden blaam te zuiveren of tegen de aanvallen van een kant, waarvan de verdediging had moeten komen, te verdedigen. Zij zochten er in wat van hun gading was; men gaf zich aan menige »schwärmerei" over en vermeerderde aldus als onwillekeurig den kwaden dunk.

Toch begon eene onpartijdige geschiedvorsching te bespeuren, dat er ook in die zoo duister schijnende tijden nog heel wat glorie der Katholieke Kerk verborgen was. En de vader der moderne renaissance-studie, de edele Jacob Burckhardt, was oprecht genoeg om het openlijk te zeggen, dat het hem steeds diep leed gedaan had, zoo dikwijls hij katholieken die glorie hunner eigen Kerk had zien miskennen en verduisteren. Maar gelukkig mocht hij eindelijk in Ludwig Pastor den man begroeten, die zich niet had laten afschrikken, nòch door den slechten dunk, waarin door velen zijner geloofsgenooten dit tijdvak gebracht was, nòch door den ontzaglijken arbeid, dien 't hem kosten moest, om juist deze studie tot een levenstaak uit te kiezen.

Wel is waar nu stelde Pastor zich ten taak, slechts de Pausen uit het tijdvak der renaissance te behandelen, maar hij vatte zijn onderwerp zoo ruim mogelijk op. Hij schildert ons deze Pausen in het zeer breede raam der historie van hun tijd.

't Is genoeg bekend, met hoeveel bijval in de ruimste kringen dit degelijk studiewerk werd begroet. En de schoonste lofspraak verflauwt tegen het feit, dat het reeds spoedig in het Fransch, Engelsch, Italiaansch en Czechisch werd vertaald en weldra een tweede, omgewerkte en vermeerderde, uitgave noodig was.

Met groote voldoening mogen wij zeggen, dat Pastor voor een groot deel het te-kort der katholieken op dit stuk schitterend heeft aangevuld.

De meer uitgebreide en onpartijdige behandeling van de Pausen uit dit tijdperk was voor den katholieken geleerde de aangewezen taak. Had de studie toch der renaissance in de laatste jaren, op Burckhardt's voetspoor, reeds een tamelijk grooten omvang genomen, op dit terrein, de verhouding der Pausen tegenover deze groote beweging in de wereldgeschiedenis, viel nog zeer veel te onderzoeken, te verbeteren en uit te breiden. Dit heeft onze geschiedschrijver met nauwgezetheid en de lofwaardigste toewijding gedaan. Niemand zal zeggen, dat hij beneden zijn onderwerp is gebleven. Behalve door den aanvoer van ontzaglijk veel, met zelfstandige bronnenstudie verkregen, materiaal, kenmerkt dit geschiedwerk zich vooral door een rijke, critische samenvatting van alles, wat tot nog toe degelijks over dit onderwerp geschreven was. En de onpartijdige geschiedschrijver is niet gewoon iets te verbergen of de feiten naar eigen vooringenomenheid te groepeeren; hij geeft met volkomen oprechtheid alles, gelijk hij het vond, en liet weinig aren op het veld achter, zoodat een nalezing een zeer schralen oogst zou opbrengen. Dit wil niet zeggen, dat hij het onderwerp heeft uitgeput, dat een uitbreiding van vele, voor hem meer of minder ondergeschikte punten overbodig zou zijn; maar toch heeft hij meest alle belangrijke zaken voor 't minst aangestipt en den weg voor verdere uitbreiding duidelijk aangewezen.

Met Jacob Burckhardt en Ludwig Pastor aan de hand kan men nu gemakkelijker en veiliger eene studie ondernemen van dit allerbelangrijkst tijdvak uit de geschiedenis der wereld en der Katholieke Kerk.

Allerbelangrijkst, want met dit tijdvak opent zich de nieuwe wereld van den modernen tijd; en men zal nòch de middeleeuwen nòch de moderne geschiedenis volkomen begrijpen zonder deze studie. Allerbelangrijkst ook met het oog op de Kerk, die men beter zal kunnen waardeeren, als men ziet, hoe zij zich tegenover dien grooten omkeer, die machtige ver-

nieuwing in alle verhoudingen en levensuitingen, gedragen heeft van den aanvang af.

Hier ligt voor den publicist, die nu reeds volop van de studie der geleerden gebruik kan maken, een ruim, begeerlijk en ter ontginning vruchtbaar en dankbaar terrein. Dit terrein wensch ik te betreden. En bij de klassieke bedenking: »*quid valeant humeri, quid ferre recusent*", kwam een fragmentarische behandeling mij het meest geschikt voor. Om evenwel toch eene zekere eenheid te vinden, meende ik niet beter te kunnen doen dan deze fragmentarische of monographische studiën onder één hoofd te brengen als »historische portretten uit het tijdvak der renaissance in Italië". Overigens durf ik mij vleien, dat voor velen onzer lezers aan deze bescheiden, van tijd tot tijd, al naar omstandigheden, geleverde studiën het behaaglijke der nieuwheid niet geheel zal ontbreken.

* * *

Tot beter begrip volge na deze algemeene inleiding nog een bijzondere.

Onder renaissance tijdperk verstaan wij, met Müntz en de heele geleerde wereld van heden, *la période glorieuse qui a accompli la grande rénovation scientifique, littéraire et artistique des temps modernes.*

Niet tegelijk op alle kunsten heeft deze groote beweging haar invloed uitgeoefend [1]). Maar dit is zeker, dat, wat er ook veranderde en vernieuwd werd, aan alles de studie der letteren voorafging. De humanisten staan aan den ingang van

---

1) Wat de bouwkunst betreft, hiervan zegt Choisy, een hoog gezag: *La prise de Constantinople par les Turcs ne date que de 1453: alors Brunelesco terminait sa carrière, et déjà la Renaissance était faite*". Auguste Choisy, *Histoire de l'Architecture 1899.* (Tome II, p. 680).

Eugène Müntz zegt: »Le temps n'est plus où les historiens faisaient commencer la Renaissance en 1453, à la prise de Constantinople. Un mouvement aussi considérable n'éclat pas à jour fixe, sur un signal convenu, comme une révolution politique; on ne décrète pas des moeurs nouvelles comme on promulgue une loi, et il ne suffit pas de l'initiative d'un Mécène pour mettre au jour le chef-d'oeuvre qui servira de drapeau aux novateurs."

dit tijdperk; zij openen den glansrijken stoet van groote mannen, die een paar eeuwen lang den machtigsten invloed oefenen op de beschaving van geheel Europa.

Van dit humanisme is Florence de bakermat, Petrarca de vader. Mogen wij echter, over de letter- en oudheidkundige beweging in Italië sprekend, zonder een vluchtigen, eerbiedigen groet den onsterfelijken zanger der *Divina Commedia* voorbijgaan? Dante tot de humanisten rekenen of zelfs maar tot een zelfbewust voorlooper, dit is zeker wel niet geoorloofd; maar hoe toch in Dante's geestesleven de oudheid zich naar voren dringt en reeds een zeer aanzienlijke plaats inneemt, daarvoor liggen in zijn gedichten en schriften talrijke bewijzen voor de hand. Maar Petrarca is de man, van wien de groote beweging uitging, Petrarca is de man, die de nieuwe wereld ontdekte, die niet alleen den weg wees maar zelf voorging en met vasten tred en onbeschrijflijke geestdrift haar voor zich, voor tijdgenoot en nageslacht veroverde.

Om Petrarca's beteekenis en grootheid te waardeeren, behooren wij den lof, door latere tijden hem geschonken, voor een oogenblik weg te denken en ons in zijne dagen te verplaatsen. Zijne tijdgenooten toch bewonderden, vereerden, volgden hem na niet zoo zeer als den dichter der smeltend zoete sonnetten aan zijn denkbeeldige of niet denkbeeldige Laura, gedicht in de welluidendste en zangerigste der moderne talen, zij zagen in hem boven alles den vertegenwoordiger der oudheid. Daarin alleen ook zag hij zelf, zeer terecht, met volkomen en hooge zelfbewustheid zijn beteekenis.

Voor Petrarca was de oudheid, de beschaving van Grieken en Romeinen, geen loutere merkwaardige antiquiteit maar een groot stuk menschen-leven en streven. Met zijn genialen blik ziet en beschouwt hij in alles den mensch en de hoogste en beste levensuitingen des menschen, het edelste werk van den mensch, het bloesemen van den menschelijken geest.

De woorden en daden der groote mannen zijn hem geen louter zedekundige spreuken of koude historische feiten maar de openbaringen van hetgeen in 's menschen boezem het diepst verborgen en in zekeren zin allen menschen eigen is.

Daarom drong hij dieper dan ooit iemand vóór hem in dat leven der oudheid in en nam het blijvende daarin in zich op. Geen spons, kunnen wij zeggen, kan met meer gretigheid en volkomener verzadiging het heldere bronnat tot zich opnemen als Petrarca dat leven der oudheid.

Maar dit opnemen is bij hem meer een idealiseerende dan realistische werking van geest en gemoed.

Nadat hij de dorre beenderen een nieuw, een hooger leven heeft ingeblazen, stelt hij zich niet tevreden dat herleefde in bewondering gade te slaan; zelf mengt hij zich onder die herleefden, gaat gezellig met hen om, hand in hand, oog in oog, ziel met ziel vereenigd, alsof hij werkelijk een der hunnen was — en waarlijk dan geenszins hun mindere. Cicero vooral is zijn bijzondere vriend, en 't is ons soms, als wij Petrarca's schriften doorlezen, of hij in allen ernst een poging doet om dezen vriend Cicero te bekeeren. Zeker is hij overtuigd, dat Cicero christen zou geworden zijn, indien hij het Evangelie had gekend.

Niet zoozeer nabootsend als wel geheel zelfstandig leeft Petrarca's machtige geest en zijn ruim en rijk gemoed dit herschapen leven mede. Van kindsbeen af hadden hem de zoete klanken van Virgilius' verzen en van Tullius' taal met onweerstaanbare kracht aangetrokken, en hoe nauwlettender, hoe gretiger zijn ooren toeluisterden, des te vaster, des te behagelijker voelde hij zich in de zachte kluisters van de schoonheid der rhythmische vormen en der rijke, volle melodieën van het klassiek latijn geboeid. Een geheel andere, heel wat hoogere toovermacht dan de middeleeuwen Virgilius — den geheimzinnigen — toeschreven, had dezen grooten geest overweldigd, hem steeds dichter en dichter in haar tooverkringen getrokken, totdat hij eindelijk geheel met al zijn denken en streven in die wereld van zooveel eeuwen geleden opging. Zeker had dit ook zijn schaduwzijden wel, maar toch geschiedde het met vol behoud van zijn zelfstandigheid en van zijn Christendom. Deze laatste trek vooral ontbreke niet, als wij Petrarca in zijn volle grootheid willen schilderen.

Even zeker als Dante stond Petrarca op den vasten grond-

slag der Katholieke Kerk. Een ander Christendom kende hij niet. Voigt, die ook zijn karakter evenals dat van Pius II (Aeneas Sylvius) schier doorloopend geheel verkeerd opvat, doet het voorkomen, alsof Petrarca een soort voorlooper van het Protestantisme zou wezen; maar deze proselietenmakerij blijkt bij nader onderzoek even ijdel als die men op Savonarola heeft beproefd. *Defunctus adhuc loquitur* geldt gelukkig nog van beide groote mannen. Zij spreken nog! En Voigt moet zelf bekennen, dat Petrarca »in al zijn geschriften met eerbied over de christelijke leer heeft gesproken", en deze geschiedschrijver vindt het geenszins vreemd, dat zelfs de gestrengste mannen des geloofs en der Kerk Petrarca, ten spijt van zijne bemoeiingen met het heidendom, onaangetast lieten, ja veeleer zelfs zich schaarden onder zijn bewonderaars. Ook in lateren tijd — gaat hij voort — heeft de Kerk den vader van het humanisme met welgevallen onder hare voorvechters medegeteld en geen inquisitie heeft in diens Laura-cultus of in zijn dweepende vereering der oudheid ergernis gevonden [1]).

Maar genoeg voor het oogenblik van den grooten Petrarca. De beweging, waaraan hij met zoo overweldigende kracht den eersten stoot had gegeven, werd door zijne volgelingen, de humanisten, voortgezet. Hun opvatting, hun kennis, hun vereering van de oudheid, hun dwepen met de oudheid, hun bezield zijn van den geest dier oudheid, hun onverpoosde, veelzijdige, alomvattende werkzaamheid, bracht inderdaad een nieuw element van vorming en beschaving in geheel het maatschappelijk leven hunner dagen. En zij hebben zoozeer op de beschaving der wereld tot op onze dagen toe den onuitwischbaren stempel van hun geest gezet, dat men geheel het tijdvak van hun optreden — hoewel zeer eenzijdig — met den naam van renaissance of herleving der oudheid aanduidt.

Eenzijdig: want veel, zeer veel, wellicht het meeste, is in dien tijd ontstaan, geschied, voortgebracht en nagestreefd, wat ook zonder deze herleving der oudheid nog zeer goed te

---

1) Voigt, *Wiederbelebung des klassischen Alterthums*, I, S. 93, 94.

denken is. Niet deze renaissance op zichzelve, alleen, maar in haar innig verband met den naast haar bestaanden geest van het Italiaansche volk, heeft Europa veroverd [1]).

Wij moeten ons niet laten verschalken door de uitwerking van dit herleven der oudheid, waardoor aan schier alle levensuitingen, van de hoogste tot de laagste, een geheel eigenaardige kleur en gewijzigd voorkomen werd gegeven, zonder dat toch in den regel het eigenlijke wezen der dingen werd aangetast of veranderd. Wilde de groote beweging werkelijk levensvatbaarheid hebben, dan mocht dit niet anders zijn. Want zoodra de studie en het reproduceeren der oudheid meer wil wezen dan een vormende kracht, die tot dieper en veelzijdiger ontwikkeling brengt, meer wil zijn dan een element van beschaving, is zij — de geschiedenis van sommige humanisten heeft het geleerd — met onvruchtbaarheid geslagen, ontaart zij in een bespottelijk karikatuur.

Hier raken wij het hart der kwestie. Beschouwt men de oudheid als een nieuw, natuurlijk middel tot opvoeding, tot hoogere, veelzijdiger beschaving, vorming, verfijning van geest en hart en leven; of verkiest men haar tot levenselement, tot geheel navolgenswaardig toonbeeld, tot een levensdoel, dat men met meer of minder of algeheele verwerping van alle andere dingen nastreeft?

Moet de, nog niet tot haar hoogste volmaaktheid gekomen, christelijke beschaving ter zijde gezet, verdrongen worden door de hoogste beschaving, waartoe de menschelijke maatschappij binnen de grenzen van het heidendom in vroegere eeuwen was opgeklommen?

Is de eene beschaving geheel in tegenspraak, in strijd met de andere, zoodat er beslist partij gekozen moet worden? Is er geen verzoening mogelijk? Heeft de christelijke beschaving nog iets te leeren van die der heidenen? Kan zij door de elementen van het ware, goede en schoone, ook daarin aanwezig, niet tot nog hoogere beschaving worden opgevoerd? Of is er in de beschaving der oudheid niets waars en goeds

---

[1]) Zie hierover Burckhardt, *Cultur der Renaissance*, I, S. 195, 196, 197.

en schoons; is daar alles verwerpelijk en doemwaardig heidendom, waaraan een christenmensch niet dan met huivering en afschuw kan denken?

Hier geldt het zeker: »*Au fond de toutes les questions se trouve la théologie*". Al deze vragen vatten zich saam in deze: zijn geloof en rede met elkander in strijd; zijn al de deugden der heidenen niets dan blinkende zonden? Ieder katholiek nu weet, dat het beslissend antwoord zijner Kerk op beide vragen ontkennend is. En ook ieder weldenkend ontwikkeld mensch moet gemakkelijk het redelijke dezer beslissing inzien.

Immers daar geloof en rede uit een en dezelfde bron, God, voortkomen, zoo kunnen zij uitteraard onmogelijk met elkander in tegenspraak zijn; en daar de menschelijke natuur niet geheel en al uit den booze is, zoo is de mensch ook buiten het Christendom bekwaam tot het stellen van goede daden, tot natuurlijke deugden.

Zoo helder als ons nu deze kwestie voor oogen staat, was zij in die dagen ongetwijfeld niet. Iedere eeuw, is gezegd, leeft slechts van een of twee groote gedachten. De oplossing van deze kwestie was, in Italië vooral, de groote gedachte der vijftiende eeuw.

Het is genoeg bekend, dat ook in den besten tijd en bij de besten in de middeleeuwen de klassieke schrijvers lang niet vergeten waren en dat menig middeleeuwsch schrijver, dichter, redenaar in meerdere of mindere mate naar deze onsterfelijke voorbeelden zich gevormd had. Wat was er dan eigenlijk nieuws in de beweging van het humanisme?

Bestond dit nieuwe alleen in de mate van bewondering, vereering en toeleg? Gematigd in den besten tijd der middeleeuwen, geheel onmatig in den nieuweren tijd? Tegenover eene beweging, zoo machtig, zoo veel omvattend, zoo ingrijpend en vormend, zoo blijvend vooral, gelijk de ervaring toont, is deze verklaring veel te nietig. Ware het humanisme, terstond reeds, niets meer geweest dan wat het later al te veel werd, een enkel philologische of antiquarische studie, men zou de geldigheid van zulk een verklaring kunnen hand-

haven. Maar neen, het humanisme is ontsproten uit het volle leven der historie, en daarom wilde het van den aanvang af heel wat meer zijn dan een kostelijk sieraad, dat men aan kan doen of af kan leggen; het streefde met groote geestdrift er naar om thans ook in het volle hoogere leven der menschen, in de wijsbegeerte, in de letteren, in alle wetenschap en kunst te worden opgenomen en het liet zich zelfs op het gebied der theologie gelden. Nu stond de, door het Christendom beschaafde, wereld met meer of minder juiste bewustheid voor het groote, brandende vraagstuk, hoe en in hoeverre dit alles geschieden kon en mocht.

Het ligt voor de hand, dat deze vraag op verschillende, zeer uiteenloopende, zelfs tegenstrijdige wijze door de verschillende geesten werd beantwoord. En daar het vraagstuk niet *rechtstreeks* het dogma raakte, was ook binnen den kring der streng geloovigen zelfs een groote verscheidenheid van opvatting en oplossing bestaanbaar, al naar de verscheidenheid van opvoeding, stand, karakter, aanleg en ontwikkeling des geestes.

Zoo moesten er noodzakelijkerwijze verschillende richtingen ontstaan, die ook niet wederom door de vertegenwoordigers of aanhangers altijd even beslist en zuiver werden uitgedrukt. De vraag was ook niet zoo scherp geformuleerd, als wij het thans kunnen doen.

Eenigen zweefden onbeslist tusschen verschillende stroomingen; anderen volgden eerst de eene, dan wederom een andere richting. Een strenge, besliste afscheiding in het leven kwam zelden voor. De verscheidene richtingen gingen aanvankelijk naast en door elkander voort, en wij, die ons moeilijk van dit eigenaardig leven eenig begrip kunnen vormen, staan dikwijls verbaasd over de verdraagzaamheid, waarmede de vertegenwoordigers der meest uiteenloopende richtingen elkaar ontmoeten. Op het eerste gezicht komt deze dooreenmengeling ons als een chaotische toestand, als een onoplosbare begripsverwarring voor. En van dit laatste mag ook wel eens iets aan geweest zijn. Toch teekenen zich, bij nadere studie, twee uitersten streng genoeg af. De richting namelijk

die het oude heidendom zelf als het ideaal des levens beschouwde en zóó boven de christelijke beschaving verhief, dat zij tot ongeloof overhelde, soms ook wel daarin verviel, maar meestal toch een zeker scepticisme deed ontstaan, dat vol gevaren was.

Om deze banier dan schaarden zich de onzuivere elementen, die in de treurige maatschappelijke, staatkundige en kerkelijke verhoudingen overvloedig voorhanden waren en een algemeene ongebondenheid des geestes en een volslagen emancipatie van alle banden nastreefden. Een geweldig vertegenwoordiger van deze richting is bijv. een Sigismondo Malatesta. Een groot bewijs echter voor den diep godsdienstigen geest, die ook in deze tijden geheel het Italiaansche volk bleef bezielen, is wel het feit, dat ook deze geweldenaar, die tijdens zijn leven geen menschelijke of goddelijke wet ontzag en met allen banvloek spotte, toch niet zonder de genademiddelen der Kerk dit aardsche leven dorst verlaten. Slechts van een enkelen humanist is het bekend, dat hij in hardnekkige onboetvaardigheid stierf. Het ging hiermede als met sommige groote veldslagen der condottieri uit dien tijd, waarin slechts een enkel man, en nog wel door verstikking tengevolge zijner zware wapenrusting, sneuvelde.

Een ander uiterste daarentegen verwierp met groote beslistheid alle studie der oudheid. Verschrikt door het nieuwe heidendom, dat zij in bovengenoemde richting zagen opstaan en zich baanbreken, kwamen deze mannen in overdreven ijver tot een ander uiterste en werd zelfs een Giovanni Dominici, in zijn *Lucula noctis* tot de paradoxale stelling gedreven, dat het voor den christen nuttiger was den grond te ploegen dan zich met de schriften der heidenen bezig te houden: »*Utilius est christianis terram arare quam gentilium intendere libris*". Eigenaardig dat hij dit met eene aanhaling uit Cicero tracht te bevestigen!

Tusschen deze twee uitersten bewogen zich de verschillende andere richtingen, nu eens naar deze dan naar de andere zijde overhellend, maar terwijl de anderen den knoop doorhakken, in hoofdzaak strevend naar de oplossing van het

vraagstuk der juiste waardeering van de oudheid ter opneming in het leven der christelijke beschaving.

Deze beweging binnen de twee genoemde uitersten is de verdraagzame, verzoenende, weldadige, vruchtbare beweging, de ware, de eenig mogelijke renaissance. Zonder haar ware de geheele beweging in een ijdel pogen, in belachelijke karikatuur of in een afschuwelijk heidendom ten onder gegaan. Door een geheimzinnige aantrekkingskracht van beide zijden vond deze richting, deze geheele beweging waardeering, steun, bescherming bij de edelste en hoogste vertegenwoordigers der Kerk. Terecht zegt Kardinaal Hergenröther: »*An sich war die neue Richtung weder der Theologie noch der Kirche schädlich, vielmehr förderlich*". En even juist is aangemerkt, dat iedere wetenschappelijke beweging uitteraard ook voor godsdienst en Kerk voordeelig is, daar waarheid, wetenschap en kunst »*stammverwandte Himmelstöchter*" zijn. Hier blijkt opnieuw op geheel eigenaardige wijze de historische waarheid, schier een dogma genoemd door Cesare Balbo en door de tegenwoordige katholieken van dit thans zoo ongelukkig land in hun banier geschreven: *Salus Italiae Pontifex.*

Geen ander land als Italië, het land der Pausen en der oudste beschaving, kon zulk een gelukkigen bodem bieden voor het ontstaan en de ontwikkeling van deze groote beweging.

Wij hebben thans niet na te gaan, hoe de renaissance in andere landen werd opgenomen; dit vordert een geheel afzonderlijke studie. Müntz heeft zeer juist gezegd: »*Chaque pays s'est faite une renaissance à son image*". Maar nergens misschien kon toen aan de gevaren, die deze herleving der oudheid met zich bracht, krachtiger weerstand geboden worden, en nergens zeker was de bodem zóó voorbereid en waren er zooveel punten van aanknooping aanwezig als in het Italië der vijftiende eeuw.

Want, wat er ook over de diepe verdorvenheid en een herleefd heidendom terecht gezegd maar nog meer gefabeld is, het valt niet meer te ontkennen, dat »*de eeuw der*

renaissance, ten spijt van alle afwijkingen, innig vroom en geloovig was". Deze waarheid staat thans vaster dan ooit. Zij is het welkom resultaat van de onbevangen geschiedvorsching der laatste jaren. Burckhardt, Reumont, Rösler, Gaspary, Müntz, Torraca, Guasti, Pastor, alle ernstige mannen, die dit tijdvak onbevooroordeeld bestudeerden, stemmen volmondig in dit getuigenis overeen. Wij zullen dan in 't vervolg over dit tijdvak anders moeten oordeelen dan tot nog toe door velen is geschied.

Evenals in de groote werkplaats der natuur, werken in het maatschappelijk leven van ieder tijdvak der geschiedenis naast de verwoestende ook behoudende krachten. Maar deze werken gewoonlijk met weinig gedruisch. Daar is niets buitengewoons, niets wat de nieuwsgierigheid prikkelt of de openbare opmerkzaamheid tot zich trekt. Dit alledaagsche, eentonige, dit rustig werk der orde geraakt nog meer op den achtergrond, naarmate van den anderen kant meer gedruisch en geweld wordt gemaakt. En uit de bonte scharen der humanisten ging zeer veel gedruisch op; de *vanité des hommes de lettres* bereikte bij velen hunner inderdaad een schrikbarende hoogte; zij hadden schier in alles het hoogste woord; het paradeeren met hun persoon en geleerdheid zat hen in het bloed. Echte reclame-mannen! De besten echter zwegen en werkten in stilte en deden niet mee aan den hartstochtelijken wedstrijd in het uitdeelen en opvangen van ijdelen roem. Maar al te veel heeft men het tijdvak der renaissance naar deze luidruchtige en poseerende scharen van humanisten beoordeeld. Zij waren de geweldenaars van hun tijd en trokken, zooals gewoonlijk gaat, de aandacht des geschiedschrijvers het eerst en het meest. En zulke dingen zijn het ook, die het groote auditorium gewoonlijk het meest boeien.

Maar de tijd is toch voorbij, dat wij de geschiedenis schier alleen leerden kennen door de vermelding van veldslagen of ijselijke gebeurtenissen, of van de daden van vorstelijke personen of groote mannen alleen. Men is meer dan vroeger het oog gaan vestigen ook op de stille werken des vredes; men is meer doorgedrongen tot het volk, tot de geruisch-

looze gangen en woonvertrekken van het verborgen familieleven; men heeft den hartslag beluisterd, die nog te kloppen schijnt in de geel geworden bladeren van nooit voor openbaarheid bestemde geschriften, aanteekeningen, briefwisselingen en testamenten. Uit de oude papyrussen, wederom leesbaar gemaakt, vernemen wij zelfs nog uit de oudste tijden de raadgevingen en de teedere liefdesbetuigingen eener Egyptische moeder aan haar kind. Voor Frankrijk vooral heeft Charles de Ribbe op dit stuk zich zeer verdienstelijk gemaakt door zijne uitgaven van verscheidene zoogenaamde *livres de raison*, gedenkboeken, in al hun eentonigheid toch belangwekkende geschiedenissen van geheele familielevens, eenvoudige geschriften, van hand tot hand overgeleverd, waarin van geslacht op geslacht de huisvader, tegelijk met zijn laatste vermaningen en raadgevingen, als een zedelijke rekening en verantwoording geeft van al zijn doen en laten aan kind en nageslacht.

Deze richting in de moderne geschiedschrijving komt vooral het Italië der renaissance ten goede; want verscheidene bibliotheken, vooral die van Florence, bezitten rijken voorraad van dergelijke geschriften, waarvan de gedeeltelijke uitgaven reeds veel en nieuw licht geworpen hebben over de meer intieme geschiedenis van dit hoogontwikkeld volk. De moderne geschiedschrijver nu werpt niet alleen zijn vorschende blikken in de geheime correspondenties van gezanten en andere staatslieden en hooggeplaatste personen, maar hij dringt ook door tot de diepste grondslagen van het maatschappelijk leven, hij legt zijn oor te luisteren aan de zachtruischende, zuivere, diep verborgen bronnen van het familieleven. En het resultaat dezer studiën toont ons op treffende wijze, welk een innige, godsdienstige overtuiging, ook gedurende die stormachtige tijden, in de meestuitgebreide kringen het volk, zoowel mannen als vrouwen, bezielde.

Van onschatbare waarde zijn in dit opzicht de briefwisseling der adellijke Florentijnsche dame Alessandra Macinghi-Strozzi, de geschriften van den voornamen koopman Francesco Dati, van den edelen magistraat Feo Belcari, van een Giovanni Morelli, een Giovanni Rucellai, de levensschetsen van

den vromen boekhandelaar Vespasiano da Bisticci, de aanteekeningen van Landucci; allen eveneens van Florence. Juist in deze bakermat der renaissance, evenals in geheel Toskanen, vinden wij het machtigst tegenwicht tegen de ontaarding dier groote beweging. Later zullen wij gelegenheid hebben om op dit onderwerp terug te komen.

Willen wij verder een afgewerkt tafereel ophangen van alle uitingen van diepen godsdienstzin en echte godsvrucht in die dagen, wij zouden moeten wijzen op die groote menigte van godsdienstige boeken en geestelijke geschriften, op het eigenaardig, begripvol medeleven van het volk met de liturgische plechtigheden der Kerk, op het gestreng onderhouden van de vastenwetten, op de nauwe betrekkingen en den omgang van leeken met de kloosterorden, op de milddadige testamentaire beschikkingen, zelfs op den vorm dier testamenten.

Hoe levendig blijkt ook in dit land der Pausen de trouwe zorg der Kerk voor alle standen, en de zegenrijke werking dier voorbeeldige zorg in de massa der bevolking, uit die groote menigte en verscheidenheid dier volmaakt ingerichte godsdienstige vereenigingen en broederschappen, waaraan juist de vijftiende eeuw zoo rijk is in Italië. Men meene niet, dat dit slechts het moeizaam voortleven was van een vroegeren, langzaam wegstervenden geest, zij bleven steeds voortbloeien, en immer nieuwe vrome vereenigingen ontstonden.

Welk een heerlijken oogst heeft de nieuwe studie van het geestelijk volksdicht en van de godsdienstige voorstellingen uit dien tijd niet reeds opgebracht!

Een rijke mijn blijft nog te ontginnen voor wie de geschiedenis der boetepredikers en de uitwerking van hun karakteristiek, weldadig optreden zou willen navorschen.

En dan nog de zorg voor de armen, de zieken en verlatenen!

Daar viel wat te doen in die dagen toen de verschrikkelijke pest, herhaaldelijk uitbrekend, duizenden en duizenden aangreep en wegmaaide.

Op voortreffelijke wijze was, op de meeste plaatsen, de armenzorg georganiseerd. Bij het verhaal dezer talrijke afschuwelijke epidemieën mist men nooit de vermelding van wat de

burgerij voor de onbemiddelde klassen deed. Onderkomen, kleeding, goed voedsel en geneeskundige bijstand ontbrak nergens; in alles werd rijkelijk voorzien.

Wij staan vol bewondering bij het aanschouwen van die groote menigte en verscheidenheid van allerlei liefdadige instellingen. Hier vooral spant Florence wederom de kroon. »Het volle leven der charitas, dat goddelijk vuur, wat Christus van den hemel op aarde bracht en in de harten der gelooVigen ontstak, de waarachtige liefde tot God en den evenmensch, was hier in het tijdperk der renaissance zoo machtig en alomvattend, dat zij niet alleen de meeste oudere stichtingen in bloei hield, maar in nog veel grooter getal steeds nieuwe deed ontstaan. Maar al te zeer — voegt Pastor hierbij — is dit glanspunt in het leven dier dagen over het hoofd gezien".

Onze geschiedschrijver citeert hier het onverwacht en onverdacht getuigenis van Maarten Luther, dat ik niet kan nalaten hier even over te schrijven. Op diens reis naar Rome (1511) bezocht Luther ook een groot deel des lands en getuigt:

»In Italia sind die Spitäle sehr wohl versehen, schön gebauet, gut Essen und Trinken, haben fleiszige Diener und gelehrte Aerzte, die Bette und Kleidung sind fein rein, und die Wohnungen schön gemalet. Als bald ein Kranker hinein wird bracht, zeuchet man ihm seine Kleider aus in Beisein eines Notarien, der sie treulich verzeichnet und beschreibet, werden wol verwahret, und man zeuchet ihm einen weiszen Kittel an, legt ihn in ein schön gemacht Bette, reine Tücher. Bald bringet man ihm zweene Aerzte, und kommen die Diener, bringen Essen und Trinken in reinen Gläsern Bechern, die rühren sie mit einem Fingerlin an. Auch kommen etliche ehrliche Matronen und Weiber, verhüllet unterm Ausgesicht, etliche Tage, dienen den Armen als Unbekannte, dasz man nicht wissen kann, wer sie sind, darnach gehen sie wieder heim. Das habe ich also zu Florenz gesehen, dasz die Spital mit solchem Fleisz gehalten. Also werden auch die Fündlichhäuser gehalten in welchen die Kinderlin aufs Beste ernähret,

aufgezogen, unterweiset und gelehret werden, schmücken sie alle in eine Kleidung und Farbe, und ihr wird auf's Beste gewarted."

Zoo kon ook Eck tegen Bucer's aanklacht, als zou bij de katholieken »geen oprecht vertrouwen op Christus, geen werkzame naastenliefde, geen heiligheid" bestaan, triomfantelijk verzekeren, dat alle ziekenverplegingen in Duitschland kinderspel waren tegenover de grootsche inrichtingen te Rome, Florence, Siëna, Venetië en andere plaatsen [1]).

Wat de nieuwere bronnenstudie ook betreffende kleinere plaatsen, als Pistoja en Viterbo, in dit opzicht aan het licht gebracht hebben, is schier ongelooflijk. En een heerlijke geschiedenis der liefdadigheid in den Kerkelijken Staat vooral staat nog geschreven te worden. Dit verkwikkelijk onderwerp is nog lang niet uitgeput. Zeer te pas citeert Pastor hier het getuigenis van Rumohr, een der beste kenners van Italië, waar deze zegt: »In keinem Lande der Welt gibt es gleiche erhebliche Vermächtnisse, Stiftungen, Verbrüderungen zur Linderung und Abhilfe der Noth kranker, schwacher, unbehilflicher und verunglückter Menschen". De stormen der tijden zijn daarover heengegaan, maar wat ook daar en elders moge geroofd en verwoest wezen, tot op onze dagen toe is die gloriezon over het land der Pausen blijven schitteren. Volgens eene globale berekening — deelt onze geschiedschrijver (uit de *Allg. Zeitung* 1874) nog mede — bedroeg nog in deze eeuw, met inbegrip van Rome en de *montes pietatis*, het gezamenlijk vermogen der liefdadige instellingen niet minder dan twaalfhonderd millioen lires.

Welke schatten het Italië der renaissance op het altaar der liefdadigheid offerde, moge ook hieruit blijken, dat men niet maar met barakken of gewone, sierlooze gebouwen zich te vreden stelde; het *Ospizio degli Innocenti* te Florence is een der voortreffelijkste scheppingen van Brunelleschi, met de tot op onze dagen toe steeds hoog bewonderde reliefs, de wikkelkinderen van Luca Della Robbia, versierd, en slechts over-

1) Bij Pastor, *Geschichte der Päpste*, B. III, S. 49.

troffen door het *Ospedale maggiore* van Filarete en het *Lazaret* te Milaan, welks bouw nog in 1488 door Lazaro de' Palazzi begonnen werd. Deze monumenten der christelijke liefde waren tegelijk monumenten van kunst, zooals alles in die dagen van den geest der kunst doortrokken was. In dit opzicht overtreffen zij, gelijk ze in geen ander opzicht er voor behoeven onder te doen, de grootste dergelijke inrichtingen van onzen tijd. De roem van Italië op dit stuk was zoo groot, dat de hulp der architecten van dezen nieuwen ziekenhuisbouw zelfs uit verre landen werd ingeroepen.

Bij deze vluchtige schets van Italië's heerlijkheid mag voorzeker een verwijzen naar den overrijken overvloed van religieuse kunstwerken geenszins ontbreken; maar hier geraken wij allicht op een doornig pad. Toch zal er in mijne opstellen noodzakelijk meermalen over gesproken moeten worden, want schier alles in dit Italië spreekt ons van kunst. Daarom ga voor nu en altoos, voor deze en alle mogelijk nog volgende bladzijden en schetsen de verklaring vooraf, dat nergens of met niets eene directe of indirecte uitlokking tot polemiek bedoeld is. Polemiek behoort, vooral in ons lieve vaderland op dit terrein, zeker tot de onverkwikkelijkste en meest nuttelooze dingen.

Ik voor mij huldig, wat de aesthetiek betreft, de ruimst mogelijke opvattingen; en de meest verscheiden smaken, mits geen wansmaak, vermag ik te waardeeren. En mocht men nu zeggen: dat doen wij allen, dan doet het mij genoegen, dat ik het met allen eens ben.

Maar daarin verschil ik misschien, dat ik niet *alles* bewonderen kan, wat men zooal als bewonderenswaardig heeft voorgesteld. Wat de, overigens zoo schoone, symboliek betreft, bijv. ben ik op menig punt tamelijk ongeloovig geworden. Choisy zegt zeer juist: »*Faisons enfin la part du symbolisme.* On l'a fort exagérée au début des études sur l'art du moyen âge; et longtemps on a cherché dans un mysticisme vague bien des explications qui sont du ressort de la plus positive technique. Mais pourtant la pensée symbolique ne saurait être méconnue". »*Due verissime verità*", voegt de *Civiltà*

cattolica hieraan toe, in een opstel vol lof voor deze nieuwste geschiedenis der bouwkunst.

Overigens wensch ik voor niemand onder te doen in bewondering van den onvergelijkelijk schoonen middeleeuwschen bouwstijl, dien waarlijk groote en hoogst verdienstelijke mannen in deze eeuw met woord en daad weer in eere hebben gebracht.

Ook al zou men, met Burckhardt, deze beweging als een uiteraard voorbijgaande willen beschouwen, het valt niet te ontkennen, dat zij toch iets groots tot stand bracht en van machtigen invloed is geweest ook in ruimere kringen dan men wel had durven verwachten. In alle geval toch heeft zij ons de beschaving der middeleeuwen beter en hooger leeren waardeeren.

Laten wij ons nu echter niet door eenige, soms wel verklaarbare doch niet te billijken, animositeit of persoonlijke vooringenomenheid het genot van het eene om het andere bederven. We hebben nu wat we voor 't eene gedaan hebben, ook voor het andere te doen.

Vooral moeten we niet door latere afwijkingen en ontaardingen ons een verkeerd oordeel laten opdringen, bijv. niet meenen, dat ons in de zoogenaamde waterstaats-bouwstijl een echte, zuivere renaissance wordt te proeven gegeven. Laten we ook veel minder uit boeken en reproducties dan wel uit studie en autopsie van het origineel ons een oordeel trachten te vormen. Dan zullen we ook de verheven en liefelijke schoonheid van de echte renaissance-bouwkunst leeren genieten, gelijk we dat hebben gedaan met die der middeleeuwen. Vooral moeten wij niet het godsdienstig-wijsgeerig oogpunt met het aesthetische verwarren, maar de bouwwerken der christelijke renaissance beschouwen in den geest, waarin de machtige en diepgodsdienstige beweging van die dagen ze schiep en opvatte.

Om de renaissance-bouwkunst te waardeeren pleegt voor sommigen de herinnering aan het heidendom, welke de, overigens uiteraard neutrale, vormen medebrengen, een schier onoverkomelijke hinderpaal te zijn. Men vergeet dan gewoonlijk

te veel het wezenlijk origineele in aanmerking te nemen, waarmede een Brunelleschi bijv. de oudheid opvatte en reproduceerde. Deze groote bouwmeester kunnen wij in dit opzicht het best vergelijken met Petrarca; wat deze in de letteren was, was de andere in de architectuur. Hij heeft het eerst en het best Petrarca, den vader van het humanisme begrepen. Beiden onderscheiden zich, ieder op zijn terrein, door hun origineele, geheel zelfstandige, met een nieuwen christelijken geest bezielende opvatting der dingen. Van Bramante zegt Müntz: »Tout en ne paraissant qu'imiter les anciens, il créait un style à lui, plein de jeunesse, de grâce et de fierté, aussi différent du style romain que celui-ci pouvait l'être du style grec". Op dat zelfstandige, origineele, van een nieuwen geest getuigende hebben Burckhardt, Müntz, Geijmuller en anderen reeds lang gewezen. Niemand wellicht deed het echter tot nu toe met zooveel gezag en juistheid als de heer Auguste Choisy. Daarom zij volgend citaat mij veroorloofd.

»*Influences de l'antiquité.* — En fait de construction, ce que la Renaissance a de romain se réduit à quelques procédés antiques qui s'étaient perpétués à travers le moyen âge: la structure de briques ou de menus moellons, et l'idée de traiter cette structure indépendamment des ornements qui la décorent.

»Renouveler la construction artificiellement monolithe des grands édifices romains eût été l'impossible; l'imitation ne reporte que sur le vêtement ornemental.

»Vitruve, dont les écrits ne furent jamais entièrement oubliés, eût pu servir de guide pour le choix des proportions et des types. En fait Vitruve fut peu consulté aux débuts; la première édition de son livre parut seulement aux dernières années du 15e siècle.

»Jusque-là les architectes n'avaient guère eu d'autres guides que les ruines romaines; ils y puisèrent directement leurs modèles et, disons-le à leur honneur, jamais ils ne les ont copiées: l'antiquité ne leur fournit autre chose que de thèmes généraux, et ces thèmes ils les transfigurent en leur prêtant un caractère expressif nouveau, un charme de finesse, de dis-

tinction et d'élégance inconnu à l'antiquité romaine. Plus corrects peut-être que les plus beaux ordres romains, les ordres de la première Renaissance répondent à un *idéal tout nouveau*".

Een geheel nieuw ideaal! Dat was de geest des Christendoms, waaruit het omhoog schoot, en daarom was het in alles geheel van dien geest doordrongen. Het teekent wel de rijke vruchtbaarheid van dien geest der Kerk, dat hier, naast de middeleeuwsche kunst der noordelijke landen, waarin men welhaast het hoogste, wat de christelijke kunst vermocht voort te brengen, zou willen beschouwen, als een scherpe tegenstelling, ja als in schijnbaren strijd, een geheel nieuw ideaal van kunst zich gelden laat. Op een andere plaats zegt dezelfde geschiedschrijver Choisy, waar hij van Brunelleschi's heerlijke S. Spirito te Florence spreekt: »On ne pouvait rompre d'une façon plus décidée avec le moyen âge ni vouloir une impression plus opposée à celles des lignes ascendantes de l'art gothique. Est-ce une façon différente d'interpréter le sentiment religieux? c'est *un idéal tout nouveau et à coup sûr fort élevé*".

Wij onthouden ons hier echter met opzet van iedere vergelijking en onderzoeken niet naar het meerdere of mindere vermogen der verschillende vormen om de christelijke idée uit te drukken; daarover kan lang en breed geredetwist worden; zulke discussie sluiten wij buiten ons bestek. Maar over de beteekenis der kunst als uitdrukking en openbaring der godsdienstig-zedelijke toestanden in het tijdvak der renaissance, waarom het ons in hoofdzaak te doen is, zegt een der nieuwere navorschers, Woltmann, zeer juist, dat de werken der kunst in het Italië van dien tijd ons met alle zedelijke ellende dier dagen, haast verzoenen. De kunst is daar niet de zaak van voorname »*Genusz-menschen*", zij is de zaak van geheele volk, welks eigen ziel en gemoed zich daarin geuit ziet. De werken der kunst staan daar »als Beweis dafür, dasz die innigste Frömmigkeit und glaubigste Erhebung noch aus den Gemüthern reden und von ihnen verstanden werden. Auch da, wo die Empfindung nicht als eigentlich kirchliche gelten kann, walten doch solche seelenvolle schönheit, solche Lauterkeit des Gefühles, solch groszar-

tiger Ernst, solch feurige Begeisterung für das Höchste, dasz bei aller moralischen Unzulänglichkeit der Epoche doch der Kern von Gesundheit, Adel und Reinheit unverkennbar hervortritt, der in diesem Volke lebt, das sich gewöhnt hatte, das Gute unter der Gestalt des Schönen aufzusuchen."

Ver boven de heerlijkste werken der kunst, waarmede Italië's bodem toen zoo rijkelijk overdekt werd, staan echter de grootsche werken van Gods genade in het leven Zijner Heiligen. In geen tijd en in geen land hebben zij ooit aan de Kerk ontbroken. Maar ook dit tijdvak brengt in Italië een veel grooter rijkdom van heiligen en zaligen, mannen en vrouwen, voort dan men tot nog toe gewoonlijk heeft aangenomen. Ook deze hoogste glorie mist het renaissancetijdperk geenszins.

Zoo blijkt dan dat in het land der Pausen in die dagen oprechte, degelijke godsdienstzin genoeg was om krachtigen weerstand te kunnen bieden tegen de gevaren van het herleven der oudheid.

Nergens ook, zeiden wij boven, was de bodem zóó voorbereid en waren er zóóveel punten van aanknooping aanwezig. Hierover nog een enkel woord.

Zeker had de oude beschaving lang reeds hier en daar buiten Italië, gelijk wij boven aanmerkten, geheel de middeleeuwen door eenige werking uitgeoefend. De beschaving van Karel den Groote was werkelijk een renaissance tegenover de barbaarschheid der zevende en achtste eeuw. In de romaansche bouwkunst van het Noorden slopen, buiten het algemeene, van de oudheid overgeleverde, ook wel rechtstreeks antieke vormen in; de kloostergeleerdheid bevatte een groot deel stof uit de romeinsche schrijvers; zelfs bleef de stijl niet zonder navolging; maar toch was de studie der oudheid slechts een zaak van eruditie, en de groote menigte zag er niets anders in dan een voorbereiding van den clerus. 't Was niet bezield door de herinnering aan eigen grootheid van weleer, aan het leven zelf van het eigen voorgeslacht.

Geheel anders was dit in Italië. Zoodra hier de barbaarschheid ophoudt, dringt zich bij dit nog half antieke volk de gedachte aan zijn vervlogen grootheid levendig naar den voorgrond. Het gemakkelijk verstaan van het Latijn, de menigte nog overgebleven gedachtenissen en monumenten werkt machtig mede om dien ouden geest weer te doen ontwaken. 't Is hier meer dan een zaak van louter eruditie; 't gaat over in vleesch en bloed. Maar 't wordt toch wederom iets anders dan 't geweest was.

Ook uit de inwerking van de germaansch-longobardische staatsinrichtingen, van het algemeen Europeesch ridderwezen en geheel den invloed van de beschaving uit de noordelijke landen en van de Kerk, rijst langzamerhand een nieuwe volksgeest op: de modern Italiaansche geest, die bestemd was om voor geheel het westen het toonbeeld te worden.

Dit ontstaan van zulk een nieuwen geest, een waarachtig wederopleven van den ouden geest *in het leven* van den toch geheel anders geworden tijd, was alleen mogelijk in Italië. En ook niet vroeger dan in 't begin der veertiende eeuw. Daarvoor werd als noodzakelijke voorbereiding gevorderd een ontwikkeling van het leven in de steden, gelijk dit daar en nu eerst in die volkomenheid bloeide; een samenwonen in gelijkheid van stand, van adel en burgerij, waar ieder door eigen verdienste zich had te adelen, geen afgezonderd wonen op ridderkasteelen in grooten adellijken afstand met lijfeigenen, maar een samenwonen en een samenwerken van allen in het gemeen gezellig leven, de vorming eener alomvattende maatschappij, waar men ook de behoefte gevoelde aan hooger ontwikkeling en de tijd en de middelen daarvoor bezat. Dit was vooral in Florence het geval, en daarom werd natuurlijkerwijze deze, in alle opzichten hoog ontwikkelde stad aan den Arno de bakermat der renaissance. Hier maakte men zich, rijper geworden, het eerst uit de fantasie-wereld der middeleeuwen los. Doch zonder voldoende ervaring stond men nu eensklaps voor een geheel nieuwe wereld. Men behoefde, om zich op de nog niet genoeg bekende golven

te wagen, een zeker geleide, een gids — daarvoor bood zich ongezocht de hier nog voortlevende klassieke oudheid aan. En zij werd inderdaad, gelijk Aeneas Sylvius dit in groote trekken schildert, de leerares en geleidster voor het hooger geestesleven, dat zich overigens geheel vrij en zelfstandig ontwikkelde. Dit is het begin van den nieuwen tijd, de aanvang der moderne geschiedenis.

Hier is — en dit moeten wij vooral niet vergeten — geen spraak van vijandschap en strijd tegenover de middeleeuwsche beschaving; zeer juist zegt Müntz: »Il s'agit d'une révolution toute pacifique, qui n'a pas versé une goutte de sang, pas froissé un seul intérêt respectable, mais qui s'est proposé pour unique mission d'adoucir les moeurs, *d'ajouter aux conquêtes du moyen âge* les trésors amassés par l'antiquité et de les féconder les uns par les autres".

* * *

Wij hebben boven verklaard niet te willen spreken van den invloed der renaissance in andere landen; maar aleer te eindigen moeten wij haar van een blaam voor 't minst toch zuiveren, die haar in de oogen van sommigen zeer verdacht kan maken. Er is gezegd — even alsof die drie woorden, die met dezelfde letter beginnen, inderdaad in nauw verband stonden, wat het begrip betreft — Renaissance; Reformatie; Revolutie. Drie vervaarlijke dingen; monsterachtige generatie!

Wat er van de twee eerste mag zijn, kan de aandachtige lezer uit de voorgaande karakterschets dezer machtige beweging eenigszins reeds nagaan. Uit den aard en het wezen der renaissance kon zeker niet de reformatie voortkomen, die men hier bedoelt. Maar zij zou toch deze renaissance sterk bevorderd hebben? Hier geldt: *Chaque pays s'est faite une renaissance à son image*". Inderdaad, niet *alle* landen der beschaafde wereld konden gelijk Italië zulk een tegenwicht bieden tegen de ontaarding in de valsche richting; maar vestigen wij het oog eens op Engeland. Van de loszinnig-

heid in het godsdienstig en zedelijk leven, van die lichtvaardigheid en frivoliteit, die met de oude dichters en sommige hunner humanistische navolgers schier overal indrongen, daarvan is in Engeland geen spoor te vinden. In Italië verklaarde men dit belangrijk verschijnsel uit de taaie vasthoudendheid der Britten aan hun godsdienst en Kerk en aloude gebruiken. De trouwhartige Vespasiano da Bisticci zegt van de Engelschen, die in Italië zich kwamen beschaven: »Hanno questi oltramontani grandissima divozione e massime in tutte le cose della religione" [1]). Aan zulke mannen deed de renaissance geen kwaad.

Doch wij kunnen voor 't oogenblik hier niet verder op ingaan. Maar ik wil, na deze algemeene en bijzondere inleiding, gaan beproeven, den welwillenden lezer een volkomener begrip te schenken van den geest van dit belangrijk tijdvak der geschiedenis door het nauwkeurig schetsen van verschillende historische portretten van mannen en vrouwen uit die dagen. Dit is een goede en welbeproefde methode. Taine, die ze met zooveel meesterschap volgde, zegt ervan: »La monographie est le meilleur instrument de l'historien. Il la plonge dans le passé comme une sonde et la retire chargée de spécimens authentiques et complets. On connait une époque après vingt ou trente de ces sondages. Il n'y a qu'à les bien faire et à les bien interpréter".

Dit geldt op geheel bijzondere wijze voor dit tijdvak, waarin het individueele meer dan ooit te voren of elders naar den voorgrond dringt en zich met frissche openhartigheid, soms tot onbeschaamdheid toe ontaardend, laat kennen. Wij zullen mannen van allerlei richting onder de oogen zien, niet alleen de meer zuivere typen als ook wel de gecompliceerdere karakters. Men gelieve echter op te merken, dat hier niet gesproken wordt van *partijen* maar van *richtingen.* Met voordacht; omdat ons tegenwoordig begrip van partij zeer hinderlijk is voor de juiste opvatting van de toestanden dier dagen. Ons begrip van partij doet ons te veel denken aan

---

[1]) Voigt, *Wiederbelebung,* II, S. 261.

zekere voorafspraak, aan een *entente*, een bewust en bepaald samengaan, een streven, spreken en handelen naar een min of meer verbindend vast program. Iets van zulk een beslisten aard bestond er toen niet. Daarom zou een streng systematische behandeling nergens meer misplaatst zijn. Daarom geen bepaalde klassificatie onzer historische personaadjes, maar, zoover het ons gegeven is, een nauwkeurig portret van ieder in zijn eigenaardige, individueele verschijning naar het leven geschetst. De lezer moge dan zelf, zoo hij daar behagen in vindt, deze bonte schare naar eigen goeddunken klassificeeren.

Schiedam. F. J. POELHEKKE.

HERFST.

De grauwe wolken vluchten,
Als schichtig wild gejaagd,
Dof zuchten alle luchten,
Waarin de herfstwind klaagt.

De dorre blaadren rennen
Wild-dwarrelend in 't rond
En slechts op vlugge pennen
Schuurt mosch of vink den grond.

't Is kil en somber weder...
Van blijheid bleef geen schijn...
En legt de storm zich neder,
Dàn zal het winter zijn.

. . . . . .

En wilde vlagen jagen
Ook storm in 't harte neer. —
Mij plagen vele vragen...
»Wacht ook mij winter, Heer?"

Groesbeek. H. J. M. DONDERS.

SANCTA CAECILIA.

De gloed van heilge extase op de wangen,
Staart ge verrukt de lichtgestalten na,
Die nederwiekten bij de hemelzangen
Van uwe luit, Sancta Caecilia!

Één reine klank was heel uw aardsche leven,
Een écho van de taal der Englen uwe ziel,
Als wierookgeur hebt ge God weergegeven
De gaaf van 't lied, dat in uw harte viel.

En bij 't Hosanna van de blanke scharen
Zijt ge opgestegen in het maagdenkoor;
Bij palm en lelie die ge mocht vergaren,
Blinkt ook de lauwer alle tijden door.

ALBERTINE SMULDERS.

NIEUWE UITGAVEN.

Praelectiones de Deo Uno, quas ad modum commentarii in Summam Theologicam divi Aquinatis habebat in Collegio S. Anselmi de Urbe Laurentius Janssens, s. T. D. monachus Maredsolensis. 8o. T. I, p. 526; T. II, p. 600. Apud Desclée, Lefebvre et Soc. 1899. Pretium: fl 7.50.

Bij de firma Herder [1]) is de uitgave begonnen van een grootsch werk, dat de aandacht van alle ernstige beoefenaars der godgeleerdheid waardig is: een commentaar op de *Summa theologica* van S. Thomas, bewerkt naar den eisch der tegenwoordige behoeften. Voorwaar een gelukkig teeken des tijds!

Het is overbekend, hoe dikwerf en met hoeveel nadruk Paus Leo XIII de studie der werken van S. Thomas en inzonderheid van zijn hoofdwerk, de *Summa theologica*, heeft aanbevolen. Hij verlangt de *Summa* in handen te zien van iederen student der godgeleerdheid. Na in zijne Encycliek aan de bisschoppen en de geestelijkheid van Frankrijk de scholastieke theologie geprezen te hebben, als: »un don du ciel, qui demande qu'elle soit maintenue dans les écoles et cultivée avec une grande ardeur, comme étant ce qu'il y a de plus fructueux pour l'Église", vervolgt Z. H.: »Est il besoin d'ajouter que le livre par excellence où les élèves pourront étudier avec plus de profit la theologie scolastique

[1]) We zeggen: *Bij de firma Herder*, want ofschoon de deelen die we hier aankondigen uitgegeven zijn bij Desclée, is het werk later in handen der firma Herder in Freiburg overgegaan. Bovengenoemde twee deelen vormen het begin eener breed aangelegde *Summa theologica ad modum commentarii in Aquinatis Summam praesentis aevi studiis aptatam*, van welke het derde deel: *De Deo Trino* binnen kort verschijnen zal.

est la Somme Theologique de S. Thomas d'Aquin? Nous voulons donc, que les professeurs aient soin d'en expliquer à tous leurs élèves la methode, ainsi que les principaux articles relatifs a la foi catholique" [1]).

En waar gebrek aan tijd geen onoverkomelijk beletsel is, wenscht de Paus, dat bij het theologisch onderwijs de *Summa* van den grooten Aquiner als tekstboek zal gebruikt worden. Zoo gelastte hij o. a. voor het door hem herstelde *Collegium Anselmianum* der Benedictijnen te Rome. En de *Commentarius*, dien we hier aankondigen, dankt aan die beschikking zijn ontstaan.

Pater Laur. Janssens, wiens *Summa*, zoo ze in den geest en naar den maatstaf der thans verschenen deelen wordt voortgezet en voltooid, hem, gelooven we, een naam zal bezorgen onder de beste godgeleerden onzer eeuw — die toch roemen kan op een Franzelin, een Scheeben, een Billot! — p. Janssens stelde zich een dubbel doel: de *Summa* van S. Thomas verklaren en haar aanvullen.

S. Thomas verklaren. Daartoe wijst de bewerker voor alles op de uitnemende orde, in welke Thomas de verschillende stoffen en haar onderdeelen behandelt; vervolgens wordt u in een *Status quaestionis* de zakelijke inhoud, het merg van elk artikel bondig, maar klaar en scherp voorgelegd, en dan volgt de eigenlijke commentaar: *Ad textum*, in dezer voege. Eerst geeft schrijver aan, waarin de fout schuilt der verschillende tegenwerpingen, met welke Thomas' artikelen beginnen; daarna taxeert hij de waarde der gezagsgronden door den Aquiner in zijn: *Sed contra est* aangevoerd, en eindelijk ontleedt hij het *Corpus articuli* en leert u zoodoende, zonder omhaal van loftuiting, de kracht, diepte en sobere schoonheid van St. Thomas waardeeren.

S. Thomas aanvullen. De engelachtige leeraar is, naar het woord van een zijner beste kenners en grootste vereerders in ons vaderland, een lichtbaak, geen grenspaal. Natuurlijk! Èn de kerkelijke geloofsprediking èn de theologische weten-

---

[1]) Encycl. *Depuis le jour*, 8 Sept. 1899.

schap hebben na de dertiende eeuw hare vorderingen gemaakt. Nadat de *Summa theologica* geschreven werd, zijn door het kerkelijk gezag tal van leerstukken vormelijker uitgesproken, scherper omlijnd, fijner ontleed; tal van dwalingen zijn na dien tijd opgedoken en veroordeeld; tal van nieuwe vraagstukken hebben de aandacht der theologen geboeid en houden niet zelden hunne scholen verdeeld. Pater Janssens heeft voor dit alles — hier natuurlijk, in zoover het de leer over God betreft — plaats weten te vinden, hetzij in het kader zijner verklaringen zelve, hetzij in *corollaria* of *quaestiones*, hetzij waar het belang der zaak zulks vorderde, in afzonderlijke *appendices* of *dissertationes*. En dat schrijver zijnen tijd niet ten achter is, bewijst o. a. zijn critiek op de z. g. positieve aseïteit Gods van Dr. Schell (volgens wien God de oorzaak van zich zelven zou zijn), en meer nog zijn oordeel over p. Castelein's *Le rigorisme, le nombre des élus et la doctrine du salut*, een afkeurend, maar waardig en bezadigd oordeel.

Nog onder een ander opzicht heeft p. Janssens de *Summa* van S. Thomas aangevuld. Onze tijd eischt meer positieve wetenschap en meer critiek dan de dertiende eeuw behoefde te geven en geven kon: het bewijs onzer leerstellingen uit de bronnen der Openbaring moet breedvoeriger en zorgvuldiger gebracht worden. Toch wordt schrijver geenszins ontrouw aan zijn overtuiging, dat bij het onderwijs de speculatieve theologie hoofdzaak moet zijn.

Ziedaar den rijken inhoud en, eenigermate althans, de aanleg en gang van Janssens' werk. En de uitvoering? Zonder aarzeling mag gezegd worden, dat zijn boek, waaruit een echt kerkelijke geest en een innig vroom gemoed spreken, uitmunt zoowel door diepte en juistheid van leer als door klaarheid van voorstelling en keurige taal.

Op bijzonderheden in te gaan, zou te ver voeren. Twee zaken echter mogen hier vermelding vinden. Bij de verhandelingen over Gods kennen en willen zoekt Janssens, op het voetspoor van de kardinalen Pecci en Satolli, een middenweg tusschen de *scientia media* en de *praedeterminatio physica*.

En waar de kennis Gods aangaande de *futuribilia* ter spraak komt, wijkt hij af van het gewone gevoelen der tegenwoordige theologen. Zijn leer kan aldus worden saamgevat. Die *futuribilia*, wier voorwaardelijke verwerkelijking God beschikt heeft, kent hij met volstrekte zekerheid. *Futuribilia*, aangaande welke dit niet het geval is, maar wier voorwaardelijke verwerkelijking met min of meer waarschijnlijkheid of met moreele zekerheid vervat is in de gesteltenissen des geschapen vrijen wils onder den invloed der omstandigheden, kent God òf met waarschijnlijkheid òf met moreele zekerheid. *Futuribilia*, die buiten deze twee categoriën vallen, zijn in waarheid geen *futuribilia*, maar *mere possibilia* en als zoodanig uitsluitend voorwerp der *scientia simplicis intellegentiae*. Is deze leer werkelijk, gelijk verschillende recensenten gezegd hebben, een sedert lang verlaten dwaling? Een volstrekt zekere kennis der *futuribilia* onafhankelijk van Gods decreten, in haar eigen objectieve waarheid of hoe dan ook, is naar mijn bescheiden, maar vaste meening onhoudbaar, en het onbegrensd vermenigvuldigen van goddelijke decreten in den trant van vele Thomisten heeft ongetwijfeld zijn bezwaren. Aan de volmaaktheid van Gods kennis, doet de leer van Janssens niet te kort: God kent al wat kenbaar is, zoover het kenbaar is. Blijft alleen de vraag of sommige bekende schriftuurplaatsen (I Reg. XXIII, 10 vv.; Matth. XI, 21), en het algemeen bewustzijn der geloovigen, die God om dit of dat bidden »indien het hun zalig is", méér dan een *cognitio moraliter certa futuribilium* in God onderstellen.

v. N.

J. E. FRETTÉ, *L' Apôtre Saint Paul.* Paris, Lethielleux, s. d. Prix: 6 fr.

»Une multitude d'écrivains de toute nation ont écrit la vie de Saint Paul et commenté ses oeuvres": zoo heet het in de voorrede van het werk, dat ons door de redactie van dit tijdschrift ter bespreking werd toegezonden. Waarlijk,

ontelbaar zijn de levensbeschrijvingen van S. Paulus, en niet het minst in de laatste jaren is zijn persoon en zijne leer het voorwerp van veler studië; want, in dezen Apostel, meer dan in een der andere twaalf, zien wij het leven en leeren der oorspronkelijke Kerk belichaamd. Inzonderheid van ongeloovige zijde is de H. Paulus besproken: al zijn de tijden voorbij, dat Baur en zijne school in hunne tendenz-kritik den H. Paulus een gansch onware en hem onwaardige plaats deden innemen in de eerste eeuw der Kerk, al zijn het nog alleen sommige Hollandsche en Duitsche hypercritici, die de echtheid van zijne brieven, of van het meerendeel ervan, loochenen, toch wordt de groote figuur van den Apostel nog lang niet ten volle begrepen en gewaardeerd, wij zeggen niet door de rationalisten van onzen tijd, maar ook door orthodoxen.

Daarom moet elke poging om meer licht te doen vallen, waar altoos nog veel duisternis heerscht, worden toegejuicht, maar dan zonder de vermaning te vergeten van onzen Paus in zijn glorierijke Encycliek *Providentissimus*, die het »etiam ad temporum necessitates congruentius dirigere" aanbeveelt.

Nu heeft onze tijd — men moge het betreuren of toejuichen — zijn eigen eischen: eigenaardige eischen, wier belangrijkheid wellicht overdreven wordt, doch die niettemin voor het oogenblik onafwijsbaar zijn. Daar is geen strijd meer — de Encycliek *Providentissimus* zegt het zoo duidelijk — over de alleengenoegzaamheid des Bijbels als kenbron der openbaring, maar strijd over het bestaan van revelatie en inspiratie, maar strijd over de echtheid, van wat wij steeds als woord Gods vereerden. Wat wij goddelijke schrift achten, beschouwen velen als menschelijke inzetting; waar wij feiten, voorzeggingen en wonderwerken zien, spreken velen van allegorieën en fabels, van vroom bedrog en verhitte verbeelding. Wij leven in een eeuw van critiek [1]). En nu moge die critiek, vooral wat men bij de Duitschers noemt »die höhere

[1]) Ik spreek hier niet zoozeer over de critiek in algemeenen zin, doch beperk mij tot de zoogenaamde bijbelcritiek.

Kritik" ontzaggelijk veel schade hebben berokkend, vooral in de protestantsche kerken, toch valt niet te ontkennen, dat zij ook zegen heeft aangebracht. Als zegenaanbrengende wetenschap evenwel is ze niet nieuw: Origenes was niet de eerste, en mannen als de te vroeg gestorven abbé Paulin Martin zullen wel niet de laatste zijn. Doch wellicht was in geen enkele eeuw de critische speurzin en bronnenkennis zoo groot als in onzen tijd; en daarom mogen bij het behandelen van bijbelstoffen de wezenlijke postulata der hedendaagsche critiek niet geloochend worden. De ware wetenschap heeft van de gezonde critiek niets te vreezen, terwijl miskenning van hare waarde in onze dagen niet dan schadelijk kan werken [1]).

Toen mij genoemd werk ter beoordeeling werd toegezonden, nam ik het met graagte ter hand: de inhoudslijst op de laatste bladzijde zag er zoo aanlokkend uit. Wel was bij een eersten oogopslag te bespeuren, dat de titel *L'Apôtre Saint Paul* te veel beloofde; want daar zelfs een kleine analyse der Brieven gemist werd, kon onmogelijk de geheele Paulus aan onzen geest worden voorgesteld; doch dit gemis werd, zoo al niet goedgemaakt, dan toch verminderd door meer uitgebreide besprekingen der geographische, archaeologische en historische kwesties, die in een levensgeschiedenis van Paulus kunnen besproken worden. Mag ik verhelen, dat de schrijver mij in mijne verwachtingen deerlijk teleurstelde; en wel wegens gemis aan historische critiek en methode? [2])

Het wordt meer en meer een loffelijke gewoonte onder onze geschiedschrijvers, in hunne werken de bronnen aan te geven, waaruit zij geput hebben; meerderen geven, bij wijze van inleiding, eene critische beschouwing over de innerlijke waarde dier bronnen en de geschiedenis ervan in den loop der eeuwen. De heer Fretté doet dit niet, en het

---

[1]) Men leze over dit punt het keurige werk van den Bollandist P. de Smedt S. J. *Principes de la critique historique*: vooral Chap. I: *Utilité de l' étude des règles de la critique.*

[2]) Een werk dat in alle opzichten aanbevelenswaard is en mij veel diensten heeft bewezen, is het boek van den abbé Fouard, *S. Pierre* (1 vol.) *S. Paul, ses missons, ses dernières années* (2 vols.).

is volkomen zijn recht. Doch bij het bespreken van zijn werk, acht ik mij genoodzaakt eene zeer korte en vluchtige, uiteraard onvolledige beschouwing te geven over de bronnen, waaruit wij de gegevens voor de levensgeschiedenis van den Apostel kunnen putten.

Op de eerste plaats natuurlijk de H. Schrift. Dit is en blijft het voornaamste boek, waaruit wij den Apostel der heidenen, zijn leven en zijn leer moeten leeren kennen. Allereerst komt het geschiedwerk van S. Lucas, de Handelingen der Apostelen. Of de H. Lucas voor de feiten, waarvan hij geen ooggetuige was, geschreven bronnen benuttigde, of alleen uit de traditie opteekende, hebben wij hier niet te onderzoeken, en doet voor de geschiedwaarde der medegedeelde feiten ook niets ter zake, gewaarborgd als de inhoud van dit schriftuurlijk boek is door de goddelijke inspiratie. Misschien kon eene bespreking der hypothese van Blass over de twee verschillende redacties der Acta Apostolorum, beiden van S. Lucas' hand, eenig nut hebben, doch de varianten tusschen beide redacties, hoe interessant ook, zijn niet van overwegenden invloed op de geschiedenis van den H. Paulus [1]).

Op de tweede plaats komen de brieven van S. Paulus, die wel is waar hun voornaamste waarde hebben als kenbron van de leer des Apostels, maar die toch ook voor de geschiedenis van groot belang zijn. En al behoeven wij, als Batiffol [2]), ons niet te beperken tot de negen brieven, die thans ook door rationalisten als authentiek worden erkend, toch mag er op gewezen worden, dat de Brief aan de Hebreeën, hoe nauw hij aan Paulus verwant is, toch niet met besliste zekerheid aan Sint Paulus kan worden toegeschreven, terwijl ook sommige opwerpingen tegen de pastoraal-brieven in een geschiedwerk over S. Paulus niet onbesproken en onweerlegd mogen blijven.

---

1) De reeds genoemde Fouard geeft meerdere varianten aan, die niet van belang ontbloot zijn. Vgl. voor die varianten: E. Nestle, *Novi Test. graeci supplementum. Codicis Cantabrigiensis collatio*, p. 51—66.

2) P. Batiffol, *Six leçons sur les Evangiles*, p. 75

Na de H. Schrift blijven ons geen eigenlijk gezegde bronnen over en moet er worden onderzocht of de traditie bruikbare gegevens heeft nagelaten. Doch er is traditie en traditie. Waar op een zeker tijdstip zich een leerstuk openbaart, algemeen [1]) aangenomen door de geloovigen of door de Kerk voorgesteld als behoorende tot het depositum fidei, daar hebben wij de zekerheid, dat dit leerstuk behoort tot de leer der Apostelen: een plechtige uitspraak van den H. Stoel of van een Algemeen Concilie volgt òf wel bij gelegenheid van dogmatische dwalingen òf wel tengevolge van die langzame ontwikkeling in het christelijk leven, die men de evolutie van het dogma noemen kan. Hier is het getuigenis der traditie geloofspunt. Doch er is een ander soort traditie: eensklaps zien wij sommige gebeurtenissen, waarvan wij in de geschriften van dien tijd niet het minste spoor ontdekken, en die langen tijd in dichte duisternis gehuld waren, als ware feiten verhaald en nagenoeg algemeen aangenomen, dikwijls met sterk sprekende details. Men heet deze verhalen gewaarborgd door de traditie. Deze traditie nu wordt verschillend beoordeeld: door den een gevierd als de gewetensvolle bewaarster van de ongerepte waarheid, wordt zij door den ander veroordeeld als de te welwillende kweekster van al de fabelen, die de kinderlijke volksverbeelding kan voortbrengen. Pater de Smedt, hierover handelend [2]), zegt dat de waarheid in het midden ligt: het getuigenis der traditie neemt als wapen in het tuighuis der critiek een zeer bescheiden plaats in, maar het zou onbillijk zijn om de diensten, die dit wapen verricht heeft, en die het nog doet verwachten, geheel te miskennen.

De beste getuigenissen dan dier traditio oralis primitiva zouden wij bewaard vinden in de liturgie. Doch ook hier moet onderscheid gemaakt worden: over het algemeen genomen hebben de getuigenissen, die wij in de liturgie der

---

[1]) Natuurlijk moet hier die algemeenheid niet in absoluten zin genomen worden, eene universalitas moralis is voldoende.

[2]) De Smedt, *Principes* etc. p. 161—202.

H. Mis ontmoeten, veel meer gezag [1]), dan die welke gevonden worden in de verschillende breviaria; ieder weet dan ook, dat de lessen der tweede nocturn geen hoog historisch gezag hebben: *s'il y a à prendre, il y a aussi à laisser.* Wat de geschiedkundige waarde der oudste *Martyrologia* en der Grieksche *Menologieën* betreft, daarover is het laatste woord nog niet gesproken, en moet nog zeer veel onderzocht worden, zoodat men tot nog toe hun getuigenis slechts met groote omzichtigheid mag aanhalen; vooral omdat latere afschrijvers veel daaraan hebben toegevoegd. In de oudste tijden der Kerk was men niet onverschillig voor de objectieve waarheid der verschillende legenden. Doch: »Des aventures imaginaires et merveilleuses furent attribuées aux apôtres par des romanciers intrépides à qui le populaire chrétien fit aussitôt accueil. Les évêques pouvaient considérer d'un oeil distrait, ou même inquiet, les petits livres, qui couraient sur ce sujet; on ne les lisait pas moins. La légende est l'histoire des petites gens; on laissait le clergé faire le dédaigneux et l'on dévorait les romans apostoliques. Si ces productions, dont beaucoup laissaient à désirer au point de vue de la doctrine, venaient à être prohibées par l'autorité ecclésiastique, il se trouvait toujours des lecteurs rebelles pour en dissimuler des exemplaires et même des copistes pour les multiplier. Au besoin on expurgeait, on supprimait tout ce qui paraissait dangereux; comme c'était surtout dans les discours que se trouvait le venin, le livre était amputé de longueurs ennuyeuses; et comme on laissait toutes les aventures, tous les miracles, il n'en était que plus intéressant. A la longue ces légendes devinrent à peu près catholiques, sans cesser d'être fabuleuses" [2]). En zie ons daar midden in de apocriefe litteratuur der eerste eeuwen.

Het is een eigenaardig verschijnsel, die talrijke aprocriefe

---

[1]) Dat geldt niet voor de Gallicaansche liturgie, waar men ook voor het Officie der Mis sommige legenden opnam.

[2]) Duchesne, *Les anciens recueils de legendes apostoliques* (*Comptu rendu* du 3e congrès scientifique des catholiques, Ve section, p. 69—70).

en pseudepigrafische geschriften in de eerste eeuwen der Kerk. De studie ervan is nog in haar eerste begin [1]); nog zijn ternauwernood de verschillende apocrypha, die in de verschillende bibliotheken berusten, uitgegeven; van eenige kent men alleen eene overzetting in een der oostersche talen; het meerendeel kent men alleen bij name uit de catalogi, welke daarvan werden opgemaakt.

Onder die apocriefen bezitten wij over den H. Paulus verschillende merkwaardige legenden. Op den *Catalogus Gelasianus* vinden wij o. a. *Acta S. Petri et Pauli:* een eerste deel er van heet geschreven te zijn door S. Linus, doch is in zijn tegenwoordigen vorm van de 5e of 6e eeuw, terwijl als oorspronkelijke bron ervan een Grieksch apocrief werk van Gnostieken na te wijzen is. Een tweede deel is van den pseudo-Marcellus en schijnt in het begin der 4e eeuw reeds bestaan te hebben [2]).

Veel opgang hadden de romantische *Acta S. Pauli et Theclae;* de tegenwoordige tekst schijnt eene gepurificeerde uitgave van een ouderen tekst te zijn. Reeds Tertullianus weet te verhalen, dat zekere Aziatische priester door den H. Joannes overtuigd zou zijn, dit werk uit liefde tot den H. Paulus gefingeerd te hebben; niettemin houden velen het voor een encratistisch werk uit het laatst der 2e eeuw [3]).

Hoe belangrijk deze en andere apocriefen [4]) ook zijn voor de kennis der tijden, waarin zij werden samengesteld, en voor het nagaan der eerste ontwikkeling van de ketterijen,

---

1) Vgl. over de apocriefe litteratuur: Vigouroux, *Dictionnaire de la Bible*, I, col. 767—772; col. 159—165; col. 756—767; II, col. 1898—1901; col. 2114—2118. R. Cornély, *Introductio*, V. I, p. 196—230.

2) Vgl. hierover, naast de bovenaangehaalden: Fouard, *S. Pierre*, p. 496; *S. Paul, Ses dernières années*, p. 300.

3) Vgl. P. Batiffol, *La littérature grecque*, p. 46. Over de ketterij der Encratiten, vgl. Eusebius. *H. E.* IV, 35, 36.

4) Van veel invloed in de oudheid zijn ook geweest de pseudo-Clementijnen (*Homiliae* en *Recognitiones*) en de zoogenaamde *Apostolische Kirchenordnung* (vgl. Batiffol, *La littérature grecque*, p. 47 et 73). Over deze pseudo-Clementijnen leze men Tillemont, *Memoires pour servir à l'histoire ecclésiastique des six premiers siecles*, T. II: S. CLEMENT, Art. 6, 7.

vooral omdat in dit tijdperk veel duisternis heerscht, toch moet de historische waarde bijna geheel worden onderzocht, en is op dit gebied nog weinig gedaan. Wel is 't waar, dat meerdere Vaders blijken geven deze verhalen te kennen en ze ook als historie vermelden, doch het is, zooals de Smedt opmerkt [1]), onder de oude schrijvers, kerkelijke zoowel als profane, gewoonte om de verhalen te geven, zooals zij ze gehoord hebben, zonder bron te noemen; zij vermengen zonder eenig bezwaar werkelijk historische feiten met gegevens van onzekere afkomst. Opmerkelijk is dan ook, dat de vader der kerkelijke geschiedenis, Eusebius, die in zijn aanhalingen zoo conscentieus is, omtrent zoovele personen der oudheid zoo weinig weet mede te deelen. Men leze ook wat de meergenoemde pater de Smedt op pag. 179 van zijn keurig handboek zegt over het gezag der Kerkvaders op het terrein der geschiedenis.

Van meer belang voor den geschiedschrijver zijn de zuiver locale tradities, die uit hun aard meer waarschijnlijkheid aanbieden dan geruchten uit den vreemde, vooral wanneer die tradities door oudere schrijvers betuigd worden. Zoo erlangt de Spaansche traditie over een verblijf van Paulus in Spanje genoegzame historische zekerheid, vereenigd met het bekende getuigenis van S. Clemens, terwijl om dezelfde gronden eene evangelisatie van Zuid-Gallië door S. Paulus of liever door zijne leerlingen groote waarschijnlijkheid bezit [2]). Doch een plaatselijke traditie, als die welke Fretté vermeldt aangaande een verblijf van S. Paulus te Rhegium is om meer dan ééne reden niet te vertrouwen. Evenwel is nog minder te vertrouwen de oude Rabbijnen-fabel — die Fretté ons mededeelt met een »on affirme" — als zou het lichaam van Adam door God gevormd zijn uit aarde van Damascus. Aangaande

---

1) De Smedt, *Principes*, p. 177.

2) Vgl. Tillemont, l. c. T. I. S. PAUL, art 32. *Notes sur S. Paul* (note 81) *Revue biblique* (avril 1895): *L'Eglise naissante*, p. 140.

Hiermede is niet gezegd, dat alle verzekeringen, die Fretté geeft over de verschillende oudste bisschopszetels van Gallië en hun bisschoppen, historische waarde bezitten.

datzelfde Damascus schijnt Fretté groot vertrouwen te hebben in de plaatselijke traditie, wellicht op grond zijner onbewezen bewering, dat de stad Damascus van hare stichting af tot den dag van heden steeds dezelfde is gebleven; althans hij vermeldt, dat »d'après une tradition vénérable" Abraham koning van Damascus geweest is [1]). En over de verschillende tradities omtrent het verblijf van den H. Paulus te Damascus, die hij zonder eenigen zweem van twijfel vermeldt, moge dit woord van den kundigen Palestinoloog Legendre genoeg zijn [2]): »Les traditions relatives à Saint Paul s' y sont maintenues, malheureusement avec un caractère d'authenticité, que nous aimerions à voir mieux affermi, en ce qui concerne la détermination des lieux historiques". Nog zou wellicht iets af te dingen zijn op zijne beweringen omtrent de locale tradities van Sint Paulus' verblijf te Rome [3]); doch onze bespreking van het werk des heeren Fretté zou te wijdloopig worden, zoo wij in bijzonderheden moesten treden.

Na deze kenbronnen voor de geschiedenis der apostolische tijden kunnen de tegenwoordig zoo zeer in eere staande hulpwetenschappen der eigenlijke geschiedkunde ons groote diensten bewijzen. Zoo zullen de jongste ontdekkingen op epigrafisch en numismatisch gebied, en de gansche archaeologie hare diensten bewijzen, om sommige feiten uit het leven der Apostelen in een helderder licht te plaatsen. Men weet, welk heerlijk gebruik Vigouroux van deze wetenschappen maakt, om de H. Schrift tegen de rationalisten te verdedigen. Hiervan nu had de schrijver ontegenzeggelijk veel meer partij kunnen trekken, al mag niet ontkend worden, dat de auteur waarlijk veel werk heeft gemaakt van de beschrijving en de geschiedenis der plaatsen, waar S. Paulus het woord Gods heeft verkondigd; alleen dient in het oog gehouden, dat de opgravingen en ontdekkingen der laatste twintig jaren

---

1) Dit gevoelen is misschien niet geheel te verwerpen, doch dan op andere gronden dan die der vermelde traditie.

2) Vgl. *Diction. de la Bible*, II, col. 1230.

3) Vgl. Fouard, *S. Paul, Ses dernières années*, p. 5, 302—310.

veel aan het licht hebben gebracht, dat vroeger onbekend was, en dat aan den abbé Fretté onbekend schijnt gebleven te zijn.

Wat uit de profane geschiedschrijvers voor de kennis dier tijden te benutten was, heeft Fretté met waarlijk groote belezenheid vergaderd en in zijn geschrift weten te verwerken.

Nu zouden den schrijver nog vele vragen te stellen zijn over de herkomst en de betrouwbaarheid der vele tradities, die hij als vaststaande historie vermeldt; bedenkingen konden worden ingebracht tegen het vervroegen van sommige kerkelijke instellingen; er kon een ernstig woord gesproken worden over tekstcritiek, waarvan de schrijver slechts de meest elementaire kennis schijnt te bezitten; doch het is een verdrietig werk, op die wijze een boek te moeten aankondigen, dat meermalen van meer dan gewone studie en van een groote vereering voor den Apostel der Heidenen getuigt.

Nog ééne zaak: dat de schrijver vasthoudt aan opvattingen, die door de traditie van vele eeuwen een meerdere of mindere mate van waarschijnlijkheid hebben verkregen, is zijn recht: men mag tegen sommige toepassingen van dat recht zijne bezwaren hebben, tegen het recht zelf valt niets in te brengen. Doch dan is ook billijk, dat eveneens van zijn' kant recht worde verleend tot critiek, waar de traditie niet aan wezenlijke eischen voldoet, waar voldoende gewaarborgde feiten staan tegenover een minder duidelijk sprekende traditie. Nu schijnt de heer Fretté van zijnen kant het recht der critiek niet te erkennen, zoodra die een nieuw gezichtspunt opent, dat aan de ouderen onbekend was, of dat van ongeloovige zijde het eerst werd opgemerkt. Men leze slechts wat de schrijver zegt van degenen, die niet met hem in S. Dionysius Areopagita en S. Dionysius, bisschop van Parijs, één en denzelfden persoon zien! [1])

Doch genoeg. Hadde ik meer lof kunnen geven, 't ware mij veel liever geweest; en zeker, daar is stof tot prijzen: de eruditie des schrijvers is groot, zijn stijl levendig, het boek

---

1) *l'Apôtre Saint Paul*, p. 257—263.

laat zich prettig lezen, mits men in alles met den auteur medega. En zie, het spijt me, maar dat is te veel gevergd!

J. V. D. D.

Les amitiés de Jésus. Simple étude par le R. P. M. J. OLLIVIER O. P. Paris, P. Lethielleux, s. d. Prix: 4 fr.

Zoo het vreemd schijnt, dat wij beginnen met het einde van het boek: achter op het schip staat de stuurman en zijne aanwijzingen kunnen ons van nut zijn; de épilogue is het roer van het schip, dat ons den koers aangeeft, waarheen zich de steven zal wenden.

Liefde — aldus de schrijver in de *épilogue* — brengt ons tot groote en verhevene daden; liefde ook vervoert soms den mensch tot misdadige lafheid. Liefde maakt ons deelgenoot der goddelijke natuur; liefde — men noemt het althans zoo — verlaagt ook den mensch tot redeloos vee, wat zich rondwentelt in modder en slijk.

Heilzaam was dus het werk van Jesus, die ons de ware liefde kwam leeren. Nuttig en heilzaam ook het werk van Pater Ollivier, die ons in dit boekje de liefde van Jesus deed zien.

Dit was het doel van den schrijver, toen hij zijn werkje in het licht zond: ons het beeld van den beminnenden Jesus te toonen, gelijk het zich voordoet niet alleen in Schriftuur en Traditie, maar ook in apocryphen en godvruchtige werken der oudheid. Immers ook deze, al bieden zij geen volkomen zekerheid omtrent de waarheid der feiten, teekenen ons toch een beeld van den God-Mensch, dat beantwoordt aan den overweldigenden indruk, dien Hij op de Zijnen gemaakt heeft.

In onze dagen van filologische bijbelkritiek zou men den man bijna middeleeuwsch noemen, die op iedere plank der gewijde geschiedenis niet den proefhamer zet, of alles wel echt klinkt, die niet overal passer en maatstok aanlegt, maar op eenigen afstand de schoonheid van het gebouw gaat be-

wonderen. Welnu, zoo men dit middeleeuwsch noemt: wij eerbiedigen ook die middeleeuwsche godsvrucht, »welke toch nuttig is tot alles, voor dit en het volgende leven".

Het eerste deel, wat *Les Amitiés du Sang* behandelt, spreekt het eerst over Maria, de Moeder des Heeren.

Iedere liefde, vooral kinderliefde, is scheppend, acht het voorwerp der liefde in het bezit van alle gaven en aantrekkelijkheden: schept zich daarin een ideaal. Welnu, de liefde van Jesus had die scheppende kracht niet alleen in gedachte en verbeelding, maar in werkelijkheid. Hij dacht niet alleen Zijne Moeder, gelijk Hij haar wenschte, maar maakte haar zoo. Vandaar hare groote gaven en voorrechten, vandaar hare wonderbare geschiedenis, waarin alles getuigt van voorliefde haars Zoons, van uitverkiezing boven allen.

Als echtgenoot van Maria wordt hier ook Sint Joseph vermeld, wien de liefde van zijnen Voedsterzoon verhief boven koningen en keizers. Schoone bladzijden vooral zijn gewijd aan de bekommering van Joseph, toen hij de zwangerschap bemerkte van Maria, zijne bruid.

Zoo het niet in strijd ware met de kortheid, welke mij hier past, zoo de naam van den schrijver het niet nutteloos maakte, zou ik menige welsprekende bladzijde kunnen aanhalen. Daar echter P. Ollivier's begaafdheid en fijne smaak genoegzaam bekend zijn, acht ik het voldoende in plaats van de proefjes slechts het menu te toonen.

Niet alleen in Maria en Joseph toont de schrijver ons de liefde van Jesus, maar ook in de bloedverwanten, die de *broeders en zusters des Heeren* genoemd worden, in *Zacharias en Elizabeth* en *Joannes den Dooper*, waarna hij het eerste deel eindigt met eene korte en schoone beschouwing over de vaderlandsliefde van Jesus.

Van de vaderlandsliefde des schrijvers getuigt vooral het tweede gedeelte: *Les Amitiés de Choix*. Immers, waar hij Lazarus, Martha en Maria Magdalena herdenkt, de vrienden van Jesus, als apostelen van Frankrijk gevierd, verhaalt hij met warme, soms vurige woorden, hunne uitverkiezing, hun arbeid en lijden. Alles is hem dierbaar, ook de geringste bijzonder-

heid van hun wonderbare levensverhalen: »Nous n'avons plus, grâce à Dieu, cette horreur du surnaturel et du merveilleux qui distinguait les hagiographes du siècle dernier, et nous ne faisons plus à Jésus-Christ un reproche de sa prédilection pour notre patrie". Is dat niet karakteristiek voor den Franschen schrijver en zijn boek?

Het derde deel: *Les Amitiés de Mission* noopte, door zijne overvloedige stof, den schrijver, minder uitvoerig te zijn.

Slechts in het kort zijn de apostelen gezamenlijk behandeld, behalve Petrus, Jacobus en Joannes, aan wie afzonderlijke hoofdstukken gewijd worden. Met den schrijver mogen wij het eens zijn, dat Petrus het hoogste stond in de liefde zijns Meesters. Immers om Zijne Kerk te stichten was Jesus op aarde gekomen. Zijne Kerk was het middelpunt van al Zijne gedachten, het doel van al Zijne handelingen. Welnu, Petrus koos Hij uit tot grondslag dier Kerk, de zuil der waarheid. Volgt daar niet uit, dat Hij Petrus het hoogste geacht, het meeste bemind heeft; al durft ook Joannes van zich zelven getuigen, dat hij de leerling was, »dien Jesus beminde", al heeft ook de maagdelijke Jesus aan het kruis Zijne maagdelijke Moeder aan den maagdelijken Joannes vertrouwd?

De laatste twee hoofdstukken, waarvan het eerste de leerlingen en heilige vrouwen, het tweede de bekeerlingen van Jesus behandelt, noodzaakten den schrijver slechts eenige grepen te doen. Deze hoofdstukken vooral, aantrekkelijk door inhoud en vorm, zouden ons overtuigen, al waren wij niet door hem zelven gewaarschuwd, dat de schrijver het bovennatuurlijke niet met wantrouwen bejegent en ook in legenden, die geen historische zekerheid aanbieden, de kern van waarheid weet te vinden.

Na deze korte waardeering vertrouwen wij, dat het werkje zich van zelf aanbeveelt aan degenen, voor wie het bestemd is.

T. K.

Levensbeschrijving van R. P. Le Cocq d'Armandville S. J., door W. VAN NIEUWENHOFF S. J. — G. Borg, Amsterdam, 1900.

Pater Le Cocq d'Armandville? O zeker, velen moeten zich dien kloeken missionaris nog wel herinneren, die in Mei 1896 bij de kust van Nieuw-Guinea zoo jammerlijk om het leven kwam; maar slechts weinigen wisten misschien, dat die man met zijn uitheemschen naam een rechte Hollander, een Delftenaar was; en wat hij, gedurende de achttien jaren van zijn verblijf in onze Oost, gewerkt en geleden had, was waarschijnlijk alleen in intiemen kring bekend. En het mag toch wel algemeen geweten worden; tegenwoordig vooral, nu men van de missionarissen zooveel kwaad heeft te zeggen, nu de één ze als goedlevende nietsdoeners, de ander als gevaarlijke intriganten voorstelt, is het niet meer dan billijk, tegenover die caricaturen het beeld van een echten missionaris te plaatsen. Dàt toch was Pater Le Cocq in ieder opzicht; door de gehardheid van zijn lichaam zoowel als door zijn nooit-te-breken wilskracht; door zijn geestdrift, naast zijn nuchter inzicht in de gewone dagelijksche dingen; door het gemak van zijn omgang bij een onbesproken leven; door zijn werklust, zijn moed, en bovenal door de kinderlijke vastheid van zijn geloof en zijn allesdurvende liefde. Vooral het laatste was zijn eigenlijk merkteeken; zonder meêlij voor zichzelven, zonder de geringste zorg voor zijn leven, zonder verlangen naar andere rust of belooning dan die hij vastvertrouwend vóór zich zag in de eeuwigheid, gaf hij zich geheel en bijna roekeloos aan zijn missie. Men behoeft het zevende hoofdstuk slechts te lezen, en zijn aankomst te Sikka te vergelijken met zijn roerend en van weêrszijden zoo smartelijk afscheid van de Sikkanezen, zes jaren later, om zeker te zijn dat daar geen luxe-zendeling voorbij was gegaan, maar dat een ongekende liefde zich aan dat arme volk had geopenbaard.

Het is genoeg bekend, dat Pater van Nieuwenhoff de kunst van vertellen verstaat, en het spreekt bijna vanzelf, dat dit boekje ook in een eenvoudigen maar toch warmen toon,

gezellig en gemakkelijk is geschreven. Misschien nu en dan te gemakkelijk, te onbezorgd; maar al mocht de lezer even glimlachen om een beeldspraak, die in de war geraakt (bl. 85), of om de oude loopjes, waarlangs de haastige pen soms afglijdt (bl. 55), aan den algemeenen indruk zal dat maar weinig schaden. Wie zonder vooroordeel met dit missionarisleven kennis maakt, zal zeker »aan dezen man van onwrikbaar geloof en opofferende liefde de hulde zijner eerbiedige bewondering niet weigeren" (Voorrede).

G.

Les missions catholiques. France et Allemagne, par A. KANNENGIESER. Paris, Lethielleux, s. d. 380 p. Prix: 3 fr. 50.

Dit is een eerlijk boek, en met eerlijke bedoeling geschreven. De gedachte ligt voor de hand, dat het vraagstuk van het protectoraat over de missies hier eens uitvoerig behandeld zal worden, maar het geschiedt gelukkig niet. De eerw. schrijver is van meening, dat daarover zoowel in Frankrijk als in Duitschland reeds te veel harde woorden gevallen zijn, en dat men van weerszijde een gebrek aan waardeering heeft getoond, die op de eerste plaats uit onkunde voortkomt. Daarom dacht hij een werk van verzoening te verrichten, door het vraagstuk zelf hier ter zijde te laten, maar eenvoudig een vergelijkende balans op te maken van hetgeen beide landen, zoowel in personen als in geld, aan de buitenlandsche missies ten offer brengen, zoodat men van beide kanten zich een juister oordeel, op feiten gegrond, zou kunnen vormen, en elkaars verdiensten beter waardeeren.

De Eerw. Kannengieser, een Elzasser priester, die indertijd voor Frankrijk opteerde, is met de katholieke toestanden in beide landen zeer vertrouwd, en heeft bovendien geen moeite gespaard, om zich de meest vertrouwbare en volledige gegevens te verschaffen. Daar de vergelijking zeer ten gunste van Frankrijk uitvalt, heeft een Duitscher in de *Germania* hem wel van »Chauvinistische Tendenzen" beschuldigd, maar

Dr. Paulus van Munchen is daar met kracht tegen opgekomen (*Hist. Pol. Blätter*, B. 125, H. 9). Hij stelt schrijvers eerlijkheid boven twijfel, en erkent dat ondanks kleine misrekeningen, trouwens geheel buiten zijn schuld, tegen zijne conclusies niet veel te zeggen is. En deze zijn in 't kort, dat in Duitschland de belangstelling in de propaganda merkbaar vooruitgaat, maar dat tot nu toe de offers, welke Frankrijk in personen en in geld jaarlijks aan de missies brengt, die van Duitschland ook naar verhouding der katholieken, nog verre overtreffen.

G.

Bossuet à Meaux, par H. DRUON. Paris, Lethielleux. 260 p. Prix: 3 fr.

In 1904, dus tweehonderd jaren na zijn dood, zal Bossuet in zijn eigen kathedrale kerk te Meaux zijn standbeeld hebben; het model ervan was dezer dagen reeds te Parijs tentoongesteld. Intusschen geven schrijvers en redenaars van verschillende kracht zich de lang niet overbodige moeite, den waren Bossuet in en buiten Frankrijk beter bekend te maken, want ook ten zijnen opzichte is de legende machtiger dan de geschiedenis geweest.

Tot de legende behoort o. a. ook, dat Bossuet, bij al zijn groote hoedanigheden, toch maar een hof-bisschop, dat is, op 't zachtst uitgedrukt, een middelmatig kerkvorst is geweest. Daartegenover geeft Druon hier de ware geschiedenis van zijn bisschoppelijk bestuur te Meaux (1681—1704), en daaruit blijkt, dat Bossuet niet alleen door zijn voorbeeldig leven, maar ook door zijn zorgen voor seminaries en kloosters, door zijn synoden en visitaties, tot de Bisschoppen behoort, die in de tweede helft der 17e eeuw voor de verheffing van den geestelijken stand in Frankrijk het meest hebben gedaan.

Wie zich van de legende nog niet losgemaakt heeft, zal dus dit boekje met voordeel lezen.

G.

BOSSUET *Élévations à Dieu sur tous les mystères de la Religion Chrétienne.* Paris, Lethielleux. XVI—616. p. Prix: 3 fr.

Een andere soort van »Hulde aan Bossuet" bestaat natuurlijk in een nieuwe uitgaaf van sommigen zijner voornaamste werken, en daartoe behoort, naar bevoegde beoordeelaars, zeker en misschien wel op de eerste plaats, de *Élévations sur les mystères.*

Deze is eigenlijk geen critische uitgave, zooals die der *Sermons*, nog maar kort geleden door wijlen Lebarq zoo uitmuntend ten einde gebracht, en daar was dan ook minder behoefte aan. De bewerker, Pater Libercier, heeft uit de verschillende uitgaven eenvoudig den tekst gekozen die hem de beste toescheen, en dien, met een inleiding vooraf en gevolgd door eenige oefeningen van godsvrucht, in dit handig formaat opnieuw doen uitgeven.

De eerwaarde bewerker had daarbij op de eerste plaats de stichting der geloovigen op het oog, en wilde liever een godvruchtig boek dan een wetenschappelijk werk geven; daarom heeft hij allen geleerden omslag eenvoudig ter zijde gelaten. »God geve — zegt hij — dat het zóó in vele kringen een plaats moge vinden, en een *vade mecum* worde voor christenen in de wereld zoowel als in het klooster". Daarop kan men veilig Amen zeggen: kennis der H. Schrift en degelijke godsvrucht kunnen daardoor slechts bevorderd worden.

G.

SIONS LITURGISCHE ZANGEN.

Daar was een tijd, een geruime tijd, dat de geheele bewoonde aarde, met uitzondering van slechts een betrekkelijk klein volk, haren Schepper niet kende. En nog dat ééne volk moest, nu door bedreigingen en straffen, dan door weldaden en wonderen, altijd door buitengewone godsgezanten in de kennis en den dienst van den eenig waren God bewaard blijven. Gansch de aarde aanbad hout en steen, dieren en sterren, alleen Israël kende den Heer, die dat alles geschapen had.

Van Juda moest immers »het heil uitgaan" over de volkeren der aarde [1]); van Sion zou »de wet en het woord des Heeren", de wet des Evangelies, worden afgekondigd voor »alle heidenen" [2]); over Jerusalems stad zou »de glorie des Heeren opgaan", naar haar licht »zouden alle volkeren wandelen en de koningen naar den glans, die over haar zou opgaan" [3]). Het was reeds aan Abraham, Isaäc en Jacob beloofd: »Gezegend zullen worden in u en uw zaad alle geslachten der aarde" [4]).

Dat ééne volk had zijn eeredienst in éénen tempel. Het slachtte offers en brandde wierook volgens het voorschrift van Jehova. Het zong Hem lof- en dank- en smeekliederen, onder zijne ingeving opgesteld. Het jubelde op »harpen en psalters en trommelen en cymbalen en trompetten" [5]),

---

1) Joan. IV, 22.
2) Is. II, 2, 3.
3) Is. LX, 1—3.
4) Gen. XXII, 18; XXVI, 4; XXVIII, 14.
5) I Par. XIII, 8.

volgens zijne verordening, in koren door Hem geregeld. Hij wijdde het in zijne ondoorgrondelijke plannen in, Hij liet het die vooraf beelden. Want het was zijn uitverkoren volk.

Israël is niet meer. De voorspelling is aan dat volk in vervulling gegaan: »Visioen en profetie zal vervuld en de Heilige der heiligen gezalfd worden... en het volk, dat Hem verloochenen zal, zal zijn volk niet zijn" [1]); en die andere: »Vele dagen zullen Israëls zonen daar neergezeten zijn zonder koning en zonder vorst en zonder offer en zonder altaar en zonder ephod en zonder theraphim" [2]).

Maar een ander volk heeft zijne plaats ingenomen. Het offert het Lam, door Israël aangekondigd; het eet van het Altaar, door Israël voorspeld; het heeft zijn priesters, door Israël voorafgebeeld; het heeft zijn tabernakel, door Israël verloren; het heeft den Gezalfde, door Israël verloochend. Dat volk, het volk van den Messias, den Christus, zingt Israëls liederen, looft en dient Israëls God.

»Eervol en gewichtig", aldus J. H. Drehmanns [3]), »is ongetwijfeld de plaats, welke de Psalmen innemen tusschen de overige Boeken des Ouden Verbonds. Staan zij als heilige, door God ingegeven schriften met die Boeken op ééne lijn, toch verdienen zij èn om hunnen inhoud, èn om hunnen vorm, èn om hun dagelijksch gebruik onze bijzondere aandacht. Immers voorspelling en geschiedenis, geloofs- en zedenleer, aanprijzing van een vromen levenswandel en bedreigingen tegen alle soorten van opzettelijk kwaad, lofspraak op Gods grootheid en dankbetuigingen voor zijne weldaden, weeklachten over zonden en ongelukken met onwrikbare hoop op de ingeroepen hulp des Allerhoogsten: kortom alles, wat in de

---

[1]) Dan. IX, 24, 26.

[2]) Osee, III, 4. Het *ephod* is het hoogepriesterlijk schouderkleed, waarin zich de *urim* en *thummim* bevonden ter raadpleging Gods; ook dit verheven voorrecht des hoogepriesters zou dus ophouden. Maar ook de afgoderij zou uit Israël verdwijnen, want zij zullen zijn zonder *theraphim*, d. i. geen huisgoden meer raadplegen. Zie J. Schets' aanteekeningen op Osee III, 4.

[3]) *Het Boek der Psalmen:* Inleiding, bl. 18.

afzonderlijke boeken van het O. T. vervat is; alles, wat de ziel kan verlichten en opwekken, troosten en verheffen, komt in de Psalmen beurtelings tot zijn recht".

En toch, dat heerlijk boek trekt velen weinig aan, het boeit hen niet, het spreekt niet duidelijk genoeg tot hun geest en hart. De gedachtengang van den dichterlijken zanger openbaart zich niet in het lied, dat — men voelt het — een grootsche idee belichaamt.

Het is de taak der exegetisch-critische wetenschap licht te doen opgaan in deze duisternis. En, het moet haar ter eere erkend en met voldoening gezegd worden, zij heeft veel licht over Sions Cantica verspreid. Zij heeft ons de structuur geleerd, waarin Israëls dichters hunne gezangen nederlegden; zij heeft ons begrip gegeven van de wijze, waarop Israëls levieten eenmaal die gezangen uitvoerden. In het licht dier kennis treedt de grootsche gedachte van den geïnspireerden dichter naar voren en schitteren vele Psalmen als meesterstukken van lyrische, dramatische, didactische dichtkunst.

Dit aan te toonen is onderwerp en doel van dit opstel.

I. Structuur der Psalmen.

A. Dichtvorm.

De Psalmen zijn *gedichten.* Dit zegt ons de overlevering dit toont ons de inhoud der Psalmen bij den eersten oogopslag.

Poëzie onderscheidt zich van proza niet alleen door schoone, treffende, verhevene gedachten, maar ook door een bijzondere, meer passende en meer sierlijke uitdrukking. Een koningsdochter betaamt geen alledaagsch kleed. Bij alle volkeren worden den dichter, bij eene groote vrijheid, die zijn hooge vlucht ten goede komt, dan ook eenige eischen gesteld, waaraan hij heeft te voldoen, wil hij de edelste voortbrengselen zijner gevoelende ziel onder de gedichten gerangschikt zien.

Welke eischen nu golden bij het Joodsche volk? Aan welke *regels* was Israëls dichter gehouden?

Naar het zeggen der ouden, als Hiëronymus, Eusebius, Josephus, Philo, kenden de Hebreeuwen een *metrum* of *vers-*

maat, zooals de Grieken en Latijnen er een bezaten. Zij spreken van hexameters, pentameters, sapphische, jambische, trochæische verzen. Berusten deze berichten op waarheid [1]) en is Israël in het afmeten der lettergrepen, in het bepalen der quantiteit de groote dichters van Hellas en Latium voorgegaan, dan moeten wij het verlies betreuren dier aloude metrische regelen. Want, zooals prof. Beelen aanmerkt [2]), »een *metrum* of versmaat, gelijk in de Grieksche en Latijnsche gedichten, is in de Hebreeuwsche verzen vergeefs gezocht".

Niet zonder grond zijn velen [3]) van gevoelen, dat het Joodsche vers een bepaalden *rhythmischen cadans* volgde. Reeds in 1736 vond dit gevoelen een warmen verdediger in den Engelschen geleerde Fr. Hare [4]); maar ook spoedig, in 1753, een waardigen bestrijder in den Oxfordschen leeraar Dr. R. Lowth [5]). In deze eeuw zijn G. Bickell [6]) en G. Gietmann S. J. [7]) van gevoelen een vasten grond voor Hare's meening gevonden te

---

1) Wat reeds A. Calmet O. S. B. († 1757) in zijn *Dissertationes in V. et N. Testamentum traditæ latinis literis a J. D. Mansi*, Wirceburgi, 1789 (I, blz. 231 vv.) ontkende.

2) *Het Boek der Psalmen*: Inleiding, § 4.

3) Ook W. Blaisse onlangs in de *Nederl. Kath. Stemmen*, 22sten jaarg. no. 19. Als voorbeeld beriep hij zich op Moses' hymne, Deut. XXXII, 2:

Jángaróph kammáttar líkchi
Tízzal káttal ímrathí.

De massorethische lezing echter is den gewenschten rhythmus niet zeer gunstig; zij heeft (uitgave E. v. d. Hoogh — A. Hahn, Lipsiæ, 1863):

Ja'aróph kammattár likchí
Tízzal kattál imrathí.

Ook de grammatische regel, dat het Joodsch accent *nooit* op de derde lettergreep van achteren valt, staat hier den veronderstelden rhythmus hinderlijk in den weg.

4) *Psalmorum liber in versiculos metrice divisus. Cum dissertatione de antiqua Hebræorum poesi.* Londini, 1736.

5) *De Sacra Poesi Hebræorum prælectiones.* Oxonii, 1753; cum notis et epimetris J. D. Michaelis, Gottingae, 1761; edidit E. F. C. Rosenmüller. Lipsae, 1815.

6) *Metrices biblicæ regulæ.* Oeniponte, 1879; *Carmina V. T. metrice.* Oeniponte, 1882; *Exegetisch- Kritische Nachlese zu den alttestamentlichen Dichtungen, Zeitschrift für Kath. Theol.* Innsbruck, 1885 en 1886.

7) *De re metrica Hebræorum.* Friburgi, 1880.

hebben in de Syrische poëzie [1]). Ook de Tyroler Franciscaan Friedrich Raffl [2]) valt hen bij met nieuwe bewijzen, aan het Koptisch ontleend.

Volgens hen bestaat het Hebreeuwsche vers evenals het verwante Syrische uit een zeker aantal lettergrepen, zoodanig niet naar quantiteit maar naar den *klemtoon* geordend, dat telkens eene toonlooze lettergreep afwisselt met een betoonde. Diensvolgens ontmoeten zij dan ook slechts jambische en trochæische verzen — als men ze zoo noemen mag — daar het vers met eene toonlooze of betoonde lettergreep aanvangt. Het zevenlettergrepig jambisch vers zou het meest voorkomende zijn.

Hunne theorie vindt echter ook nu weder geduchte bestrijders. De vermaarde hoogleeraar van Bonn, Dr. F. Kaulen [3]), laat er zich als volgt over uit: »Indess muss die Sylbenzählung, welche an sich einfach genug sein sollte, nach jenem System durch zu künstliche Behandlung des Textes ermöglicht werden, als dass es Aussicht auf algemeine Anerkennung haben könnte". Niet minder streng oordeelt Weenens hoogleeraar Dr. H. Zschokke met J. Ecker [4]). En niet zonder reden, want rhythmus steunt op uitspraak en klemtoon; of deze nu, aldus pater Cornely S. J. [5]), ongeschonden zijn aan gebracht in Massora (de bijna authentieke bron van het oude Hebreeuwsch), ruim duizend jaren nadat het Hebreeuwsch der Cantica Sion had opgehouden de gesproken taal te zijn, is nog wel aan eenigen gegronden twijfel onderhevig [6]). Daarenboven wordt door Bickell en Gietmann, naar gelang de ver-

---

[1]) Over *Die Dichtungen des hl. Ephräm des Syrers*, zie A. Baumgartner: *Stimmen aus Maria-Laach*, 1896, blz. 190 vv.

[2]) *Die Psalmen nach den Urtexte übersetzt und erklärt.* III. Band. Ps. 107—150. Freiburg, Herder, 1892.

[3]) *Einleitung in die Heilige Schrift Alten und Neuen Testaments*, n. 292.

[4]) *Historia Sacra Antiqui Testamenti*, § 46 (ed. altera. Vindeb. 1884).

[5]) *Historica et critica Introductio in U. T. libros sacros*, II, 2, blz. 4; ook J. P. van Kasteren, *Studiën*, Dl. XLVIII, blz. 311 schaart zich aan zijne zijde.

[6]) Men weet, dat oorspronkelijk het Hebreeuwsch zonder vocalen geschreven werd; de teekens, die de vocalen vervangen, zijn eerst omtrent de 6e eeuw door joodsche rabbijnen, Massorethen genaamd, aangebracht.

onderstelde rythmus het eischt, in afwijking van den massorethischen tekst nu eene syllabe uitgestooten dan ingelascht, nu van den klemtoon voorzien dan beroofd: eene wijze van handelen, waarin deze groote voorstanders der theorie lang niet altijd overeenstemmen.

Ook aan Lagrange O. P. [1]) willen Gietmanns zeven-lettergrepige verzen in het geheel niet bevallen, hoewel hij een zekere versmaat, die hij »l'élément formel en poésie" noemt, in de Joodsche gedichten wil aangenomen zien. Het mag niet zijn, zoo dunkt hem, dat de z.g. rhythmus de dichterlijke gedachte afbreekt, gelijk men bij Gietmann meermalen aantreft. De versmaat mag niet ontkend, maar zij moet naar zijne meening — waarmede allen, meent hij, instemmen — het somtijds opgeven voor de dichterlijke gedachte. Hij schrijft: »On admettra plutôt que le poête lyrique ait permis a sa pensée un certain désordre que de supposer qu'il n'a rencontré que par hasard une facture déterminée qui est le cadre artificiel et rythmique de sa pensée".

Wat er dan moge zijn van den *bepaalden* rhythmus, waarop men alle gezangen Israëls schoeien wil, het kan, dunkt ons, niet in twijfel getrokken worden, dat de Joodsche dichter zich aan een *zeker getal* lettergrepen had te houden. Terecht toch merkt Beelen [2]) op: »Dat er in de Hebreeuwsche poëzie eene zekere evenmaat van uitgebreidheid in de versleden bestaat, valt iedereen in het oog". Reeds in den lofzang, dien Moses zong [3]), toen het einde zijns levens naderde, is dit al zeer duidelijk, vooral in den Hebreeuwschen tekst.

Het is ook niet onwaarschijnlijk, zelfs *a priori* zeer aannemelijk, dat liederen, die bestemd waren om door een koor van levieten onder begeleiding van muzikale instrumenten te worden gezongen, bestemd ook om het Joodsche volk voor private godsdienstoefeningen een aangenaam en passend gezang te verschaffen, een *zekeren rhythmus* gehad hebben, waar-

---

[1]) *Revue Biblique*, 1899, blz. 532.
[2]) T. a. p.
[3]) Deut. XXXII.

door het geheugen geholpen, de zang vergemakkelijkt en de melodie veraangenaamd werd. Dien rhythmus echter te bepalen dunkt ons vooralsnog eene onmogelijkheid.

Een *klankrijm* schijnen de dichters van Israël niet gekend te hebben. In de Massorethische lezing van den oorspronkelijken tekst is daarvan geen geregeld spoor te ontdekken. Waar zich nu en dan een soort van gelijkluidendheid vertoont, zullen wij aan toeval of aan woordspelingen, die meermalen voorkomen [1]), moeten denken.

Een algemeen bevredigend antwoord op de boven gestelde vraag naar den kunstvorm der Israëlitische gedichten gaf eerst in het midden der 18e eeuw de reeds genoemde leeraar van Oxford, R. Lowth, in geciteerd werk [2]).

Het gedicht bestaat uit verzen; het vers uit leden.

Lowths oog ontdekte het eerst in de verzen een rijm, niet van woorden en klanken, maar van denkbeelden en gedachten: eene treffende harmonie tusschen de leden der verzen onderling. Hij noemde dat rijm *parallelismus membrorum* en verklaarde het zoo volledig, aldus Cornely [3]), dat de nieuweren nauwelijks iets aan zijne uitleggingen hebben toegevoegd. De groote vorderingen, die de exegetisch-critische wetenschap in den allerjongsten tijd op het gebied der Joodsche gedichten gemaakt heeft, berusten op zijne ontdekking. Hij wees den weg. Het wekt verwondering, dat mannen als Origenes en Hiëronymus van deze harmonie onkundig zijn gebleven, zoo opvallend en treffend is ze, nu ze eenmaal is aangetoond. De sage van Columbus en het ei lost echter ook dit raadsel op.

Men onderscheidt in de Psalmen een drievoudig parallelisme: 1°. een *synoniem* of gelijkluidend parallelisme, dat dezelfde idee twee of meermalen, maar telkens sierlijker herhaalt: b.v. als de dichter de verlossing uit de slavernij van Egypte beschrijft,

---

[1]) Vgl. Vigouroux, *Manuel Biblique*, *II*, n. 604 (4me éd. Paris, 1885).

[2]) Calmet's gevoelen (a. w. blz. 238), dat de Hebreeuwsche poëzie in het geheel niet *kunstmatig* geweest is, wat den *vorm* betreft, maar slechts *natuurlijk*, heeft niet veel bijval gevonden.

[3]) T. a. p.

en hoe God zich alstoen zelf tot Koning aanstelde over zijn Hem toegeheiligd volk, dan zingt hij Ps. CXIII, 1 en 2:

»Toen Israël uit Egypte toog,
Jacob's huis uit een vreemd volk,
werd Judea zijn heiligdom,
Israël zijne heerschappij".

Somwijlen harmonieeren in vier leden van twee verzen het eerste lid met het derde, het tweede met het vierde; b. v. waar David in Ps. XXVI, aan al zijn vertrouwen op God lucht geeft:

»De Heer is mijn licht en mijn heil;
wien zal ik vreezen?
De Heer is de beschermer mijns levens,
voor wien zal ik sidderen?"

2°. Een *antithetisch* of tegenstellend parallisme, dat eene idee door toevoeging van het tegenovergestelde beter doet uitkomen; b. v. in Ps. XIX, 8 en 9 wordt de overwinning in den strijd aan God alleen toegezongen:

»Dezen op wagens, en dezen op rossen;
maar wij, op den naam van den Heer, onzen God, beroepen wij ons.
Zij zijn verwikkeld, en zijn gevallen;
maar wij, wij zijn opgerezen en staan overeind".

3°. Een *synthetisch* of samenstellend parallelisme, dat gedachten verbindt, die of wel aan elkander verwant zijn, of wel aan elkander in zinsbouw gelijken; hoort b.v. David in Ps. III, 5 en 6 Gods bescherming loven, die over hem waakte in dien eersten gevaarvollen nacht, nadat hij voor Absalom gevlucht was [1]):

---

[1]) II Kon. XVII, 1.

»Met mijn stemme riep ik tot den Heer,
en Hij verhoorde mij van zijnen heiligen berg [1]).
Ik legde mij ter ruste, en zonk in slaap;
en weder stond ik op, door den Heer beschermd".

Hoort hem in Ps. XVIII, 8 en 9 een lofzang zingen op Gods heilige wet:

»De wet des Heeren is vlekkeloos;
omkeer brengt zij in de zielen.
Het getuigenis des Heeren is vertrouwd;
wijsheid geeft het aan de kleinen.
De voorschriften des Heeren zijn gerecht;
blijde maken zij de harten.
Het gebod des Heeren is schitterend;
het verlicht de oogen".

Uit de aangehaalde voorbeelden wordt niet alleen de eigenaardige gedaante van Israëls verzen zichtbaar, maar blijkt ook genoegzaam, van welk *belang* de ontdekking van het parallelisme geacht moet worden voor het goed begrip dier gedichten. Het parallelisme toch geeft niet zelden bij twijfel omtrent de ware lezing of bij verscheidenheid van uitlegging afdoende getuigenis van wat oorspronkelijk geschreven of door den dichter bedoeld werd. Opmerkenswaard zijn de voorbeelden van een en ander, die Vigouroux [2]) ons hieromtrent voorhoudt. De Vulgaat geeft in Ps. XXI, 17 en 18 te lezen:

»Doorstoken hebben zij mijne handen en voeten,
geteld hebben zij al mijne beenderen".

de massorethische tekst geeft echter te lezen niet »kaaru": »zij hebben doorstoken", maar »kaari": »als een leeuw".

---

1) Sion, waar de Ark rustte.
2) T. a. p. n. 595.

Hier treedt het parallelisme als scheidsrechter op en doet aan de Vulgaat recht wedervaren.

Zoo ook in Ps. LXXV, 3 lezen we:

»En in vrede gevestigd is zijne stede,
en zijne woonplaats op Sion".

Hier leert ons weder het parallelisme, dat het oorspronkelijke »salem" niet in »vrede" had moeten worden omgezet, maar als eigennaam voor Jerusalem had moeten behouden worden.

Men bemerke wel, dat de *indeeling* der Psalmen *in verzen*, zooals die in onze Vulgaat is aangebracht en door cijfers wordt aangegeven, niet altijd nauwkeurig aan het idee van den dichter beantwoordt. Kerkelijk gezag heeft die indeeling ook niet. Gemakshalve is ze eerst in de 16de eeuw door den Parijschen vermaarden drukker R. Etienne ingevoegd en voor dát doel algemeen aangenomen, ook door Sixtus V en Clemens VIII in de normaal-editie der Vulgaat.

Wonderbaar glanst ons weder in deze schijnbaar onbeduidende zaak, Israëls dichtkunst, de leiding der *goddelijke voorzienigheid* tegen, die geheel Israël dienstbaar maakte aan de uitvoering harer grootsche plannen omtrent het Godsrijk, dat moest worden gesticht. Die geïnspireerde gezangen der Joden, ze waren te schoon om met dat volk verloren te gaan: ze waren ook niet voor dat volk alleen geïnspireerd. Het nieuwe volk van Gods uitverkiezing zou in diezelfde gezangen als vervuld bezingen, wat het oude daarin als belofte bezong. De Psalmen zouden het eigendom worden van alle volkeren der aarde. En juist hierom was niet de rhythmus, niet het metrum de gewenschte vorm der liederen; zij toch gaan bij vertaling verloren of worden slechts met de grootste moeite en niet zonder letsel der gedachte bewaard. Het parallelisme daarentegen blijft ongeschonden behouden in iedere goede vertaling; iedere taal geeft het oorspronkelijke gedicht weder, niet alleen in zijn verhevenste gedachte maar ook in zijn uiterlijken, dichterlijken vorm.

Van de Psalmen geldt:

»Dat zijn geen talen en geen woorden,
welker klanken niet vernomen worden.
Over geheel de aarde breidt zich uit hun schallen,
en tot der wereld grenzen hunne woorden" [1]).

B. Strofen.

Een ander licht, dat de exegetisch-critsche wetenschap over het Hebreeuwsch gedicht heeft verspreid, is deszelfs indeeling in *strofen*.

De eer dezer ontdekking is aan Duitsche, weder niet katholieke zijde; ze komt toe aan J. B. Köster, die zijne vinding voor het eerst in 1831 bekend maakte in *Studiën und Kritiken* [2]). Zij vond zulk een algemeenen bijval, dat Vigouroux [3]) na vijftig jaren kon schrijven: »On peut être en désaccord pour la détermination des strophes dans un poême donné; on est unanime à accepter le principe".

Het voornaamste bewijs voor het bestaan der strofen is de *inhoud* van den Psalm. Bij een oplettend inzien in den Psalm bemerken wij meermalen onderdeelen, waar de dichter zijne gedachte geheel heeft uitgewerkt en omschreven, en waar hij tot de schildering van een nieuw idee overgaat. De overgang is somtijds zoo zichtbaar, dat aan strofenindeeling geen redelijke twijfel meer gelaten wordt.

Reeds in den eersten Psalm van het Psalterium kunnen we met Vigouroux [4]) deze strofen van een gelijk getal versleden onderscheiden.

---

1) Ps. XVIII, 2, over het firmament, dat Gods heerlijkheid verkondigt.

2) *Die Strophen oder der Parallelismus der Verse der Hebraischen Poesie*, blz. 40—114. Wel merkte reeds Bossuet op uit Philo, dat de Joodsche zang strofen en tegenstrofen kende; hij haastte zich echter aan zijne bemerking toe te voegen, dat de wijze van indeeling reeds voorlang is zoek geraakt. Vgl. Simeonis de Muis.... *Commentarius literalis et historicus in omnes Psalmos Davidis.,.. accesserunt Jacobi Benigni Bossuet, Meldensis Episcopi, notae in Psalmos etc.* (Lovanii, Typis Academicis, 1770) I, blz. LII en 564.

3) A. w. blz. 206.

4) A. w. blz. 280.

De gewijde zanger vangt aan met te leeren, waarin het geluk van den mensch gelegen is: in het vluchten van het kwaad, in het beminnen van Gods wet. Eene volledige, door het parallelisme keurig uitgewerkte idee. Daarna schildert hij ons den naar dat ideaal gevormden mensch af als een altijd groene, vruchtbare palmboom, bloeiend aan een waterstroom. Wederom eene volmaakte dichterlijke idee. Maar ook hij, die aan het kwade luste heeft, moet geteekend. Hij is als stof en kaf, dat na het dorschen van het koren op den grond ligt; het waait weg. Hij kan Gods oordeel niet verdragen: hij gaat ten eeuwigen verderve. Een derde schildering voltooid.

Ziehier den Psalm in drie strofen afgedeeld [1]).

»Gelukkig de man, die der goddeloozen raad niet involgt,
noch der zondaren weg bewandelt,
noch deelneemt aan [hun] verpestende bijeenkomsten [2]);
maar die luste heeft aan de wet des Heeren,
en dag en nacht zijne wet overdenkt.

Hij gelijkt eenen [palm-] boom [3]) aan vlietend water geplant,
die zijne vrucht geeft op zijnen tijd
en wiens loover niet verwelkt;
en al wat hij doet zal gelukken [4])
Niet zoo zijn de goddeloozen, niet zoo.

Neen, als het kaf [5]), dat de wind van de aarde vaagt.
Daarom zullen de goddeloozen niet bestand zijn in het gericht [6]),

---

[1]) Wij vertalen ietwat vrij om den zin beter te doen uitkomen.

[2]) Letterlijk: »noch zit op het gestoelte der verpesting" (Hebr. »der spotters"). Door gestoelte wordt een Oostersche zitbank of »divan" bedoeld, waarop hier de boozen bijeenzitten tot het beramen van kwaad. Vgl. Diehmanns, t. d. p.

[3]) Zeer waarschijnlijk wordt hier gedacht aan den altijd groenen palmboom; vgl. Ps. XCI, 13: »De rechtvaardige zal bloeien als de palmboom".

[4]) Dit verslid wordt door de meesten niet van den palmboom maar van den deugdzame verklaard, wien alles ten goede komt. Vgl. Rom. VIII, 28.

[5]) De Vulgaat heeft »stof"; het Hebreeuwsch heeft »kaf"; ook het Grieksche χνοῦς kan kaf beteekenen.

[6]) Door »gericht" en »vergadering" wordt hier het laatste oordeel bedoeld.

noch zij, de zondaars, in de vergadering der vromen.
Want de Heer ziet neer op den wandel der braven,
en de weg der goddeloozen loopt ten verderve"

Nog duidelijker komen de strofen uit in het kunstgedicht Psalm CXXXI, als wij aanstonds zullen doen zien.

Een ander bewijs voor het bestaan der strofen levert het zoogenaamd *refrein*, dat in sommige Psalmen voorkomt. In Ps. XLI, die met Ps. XLII als een geheel beschouwd wordt, vinden wij het refrein:

»Waarom zijt gij bedroefd, mijne ziel,
en waarom doet gij mij ontstellen?"

tot driemalen toe herhaald. In Ps. XLV ontmoeten wij het slotvers:

»De Heer der heirscharen is met ons;
onze beschermer is de God van Jacob."

ook midden in den Psalm.

Niet minder klaar is het bewijs, dat Ps. CXVIII, de Psalm, waaruit de vier kleine uren van het breviergebed bestaan, ons biedt. Deze Psalm, 176 verzen bevattende, is in *22 coupletten* afgedeeld, ieder van 8 verzen. De 22 letters van het Joodsche alphabet zijn ieder op haar beurt beginletter van 8 achtereenvolgende verzen. Hier worden alzoo 22 strofen duidelijk aangegeven.

Ook het Hebreeuwsche „*sela*" dat de Grieksche vertaler door διάψαλμα heeft weergegeven, dat in de Latijnsche Vulgaat echter achterwege gebleven is, bewijst in deze uitstekende diensten. Over de beteekenis van dat woord in het tweede gedeelte van ons opstel.

C. Harmonie der Strofen.

Het nauwlettend bestudeeren der strofen bracht de geleerden tot eene vinding van buitengewoon groot belang voor

het goed verstand der gezangen: het *parallelisme der strofen* onderling. Niet alleen beantwoordt in het Hebreeuwsche gedicht het eene verslid aan het andere, ook de eene stroof harmonieert met de andere. Door deze ontdekking worden ons de gezangen der oudheid als in beeld voor oogen gesteld.

In 1896 deelde de geleerde Duitsche Jezuïet uit Valkenburg, pater J. K. Zenner [1]), voor het eerst aan het publiek de gelukkige resultaten zijner jarenlange exegetische studie mede. Tegelijkertijd ontdekte Dr. D. H. Müller, prof. te Weenen, in de Profeten, in de Spijkerschriften en den Koran, wat Zenner in de Psalmen gezien had [2]). Een goed bewijs voor de waarheid der vinding [3]).

»Wie ich auf die Chorgesänge kam": met dit opschrift vangt pater Zenner zijne *Prolegomena* aan en gaat hij ons verhalen, hoe hij eindelijk op het idee der »Responsion" gekomen is.

»Vor 24 Jahren habe ich eine Erklärung desselben (des 131 Ps. »Memento Domine David") im Priester-Seminar in Trier gehört; trotz Vorlesung und mancher Commentare, die ich consultirte, kam ich nicht dazu, sagen zu können: ich verstehe ihn. Unter diesen Umständen was es mir eine unangenehme Ueberraschung, gerade diesen Psalm im mündlichen Examen erklären zu müssen. Ich hätte allen Grund, mit dem Examen zufrieden zu sein. Der Erfolg des Examens aber

---

1) *Die Chorgesänge im Buche der Psalmen. Ihre existenz und ihre Form.* In zwei Theilen. Erster Theil: *Prolegomena, Übersetzungen und Erläuterungen.* Mit einem Titelbilde. Die Sängerriegen des ersten Tempels nach Cosmas Indicopleustes (cod. vat. graec. 699). Zweiter Theil: *Texte.* Freiburg im Breisgau, Herder, 1896. En wat hij sinds in zijne ontdekking heeft kunnen aanvullen of wijzigen, biedt hij aan in *Zeitschrift für Kath. Theol.* Innsbruck.

2) *Die Propheten in ihrer ursprünglichen Form.* Wien, 1896. Vgl. *Stimmen aus Maria-Laach*, 1896, blz. 261 vv.

3) In een particulieren brief aan Zenner schrijft Müller: «Sie haben in der That dasselbe Princip der Responsion erschaut in den Psalmen, dass ich in Propheten, Keilschriften und Koran gefunden habe....., Dass sie dieselben unabhängig von mir gefunden, beweist, dass es die Wahrheit ist". *Zeitschrift*, 1896, blz. 378 in een noot.

änderte nichts an meiner Ueberzeugung, dass ich den Psalm nicht verstehe. Seitdem habe ich mich in der Literatur umgesehen, ohne zu vollem Verständniss vorzudringen. Einmal habe ich den Psalm auch in meinen Vorlesungen behandelt und bei der Gelegenheit einen zweifachen Fortschritt gemacht, indem ich den ersten Vers an seine ursprüngliche Stelle zurückversetzte, andererseits die Responsion der beiden Hälften zur Anschauung brachte, aber noch immer fehlte die Hauptsache: sie wurde in den letzten Tagen des vorigen Jahres gefunden und der Process des Findens ist in meinem Aufsatze: *Der 132. Psalm* (*Zeitschrift für Kath. Theol.* Innsbruck, 1896, S. 378 ff.) zu lesen".

Eene duidelijke voorstelling van genoemden Psalm zal de harmonie der strofen overtuigend bewijzen. Wij zullen een veelvuldig gebruik maken van Pater Zenners toelichtingen, ook van die, welke hij later nog [1]) heeft bijgebracht, of die anderen hebben aangeboden [2]).

Van af het 2de tot en met het 5de vers van Ps. CXXXI (Hebr. CXXXII) hooren wij David in godsdienstigen ijver voor Gods eer zweren zich geen rust te zullen gunnen, vooraleer hij zijnen God een waardige woonplaats bereid heeft. Wij lezen in het tweede boek der Koningen (VII, 1 en 2): »Het geschiedde nu, als de koning nederzat in zijn huis [een paleis, vgl. V, 9—11] en de Heer hem liet uitrusten van [het strijden tegen] zijne vijanden, hij sprak tot profeet Nathan: ziet gij, dat ik woon in een huis van cederhout en de Ark Gods onder huiden [in een eenvoudige tent van dierenhuiden bereid] staat?" (Insgelijks II Par. XVII, 1.) — De dichter nu zingt:

»Hij [David] [3]) zwoer aan Jahve,

---

1) *Zeitschrift*, 1898, blz. 583 vv.

2) A. Haitzmann S. J. *Zeitschrift*, 1896, blz. 739 vv; J. Hontheim S. J. 1897, blz. 323 vv.; J. v. Kasteren S. J. *Studien*, 1897, Dl. XLVIII, blz. 309 vv.

3) De Vulgaat heeft niet »hij" maar »sicut" = »zooals", volgens de Alexandrijnsch-Grieksche vertaling, die ὡς te lezen geeft; maar dit is eene schrijffout voor ὃς, als blijkt uit den Hebreeuwschen tekst, die het relatief »ascher" = »die", heeft.

deed gelofte den God [1]) van Jacob:
Ik zal mijne woontent niet ingaan,
niet de peluw mijns legers bestijgen,
geen slaap gunnen aan mijne oogen,
noch sluimering aan mijne wimpers [2]),
voor ik Jahve eene woonstede vinde,
eene tent voor den God van Jacob".

Maar niet David, de man des bloeds, mocht den Heer een tempel bouwen; zijnen zoon, den Vredevorst, was dat voorbehouden. Wij lezen n.m. verder in II Kon. (VII, 4—14): »En het geschiedde in den nacht, zie God sprak tot Nathan: Ga en zeg aan mijnen dienaar David: Dit zegt de Heer: Zult gij mij een huis bouwen om in te wonen?... Als uwe dagen vol zullen zijn en gij zult rusten met uwe vaderen, zal ik uw zaad, dat uit uwe lendenen zal voortkomen, na u verwekken, en ik zal zijn rijk bevestigen; hij zal mijnen naam een huis bouwen en ik zal zijn rijkstroon bestendigen in eeuwigheid. Ik zal hem tot vader en hij zal mij tot zoon zijn". (Insgelijks I Par. XVII, 3—13.) — De tempel was eindelijk door Salomon voltooid. Bij de inwijding bad de godvruchtige koning: »Jahve, God van Israël, er is geen God boven in den hemel of beneden op aarde aan U gelijk, uw woord en uwe barmhartigheid volbrengende aan uw dienaren, die van ganscher harte wandelen voor uw aanschijn. Gij hebt jegens David uwen dienstknecht, mijnen vader, woord gehouden: wat uw mond beloofde, dat heeft uwe hand volbracht, gelijk deze dag getuigt. Welnu dan, Jahve, God van Israël, houd ook wat Gij aan David, uwen dienstknecht, mijnen vader, beloofd hebt zeggende: Het zal u niet aan een nakomeling voor

---

1) Volgens het Hebreeuwsch: »den Machthebber"; Hiëronymus las echter ten zijnen tijde nog in het Hebreeuwsch, zooals de Vulgaat met het Grieksch heeft.

2) Hier heeft de Vulgaat nog een verslid, dat volkomen aan het voorgaande gelijk is: »noch rust aan mijne slapen". Het is noch in 't Hebreeuwsch, noch in 't Chaldeeuwsch, noch in 't Syrisch te vinden. Het is uit de vertaling van Theodotion door Origines overgenomen in de Alexandrijnsch-Grieksche en door de Vulgaat behouden. Agellius, *Comm. in Ps.* t. d. p.

mijn aanschijn ontbreken, die gezeten zal zijn op Israëls troon, zoo althans uwe zonen hunnen weg bewaren en wandelen voor mijn aanschijn, gelijk gij voor mijn aanschijn gewandeld hebt" (III Kon. VIII 23—25). — Dit bezingt de psalmdichter in het 11de en 12de vers als *antwoord* op de eerste stroof:

»Jahve zwoer aan David
waarheid, waarvan Hij niet afwijkt:
Van het kroost uwer lendenen
zal ik doen zetelen op uw troon.
Als uwe zonen mijn verbond bewaren,
en de getuigenissen, die ik hen leer,
zullen ook hunne zonen voor eeuwig
zetelen op uwen troon".

Treffend beantwoorden deze twee strofen elkander: zij zijn als een wedstrijd tusschen God en David. David ijvert voor *Gods glorie*, hij *zweert*: God zal een tempel hebben, een *vaste woning*, zijner waardig. — God is bezorgd David te *verheerlijken*, Hij *zweert*: David zal een *roemrijk nageslacht* hebben, dat *onvervreemdbaar* het koningschap zal beërven, mits het Gode getrouw blijve.

Van het 8ste tot het 10de vers stort de psalmdichter een smeekgebed. Wij lezen in III Kon. VIII en II Par. VI, dat Salomon, als hij den Heer den prachtigen tempel gebouwd had, de Ark des Verbonds door de priesters in het Heilige der Heiligen liet plaatsen; en neergeknield in tegenwoordigheid van gansch Israël en met ten hemel geheven handen wijdde hij Jahve zijnen tempel toe in een heerlijk, koninklijk gebed. En hij besloot dat gebed (II Par. VI, 41 en 42): »Welnu dan Jahve, God, stijg op naar uwe rustplaats, Gij en de Ark uwer macht: mogen uwe priesters gekleed zijn met heil en uwe geheiligden [uw heilig volk] zich in voorspoed verheugen. Jahve, God, wend uw aangezicht niet af van uw gezalfde; gedenk uwe barmhartigheid jegens David, uwen dienaar". — De dichter smeekt in den Psalm met Salomon:

»Rijs op, o Jahve, naar de stad uwer ruste,
Gij en uwe machtige [1]) Arke!
Uwe priesters kleede gerechtigheid,
en laat uw geheiligden loven en jubelen.
Om wille van David, uwen dienaar,
verstoot uwen gezalfde niet".

Opvallend ontbreekt aan deze bede, het slot van Salomons gebed: »Gedenk uwe barmhartigheid jegens David uwen dienaar". Wij ontmoeten het echter bij den aanvang van den Psalm in eene eenigszins afwijkende lezing. Daar het vers uit twee leden bestond, schijnt de oorspronkelijke lezing geweest te zijn:

»Gedenk, o Jahve, uw genade [2]) aan David
en al zijne onderwerping" [3]).

Dit vers maakte echter niet het begin van den Psalm uit. »Bei genauer prüfung zeigte sich — aldus Zenner — dass V. 1 und 2 unpsychologisch und ungrammatisch rein äusserlich durch *ascher* [het Hebreeuwsche betrekkelijk voornaamwoord] mit einander verkettet sind" [4]). En terecht, want in dit vers wordt Jahve aangesproken, terwijl in het volgende:

»die aan Jahve gezworen heeft"

van Jahve sprake is, alsof Hij nog niet genoemd was. Dit vers heeft dan een *andere* plaats gehad. Zenner heeft die

---

1) De Vulgaat heeft met het Grieksch »de Ark uwer heiliging"; liever volgen we hier het Hebreeuwsch, zooals ook Hiëronymus het voor zich had: »de Ark uwer macht".

2) Aldus vult II Par. VI, 42 aan.

3) De massorethische lezing, die ook Hiëronymus kende, heeft »hunnotho": »zijne verdrukking"; oudere brieven heeft de lezing »hanvatho": »zijne ootmoedigheid, zijne onderwerping aan God", die de Alexandrijnsch-Grieksche vertalers volgden; deze laatste past beter bij het slot van de aan deze stroof beantwoordende tegenstroof.

4) *Zeitschrift*, 1896, blz. 380.

plaats aangewezen, n.m. aan het einde van deze bidstroof: dáár toch lezen we het in II Par. VI, 42, dáár vordert het de aan deze bidstroof treffend beantwoordende tegenstroof.

Op de vraag, hoe dit vers, dat dan toch eigenlijk het elfde van dezen Psalm is, in alle psalmenlezingen, die wij kennen, als het begin van den Psalm wordt aangegeven, gist Zenner t. a. p. een niet onwaarschijnlijk antwoord. Dit vers zou als hoofdidee uit den Psalm voor responsorium, refrein gediend hebben en door het geheele volk gezongen zijn, evenals Ps. XCIV heden nog in de kerkelijke getijden op het Driekoningenfeest (1ste Psalm der 3de nocturne) door een refrein onderbroken wordt; het werd dan bij wijze van antiphoon bij het begin van den Psalm door den voorzanger voorgezongen. Zoodoende kreeg het eene plaats bij den aanvang van den Psalm en verloor het zijn oorspronkelijke, waar het om herhaling te vermijden werd uitgelaten. Algemeen valt men Zenner bij, dat hij aan het eerste vers zijn ware plaats heeft teruggeschonken.

De bedezang wordt *beantwoord* door de goddelijke belofte: ik zal doen wat gij vraagt. De psalmdichter zingt van het 15de tot het 18de vers:

»Haar leeftocht [1]) zal ik zegenen en zegenen,
hare armen verzadigen met brood.
Hare priesters zal ik met heil bekleeden,
haar geheiligden zullen jubelen en juichen [2]).
Daar zal ik David een hoorn [3]) doen groeien,

---

1) De Vulgaat heeft »hare weduwe": zij las in het Grieksch χήραν; de ware Grieksche lezing is echter θήραν = jacht, spijs; zoo vertaalde ook Hieronymus in zijnen tijd het Hebreeuwsch; Massora geeft »zedach" = haar leeftocht. Zenner meent met Nestle Massora te mogen verbeteren in »zionah" = »Sion", wat echter Haitzmann (*Zeitschrift* 1896, blz. 740) als onnoodig terecht verwerpt. Zeer goed beantwoordt deze goddelijke belofte: tijdelijken voorspoed aan Sion te zullen verleenen, aan de bede: »Rijs op, o Jahve, naar uwe rustplaats, Gij en uwe *machtige* Arke".

2) Aan de bede om verheerlijking Gods in zijn priesters en zijn volk, beantwoordt Gods belofte, heil en vreugde te zullen schenken aan de zijnen.

3) Wijl de sterkte bij het hoornvee vooral in de horens gelegen is, was de hoorn den Joden een gebruikelijk beeld van macht. Dat de hier aan Davids

mijn gezalfde eenen fakkel [1]) bereiden.
Zijne vijanden zal ik met schande bekleeden,
maar over hem zal schitteren zijn diadeem" [2]).

Vier strofen, die nauw aan elkander sluiten, zijn dan in Ps. CXXXI ontdekt. Nog twee fragmenten blijven over in vers 6—7 en vers 13—14.

De zin van het eerste fragment wordt zeer verschillend verklaard. Ons komt de uitlegging van Bossuet de meest waarschijnlijke voor. De psalmdichter treurt met David over den droevigen staat, waarin zich eenmaal onder Saul de Ark bevond: nog wonende in Ephrata, d. i. Bethlehem [3]), hoorde David, hoe de Ark, door de Philistijnen teruggezonden, was nedergezet in het eenvoudige huis van Aminadab in Cariathiarim; daar toog men heen onder Sauls regeering om »de voetbank des Heeren" te aanbidden [4]). De dichter zingt in v. 6 en 7:

»Zie, in Ephrata hoorden wij van haar,
wij bezochten haar in Cariathiarim.
Wij gingen binnen in zijne woontent,
wij wierpen ons neder voor zijne voetbank" [5]).

Maar aan dien treurigen toestand kwam een einde, toen God David tot koning van zijn volk verheven had. Hij liet de Ark in vreugdegejubel, onder muziek en dans overbrengen

---

geslacht beloofde macht niet alleen tijdelijk en aardsch gedacht moet worden, maar vooral op den Messias doelde, blijkt uit Zacharias' lofzang (Luc. I, 69): »En Hij heeft [in den Verlosser] een reddingshoorn voor ons opgericht in het huis van David".

1) Een fakkel was bij de Joden een algemeen erkend beeld voor een roemruchtig nageslacht; vgl. II Kon. XXI, 17; III Kon. XI, 36; XV, 4; IV Kon. VIII, 19.

2) De Vulgaat heeft met het Grieksch: »mijne heiliging" = zijne heilige zalving; het Hebreeuwsch heeft, ook volgens Hieronymus: »zijn kroon".

3) Zeer velen verklaren Ephrata door Silo, eene stad in den stam van Ephraim, waar Josuë den tabernakel liet oprichten (Vgl. Jos. XVIII, 1); Ephrata zou dan beteekenen »de landstreek van Ephraim". Nergens komt echter in de Schriftuur Ephrata in deze beteekenis voor; altijd is Ephrata de oude naam van Bethlehem (Vgl. Gen. XXXV, 19; Ruth IV, 11). Zie Muis-Bossuet II, blz. 511.

4) Vgl. I Kon. IV, 11; VI, 21; VII, 1 en 2.

5) Voetbank Gods wordt de Ark ook genoemd in Ps. XCVIII, 5.

naar Sion, de plaats, die God verkozen had [1]). De dichter zingt in v. 13 en 14:

»Jahve heeft Sion uitverkoren,
verkoren tot zijne woonstede:
Dit is mijne rustplaats voor altijd en eeuwig,
hier wil ik wonen, wijl ik het verkozen heb".

Het is nu duidelijk, hoe die twee fragmenten *samenhangen*. Zij maken het tempellied tot een keurig historisch geheel: de geschiedenis der Ark onder Saul, David en Salomon.

De twee fragmenten hebben te zamen het vereischte aantal versleden om één stroof uit te maken, aan de vier behandelde strofen volkomen gelijk. Zij vormen dan naar Zenners meening een vijfde, een *tusschenstroof*, die, daar ze uit *twee aan elkander beantwoordende* helften bestaat, door *twee verschillende koren* gezongen werd. Hij gaf ze den naam van »wisselstroof".

Rest nog eene moeielijkheid: hoe te verklaren, dat de strofen van dezen Psalm in alle lezingen, die wij kennen, hunne *oorspronkelijke volgorde verloren* hebben?

Vernuftig geeft Zenner ook in deze eene alleszins bevredigende oplossing. Als uit de strofen met derzelver tegenstrofen en uit de wisselstroof blijkt, werd het lied door *twee koren* gezongen. Ieder koor had niet den geheelen Psalm maar slechts zijn eigen gedeelte voor zich, gelijk ook in de moderne muziek de verschillende partijen afzonderlijk geschreven worden. We moeten ons dan dezen Psalm denken als oudtijds op twee rollen in twee helften geschreven. De samensteller nu van het Boek der Psalmen (waarschijnlijk Esdras of Nehemias) heeft de twee helften eenvoudig achter elkander gevoegd [2]).
En inderdaad, eerst ontmoeten wij van v. 2—5 de eerste stroof

---

[1]) Vgl. II Kon. VI en I Par. XIII.

[2]) Zenner onderscheidt (*Chorgesänge*, blz. 22) met Dr. Hoberg (*Die Psalmen der Vulgata übersetzt und nach dem Literalsinn erklärt*) een drievoudige gedaante der Psalmen. De eerste is die, welke de Psalm van zijn vervaardiger ontving; de tweede die, in welke hij onder de liturgische gezangen werd opgenomen; de derde die, waarin de samensteller van het Psalterium hem opnam. In deze laatste gedaante zijn de Psalmen tot ons gekomen, want ons Psalterium is het zangboek, dat in den tweeden tempel in gebruik was. Vgl. Cornely, a. w. II, 2, blz. 112.

door 't *eerste* koor gezongen, daarna van v. 6—7 de helft van de wisselstroof, die ook voor het *eerste* koor bestemd was, vervolgens van v. 8—10 de tweede stroof, die alweer bij het *eerste* koor tehuis behoorde. Daarna volgt van v. 11—12 de aan de eerste stroof beantwoordende tegenstroof, die onmiddellijk na de eerste stroof door het *tweede* koor moet gezongen zijn, vervolgens van v. 13—14 de tweede helft van de wisselstroof, het antwoord van het *tweede* koor, en eindelijk van v. 15—18 de tweede tegenstroof, het antwoord van het *tweede* koor, dat onmiddellijk volgde op de tweede stroof van het eerste koor. Verrassende uitkomst! Wij geven hier den geheelen Psalm nog eens te aanschouwen, zooals hij oorspronkelijk werd uitgevoerd. Wij cursiveeren die woorden, waarin de strofen elkander beantwoorden:

STRUCTUUR VAN PSALM CXXXI.

Eerste stroof.
(1e koor).

2 David *zwoer* aan Jahve,
hij deed gelofte den God van Jacob:
3 Ik zal mijn woontent niet ingaan,
niet de peluw mijns legers bestijgen,
4 geen slaap gunnen aan mijne oogen,
noch sluimering aan mijne wimpers,
5 voor ik Jahve eene *woonstede* vinde,
een *tent* voor den God van Jacob.

Tegenstroof.
(2e koor).

11 Jahve *zwoer* aan David
waarheid, waarvan Hij niet afwijkt:
Van het kroost uwer lendenen
zal ik doen zetelen op uwen troon.
12 Als uwe zonen mijn verbond bewaren,
en de getuigenissen, die ik hen leer,
zullen ook hunne zonen *voor eeuwig*
zetelen op uwen *troon*.

Wisselstroof.

(1e koor.)

6 Zie, in Ephrata hoorden wij van haar,
wij bezochten haar in *Caiathiarim*.
7 Wij gingen binnen in zijne *woontent*,
wij wierpen ons neder voor zijne voetbank.

(2e koor).

13 Jahve heeft *Sion* uitverkoren,
verkoren tot zijne woonstede:
14 Dit is mijne *rustplaats* voor altijd en eeuwig,
hier wil ik wonen, wijl ik het verkoren heb.

Tweede stroof.
(1e koor).

8 Rijs op, o Jahve, naar de *stad uwer ruste*,
Gij en uwe *machtige* Arke!
9 Uwe *priesters* kleede gerechtigheid,
en laat uw *geheiligden* loven en jubelen.
10 Om wille van David, uwen *dienaar*,
verstoot uwen *gezalfde* niet.
1 Gedenk, o Jahve! uwe *genade* aan David
en al zijne *onderwerping*.

Tegenstroof.
(2e koor.)

15 *Haar* leeftocht zal ik *zegenen en zegenen*,
hare armen *verzadigen* met brood.
16 Hare *priesters* zal ik met heil bekleeden,
haar *geheiligden* zullen jubelen en juichen.
17 Daar zal ik David een *hoorn* doen groeien,
mijn gezalfde eenen *fakkel* bereiden.
18 Zijne vijanden zal ik met *schande* bekleeden,
maar over hem zal schitteren zijn *diadeem*.

Na deze belangrijke ontdekking mag de oorspronkelijke structuur der Hebreeuwsche gedichten gedeeltelijk althans voor *wedergevonden* gehouden worden. De Psalmen, eenige minstens, bestaan niet alleen uit *verzen* met onderling *harmonieerende versleden* van een *bepaald getal woorden*, maar ook uit onderling *harmonieerende strofen*. Aan de *eerste stroof* beantwoordt een *tegenstroof;* eveneens aan de *tweede;* de twee strofen echter worden door een *beurtzang* van elkander gescheiden. Diensvolgens omvat een gewoon koorgezang 5 strofen. Zenner heeft echter ook *samengestelde* koorgezangen ontdekt, als Ps. LXXXVIII [1]), die uit 4 strofen met 4 tegenstrofen en 3 ingevoegde wisselstrofen bestaan.

Wel stemmen wij met den genialen ontdekker geheel in, waar hij schrijft [2]); »übrigens ist in manchen Detailfragen das letzte Wort noch nicht gesprochen und überhaupt fraglich, ob es bei dem zu Gebote stehenden Material je wird gesprochen werden"; wel komt het ons voor, dat niet alle door Zenner volgens deze theorie geordende gezangen even duidelijk eenzelfde grondplan aantoonen, als in Ps. CXXXI gevolgd is; maar het *bestaan* der koorpsalmen kan, dunkt ons, niet betwijfeld worden.

En het groot *belang* der ontdekking evenmin. »Mij dunkt — aldus J. P. van Kasteren [3]) — eene theorie, die bij hare allereerste toepassing op zulke uitkomsten kan wijzen, is zeker niet zonder zeer gegronde tegenbedenkingen als eene vrucht van enkel misverstand en begoocheling te verwerpen. En indien zij dat niet is, moet zij ongetwijfeld voor de studie van het Psalmenboek, en van andere Bijbelboeken tevens, geheel nieuwe banen openen".

Ook J. Hontheim [4]) schrijft in zijne beoordeeling van Zenners meesterstuk zeer waardeerend: »Zenner hat, so glauben wir, durch seine Arbeit den Beweis erbracht, dass sehr viele

---

1) *Chorgesänge*, blz. 28 vv.
2) *Zeitschrift*, 1897, blz. 390.
3) *Studien*, Dl. XLVIII, blz. 343.
4) *Zeitschrift*, 1897, blz 335 vv.

Psalmen und poetische Stücke des A T. Chorlieder sind, d. h. aus Strophenpaaren mit eingelegten Zwisschenstrophen bestehen. Diese Erkenntnis bedeutet für die Exegese einen hochbedeutsamen Fortschritt. Denn durch sie sind wir in den Stand gesetzt, die Structur und Disposition dieser Lieder vollständig zu erkennen. Wie viel damit für das Verständniss gewonnen ist, liegt auf der hand". Gunstig ook werd de ontdekking beoordeeld door A. Durand [1]). En wij onderschrijven volgaarne het oordeel van A. Condamin [2]): »La connaissance de ces formes poétiques, tout à fait propres à mettre une idée en relief et à produire les effets les plus harmonieux, nous aide singulièrement à bien saisir le sens et à mieux apprécier la valeur d'un poème lyrique".

Weert. fr. ROMUALDUS PEETERS O. F. M.

(Slot volgt.)

NASCHRIFT. Door de *Revue Biblique* (1900, blz. 131 vv.) maakten wij kennis met een zooeven in het Duitsch verschenen werkje: *Rhythmus, Metrik und Strophik in der biblisch-hebraischen Poesie* systematisch dargestellt von Dr. Joh. Döller (Paderborn, F. Schöningh, 1899). Wel was de recensie niet zoo heel gunstig — iets, wat Duitsche werken wel eens meer van hunne Fransche overburen ondervinden — maar toch wilden wij, alvorens dit artikel, dat reeds gezet was, te publiceeren met het werkje kennis maken en — zij het dan ook als aanhangsel — er iets van zeggen.

Genoemd werkje is een »Konkurrenzarbeit" over de prijsvraag, gesteld door de Universiteit van Weenen naar de strofen, het metrum en den rhythmus der Joodsche gedichten. Schrijver zag zijn arbeid beloond, wel niet met de premie, maar toch met eene vergoeding van 200 gulden voor de onkosten.

De schrijver levert ons een literarisch overzicht, bijna compleet, dezer veelvuldig behandelde stof. Vooral het metrum en de rhythmus worden grondig en systematisch nagegaan volgens de getuigenissen der ouden en de gevoelens der jongeren. Tot ons genoegen bemerkten wij, dat het persoonlijk gevoelen des schrijvers in metrum en rhythmus en strofen niet van het onze verschilde; slechts van de harmonie der strofen wordt met minder toewijding gewaagd.

fr. R.

---

1) *Études religieuses*, 1897.

2) *Revue biblique*, 1899, blz. 134.

LIPPERT's »AHNENKULTTHEORIE".

I.

»Raum, ihr Herren, dem Flügelschlag einer freien Seele!" Deze woorden van Georg Herwegh komen mij onwillekeurig voor den geest bij den aanvang van dit artikel, waarin ik beloofde, eene korte bespreking te geven van Lippert's theorie. Niet een ieder voelt de kracht, zich met adelaarsvlucht boven filologische en historische gegevens te verheffen, en van uit die sereene hoogten met onbevangen blik het ontzaglijk veld der godsdienstgeschiedenis te meten. Niet een ieder valt het genot te beurt, zijn geliefkoosd beginsel op zoo treffende wijze in de *Thatsachen* belichaamd te vinden. Niet een ieder geniet het voorrecht van een Julius Lippert. En toch, geen werpt den blaam van apriorisme verder van zich af dan hij. De Berlijnsche hoogleeraar beweert te staan »unter dem Zwange der einmal eingeschlagenen Methode der [induktiven] Forschung", en verklaart uitdrukkelijk: »Wer sich seine Anschauung von der Entwicklung der Religion überhaupt auf aprioristischem Wege gebildet hat, der darf schon *vor* einer solchen Untersuchung den Grenzpfahl einschlagen, der sie abwehrt; die induktive Forschung vermag diesen Grenzpfahl erst zu setzen, wenn sie auf ihrem Sondirungswege die unüberschreitbare Stelle gefunden hat" [1]).

Zoudt ge, waarde lezer, in den schrijver dezer regelen »het meest sprekende type der illusionnisten" herkennen, waarvan ik in mijn laatste artikel gewaagde? En toch meen ik met recht te mogen beweren, dat weinig mythologen bij het onderzoek der feiten zóózeer hunne beoordeeling in har-

[1]) *Christenthum, Volksglaube und Volksbrauch. Geschichtliche Entwicklung ihres Vorstellungsinhaltes* (Berlin, 1882), S. 3.

monie trachten te brengen met hunne cens gevestigde overtuiging. Wel zal een zeker aantal de prikkeling ondervinden, denzelfden weg in te slaan; wel zullen zij zich overtuigd achten, dat de door Lippert aangetoonde ontwikkelingsgang, met het ruwste *animisme* tot uitgangspunt, de eenig ware *moet* geweest zijn en het eindresultaat van alle godsdienthistorisch onderzoek zijn *moet*. Maar zij deinzen terug voor het veelal negatieve getuigenis der feiten: *negatief*, in zooverre deze daar, waar de folkloristische verschijnselen niet uit eene andere bron blijken voort te vloeien, wel de mythenvormende kracht, wel den hoogen ouderdom van hun lievelingsfaktor aan het daglicht brengen, doch niet bij machte zijn, er de prioriteit van aan te toonen.

Nu is het waar, dat Lippert het goed recht van andere verklaringsmethoden niet heelemaal ontkent en toegeeft, dat ook zij een deel der waarheid kunnen bevatten. Maar het deel, den *Ahnenkultus* toegedacht, is zóó onevenredig groot, zijn invloed zóó overheerschend, dat de andere faktoren feitelijk tot eene *quantité négligeable* worden teruggebracht. En dit niet alleen. De zielenkultus is niet slechts de hoofdstroom, die parallel met zoovele andere rivieren en beken zich een weg baant door de onmetelijke vlakte, neen, het is de bronader: »die Urquelle, welche alle diese Bäche speist" [1]). Hij is de bronader niet slechts van de godsdienstige begrippen der oude Europeesche kultuurvolken, maar ook van die der Hebraeërs, ook van het Christendom; hij is de bron van *den* godsdienst in het algemeen. *Eén* godsdienstvorm dus is de embryonale vorm, waaruit alle andere door langzame, geleidelijke ontwikkeling zijn voortgesproten — ontwikkelingsproces, dat gelijken tred houdt met de gestadige ontwikkeling des geestes. Eenheid, niet van hooger beginsel, dat alle kultusvormen doordringt of er den stempel op drukt van het religieuze in de ware, hoogere beteekenis des woords — maar eenheid van ontwikkeling uit *de vrees voor den dood en de dooden*. En dat, onafhankelijk

[1]) *Christenthum*, u. s. w. S. VIII.

van plaats en van tijd! En dat, terwijl zoo onherleidbare faktoren [1]) bij de studie der godsdienstgeschiedenis aan het licht treden!

Doch laten wij den gang der dingen niet vooruitloopen, maar kalm en rustig het systeem van den *Kulturhistoriker* in oogenschouw nemen. Objektivisme zij steeds onze leidsman!

* * *

Men herinnere zich hetgeen wij in ons opstel *Mythologie en Folklore* over het Euhemerisme gezegd hebben [2]). Men heeft er den naam van historisch systeem aan gegeven, dewijl zijn aanhangers het mythische gebouw op geschiedkundige grondslagen optrekken en heel de godenwereld terugbrengen tot historische persoonlijkheden. Welnu, het oude, afgedankte Euhemerisme herleefde in de theorie van den Engelschen filosoof Herbert Spencer. Het herleefde, vervormd, verjongd, door nieuwe levenssappen gevoed. Deze metamorfose dankte het den invloed der anthropologie. Ten gevolge der reusachtige uitbreiding van het verkeer en het welslagen van stoute ontdekkingstochten waren tal van rassen en volken, zoo heel anders in handelwijze en levensopvatting dan de antieke volken, aan den gezichtseinder der Europeesche kultuurwereld komen opdagen. Het waren de zoogenaamde *geschichtslosen*, wijl hun verleden of tot dan ongekend gebleven, of te onbeduidend geacht, of in de herinnering dezer volken zelf op chaotische wijze met verdichtsels was samengesmolten. Maar al had hunne geschiedenis geen gewicht gelegd in de weegschaal der beschaafde wereld, toch lag een verleden van eeuwen achter hen, en men begreep, dat de godsdienstgeschiedenis onvolledig en de oplossing van de vraag naar den oorsprong van den godsdienst onmogelijk juist zijn kon, wanneer men de niet-kultuurvolken buiten rekening liet. Zoo ontstond dan een nauw verband — uit gemeenschap van belangen voortgesproten — tusschen de

---

1) Zie *Zielengeloof en Doodenkultus bij de Germanen*, bl. 191, 192.

2) Bl. 132, 133.

godsdienstgeschiedenis en de anthropologie, die de geschiedenis *des* menschen tot punt van onderzoek had verkozen [1]); en deze schiep den bodem, waarop nu ruimer systemen zich konden ontwikkelen. Ruimer, vaak te ruim helaas, te algemeen, en derhalve onwaar.

Een dezer systemen nu, een der meest gewichtige resultaten der anthropologische onderzoekingen op mythologisch terrein tevens, is het in ons vorig opstel besproken *animisme*, opgevat in den engeren zin des woords [2]). Want tot de meest treffende verschijnselen bij de studie van de godsdienstige voorstellingen der niet-kultuurvolken hoorde wel het in den grond der zaak éénsluidende geloof aan het voortbestaan der ziel in de natuur. Maori's, Papua's, Vuurlanders en Eskimo's zag men dezelfde meeningen toegedaan, dat heel de hen omgevende natuur, dat bergen, rivieren, planten en dieren tot schuilplaats dienden aan vergoddelijkte schimmen, wien een zekere kultus moest worden gewijd: en op de verst uiteengelegen oorden des aardbodems tierde welig het *totemisme*, uit het dogma der zielsverhuizing opgebloeid. Overdracht van het eene volk op het andere bleef hier buiten spel: hier moest een *algemeen menschelijk* motief ten grondslag liggen, door verscheidenheid van tijd en van plaats op veelsoortige wijze genuanceerd.

Doch berustten zulke animistische verschijnselen bij de wilde volkeren op algemeen menschelijke motieven, dan moest men deze ook kunnen weervinden in de godsdienstvormen der kultuurvolken. En inderdaad bleken o. a. de oude Grieken en Romeinen de grondidee eener bezieling der heele natuur vroegtijdig te hebben gehuldigd; hun boom en stroomkultus bijv. droeg bij nader onderzoek de duidelijkste sporen, zich uit eenzelfde animistische kiem ontwikkeld te hebben. Vooral hunne zoogenaamde *basse mythologie* vertoonde eene menigte

---

[1]) »Sie, als die Wissenschaft vom Menschen, soll in Gestaltung dieser das geistige Leben der Menschheit vorführen, jene Geisteswelt, die als Product psychischer Schopfungen uber den irdischen schwebt, beschauen..." Bastian, *Die Vorgeschichte der Ethnologie* (Berlin, 1881), S. 53.

[2]) *Zielengeloof en Doodenkultus bij de Germanen*, bl. 173.

survivals, waaruit Edw. B. Tylor meende te mogen besluiten, dat hunne voorouders eens op hetzelfde niveau van beschaving en wereldbeschouwing gestaan hadden als de bewoners van Afrika's wildernissen. Tylor is dan ook de vader van het animisme, dat hij in zijn *Primitive Culture* (2 Banden, Londen 1872) als de kern der menigvuldige godsdienstige begrippen der menschen aanduidde.

Na hem kwam Herbert Spencer en paste de evolutiewet tot in haar laatste gevolgtrekkingen op den ontwikkelingsgang der godsdienstige ideeën des menschdoms toe. De vereering der afgestorvenen, zoo beweert hij in zijn *Principles of Sociology* (6 Banden, 1876—1885), is de oorspronkelijke godsdienstvorm der menschen. Geleidelijk vervormde zich de doodenkultus tot de vereering van steenen, boomen, dieren, in één woord, tot de vereering der natuurkrachten, om ten slotte aan een der groote polytheïstische godsdiensten het aanzijn te schenken. Zoo doorloopt de mensch, het religieuze subjekt, tengevolge van een noodzakelijk logisch proces, de schaal der steeds volmaakter ontwikkelingsvormen, die eindelijk in het monotheïsme hunne bekroning zullen zien: het altaar is niets anders dan het getransformeerde graf van den stamvader [1]).

Volgens Spencer is dus »alle godsdienst ten slotte uit doodenvereering ontstaan en elke god derhalve aanvankelijk de ziel van een doode, die als een spook verschijnen kan" [2]). De moderne wijsgeer bracht het oude Euhemerisme weer in eere. Hij schonk het nieuwe levenskracht, door de moderne theorieën te enten op den ouden stam: het zijn nu geen helden of koningen meer, wien de oorspronkelijke vereering gold, maar de zielen der voorouders, die zich volgens vaste, slechts aan gedeeltelijke wijzigingen onderhevige wetten, tot goden hebben ontwikkeld. En al kan nu de theorie van Spencer in hare algemeenheid den toets eener gezonde critiek niet doorstaan, hierin ligt toch eene hoofdverdienste — de

---

[1]) Vgl. Carl Gruneisen, *Der Ahnenkultus und die Urreligion Israels* (Halle, 1900), S. 9.

[2]) C. B Spruijt, *Iets over den oorsprong en het wezen van den godsdienst* (*De Gids,* 1886, II), bl. 59

onaantastbare zijde van het systeem tevens — dat hij het historisch element in de mythen recht deed wedervaren. Ook de vurigste natuurmytholoog zal gedwongen zijn te erkennen: »Met de mythe zijn ook sagen met historische kern samengesmolten, niet meer er van te scheiden, maar toch aanwezig" [1]).

Spencer is volbloed evolutionnist, in dezen zin althans, dat hij, trouw aan de descendentieleer, eene ontwikkeling aanneemt van het lagere tot het hoogere. Daar echter in zijn systeem van geen overgang van het algemeene tot het bijzondere sprake is, stelt Gruppe voor, zijne leer en die zijner geestverwanten *transformationismus* te heeten [2]).

Nog overtroffen werd Herbert Spencer door den Berlijnschen hoogleeraar Julius Lippert. Het eerst heeft hij op Duitschen bodem zielengeloof en doodenkultus als mythischen faktor, ja als den *eenigen* mythischen faktor verdedigd: de vrees voor den dood en de dooden deed het geloof aan bovennatuurlijke wezens geboren worden; het streven, de schimmen der afgestorvenen te verzoenen, is de wortel van alle godsvereering. Deze stelling trachtte hij te bewijzen in zijn omvangrijk werk: *Die Religionen der Europäischen Culturvölker in ihrem geschichtlichen Ursprunge* (Berlin, 1881), door de godsdienstige voorstellingen en gebruiken van Lithauers, Slaven, Germanen, Grieken en Romeinen, aan een, jammer genoeg, vrij oppervlakkig onderzoek te onderwerpen. Afzonderlijk onderzocht hij het animisme bij de Israëlieten in zijne *Seelenkult in seinen Beziehungen zur alt-hebräischen Religion. Eine ethnologische Studie* (Berlin, 1881). Uit alle deze navorschingen moest blijken, dat het niet gewaagd kon schijnen, aan te nemen: »dass der Seelenkult die Ausgangsvorstellungen aller Religionen in ihrer geschichtlichen Erscheinung und Entwicklung enthalten möchte" [3]). Let wel, waarde lezer: *aller Religionen*, dus ook van het Christendom. Van zijn ruwe kindsheid af, meent Lippert, kleefde den mensch

---

[1]) Chantepie de la Saussaye, *Mythologie en Folklore* (*De Gids*, 1885, III), bl. 220.

[2]) *Die Griechischen Culte und Mythen*, I, S. 214.

[3]) *Die Religionen*, u. s. w. S. 2.

de behoefte aan van eene genealogische verhouding tot zijn God; en hier treft hij zeer zeker het ware. Immers het bewustzijn van het kindschap Gods is niet van de menschelijke natuur te scheiden. »God heeft mij geschapen", die juichtoon van 's menschen ziel doortrilt de godsdiensthistorie, galmt na in de bonte verscheidenheid der volksverhalen, in alle oorden der wereld. Zoo heeten de meest onbeschaafde Afrikaansche stammen hun hoogsten god des hemels *Mungo* of *Mulungo*, »den Oude", »den Oervader", zonder echter hunne voorstelling der godheid te veranderen. »Diese Sprachwandlung", schrijft prof. Schneider, »entspricht dem tief religiösen Bedürfnisse, den Stammbaum des Menschengeschlechtes im Schosse der Gottheit wurzeln zu lassen. In Menschen, die in manchen Stücken wie Tiere leben und wie Tiere sich fühlen, ist das Bewusstsein der Gottesverwandtschaft oder der Gotteskindschaft oft zu einer dunklen Ahnung abgeblasst und durch allerlei unwürdige Bilder verunreinigt und verzerrt worden. Wie lebhaft aber noch dieser Gedanke den Geist und das Gemüt beschäftigen kann, bezeugen die Namen, welche, den Weltschöpfer als Menschenvater bezeichnend, gerade den göttlichen Ursprung der Menschheit mit Nachdruck aussprechen wollen . . ." [1]). Doch volgens Lippert is de idee van God als vader, die men zoo bij uitstek in het Christendom belichaamd vindt, niets dan eene transformatie van oorspronkelijk animistische voorstellingen. Haar liet de stervende *Seelenkult* het menschdom als erfdeel achter. Ware de mensch op den weg der natuurbeschouwing tot den godsdienst gekomen, nooit zou hij den drang eener genealogische verhouding tot zijn God hebben gevoeld [2]).

Hoe ver het animisme bij name de *christelijke* geloofsbegrippen doordringt en welke rudimenten als bouwstoffen voor de nieuwe religie dienst deden, wordt breedvoerig uit-

---

[1]) *Die Religion der Afrikanischen Naturvölker* (Müuster, i. W. 1891), S. 62, 63. Een alleszins belangrijk hoofdstuk, getiteld: *De verwantschap van den mensch met God*, wijdt C. P. Tiele aan dit onderwerp in zijne kortelings verschenen *Inleiding tot de Godsdienstwetenschap* (Amsterdam, 1900), II, bl. 88—112.

[2]) *Die Religionen*, u. s. w. S. 482.

eengezet in *Christenthum, Volksglaube und Volksbrauch. Geschichtliche Entwicklung ihres Vorstellungsinhaltes* (Berlin, 1882). Eindelijk in zijne *Algemeine Geschichte des Priestertums* (Berlin, 1883/84) leverde Lippert eene systematische behandeling van alle godsdienstvormen, zooals die zich zijns insziens uit de vereering der voorvaderen zouden ontwikkeld hebben.

* * *

Van Lippert's werken is *Christenthum, Volksglaube und Volksbrauch* voor ons van meer bijzondere beteekenis. Hierin toch wordt het Christendom — Lippert houdt zich aan de Paulinische brieven [1]) — afzonderlijk aan de theorie van den *Ahnenkultus* getoetst. De vraag wordt gesteld, of de elementen der christelijke leer »auf dem Boden der uns bekannten Volksvorstellungen stehen und demnach auf diesem gewachsen sein *können*, oder aber ob sie nach ihrem Inhalte etwas Unvermitteltes und Wunderbares darstellen" [2]). De kiem der christelijke leerstukken zoekt hij in den mensch zelf, in de godsdienstige begrippen, die het gemeengoed van alle menschenrassen uitmaken; met andere woorden: Lippert behandelt de vraag van een anthropologisch of folkloristisch standpunt.

Lippert is folklorist in den engeren zin des woords. Hij put niet slechts uit het folklore, hij bezigt het ter verklaring van godsdienstvormen. De kern der Paulinische leer, zoo luidt zijne bewering, schuilt in den gemeenschappelijken kring van voorstellingen der oude kultuurvolken. Jesus gekruist als zoenoffer voor de zonden der wereld: ziedaar eene kristallisatie om den persoon des Verlossers van de aloude en toch steeds jeugdige volksvoorstellingen der beschaafde natiën. Maar de volksopvattingen der Germaansche volkeren waren, wat haar samenstelling betreft, niet verschillend, schoon van minder allooi. Hier begint de kristallisatie met de volksverhuizing en schept de wondervolste kristalvormen volgens

[1]) S. 33.
[2]) S. 35.

de eenen, de wanstaltigste produkten volgens de anderen. De kristallisatie, ginds in Klein-Azië aangevangen, wordt in de Germaansche landen voortgezet, *kan* voortgezet worden, daar de oplossing hier soortelijk dezelfde stoffen inhoudt. Maar door de kristallisatie wordt de oplossing niet uitgeput: in de moerloog blijven nog dezelfde stoffen achter en met, naast en in tegenstelling van het Christendom blijven de oorspronkelijke voorstellingen voortleven [1]). Het folklore op Germaanschen bodem is de moerloog van het aldaar gekristalliseerde Christendom; en dit folklore tracht de schrijver in het tweede deel van zijn werk te verklaren in verband met volksvoorstellingen en gebeurtenissen van hetzelfde gehalte.

Toch is dit tweede deel meer dan eene proeve van verklaring: het moet dienst doen ter bevestiging van 's mans stelsel, het moet getuigenis afleggen, dat het Christendom wortelt in den *Ahnenkultus*. Dit blijkt o. m. uit zinsneden als deze: »Wie wir überhaupt nur einen neuen Schlüssel für die Erklärung eines grossen Vorstellungs-complexes zu bieten versuchen . . ." [2]). Als de folklorist dus beweert, dat de gegevens »nicht etwa mit dem Lichte [seiner] Auffassungsweise *hervorgesucht* [3]) und in diesem Lichte dargestellt worden sind" [4]), dan mogen wij deze uitspraak toch zeker niet laten gelden voor de *beoordeeling* dier gegevens.

Om meer dan ééne reden acht ik het der moeite waard, toe te zien, hoe de Berlijnsche hoogleeraar zijn *Ahnenkultus* in de moerloog van het Germaansche Christendom tracht weer te vinden. Doch vooreerst, welk motief ligt bij zijne schimmenvereering ten grondslag?

* * *

Op den bodem van Lippert's systeem ligt de *vrees*. Hij schaart zich aan de zijde dier transformisten, welke den naam van *kakodaemonisten* dragen en de ten onrechte aan Lucretius

[1]) S. 379.
[2]) S. 381.
[3]) Wij kursiveeren.
[4]) S. 381.

toegeschreven spreuk huldigen: »Primus in orbe deos fecit timor" [1]). Bastian, Meiners en vooral Roskoff in zijne *Geschichte des Teufels* (Leipzig, 1869) hebben de stelling verdedigd, dat de vage, onbestemde vrees, die de natuurmensch tengevolge van het gevoel zijner algeheele machteloosheid ten overstaan der hem omringende natuur ondervindt, hoogere, bovenmenschelijke begrippen bij hem te voorschijn roept.

Het vreemde, onbekende op zich zelf, zoo luidt hunne stelling, is in staat schrik te verwekken en een onbestemden angst in te boezemen. Maar elke vrees is ten slotte een verzet des menschen tegen eene vernietiging van zijn bestaan, elke vrees berust in laatste analyse op een strijd om het behoud, en daarom gaat Lippert uit van *de vrees voor den dood en voor de dooden*, vooral echter voor de schim van den gemeenschappelijken stamvader. De ziel, die het lichaam verlaten heeft, leeft als geest, doch bezit eene zekere mate van stoffelijkheid. Evenals zij tijdens haar leven het lichaam geheel doordrong, kan zij ook nu van een willekeurig voorwerp bezit nemen, kan zij dit hetzij tijdelijk, hetzij voor goed verlaten, even goed als zij eertijds het menschelijk lichaam verliet, tijdelijk gedurende den slaap, voor immer bij den dood. Zoo ontstond het fetissisme, door prof. Tiele het *spiritisme* genoemd. Lippert toch verstaat onder fetissisme vooral het in bezit nemen van een willekeurig voorwerp [2]).

---

[1]) »De vrees het eerst verwekte goden ter aard". Het vers zelf is van den Romeinschen heldendichter Statius (*Thebais*, III, 660), die het aan Petronius ontleende. Maar de gedachte keert vaak in Lucretius' *De rerum natura* terug, zoo b.v. I, 63; V, 73 en 1163—1240; VI, 50. Zie G. van den Gheijn, *La Religion, son origine et sa definition* (Gand, 1891), p. 37.

[2]) *Die Religionen*, u. s. w. S. 7, 10. Naar men weet, wil Tiele door fetissisme meer den *kultus der bezielde voorwerpen verstaan*. Hij noemt dit fetissisme »de keerzijde van het spiritisme" en geeft de volgende verklaring: »wanneer de geesten naar willekeur allerlei voorwerpen tot woning kunnen kiezen, dan moet men die voorwerpen, waarvan men reden heeft te onderstellen, dat zij door zulke geesten bezield en met hun macht begaafd zijn, niet alleen eerbiedig behandelen, maar ook getrouw bewaren, verdedigen en zelfs zoo mogelijk aan het lichaam dragen, om overal, waar men zich bevindt, van hun bescherming zeker te zijn". *Inleiding t. d. Godsdienstwetenschap*, I, bl. 71.

Ook bij Lippert is dus het fetissisme *niet volstrekt* primitief, maar eene verdere ontwikkeling van het animisme. Voor primitief, in den zin van vooraf-

De schim nu is den mensch vijandig gezind. Is de ziel tegen haar wil het lichaam ontweken, wreken zal zij zich op de levende geslachten. De ontzettende vrees van den oermensch voor den doode is de vrees voor den beleedigden geest in zijne nabijheid. Twee wegen staan hem open, om zich voor den noodlottigen toorn des afgestorvenen te vrijwaren: of den geest verzoenen, vanwaar de dooden*kultus*, of hem uit de nabijheid der levenden verwijderen, en te dezen einde wordt het lijk begraven en treft men maatregelen, dat de rondwarende ziel niet meer naar hare voormalige woning terugkeere [1]).

Uit het fetissisme ontstaat het totemisme, als juist de geest des stamvaders van een geslacht een bepaald dier of voorwerp tot fetis verkozen, er bezit van genomen heeft. Brengt dus b.v. een Roodhuid of Australiër den oorsprong van zijn geslacht terug tot een wolf of beer, en volgt hieruit voor hem de verplichting deze dieren niet te dooden, hun vleesch niet te eten, nooit te huwen met personen, die den naam van denzelfden *totem* of *kobong* dragen, dan moet — volgens Lippert althans — de oorzaak hiervan gezocht worden in het feit, dat een wolf of beer aan de schim des *Ahnherrn* tot woning hebben verstrekt. Werd echter de zon of de hemel zelf een fetis, dan kon men spreken van »zonen der zon", »zonen des hemels". Niet alleen dieren toch, boomen, bergen en rivieren, ook zon, maan en sterren, ja de hemel zelf kon als woonplaats van geesten worden beschouwd. Aldus ontwikkelde zich de hoogere vorm uit de lagere [2]).

In de hoogere godsdiensten ontwikkelde zich de stamvader tot heros en godheid, de doodenkultus tot offer, de personen, met de vereering der zielen belast, tot priesters, huis en graf tot tempel en altaar [3]).

---

gaande aan het animisme, wordt het door hoegenaamd niemand gehouden. Vgl. Chantepie de la Saussaye, *Lehrbuch der Religionsgeschichte* (Freiburg, 1887), I, S. 29. Doch tusschen dezen sekundairen toestand en de ontaarding, die het fetissisme veelal vertoont, gaapt nog een diepe klove.

[1]) *Die Religionen*, u. s w. S. 7 vv.

[2]) *Die Religionen*, u. s. w. S. 340.

[3]) *Die Religionen*, u. s. w. S. 16.

Na aldus, in voldoende mate, naar we vertrouwen, het standpunt te hebben toegelicht, waarop de schrijver van *Christenthum, Volksglaube und Volksbrauch* zich plaatst, zullen we in het tweede deel dezer studie nauwlettend kunnen nagaan, of de feiten en feitelijke volksopvattingen, die het Germaansche folklore oplevert, de theorie van Lippert in der daad rechtvaardigen.

Roermond. DR. JOS. SCHRIJNEN.

(Slot volgt).

TAAL EN STIJL DER „IMITATIO CHRISTI".

De taal der *Imitatio* is een *compositum mixtum* uit het Latijn van de Vulgaat, van de Kerk (Missaal en Brevier, Kerkvaders en ascetische schrijvers), van de middeleeuwen en voor de rest uit woordelijk vertaald Dietsch.

Het valt licht te begrijpen, dat een boek, hoe klein ook van omvang, doch uit zooveel elementen saamgesteld, zonder veel studie en inspanning moeilijk te verstaan is. Boileau, die spotzieke guit, zegt wel:

»Alain, ce savant homme,
Qui de Bauny vingt fois a lu toute la somme,
Qui possède Abéli, qui sait tout Raconis,
Et même entend, dit-on, *le latin d'A-Kempis*".

Als Boileau niet ironisch sprak, dan behelsden zijn woorden de volle waarheid. Want ik ben overtuigd, dat niet alleen nooit eenig Franschman, Boileau allerminst, het gulden boekje begrepen heeft, maar ook — zoo althans de uitgegeven vertalingen en schriften niet bedriegen — dat geen enkele van niet Dietsche tale 't begrijpen *kan*.

Hirsche, die jaren en jaren de werken van Thomas van Kempen doorvorschte, die maanden lang de bibliotheken van Parijs en Wolfenbüttel, van Gent, Leuven en Brussel doorsnuffelde, die drie maanden in laatstgenoemde stad vertoefde enkel en alleen om de handschriften van Thomas te leeren kennen, die meer Hs. bestudeerd en doorgestudeerd heeft dan eenig geleerde vóór hem, die alles gelezen heeft, wat voor of tegen of over Thomas van Kempen geschreven is, Hirsche spreekt over de zwarigheden van de *Imitatio* volgender wijze:

»Es muss einleuchtend werden, wie wenig mit der fast von Jahr zu Jahr anschwellender Menge der Uebersetzungen der Imitatio auch der Werth derselben wächst, und wie sehr es vor Allem einer neuen, im Sinne des Verfassers gearbeiteten Ausgabe des Originals bedarf, um einen erheblichen Fortschritt auch im Uebersetzen möglich zu machen. Können die mit Uebersetzungs-Talent ausgerüsteten Männer sich erst einer solchen Ausgabe bedienen, und leben sie sich dann in den Geist der Imitatio hinein, indem sie die sämmtlichen Werke des Thomas zu Hülfe nehmen, studiren sie ferner auch die übrigen Schriften, die aus der Brüderschaft des gemeinsamen Lebens hervorgegangen sind, und machen sie sich endlich mit der Vulgata vertraut und dem von der altrömischen Classicität weit abweichenden Typus des spätern mittelalterlichen Latein: dann, aber auch nur dann steht eine gründliche Besserung unserer Uebersetzungs-Literatur in gewisser Aussicht" [1]).

Wel is waar wordt hier gesproken van 'tgeen gevorderd wordt in een vertaler; doch wie beweert een boek volkomen te verstaan, moet ook in staat zijn het in den geest althans te vertolken.

Behalve de opgesomde vereischten is volstrekt noodzakelijk tot recht begrip der *Imitatio* de kennis van 't Dietsch der 15e eeuw, zonder welke een onnoemelijk aantal woorden en uitdrukkingen onverklaarbaar blijven. Hierin voornamelijk ligt de reden, waarom voor ieder niet-Dietscher het boekje onverstaanbaar en onvertaalbaar is.

Reeds meer dan vijf en twintig jaar is het geleden, sedert Hirsche het eigen handschrift van Thomas bezorgde, en toch schijnt deze uitgave in ons vaderland weinig bekend. Maar tegenwoordig nog een anderen tekst te willen lezen, is, op zijn minst genomen, onwetenschappelijk. Bilderdijk noemt ergens

---

[1]) *Prolegom.* I, 43.

(in zijn *Spraakleer*, meen ik) Vondel's *Altaergeheimenissen* »een zijner netste werken, doch [voegt hij er bij] in den druk schrikkelijk mishandeld". Wie zal nu nog dat gedicht lezen en bestudeeren uit de gebrekkige putjes-uitgave, sedert de geleerde Pater W. Wilde daarvan een korrekten tekst geleverd heeft, van 't tweede boek althans?

Vóor Hirsche was de *Imitatio* een gesloten boek: hij heeft het zegel gelicht. Na, doch niet zonder hem, wordt nog altijd veel studie en inspanning gevorderd, om in den geest der *Imitatio* door te dringen en den samenhang te vatten. Hirsche heeft in zijn *Prolegomena* [1]) aangetoond, dat de vier boeken wel is waar in hoegenaamd geen onderling verband staan, doch van den anderen kant dat de hoofdstukken van ieder boek en de paragrafen van ieder hoofdstuk vrij wel samenhangen.

I.

Het is bekend, dat in bijna alle nieuwere uitgaven en vertalingen van 't gulden boeksken de hoofdstukken in eenige paragrafen of numero's, in vele echter ook nog de paragrafen in verzen (zooals de H. Schrift) zijn ingedeeld.

Het autograaf echter van Thomas, zoowel als alle andere tot nu toe bekende handschriften, alsmede alle uitgaven en vertalingen der 15de en 16de eeuw missen deze indeeling.

Met de splitsing der hoofdstukken in paragrafen nam een aanvang Henricus Sommalius S. J. op het einde der 16de eeuw (1599). De verdeeling der paragrafen in verzen werd in de 17de eeuw door eenige uitgevers er aan toegevoegd,

---

[1]) De volledige titel luidt: *Prolegomena zu einer neuen Ausgabe der Imitatio Christi nach dem Autograph des Thomas von Kempen.* Zugleich eine Einfuhrung in sämmtliche Schriften des Thomas, sowie ein Versuch zu endgultiger Feststellung der Thatsache, dass Thomas und kein Anderer der Verfasser der Imitatio ist. Von KARL HIRSCHE. Erster Band. Berlin, C. G. Lüderitz'sche Verlagsbuchhandlung, Carl Habel, 1873. Zweiter Band, 1883. Dritter Band, 1894.

De allersierlijkste uitgave van 't autograaf verscheen in 1874 bij denzelfden drukker-uitgever; de tweede editie in 1891. De titel is: *Thomae Kempensis de Imitatione Chisti libri quatuor.* Textum ex autographo Thomae nunc primum accuratissime reddidit, distinxit, novo modo disposuit; capitulorum et librorum argumenta, locos parallelos adjecit CAROLUS HIRSCHE. Berolini, C. Habel.

met of zonder behoud of verandering van Sommalius' indeeling in numero's.

Papier en perkament was te duur voor de schamele monniken van Agnietenberg, om met iederen paragraaf, veel meer met iederen volzin een nieuwen regel te beginnen. Zij zouden eerder, als keizer Augustus, de woorden aan elkaar schrijven en de overtollige letters van 't einde der regels niet op den volgenden overbrengen, maar ze daar onmiddellijk onder of boven schrijven. De titels der hoofdstukken zijn met 't ongewapend oog nauwelijks te vinden; aan de fraaie hoofdletters alleen kan men bij den eersten oogopslag den aanvang van een nieuw kapittel erkennen.

Door de indeeling (d. i. erbarmelijke verbrokkeling) van Sommalius wordt de samenhang der gedachten, welken zij moet verduidelijken op vele plaatsen heelemaal verduisterd: hetgeen nauw verbonden is, wordt uit elkaar gerukt, hetgeen gescheiden behoort te wezen, plompweg samengevoegd.

Dat gebeurde, omdat Sommalius de teekens niet begreep, waardoor Thomas de indeeling der hoofdstukken aanwijst. Thomas namelijk heeft zeer dikwijls in de *Imitatio* (evenals in zijn andere werken) te kennen gegeven, hoe hij de kapittels wil gesplitst hebben.

1. Vooreerst blijkt niet zelden uit hun opschrift het aantal onderdeelen, b.v.: Lib. I, Cap. I: *De imitatione Christi — et contemptu omnium vanitatum mundi (over de navolging van Christus — en de versmading van alle wereldsche ijdelheden).* Wie ziet niet in, dat de inhoud van dit hoofdstuk tweeledig is? (Vgl. Lib. I, Cap. VII, XI, XXIV; Lib. III, Cap. XII, XIV, XIX, XX, XXIII, XXX; Lib. IV, Cap. V, IX, XVI).

Sommalius·c.s. is zoo leuk er 5 van te maken.

2. In ongeveer 40 hoofdstukken heeft Thomas 60 keer door de kapitaal geschreven beginletters van C(apitulum) en P(aragraphus) den aanvang van eene nieuwe gedachtenreeks aangeduid.

Ofschoon Sommalius »*de imitando Christi libellum, a se ad autographi integritatem revocatum in lucem emisit*", heeft

hij echter deze teekens (niet gezien? dat 's onmogelijk; na de beginletters der hoofdstukken is niets meer in 't oog vallend) niet begrepen. En toch vindt men ze niet zelden met hetzelfde doel gebezigd in handschriften en wiegedrukken van andere werken.

Lib. I, Cap. III wordt gewoonlijk in 6 paragrafen verdeeld, ofschoon Thomas er door de C slechts 3 van maakt. De meeste uitgaven beginnen de tweede met de woorden: »Et quid curae nobis de generibus et speciebus?" Edoch deze woorden bevatten slechts een herhaling of liever een voorbeeld van de twee voorafgaande gedachten en behooren dus verbonden te worden, hetgeen overigens genoegzaam aangeduid wordt door de conjunctie *et*. De Zweed Evald Bergman heeft juist en goed vertaald: »Wij hebben oogen — waarom zien we dan niet, en wat bekommeren wij ons om de geslachten en soorten der dingen?"

II.

Niet alleen is er eenheid en samenhang in de onderdeelen der hoofdstukken, maar ook de hoofdstukken zelve van een en 't zelfde boek zijn niet heel en al zonder plan gerangschikt, al is die rangschikking ook, zooals Thomas zelf (in den *Prologus* van zijn *Soliloquium*) verklaart, meer vrij en ongedwongen [1]). Hij vergelijkt ze daar met de handelwijze van een hovenier, die eene weide met allerlei boomen en bloemen beplant en bezaait, en ze daardoor in eene lustwarande herschept. Zij heeft dus niet den vorm der ontwikkeling, maar der schilderachtige groepeering, is niet analytisch maar synthetisch.

Hirsche geeft den inhoud en samenhang van het eerste boek (*Heilzame vermaningen tot een geestelijk leven*) ongeveer op de volgende wijze terug.

---

[1]) Eene uitgave van omstreeks 1650 geeft eene *Oeconomia seu generalis dispositio IV librorum de Imitatione Christi* en zegt o. a.: »Ordinem ac methodum in iis plerique desiderant, non tam quod illis desit, quam quod multis effugiat", d i. »velen missen orde en methode in de *Imitatio*, niet zoozeer omdat zij er ontbreekt, maar omdat ze aan de meesten ontsnapt".

Het geestelijk leven, dat de nederigheid tot grondslag heeft, is het leven van hem, die, met den geest van Christus bezield, Christus navolgt en de ijdelheden der wereld versmaadt.

Dat wordt aangetoond in het eerste hoofdstuk.

De hoofdgedachten van dat hoofdstuk worden nader ontwikkeld in de zes eerstvolgende, die hunnen nauwen samenhang met het eerste èn door opschrift èn door inhoud duidelijk aantoonen.

H. II. *Over een nederig gevoelen van zichzelven* slaat terug op: »*Wat baat het u*" enz.

» III. *Over de leer der Waarheid* is de ontwikkeling van: »*De leer van Christus overtreft*" enz.

» IV. *Over een voorzichtig gedrag* bevat eene aanmaning tot nederigheid in den zin van het eerste hoofdstuk.

» V. *Over het lezen van heilige boeken* heeft betrekking op: »*Al kendet gij den heelen bijbel van buiten*" enz.

» VI. *Over de ongeregelde begeerten* en

» VII. *Vlucht de ijdele hoop en de zelfverheffing* zijn eene uitbreiding van: »*Zoo is het dan ijdelheid vergankelijke rijkdommen te zoeken*" enz.

Hieraan rijgen zich, naar verschillende gezichtspunten geordend, dieper ingaande, opwekkende en waarschuwende vermaningen tot het geestelijk leven.

Die verschillende gezichtspunten zijn:

A. Het verkeer der menschen in de wereld.
H. VIII. Vermijd eene te groote gemeenzaamheid.
» IX. Over de gehoorzaamheid en onderwerping.
» X. Over het vermijden van nuttelooze gesprekken.
» XI. Over de middelen tot vrede en den ijver tot voortgang.

B. » XII. De wederwaardigheden des levens en
» XIII. De bekoringen.

C. De verhouding des menschen tegenover den evenmensch.
H. XIV. In het oordeelen.
» XV. In het werkdadig handelen.
» XVI. In het verdragen zijner gebreken.

De vier volgende hoofdstukken behelzen de bijzondere eischen, den kloosterlingen gesteld, om volgens hun stand tot een geestelijk leven te geraken.

H. XVII. Een goed en waar religieus moet zich onderwerpen en versterven
» XVIII. naar het voorbeeld der H. Vaders en Eremieten;
» XIX. hij moet de oefeningen, door den kloosterregel opgelegd, met vlijt en ijver verrichten en
» XX. de eenzaamheid en stilzwijgendheid beminnen. Hij moet (evenals ieder vroom christen)
» XXI. ingekeerd van harte zijn, d. i. ernstig nadenken
» XXII. over de ellenden des menschelijken levens;
» XXIII. over den dood, en
» XXIV. over het oordeel en de straffen der zonden. Het uitwerksel daarvan zal wezen:
» XXV. de ernstige verbetering van geheel zijn levenswandel.

Wij hebben de vorige maal reeds gesproken over de bewering, dat de inhoud der kapittels in de *Imitatio* niet altijd beantwoordt aan het opschrift. Dat is het geval, zoo dikwijls men inhoud of opschrift of beide niet juist begrijpt. Zoo bijv. is Lib. I, Cap. XXI getiteld: *De compunctione cordis*, gewoonlijk vertaald door: *Over het berouw des harten.* Edoch *compunctio* beteekent niet altijd hetzelfde als *berouw*. Waar *berouw* is, daar is ook *compunctio*, maar niet omgekeerd. *Compunctio* kan bestaan, waar van berouw geen sprake kan zijn, omdat er geen stof voor aanwezig is.

Het eerste boek der *Imitatio* werd (1420) in 't Dietsch vertaald door den vromen Jan Schutken, een vriend, tijd- en ordegenoot van Thomas. De woorden: »*Da te ad compunctionem*" geeft hij terug met: »*Gif dy tot compunctie*" en lascht de verklaring in: »Dat is *overdencke* dyn sonden, die doet, die pijn des vaghevuers ende der helle, dat gruwelike oordel Gods ende desghelijks".

Uit het laatste gedeelte van dit hoofdstuk blijkt overigens genoegzaam dat *compunctio* hier gelijk staat met: *consideratio*

tribulationis (C. XXII); *cogitatio* de morte (C. XXIII) en *perpensatio* inferni sive purgatorii poenarum (C. XXIV); door de overweging van die waarheden zal men aangespoord worden om zijn leven met meer ijver te beteren: *ferventius emandare* (C. XXV).

Men ziet hieruit tevens, dat Hoofdstuk XXI de vier volgende reeds in kiem besloten houdt.

III.

1. Op negentienjarigen leeftijd begon Thomas zich te oefenen in het afschrijven van boeken en in 't lezen der H. Schrift. Later kopieerde hij den ganschen Bijbel, zoodat hij de Heilige Boeken door en door kende. Evenwel zou hij niet als Schriftverklaarder kunnen of willen optreden. Integendeel. Evenals Brugman, Ruysbroeck en Gerrit Groot gebruikt hij veelal woorden der H. Schrift in een anderen zin dan ze in de aangehaalde bijbelplaats hebben; hij put niet, zegt Moll, uit de H. Schrift, wat zij levert, maar legt onophoudelijk in haar neder, wat uit hemzelven en niet uit haar is. B.v. Lib. III, Cap. XL lezen we: »*Septem tempora mutantur super me*" ontleend aan Dan. III: »*Septem tempora mutentur super eum*". In de Schriftuur wordt gesproken van een zeven jaar lang voortdurenden toestand, terwijl Thomas met dezelfde woorden eene veelvuldige verandering wil te kennen geven.

Ter wille van rijm en maat verplaatst en verandert hij dikwijls woorden van den Heiligen tekst. Op 't einde van Lib. I, Cap. I staat:

»Quia non *satiatur* oculus visu:
nec auris impletur auditu",

in plaats van (Eccl. I, 8): »Non *saturatur* oculus visu, nec auris auditu impletur."

Opmerking verdient nog, zooals wij reeds zeiden, dat ten tijde van Thomas onder 't woord *Heilige Schriften* niet alleen de Bijbel verstaan werd, maar ook de werken der beroemdste Kerkvaders Augustinus, Chrysostomus, Gregorius,

Hiëronymus, Bernardus, Anselmus en alle boeken van stichtelijken aard. Vgl. het opschrift en den inhoud van Lib. I, Cap. V. Meestal zal Thomas *sacra scriptura, divinae scripturae* in den eersten zin, *libri sancti, scripturae sanctae* in de tweede beteekenis gebruiken.

2. Thomas, die meer dan een halve eeuw lang dagelijks en met zooveel aandacht en innigheid missaal en brevier hanteerde, had ze tamelijk wel in 't geheugen. Het door hem gekopieerde missaal (in 5 prachtige, goed geconserveerde banden) wordt thans nog bewaard in de aartshertogelijke bibliotheek te Darmstadt. Aan 't missaal ontleent hij niet zelden *orationes*, aan 't brevier woorden der Kerkvaders uit de *lectiones*.

3. Geen enkele misschien der H. Vaders heeft zoo'n natuurlijken en ongedwongen stijl, al is hij niet altijd even zuiver, als Gregorius de Groote. Daarenboven kenmerkt hij zich door veelvuldige rijmwoorden. Beide deze hoedanigheden onderscheiden ook den stijl van Thomas van Kempen. »Daar — zoo spreekt Thomas — voorbeelden de toehoorders meer treffen dan woorden, heb ik, *instructus more B. Gregorii*, ter bevestiging meestal een of meer voorbeelden aangehaald, zooals ze mij in 't geheugen kwamen".

Tertullianus († 240), de *auctor* van 't Latijn der kerkelijke schrijvers, latiniseert Grieksche woorden, smeedt nieuwe Latijnsche, vervormt de oude en dwingt ze alle de beteekenis aan te nemen, die 't hem belieft ze te geven. Onder dat opzicht is onze Thomas de Tertullianus der vijftiende eeuw. Om iets te noemen: Tertullianus vormt vele vrouwelijke nomina op *trix*, waarvan men de mannelijke op *tor* in 't klassiek latijn te vergeefs zal zoeken, als *seductrix, fugatrix, peremptrix* enz.

Thomas van Kempen levert u dergelijke woorden zooveel ge verkiest; zie b.v. Lib. III, Cap. LV, op 't einde: »*doctrix* disciplinae, *fugatrix*" tristitiae enz. En:

Consolatrix infirmorum, compassione;
Electrix supernorum, contemplatione;
Confortatrix Chistianorum, praedicatione;
Imitatrix beatorum, sacra passione;
Liberatrix perditorum, devota oratione;
Inventrix liliorum, casta conversatione;
Associatrix angelorum, coelesti revelatione.

4. 't Is genoegzaam bekend hoezeer het Latijn der middeleeuwen verschilt van 't oud-romeinsch uit het gouden tijdperk. »Im ganzen Mittelalter wurden die Reflexiv-Pronomina sehr oft demonstrativisch gebraucht", zegt Hirsche. De Vulgata doet het insgelijks. Daarenboven vindt men enkele voorbeelden van dat gebruik bij de klassieke schrijvers Cicero, Horatius, Terentius enz. 't Is daarom eenigszins bevreemdend dat Sommalius, Dr. Wolfsgruber en vele andere uitgevers van de *Imitatio*, het *suus, sibi* in *ejus, ipsi* veranderen, om er deugdelijk Latijn van te maken, meenen ze.

Lib. I, Cap. II, lezen we:

»Melior est profecto humilis rusticus
qui Deo servit:
quam superbus philosophus
qui se neglecto cursum coeli considerat".

Dat *se* neglecto hier beteekenen *kan: ipso* (d. i. Deo) neglecto, volgt duidelijk uit het voorafgaande. Doch het *moet* deze beteekenis hebben, omdat de woorden ontleend zijn aan *Confess.* L. V, 4, waar S. Augustinus God aansprekende zegt: *negligens tui.* Daarenboven vordert het antithetisch parallelismus deze verklaring: *qui Deum negligit* staat tegenover *qui Deo servit.* Vgl. Lib. I, Cap. XI: »libere sibi i. e. *ipso* [Deo] vacare"; III, VI: »sibi imputa"; IV, VII: »cuncta sibi [i. e. ipso] indulta erunt".

Eene andere eigenaardigheid van 't middeleeuwsch Latijn is het gebruik van *vos* en *vester* voor *tu* en *tuus*. In de *Imitatio* is daarvan, meen ik, geen voorbeeld te vinden, omdat God altijd met *tu* wordt aangesproken. *Vos* en *vester* is een beleefdheidsvorm, zooals blijkt uit de volgende voorbeelden: »Quid ibi *vultis* facere, ait custos [koster]? — Respondit sacerdos; Quod ego facio non *potes* modo scire; sed Dominus dabit quod postmodum *scies*" *(Vit. B. Lidewigis*, C VII).

»Devota quaedam *priorissa* quaesivit ab *sorore juvencula* frebricitante quid egisset aut comedisset. Quae respondit: Nihil mali comedi; sed cogitavi et rogavi Dominum quod melius esset, ut ego pro *vobis* infirmarer et *vos* sanae *essetis*. Tunc devota *mater* cum bona fiducia, quam in Deo habuit, ait: Ex parte Dei praecipio *tibi* per obedientiam ut amplius non *aegrotes*" *(Serm. nov.* 19).

Ook sluit Thomas zich aan bij de bedorven *orthographie* van 't middeleeuwsch Latijn, voornamelijk bestaande: in de inlassching van *c* voor *h: michi, nichil, ach, och, proch;* in 't schrijven van *ci* voor *ti: eciam, forcior;* van *e* voor *ae* of *oe: hec, celum, penitencie*; van *mp* voor *m* of *n: dampni, temptare;* van *y* voor *i* of omgekeerd: *charibdis, syrene;* in de bijvoeging of weglating der *h: habundare, exibere.*

5. »On ne peut nier que le texte latin des livres de *l'Imitation de Jésus-Christ* fourmille de *solécismes*, de *mots barbares*, ou pris dans *un autre sens* que chez les bons autuers et d'une *infinité de tours germaniques*." Aldus Nicolaus Beauzée in de *Préface* zijner Fransche vertaling. De vier laatste woorden zijn wel de verstandigste ooit door een Franschman over de taal en den stijl der *Imitatio* uitgesproken.

Thomas zelf getuigt meermalen van zich zelven en van zijn taal en stijl hetzelfde: »Laboriosum est opus quod aggredior, et quod scientiam meam ac vires imbecilles excedit. Nam potius eligerem ab aliis dictata legere, quam *rusticitate mea* claritatem illustrium virorum *barbarizando obscurare*. Verum tu qui non *apices literarum*, sed virtutum mores quaeris in

literis, propter *inopiam dictaminis* non debes aspernari margaritas in *vilibus* conchis. Fateor enim meam *imperitiam* non posse sufficere ad tanti Patris vitam describendam" *(Prol. in vita D. Florentii).*

Inderdaad men kan zeggen dat 't gulden boekje, evenals het *Chronicum Windesemense* van Joannes Busch vaak uit louter woordelijk vertaalde Dietsche uitdrukkingen en zinswendingen bestaat, voor zoover althans de gezegden niet ontleend zijn aan de Vulgata of andere heilige schriften. Vandaar dan ook dat de germanismen talrijker zijn daar, waar Thomas zijn eigen gedachten met eigen woorden uitdrukt, namelijk in zijne historische werken. Ziehier een paar voorbeelden:

»Alio tempore Florentius vocavit ad se sartorem, qui eum tunicam novam facere *debebat* [moest = zou] et ait: *Magister* [d. i. Mr. kleermaker] scis deformem tunicam facere?

Qui respondit: Nescio an *bene* hoc novi [of ik dat *wel* kan]. Dicas tamen mihi domine, qualem *vultis* habere?

Tunc ait humilis Florentius ad sartorem: Facies de isto panno quatuor partes et ita eas *consuas simul* [samennaaien], ut de facili queam tunicam istam induere et exuere, et tunc satis bona erit. Ad haec sartor cum admiratione multa respondit: O dilecte mi *qualiter hoc staret?* [hoe zou dat staan?] Quare vellem bonum pannum destruere? Ego *faciam bene* [ik zal 't wel maken] sicut melius convenit" (*Vit. B. Florentii* C. XII).

»Quadam vice sedebat Lubertus in camera sua scribendo, misitque Dominus Florentius *pro eo*, ut ad se veniret. Statim ut hoc audivit *pennam* de manu posuit et de sede surrexit. Erat autem in ultima riga lateris [hij was op den laatsten regel der (blad)zij] et forte adhuc tria vel quatuor verba scribenda restabant. Dixit ergo ad eum frater, qui missus fuit *pro eo*: Perscribe illum rigam seu lineam [schrijf dien regel door] et tunc *latus* erit finitum; adhuc tempestive venies. Ad haec

sicut verus obediens respondit: *Non plus*, sed oportet obedire" (*Vita D. Luberti*).

»B. Lidewigis sumebat mediam pintam aquae mosalis in hebdomade" [nam een halve pint Maaswater in de week] (*Vit. B. Lidewigis*).

Vergelijk nu hiermede Lib. I, Cap I het reeds besproken: *exterius* scire"; verder Lib. II, Cap. I: »Qui intus bene dispositus est et ordinatus: non curat *mirabiles* et perversos hominum gestus" [de *wonderlijke* en verkeerde gedragingen der menschen]; Lib. III, Cap. XII: »Juste fit illis" [recht geschiedt hun]; Lib. IV, Cap. XVI: »*Ne dimittas* me vagari super terram" [*laat* mij niet omdolen op de aarde] enz. Deze enkele grepen in de vier boeken der *Imitatio* stellen de verwantschap dadelijk in het licht.

(*Slot volgt.*) L. PETERS

LUDWIG WINDTHORST.

(Vervolg van bl. 87 vv.).

II. Zijn politieke leven *(Vervolg).*

Hoe stond Windthorst tot Pruisen, zijn nieuw vaderland, hoe was in 't vervolg zijn verhouding tot het vroegere Hannover?

Hier is een onderscheid noodig: Windthorst van binnen en Windthorst naar buiten.

Windthorst van binnen. Hij was en bleef anti-Pruis, een volbloed »Welf".

Windthorst naar buiten. Het ongeluk van zijn onttroonden koning, het verlies der zelfstandigheid van zijn vaderland in engeren zin sneed hem door de ziel. Maar hij trok zich niet pruilend en wrokkend in een hoek terug om op wraak te zinnen. Hij bleef zijn vroegeren vorst trouw en verknocht en deed alles, wat hij voor hem doen kon, maar hij hield ook rekening met den nieuwen toestand. Zich in het onvermijdelijke schikkend, stelde hij zich op den bodem der voldongen feiten, liet zich voor den Rijksdag van den Noordduitschen Bond en voor het Pruisische Huis van Afgevaardigden kiezen, schoon zijn politieke vrienden het onvereenigbaar met zijn overtuiging hadden verklaard, en deed ook den eed op de Pruisische grondwet. Zelfs zijn verbitterdste tegenstanders moeten hem toegeven, dat hij dien eed eerlijk gehouden heeft.

Zijn standpunt verklaart ons Windthorst zelf in een repliek op de verdachtmakingen van den minister-president Bismarck (9 Febr. 1872): »De geachte heer vraagt mij, of ik nog de verknochtheid voor het Hannoversche koningshuis bewaar,

welke ik getoond heb bij de onderhandelingen, die ik de eer had met hem te voeren. Ik antwoord den minister-president, dat deze verknochtheid geheel en volkomen voortduurt; zij zal voortduren tot in mijn graf, en niets ter wereld, zelfs niet de geweldige minister van Duitschland, zal mij hierin van mijn stuk brengen. Maar ik ben het woord der H. Schrift gedachtig: »Gij zult onderdanig zijn aan de overheid, die macht over u heeft"; en in 't vervullen van dit gebod der Heilige Schrift geloof ik mijn plicht als onderdaan naar mijn beste weten en geweten tot heden volbracht te hebben. Ik sta — ik heb dit bij herhaling gezegd — geheel en al op den bodem der grondwet; ik versta de grondwet gelijk ieder ander onderdaan der kroon, en wanneer ik hier in het Huis ben en aan de handelingen meer deel neem dan de minister-president schijnt te wenschen, dan doe ik dit om mijn plicht te vervullen, die mij door mijn kiezers opgelegd is, en geen minister heeft het recht den afgevaardigde in de vervulling daarvan op wat wijze ook te beperken".

Dat Windthorst aan het Hannoversche vorstenhuis innig verkleefd en aan zijn geboortegrond gehecht bleef, strekt hem tot eer; dat hij in Pruisen geen staatsambt bekleeden wilde, schoon er een schitterende loopbaan voor hem open stond, pleit voor zijn karaktervastheid en onbaatzuchtigheid. Zelfs keizer Wilhelm I en Bismarck hebben dit onbewimpeld erkend; naar zij zeiden, met oprechte gevoelens van waardeering en genegenheid.

Waar Windthorst kon, streed hij voor koning Georg en zijn vroeger rijk Hannover. In het begin van 1867 verliet hij den Pruisischen staatsdienst met pensioen. Als gevolmachtigde van koning Georg onderhandelde hij met de Pruisische regeering over de teruggave van diens privaat vermogen. Vele moeilijkheden moest hij overwinnen; maar met beleid en standvastigheid gelukte het hem zooveel mogelijk daarvan uit den alles verslindenden staatsmuil te redden. Als afgevaardigde voor het kiesdistrikt Meppen-Lingen-Bentheim behartigde hij naar vermogen in den provincialen landdag de belangen van zijn kiesdistrict en van Hannover in

het algemeen. Voor zijn katholieke geloofsgenooten der stad Hannover bouwde hij de schoone Mariakerk met de liefdegaven, die de dankbare Katholieken van Duitschland aan hun geliefden en hooggeëerden leider schonken.

* * *

Thans gaan wij in hoofdlijnen schetsen, wat Windthorst voor Pruisen en Duitschland gedaan heeft, hoe hij gestreden heeft voor de vrijheid en de rechten der Katholieke Kerk in den Duitschen kultuurkamp. Hier was het veld van eer, waar hij zijn strategische veldheerstalenten in volle mate ontplooide.

Een gevolg van den Pruisisch-Oostenrijkschen oorlog in 1866 was de Noordduitsche Bond, met Pruisen aan de spits. De Noordduitsche Rijksdag vertegenwoordigde het volk en werd 24 Febr. 1867 geopend.

Voor het district Meppen-Lingen-Bentheim werd Windthorst gekozen tot lid van het Pruisische Huis van Afgevaardigden en tot lid van den nieuwen Noordduitschen Rijksdag, voor den laatste met 14,428 tegen 6062 stemmen (12 Febr. 1867).

In geen van beide Kamers vond men toen een Centrum, gelijk wij het thans kennen.

Niet in het Pruisische Huis van Afgevaardigden. Sedert 30 November 1852 bestond hier wel een katholieke fractie, onder aanvoering der gebroeders Reichensperger, aanvankelijk uit 63 katholieke afgevaardigden samengesteld. Nooit had deze partij een eigenlijk program; alleen waren de leden het eens over twee punten: handhaving der grondwet om de kerkelijke en burgerlijke vrijheden te beschermen en vereeniging van het geheele Duitsche vaderland op wettelijken en historischen grondslag. Later koos zij den naam van Centrum, deels om geen steen des aanstoots te zijn, deels ook om voor andersdenkenden de poorten open te zetten (Januari 1859). Toen Windthorst in het Huis van Afgevaardigden kwam, was deze fractie tot 15 leden geslonken. Hij sloot zich niet bij hen aan, maar bleef »wild".

Evenmin in den Noordduitschen Rijksdag. Windthorst sloot zich ook hier bij geen der bestaande fracties aan, maar stichtte met zestien andere conservatieve groot-Duitschers uit Hannover, Saksen, Sleeswijk-Holstein en Oldenburg den »Bundesstaatlich-constitutionellen Verein". Mallinckrodt, Reichensperger en Schorlemer-Alst traden ook toe. Zij beoogden vooral twee zaken: behoud der afzonderlijke staten van den Noordduitschen Bond en behoud der grondwet.

Mallinckrodt en Windthorst verstonden elkander spoedig zeer goed. Deze eerde in Malinckrodt de bij uitstek conservatieve beginselen en gene in Windthorst den eminenten staatsman. »Windthorst", zoo schreef Mallinckrodt om diens candidatuur aan te bevelen, »is een man van beteekenis, zeer degelijk en werkzaam.... een brug ter verbinding met groot-Duitsche, niet katholieke elementen (12 Aug. 1867)... Onze praeses is Windthorst. Wij genieten het voorrecht diegenen te zijn, tegen wie men onder de firma »particularisten" het sterkst uitvaart en die ongetwijfeld [voor de regeering] het ongemakkelijkst zijn".

In den herfst van 1870 verschenen de voorboden van den geweldigen storm, die over de Katholieke Kerk in Pruisen zoude losbreken, haar vrijheid en rechten in gevaar zouden brengen. Reeds rommelde de donder onheilspellend en voeren de eerste bliksemflitsen door het grauwe zwerk.

De verkiezingen voor de Kamers stonden voor de deur. Van de leiders der Katholieken ging er in dagbladen en vergaderingen, van de Bisschoppen in herderlijke brieven een oproeping uit aan het katholieke volk om alleen zulke mannen te kiezen, die een waarborg boden, dat zij de grondwettelijke vrijheid en zelfstandigheid der Kerk en de christelijke school zouden handhaven. In een reeks van artikelen stelde de *Kölnische Volkszeitung* voor, wijzend op het glorierijk verleden van het vroegere Centrum en op den dringenden nood, om weder een katholieke fractie te vormen. De oude leiders evenwel, in den strijd vergrijsd, hadden bezwaar om door een confessioneele partij de tegenstanders uit te dagen. En gold het hier niet de verdediging van rechten en beginselen, waarbij alle geloovige Protestanten en behouds-

mannen de natuurlijke bondgenooten der Katholieken moesten zijn?

Men zou nu een politieke fractie met christelijk-conservatieve richting in het leven roepen. Von Savigny, P. Reichensperger en Mallinckrodt reikten elkander voor dat doel broederlijk de hand. En hoe zou men de nienwe partij doopen? P. Reichensperger gaf den doorslag voor den naam. Centrum zou zij heeten. Acht en veertig kloeke mannen sterk, trad zij de wereld in (Dec. 1870).

Windthorst trad niet terstond toe, hoezeer hij de noodzakelijkheid en levensvatbaarheid van het Centrum erkende. »De Welf", dien men reeds jaren verdacht had, wilde het gezonde kind bij zijn geboorte niet schaden.

»Men is overigens in gespannen verwachting", schreef de Berlijnsche *Tribüne*, »of de oude Windthorst, die er geheel de man voor is om dit slag van patriotten te leiden, in de nieuwe fractie zal intreden dan wel als te voren »zijn eigen fractie" zal wezen" (16 Dec. 1870).

Maar de Kleine Excellentie trad er spoedig in, toen de meest aanzienlijke Centrumsleden bij een gemeenschappelijk schrijven hunnen wapenbroeder riepen en zijn bedenkingen wederlegden. Hij werd de ziel der fractie, die haar heterogene bestanddeelen voor ontbinding behoedde.

»Nimmer heb ik de Centrumspartij gevormd", zoo verklaarde hij later, »doch toen zij geconstitueerd was, heeft de fractie mij vriendelijk verzocht om toe te treden, en ik verheug mij, dat ik die uitnoodiging heb aangenomen" (22 April 1871).

En waarom had hij de uitnoodiging aangenomen?

„Ik ben tot de Centrumspartij, nadat ik vier jaren had uitgezien, daarom toegetreden, omdat ik in haar meer dan in de andere fracties — volgens mijn subjectieve, misschien verkeerde zienswijze — het beginsel vertegenwoordigd zie, dat recht en zedenleer ook in openbare zaken gelden. Ik ben volstrekt niet in twijfel, dat alle fracties geneigd zijn om dit beginsel in praktijk te brengen. Het heeft mij alleen toegeschenen, dat het door hen niet met die duidelijkheid geschiedde, als ik het noodzakelijk achtte, en daarom heb ik gemeend,

dat het noodig was een fractie te vormen. welke dit beginsel geheel onbewimpeld en bepaald zoude belijden. Ik ben verder tot haar toegetreden, omdat ik, naar mijn innigste wezen conservatief, bevond, dat de fractie, tot welke ik het liefst ware toegetreden, de conservatieve partij, gelijk zij zich noemt, niet meer conservatief is. Dit voor het goed recht van ons bestaan. Als wij ook werkelijke vraagstukken op ons program zetten, dan zou ik den heeren, die voorwenden, dat zij conservatieve belangen verdedigen, toch in overweging geven, of zonder een kerkelijken en godsdienstigen grondslag op den duur conservatieve belangen verdedigd kunnen worden. Ik ben van gevoelen, dat dit niet mogelijk is, en dat bajonetten op den duur niet voldoende zijn" (22 April 1871).

Windthorst was dus geen stichter van het Centrum in het Huis van Afgevaardigden, wel was hij de medestichter van het Centrum in den nieuwen Rijksdag.

Den 11en Januari 1871 verscheen in de *Germania* een oproeping van het reeds bestaande Centrum, onder anderen door Windthorst onderteekend, aan hun partijgenooten in den lande om echt katholieke mannen voor den Rijksdag te kiezen. Den 4en Maart, waarop ook de vrede met Frankrijk gesloten werd, hadden de verkiezingen plaats. En bij de opening van den Rijksdag (21 Maart 1871) sloegen 67 afgevaardigden uit alle streken van het Duitsche Rijk de handen samen voor het nieuwe Centrum.

Windthorst had een zetel in het bestuur. Schoon hij niet de leider, niet de officieele spreker van de fractie was — deze eer kwam Mallinckrodt toe — wierp hij toch niet weinig gewicht in de schaal. Te gader met Mallinckrodt verdedigde hij het Centrum tegen de aantijgingen en verdachtmakingen van Bismarck.

De ijzeren man stond ietwat verbluft en was niet weinig boos over den herbouw van het Centrum. Hij had gedacht zijn tegenstanders in den slaap te overvallen en dan onkruid onder de tarwe te strooien. Maar hij had niet gedroomd, dat zij zoo fluks zouden »mobilmachen" en met volle wapenrusting in het krijt zouden treden.

Hij bewoog dan ook hemel en aarde om die lastige luiden te vernietigen. Zijn listen te Rome liepen te pletter op de wijsheid en de onverzettelijke rechtlievendheid van den H. Stoel. Nu begon hij het Centrum verdacht te maken. Vooral goot hij zijn verbolgenheid over Windthorst uit.

De vorming van het Centrum, zoo raasde Bismarck, was niets anders dan »Mobilmachung" dier partij tegen den Staat. Dit bleek ook niet weinig uit de keus van hun aanvoerder, van een zoo strijdziek en kemphanig lid als Windthorst, die nog nooit door zijn houding en de kleur zijner redevoeringen zijn grimmigen afkeer van Pruisen verloochend heeft. Het Centrum is een zuiver confessioneele fractie op zuiver politieken bodem, de vermomde pleitbezorger van welfsche elementen, die den vrede in den Staat verwoesten en alleen strijd zaaien, omdat deze voor hen de eenigste kans biedt om hun vroegere positie te herwinnen (herstel van Hannover).

»Dahin gehört vor allem das geschäftsführende Mitglied, der Wortführer der Partei, der Abg. Windthorst, der der Sache eines nicht mehr regierenden Fürsten durchaus noch nicht entsagt hat. Er betheiligt sich viel an den Debatten, aber das Oel seiner Worte ist nicht von der Sorte, die Wunden heilt, sondern von der, die Flammen nährt, Flammen des Zorns".

Het ware voordeeliger voor het Centrum zich los te maken van dien welfischen misleider, zich niet te laten gebruiken door welfische Protestanten (de Hannoveranen) om voor hen de kastanjes uit het vuur te halen (30 Januari en 9 Februari 1872).

Stuk voor stuk sloeg Windthorst deze aantijgingen tegen het Centrum en tegen zijn persoon zegevierend af. Waardig, kalm, beslist was zijn wederwoord.

Wij zoeken den strijd niet, wij hebben dien ook niet begonnen, want hij brengt slechts schade aan iedereen en vooral aan het gemeenschappelijk vaderland. Maar toch vreezen wij den strijd niet en zijn absoluut onbezorgd over zijn uitgang.

Het Centrum is geen confessioneele partij. Een ieder, die

zijn conservatieve beginselen huldigt, is daar welkom en wordt gastvrij opgenomen, welken godsdienst hij ook belijde.

Hij voor zich kan noch den lof noch den blaam van den minister-president aanvaarden. Niet den lof, wijl hij dien niet verdient; niet den blaam, wijl hij ongegrond is. Geen hartstocht drijft hem. Hij heeft vele gebreken, maar hartstocht in een parlementair debat heeft hij niet. Zijn pols slaat ook hier slechts 60 slagen. Het Centrum valt de regeering niet aan; integendeel, het heeft hier meermalen voor de regeering gestemd.

Waarom zijn »kleine Person" tot het Centrum behoort? De redenen, waarom dit gelaakt wordt, wijst hij terug.

»Wenn ich nicht so leicht wie andere die Vergangenheit vergesse und vergessen kann, so werde ich das hier jederzeit offen und ehrlich gestehen; ich habe das zu jeder Stunde auch gestanden und darüber ist, kann Niemand in Zweifel sein. Nur nicht vergessen, was man einst geliebt. Dann aber sage ich: ich stehe hier auf dem Boden der Verfassung, und im Reiche stehe ich auf dem Boden der Reichsverfassung; wenn ich da stehe und nach meiner besten Weise kämpfe für das, was ich für Recht halte, so hat kein Minister, auch ein Fürst nicht, das Recht, irgend einen Zweifel gegen mich zu erheben".

Zoo lang de stormloop tegen de Kerk duurt, en wel duurt onder de hooge bescherming der regeering, zoo lang zal het Centrum op zijn post zijn, nooit aanvallend, altijd verdedigend, maar met energie verdedigend (30 Januari 1872).

Mallinckrodt, die bij meer gewichtige vraagstukken gewoonlijk in naam van het Centrum sprak, nam den handschoen op voor het Centrum en Windthorst beiden: »Wij wenschen den vrede zoo oprecht als iemand; wanneer men ons evenwel den vrede aanbiedt onder de voorwaarde, dat wij één enkel lid, slechts één van onze kampgenooten prijsgeven en uitleveren zullen, dan beschouwen wij dat als een beleediging, en zulk een voorstel wijzen wij terstond en beslist af. De bekoring is niet sterk genoeg, dat wij voor haar zouden bezwijken. Wij zijn er trotsch op in ons midden zulk een eminent lid te hebben als de afgevaardigde van Meppen is; men heeft

een parel geannexeerd, en wij hebben die parel *in die rechte Fassung gebracht.* En men meene niet, dat deze onze opvatting zoo geheel op zich zelve staat in den lande. Wees verzekerd, dat er weinig namen zijn, die tot in de verwijderdste kringen van het land, ook in de Pruisische provincies, zoo populair zijn als de naam van den afgevaardigde van Meppen" (10 Febr. 1872).

Na den dood van Mallinckrodt (21 Mei 1874), werd Windthorst de leider van het Centrum in den vollen zin des woords.

Zijn persoon, zijn verleden en zijn verhouding tot het Centrum wezen hem voor die doornige taak bij uitstek aan.

Zijn persoon. Een scherp, glashelder, doordringend en onderscheidend verstand, rust en kalmte des gemoeds, een verbazende gaaf om het gelezène of gehoorde in zich op te nemen, te vergelijken, te schiften, te verwerken, kort en bondig weer te geven, slagvaardigheid om een aanvaller terstond en juist maar steeds hoffelijk te troeven, een altijd borrelende humor en geestigheid, een vaste wil en onvermoeide werkkracht, een ernstig maar welwillend en vertrouwen inboezemend voorkomen — met zulke heerlijke talenten uitgerust verscheen hij in den strijd. Hij wist zich zelven te bezitten ook in den geweldigsten storm, wanneer het in zijn binnenste vooral kookte en ziedde. Hij verstond dus het geheim, dat den leider maakt en dat hem één met zijn partij doet blijven: zelfbeheersching van zijn gevoelen. Zoo kwam hij nooit in botsing of tweespalt. Hij was een geboren aristocraat in zijn hart, maar men gevoelde zijn reserve als het ware niet, zoo trok hij allen tot zich door zijn rechtschapenheid, eenvoud, gezelligheid en voorkomendheid. Zijn optreden was steeds waardig en natuurlijk. Op zijn handel en wandel kon zelfs zijn verbitterdste vijand niets afdingen. Steeds in de vormen, trok hij door zijn geestigheid de lachers op zijne zijde. Hij zeide de waarheid maar verbitterde niet. Rechtvaardig boven alles, liet hij iedereen in zijn volle waarde en gaf ook den tegenstander ridderlijk wat hem toekwam.

Zijn verleden, èn als rechtsgeleerde èn als staatsman Reeds lag er een veelbewogen leven vol ondervinding achter hem.

In rechtszaken, die in het parlement aan de orde van den dag waren, was hij tehuis zoo goed als iemand; hij wist de meest ingewikkelde met een zeldzame vaardigheid tot een gelukkige ontknooping te brengen. In het protestantsche Hannover had hij de kunst geleerd om met andersdenkenden om te gaan, met hen samen te werken voor de goede zaak zonder hen te stooten en tevens al de rechten der Katholieke Kerk onverminderd te handhaven. Zoo kon hij het devies zijner fractie getrouw blijven: »*Gelijke rechten voor alle belijdenissen*".

Zijn verhouding tot het Centrum. Als Hannoveraan stond hij buiten de partij-elementen van het Centrum, was geen Pruis, geen Pool, geen Zuid-Duitscher, maar vormde den band tusschen Katholieken en Protestanten. Steeds was hij man van beginsel, maar dreef nooit halsstarrig zijn eigen gevoelen en inzicht door. Wat was het natuurlijk gevolg? Dat hij nooit gescheiden stond van de zijnen. Onverbreekbaar met hen samengegroeid, had hij hen altijd in den rug en sprak in hun naam en volgens hun geest en opdracht.

Zoo stond Windthorst aan de spits van het Centrum, niet als president, maar als leider, niet gekozen, maar door den natuurlijken loop der zaken.

En wat wonderen van politieke strategie heeft hij niet gewrocht!

Als woordvoerder heeft hij het Centrum naar buiten verdedigd.

Hij heeft de eenheid van het Centrum ondanks de bonte heterogeniteit der elementen ongeschonden bewaard.

Hij heeft het Centrum geplant in het volk, den band van vertrouwen en liefde tusschen het Centrum en het volk al hechter en hechter toegehaald.

Met het Centrum heeft hij de luisterrijkste overwinningen voor Kerk en volk bevochten.

Zijn geest heeft hij als erfenis aan het Centrum achtergelaten.

Als woordvoerder heeft hij het Centrnm verdedigd tegen de verwoede aanvallen van den rijkskanselier en van zijn eigen politieke tegenstanders.

Twee beschuldigingen vooral wierpen zij het Centrum voor

de voeten. Het was »Staats- und Reichsfeindlich" door dik en dun heen; het ontving zijn instructies van Rome en Rome was natuurlijk tegen Pruisen en het nieuwe Duitsche Keizerrijk.

Windthorst toont aan, dat het Centrum geen strijd voert tegen Pruisen en tegen het Duitsche Keizerrijk als zoodanig, maar wel tegen de rechtsverkrachtingen op politiek en godsdienstig gebied, die, van Pruisen uitgegaan, met den opbouw van het nieuwe keizerrijk samenvielen.

»Mijne vrienden en ik staan op den bodem der Pruisische grondwet; die zullen wij naleven, volkomen en geheel naleven. Niemand heeft het recht dit in twijfel te trekken; laat men maar bewijzen, dat wij ze schenden" (8 Febr. 1872).

»Mijne vrienden en ik maken er aanspraak op, dat onze sympathie voor het Duitsche Rijk even warm en even levendig is als die van den heer Rijkskanselier of van iemand hier in het Huis. Wij nemen het rijk, zooals het gebouwd is op den grondslag der grondwet als bondsstaat en wij verdedigen het als zoodanig naar alle richtingen, van waar de aanval ook komen moge. Dat het welzijn van het rijk ons ter harte gaat, hebben wij in honderden stemmingen getoond" (9 December 1880).

»Wij bedoelen volstrekt niet tegen de Regeering oppositie te voeren *quand même*; wij hebben alleen de taak er op te wijzen, of dit of dat er door kan.... Geef ons den vrede, opdat wij niet meer behoeven te strijden" (8 Mei 1880).

»Niemand heeft plezier in het strijden.... maar wanneer het niet anders zijn kan, wanneer de strijd voortgezet moet worden, nu, dan is het doel, waarvoor wij strijden, de prijs, waarom wij strijden, zoo hoog, zoo verheven, dat wij ook den laatsten snik daarvoor veil hebben" (Mei 1880).

»Wanneer tusschen de Staatsregeering en de Curie een vergelijk tot stand gekomen is, dan zullen wij het vergelijk met een oprecht *Te Deum* begroeten. Onvoorwaardelijk en volkomen zullen wij ons aan de respectieve bepalingen onderwerpen, zelfs dan, wanneer wij zouden kunnen meenen, dat men omtrent het een of het andere punt om des lieven vredes

wille te veel concessies aan den Staat gedaan had. Daaromtrent is niet de minste twijfel. Wat echter onze houding in politieke vraagstukken betreft, na den kultuurkamp, wij, Katholieken, zouden daar, waar een twijfel mogelijk ware, welke houding wij aan te nemen hadden, gaarne geneigd zijn, meer dan het nu mogelijk is, aan de zijde der Regeering te staan" (Juni 1880).

»Passieve tegenstand is geen revolutie.... De revolutie verwerpen wij beslist.... Wij strijden op den weg van de wet en binnen de perken van de wet en zullen nooit deze perken overschrijden". (15 Mei 1876).

»Wij moeten met geduld volharden, maar inzonderheid moeten wij ons wachten voor iedere bekoring tot afgekeerdheid tegenover onze medechristenen en in alle omstandigheden iedere verzoeking vluchten om handelend tegen de wetten op te treden. Alleen in de geduldige volharding, in den passieven tegenstand ligt onze kracht, maar een onverwinbare kracht" (19 April 1875).

Windthorst handhaafde den vlekkeloozen naam van het Centrum op het stuk van zelfstandigheid. Nooit, gedurende de lange jaren van zijn parlementaire loopbaan, had hij in politieke vraagstukken instructies van Rome gekregen. »Wij ontvangen in deze zaken volstrekt geen voorschriften, geen inlichtingen van Rome dan alleen deze: dat wij op kerkelijk gebied het gezag eerbiedigen, wat wij in de Kerk als zoodanig erkennen, dat wij echter in alle wereldlijke zaken aan de overheid geheel en volkomen gehoorzamen moeten". Niet door Rome werd het Centrum geïnspireerd, maar door het katholieke volk van Duitschland, in wiens naam het sprak. En al waren beiden in de minderheid, dan zou het Centrum niettemin dikwijls bewijzen, dat ook minderheden iets beteekenen, wanneer zij vast en aaneengesloten zijn.

Schitterend heeft Windthorst de eenheid van het Centrum bewaard. Een liberaal blad schreef na zijn dood: »Niemand heeft als partijleider zoo voortreffelijk als Windthorst de kunst verstaan van zijn eigen meening aan de meerderheid te onderwerpen ten einde allen schijn van dwingelandij, heerschzucht

en onverdraagzaamheid te vermijden en tegelijkertijd voor de buitenwereld de aaneengeslotenheid, de eensgezindheid der partij en daardoor hare parlementaire kracht te bewijzen. Hij trad als overwinnaar op en was niet zelden inwendig de overwonnene. Zulk een kracht van zelfbeheersching moet een partijleider bezitten. Anders is hij tot alles eerder geschikt dan om het leidende hoofd te zijn van een geheel, dat uit verschillende bestanddeelen vereenigd is. Maar voor zulk een zelfbeheersching en onderwerping, voor zulk een standvastige beoefening van het beginsel: »Wie gebieden wil, leere gehoorzamen", is een groote bekwaamheid, een voortreffelijk karakter, een niet gering persoonlijk aanzien noodig".

En Windthorst genoot dat aanzien, die achting bij zijn fractiegenooten in de hoogste mate. Maar hij wist ook het gevoelen van anderen in zijn volle waarde te eerbiedigen, al moesten zij zich naar het zijne voegen, al streefden sommigen op velerlei gebied hem ver voorbij. Zij bekenden toch gulweg: »De kleine heeft toch weer eens gelijk gehad". Zoo zegevierden door de taktvolle, gematigde schikking van Windthorst waarheid en liefde. Waarheid in de beslissing, die werd genomen, liefde in de eendracht, die werd behouden

In het Centrum waren alle standen, klassen en belangen vertegenwoordigd. Kerkelijke waardigheidsbekleeders, bisschoppen, prinsen uit vorstelijken bloede, werklieden, groothandelaars, geleerden, juristen, redakteurs, patroons van verschillende vakken, Pruisen, Hannoveranen, Polen, Noord- en Zuid-Duitschers, Westfalen en Rijnlanders, de meest uiteenloopende bestanddeelen zag men daar in bonte mengeling vereenigd. En ieder bracht zijn eigen hoofd, zijn eigen zin, zijn eigen licht, zijn eigen duisternis, zijn eigen belang mede. Zoowel op kerkelijk als op politiek gebied wist Windthorst die verschillende machten te beheerschen en naar het éene gemeenschappelijke doel te richten: de rechten der Kerk, de handhaving der grondwet, de vrijheid en het welzijn van het volk.

»Voor alles drong hij er in de fractie op aan om de zienswijze van allen te leeren kennen, om het voor en tegen van de meest verschillende gezichtspunten uit gewikt en

gewogen te zien. Bij zulk een gelegenheid moest men hem gadeslaan. Stil en in zich zelven verzonken, zat hij in zijn leuningstoel, terwijl rechts en links het redevuur knetterde. Met de meeste openhartigheid, zelfs onverbiddelijkheid werd er gesproken; men bevond zich immers in vriendenkring. Hij nam aan de bespreking deel en woog de verschillende redenen. Ook hij werd niet gespaard, zijne zienswijzen bestreden. En wederom eischte hij reden voor reden. Meer dan eens geschiedde het, dat hij de opvattingen, welke hij persoonlijk had gehad, opgaf, door het gewicht en de menigte der tegenovergestelde bewijsgronden overgehaald. Dit waardeerde een ieder der fractiegenooten zoo zeer in hem, is een teeken van zijn waarlijk groote geest en verzekerde hem ook het volste vertrouwen, dat hij de kunst verstond om zijn eigen gevoelen op te offeren. Zeker, dit ging zoo gemakkelijk niet. Menigmaal ging hij naar het venster en trommelde op de ruiten, een teeken, dat het stormde; maar had hij zich zelven overwonnen en de eigen meening opgegeven, dan trad hij ook geheel voor deze op met al haar gevolgtrekkingen: het was dan de zijne en hij verdedigde ze in het parlement zoo beslist mogelijk" (Dr. Schädler).

Uit het vijandelijk kamp werd alles gedaan om het Centrum te breken: Bismarck wilde het Centrum van zijn leider, »den Welf Windhorst" afscheiden; men trachtte het Centrum in discrediet bij den H. Stoel te brengen; men hitste het Centrum op tegen Rome, toen het werd voorbijgegaan en de beslechting van den kultuurkamp door bemiddeling van Bisschop Kopp van Breslau aan het Heerenhuis werd overgelaten. Bij de Septennaatsverkiezingen maakte men zelfs gebruik van den Paus om het Centrum te ontbinden. Al deze streken mislukten door het doorzicht en de meesterlijke taktiek van Windthorst. In het Gürzenich te Keulen verantwoordde hij zich en zijn partij voor het katholieke volk van Duitschland (6 Febr. 1887). De H. Vader wenschte allerdringendst het voortbestaan van het Centrum; bij vraagstukken van wereldlijken aard was het Centrum vrij, gelijk ieder Katholiek, en kon het volgens zijn overtuiging oordeelen en stemmen.

Toch zou het Centrum aan het verlangen van den H. Vader om dit wetsvoorstel aan te nemen uit eigen beweging voldaan hebben. Doch alleen dan, als het mogelijk ware geweest; want iets onmogelijks kon het niet volbrengen. Het was echter voor het Centrum niet mogelijk geweest om voor te stemmen, wilde het zijn eigen bestaan niet opofferen. En toch had de H. Vader verklaard, dat het voortbestaan van het Centrum voor de Kerk noodzakelijk en nuttig was. »Mijne Heeren", zoo sloot hij, »ik geloof, dat men de speculatie om het Centrum te vernietigen van onzen kant wel zal verijdelen, en er zal een Centrum zijn, wanneer wij, die er thans toe behooren, lang in het graf liggen. Naar hetgeen ik heden zie en hoor, verwacht ik met vertrouwen, dat wij ongedeerd uit dezen helschen strijd te voorschijn zullen komen. Zou dit evenwel tegen alle verwachting in niet geschieden, dan, Mijne Heeren, richt dan een gedeksteen voor de Centrumsfractie op met dit opschrift: »Door de vijanden nooit verwonnen, maar door de vrienden verlaten" (Stormachtig geroep: Nooit! Nooit!). Dus, Mijne Heeren, door de vrienden niet verlaten? (Geroep: Neen! Neen!) Met dit vertrouwen neem ik van u afscheid. Ik dank u voor de vriendelijke ontvangst, die gij mij bereid hebt; blijft mij een goed hart toedragen; ik zal het ook doen. En hoe moeilijk de omstandigheden ook zijn, wanneer wij trouw blijven aan onze beginselen en aan de zaak, die wij vertegenwoordigen, dan zal ook God met ons zijn. Want waar wij boven alles naar streven, is de zaak van God. — En nu ten slotte, Mijne Heeren, wilde ik u verzoeken om mij toe te staan de gevoelens van loyaliteit uit te drukken, welke thans meer dan ooit noodzakelijk is, en deze gevoelens zijn samengevat in de gedachte aan Zijne Heiligheid Paus Leo XIII en aan Zijne Majesteit onzen Keizer Wilhelm. Ik noodig u uit om een drievoudig donderend *Hoch!* uit te brengen op Zijne Heiligheid Paus Leo XIII en op Zijne Majesteit Keizer Wilhelm".

De Septennaatskwestie blijft altijd een stekelige bladzijde in de levensgeschiedenis van de Kleine Excellentie. Wat was de zaak? Reeds tweemaal had het Centrum tegen het Sep-

tennaat (versterking van het leger voor zeven jaren) gestemd (20 April 1874 en 16 April 1880). De Regeering diende een nieuw wetsvoorstel tot versterking der legermacht in, wederom voor zeven jaren (25 Nov. 1886). De verkiezingen van 1884 hadden een vijandelijke meerderheid tegen het Septennaat in de Kamers gebracht. Doch de rijkskanselier meende zeker te zijn van zijn slag en ditmaal wel met behulp van den Paus. Bismarck had onderhandelingen met Rome aangeknoopt en stelde verbeterde kerkelijke toestanden (discretionaire volmachten zouden aan de Regeering in de toepassing der Meiwetten worden toegestaan) ja, volkomen herziening der Meiwetten in 't verschiet. Het Centrum, met Windhorst één, bleef op zijn standpunt. Hij wilde alle soldaatjes geven, die de Regeering vroeg, maar slechts voor drie, hoogstens voor vijf jaren, niet voor zeven. Het wetsvoorstel der Regeering werd afgestemd met 186 tegen 154 stemmen (14 Januari 1887). Tegen natuurlijk het Centrum. Terstond rees de ijzeren rijkskanselier op en las een keizerlijke boodschap voor, waarbij de Rijksdag ontbonden werd. Reeds den 3^{en} Januari had de staatssecretaris Jacobini een vertrouwelijke nota aan den nuntius di Pietro te München gezonden. Het was het ernstig verlangen van den Paus, dat het Centrum het Septennaat zoude aannemen om aldus de Pruisische regeering gunstig voor de Katholieken van Duitschland te stemmen, zeker haar niet nog meer te verbitteren, langs dien weg den kerkelijken vrede te herstellen en afschaffing der Meiwetten te verkrijgen. De nuntius di Pietro had de nota niet aan de Centrumsfractie medegedeeld, maar den korten inhoud aan haar voorzitter von Franckenstein geschreven. Deze moest hiervan mededeeling aan Windthorst doen met het verzoek, dat hij er een discreet gebruik van zou maken. Windthorst en Franckenstein openbaarden den wensch van den Paus alleen aan die Centrumsleden, welke tot de commissie behoorden, niet aan de geheele fractie. Namens het Centrum schreef von Franckenstein den 14^{en} Januari aan di Pietro, dat het Centrum aan den wensch van den H. Vader niet kon voldoen. Het was voor het Centrum niet mogelijk in zuiver politieke zaken

instructies van Rome te volgen. Als antwoord zond Jacobini een tweede nota aan den nuntius (21 Januari 1887). De H. Vader bleef bij zijn verlangen. Het was hier immers niet een zuiver politieke zaak. Het welzijn der Kerk hing daarmede nauw samen. Men moest de Pruisische regeering zooveel mogelijk trachten te winnen.

In deze omstandigheden hield Windhorst zijn reeds vermelde rede in het Gürzenich te Keulen op Zondag 6 Febr. 1887, den grooten partijdag der Rijnlandsche Centrumspartij voor de verkiezingen. Den 4en Febr. was de tweede pauselijke nota in de Weener *Politische Correspondenz* gepubliceerd. Juist wilde de Kleine Excellentie te Hannover in den sneltrein naar Keulen stappen, toen hij op het perron door de krantenjongens hoorde schreeuwen: »De Paus voor het Septennaat! De Paus tegen het Centrum!" Windthorst zat niet op rozen. Het was een hachelijke toestand voor hem en voor de Centrumspartij. Zij hing aan een zijden draadje.

Doch zijn redevoering, een juweeltje van parlementaire en oratorische taktiek, werkte beslissend voor den verkiezingsveldtocht der Centrumspartij in gansch Duitschland. Afgeslagen was de storm. De fractie behield haar stelling. Bismarck had gemeend haar in de lucht te doen springen. Windthorst had zijn kuddeke bij elkander gehouden.

De nieuwe Rijksdag nam het Septennaat met groote meerderheid, 223 tegen 48 stemmen, aan. Zeven leden van het Centrum stemden voor, onder hen de veteraan der partij Peter Reichensperger. De overigen onthielden zich van stemming.

Den 26en Febr. 1883 had het Bismarck-orgaan, de *Nord. Allgem. Zeitung*, een pijltje afgeschoten: zoolang het Centrum de leiding van Windthorst volgt, kan de Regeering niet op vrede rekenen. Evenals bij den inzet van den kultuurkamp voelde de kanselier ook bij de beslechting daarvan zijn plannen het sterkst door Windthorst gedwarsboomd. Het kwam eindelijk zoover, dat de rijkskanselier, toen hij ten slotte gedwongen werd te zwenken en den kultuurkamp te beslechten, het zwaartepunt der onderhandelingen met den H. Stoel naar een rechtbank verlegde, waar hij den afgevaardigde

Windthorst niet ontmoette, naar het Pruisische Heerenhuis.

Bismarck had op Rome druk uitgeoefend. Hij had een voorstel gedaan om ter herziening van de Meiwetten een bisschop naar het Heerenhuis te beroepen, die er de zending van een nuntius zou vervullen. Indien de Paus dit bod niet hadde aangenomen, dan was waarschijnlijk de geheele herziening in duigen gevallen, aangezien het hartstochtelijk karakter van den kanselier. Hoe hoog men te Rome de onschatbare verdiensten van het Centrum en van zijn onovertroffen leider Windthorst ook waardeerde, men begreep er zeer goed, dat hier het particuliere belang voor het algemeene moest wijken, dat het Centrum middel, niet doel was, dat een middel, hoe voortreffelijk ook in zich zelf en in andere omstandigheden, ter zijde moet gelaten worden, wanneer het niet naar het gewenschte doel voert.

In de Septennaatskwestie had Windthorst de zienswijze van Rome niet gedeeld; Rome had Windthorst een klein tikje gegeven, gelijk Rome dit zoo hoffelijk doen kan. Ja, Rome had Windthorst en het Centrum niet losgelaten, maar voor een oogenblik laten glippen: »Il n'a pas su comprendre ma pensée", zeide Paus Leo XIII van het Centrum en zijn leider [1]).

Prettig waren Windthorst en het Centrum niet gestemd, toen Monseigneur Kopp, Vorstbisschop van Breslau, als middelaar tusschen Rome en Pruisen het Heerenhuis binnentrad. Vijftien jaren hadden zij in het felste vuur gestaan en eindelijk den vijand zoover teruggedrongen, dat hij de vlag strijken moest. Nu konden zij opschuiven voor een ander corps onder een anderen aanvoerder, die zonder veel strijd den zegepalm zoude wegdragen. Maar zij waren goede soldaten, en een goed soldaat vraagt er niet naar, of hij door zijn veldheer in de eerste of in de achterste gelederen geplaatst wordt.

De Kleine Excellentie was niet alleen de leider van het Centrum, maar ook van het katholieke volk, dat deze fractie vertegenwoordigde. Met takt en toewijding wist hij de liefde en het vertrouwen van het volk voor zijn afgevaardig-

[1]) Lefebvre de Béhaine, *Leon XIII et le prince de Bismarck*, p. 206.

den te bewaren en voortdurend te versterken. Hij was, het centrum van het Centrum, naar wien ook de eenvoudigste landman, die slechts eens in de week een Zondagsblad of des Zondags bij zijn glas bier in de herberg een krant in handen krijgt, vol vertrouwen opzag (Majunke, *Ludwig Windthorst*, S. 24—25). Iedereen kende, achtte, beminde hem. Hij was de man van het volk en leefde met het volk mede. Door hem hield het Centrum voeling met het volk en eerbiedigde naar vermogen zijn wenschen en verlangens. »Op het vertrouwen onzer kiezers", verklaarde hij, »rust de macht en de sterkte van het Centrum". Zoolang de kultuurkamp duurde, was het voeling houden met het volk eigenlijk niet noodig; er was hoogstens een enkele keer tegenspraak in de fractie zelve; het volk koos altijd, hoe en wien Windthorst bepaald had. Als partijleider deed hij meermalen groote reizen, niet alleen om zijn beginselen en zijn program in talrijke volksvergaderingen te ontvouwen, maar ook om de stemming van het volk in de verschillende distrikten door persoonlijke waarneming te leeren kennen (J. Knopp, *Ludwig Windthorst*, S. 259).

Zoo werd hij de gevierde, steeds met uitbundigen jubel begroette spreker op tallooze partij- en kiesvergaderingen. Sedert 1880 nam hij geregeld deel aan de Katholiekendagen, welke hij de »Herbstmanöver" noemde. Bij deze gelegenheden bleek ongedwongen en zonnehelder, welk een hart vol aanhankelijkheid en dankbare vereering het katholieke volk zijn leider toedroeg. Een berichtgever van de *Strassburger Post* schrijft hierover: »Hier werd hem door de katholieke vertegenwoordigers van alle Duitsche stammen hulde gebracht. Allen waren onuitputtelijk in hun vereering en bewondering. Op de verschillende plaatsen stroomden de bewoners van stad en omstreken te zamen om »den Windthorst" te zien.... Met een zwart mutsje op den blank gepolijsten kalen schedel, waaraan het breede voorhoofd van den denker een eigenaardigen stempel schonk, zat Windthorst bij alle openbare vergaderingen van het begin tot het einde aan de presidentstafel, omzwermd, begroet en ondervraagd

door zijn vrienden, vereerders en zijn partij. Met de fijnen, meestal zachten, dikwijls ook sarkastischen glimlach om den breeden mond, zat hij daar gedurende de redevoeringen onbewegelijk, geheel in zich zelven verzonken. Alleen het afwisselend trekken met de lippen verried, dat hij geen woord verloor en het gehoorde »terstond verwerkte". Sedert jaren was zijn voorrecht om bij de laatste openbare vergadering de slotrede te houden; dit was ook de wensch van zijn partij.

Hij onderhield ook een druk persoonlijk en schriftelijk verkeer met alle toonaangevende katholieke personen en met vele andere mannen, die zich om voorlichting tot hem wendden.

»De correspondentie, welke Windthorst met alle deelen van het land voerde, was somtijds zoo uitgebreid, dat twee secretarissen daarvoor niet voldoende waren. Bedelbrieven en verzoekschriften om goedkeuring, prozaïsche en poëtische huldebrieven voor gehouden redevoeringen — de Centrumleider sprak het meest van alle 397 afgevaardigden in den Rijksdag en van alle 433 leden van het Huis van Afgevaardigden -- anonyme, pseudonyme, met bekende of onbekende namen onderteekende mededeelingen en onthullingen volgden elkander voortdurend op; ja, somtijds -- dit was reeds geen normale toestand meer — verzochten kiesdistrikten met voorbijgaan van hun eigen speciale afgevaardigden om instructies aan den afgevaardigde voor Meppen. Inzonderheid was gedurende de kiesbeweging Windthorst's werkzaamheid tot het uiterste gedreven. Hij hield dan besprekingen niet alleen met de afzonderlijke plaatselijke, gewestelijke en provinciale comitées der Centrumspartij, maar ook met alle overige partijen om een compromis te sluiten of een compensatie te bewerken. Ten laatste ging het zoo ver — dit was strikt genomen, ook buiten de orde — dat niemand meer voor het Centrum gekozen werd, als hij niet het placet van Windthorst had (Majunke, l. c. S. 25).

(Slot volgt.) p. fr. E. J. JANSEN, Ord. Praed.

UIT MOSES.

(FRAGMENTEN).

VII. DE PLAGEN OVER EGYPTE.

DERDE PLAAG: MUGGEN.

Nauw raakt Aarons staf, naar 't woord, den bodem, of
Daar stuiven en zweven
Als wolken, die leven,
De zwermen omhoog;
Het dichte gewemel
Onttrekt schier den hemel
En 't daglicht aan 't oog.
Het is, als bedekte
Een mist 't uitgestrekte
Egypte-gebied:
Zoo alles omringend,
Al gonzend en zingend,
Doen mug en muskiet
De menschen als baden
In haar myriaden
Voortdurend in groei,
Hen rondom belagend
En stekend en plagend
Met dansend gestoei.
Men slaat, slaat zich moede,
In klimmende woede;
Men raast en men tiert;
Men zoekt zich te dekken,
Maar alle vertrekken
Zijn vol van 't gediert;

En 't is, als belachten
Zij grootheid en krachten,
Het nietige tuig;
Als deden ze in 't joelen
Haar overmacht voelen,
Met gonzend gejuich.
En zóó, bij die zwermen,
Waarvoor geen beschermen,
Geen woord zelfs bestaat,
Doen ze eindlijk de menschen
Verwoed zich verwenschen;
Ja, zelfs haar venijn,
Bij 't stekend doorkerven,
Doet honderden sterven
Van jeukende pijn!

Ook Pharo ziet zijn hof bestormen
Door 't ongediert, dat fel hem plaagt.
En weer zijn toovenaars gedaagd
Om muggen ook uit stof te vormen:
Maar 's Heeren macht beschaamt hun trots:
Geen helgeest kan dat wonder werken;
En angstig wagen zij den koning op te merken:
»Hier is de vinger Gods!"

ZEVENDE PLAAG: HAGELSLAG.

Nauw strekt Moses' hand zich uit,
Daar bedekken
Groengrauwe wolken van rondom het zwerk;
't Is of in d' ochtend de nacht weer zijn vlerk,
Samengeplooid reeds tot rusten,
Uitspreidt op nieuw en de zonschijf bespringt,
En door zijn schaduw haar stralen verdringt
Of haar zijn nevelen bluschten.

En, terwijl zóó van het oosten de nacht,
Die reeds verdween, weer terug is gebracht,
Pakken zuid, westen en noorden
Mede zich dichter en dreigender saam:
Daar breekt de storm los, een storm zonder naam,
Aanvliegend rond uit alle oorden.

Een flikkerende bliksemschicht
Met donderknallen, krakend, knettrend,
Geeft als het sein voor 't Gods-gericht:
Dan jagen klettrend
Met huilend, loeiend gieren
De hagelstormen, zwaar en dicht,
Neerplettrend
Wat zij ontmoeten; menschen, dieren
Ontzielend,
En allen plantengroei vernielend,
Den bodem zelfs doorgravend,
En het gewas tot aan de wortelen vermalend,
De takken van 't geboomte afrukkend, of gehavend
Geheele kruinen nederhalend.

Ook in de steden dreigt het stormen,
Het bliksemvuur en plettrend hageljagen
De huizen tot een puinhoop te vervormen;
Zelfs Pharo is met schrik geslagen
Bij 't hooren kraken
Van muren, vloeren, daken;
Hij loopt als radeloos door zijn vertrekken heen,
En, op zijn zwijgend vragen,
Hoort hij het antwoord uit het algemeen geween:
Geheel Egypte is één woestijn; geen plek verschoonde
De geeselroede Gods; — alleen
In 't land van Gessen, waar het volk van Isrel woonde,
Viel zelfs geen enkle hagelsteen.
En 't noodweer houdt steeds aan ....

ACHTSTE PLAAG: SPRINKHANEN.

En Moses laat zijn staf een wijden kring beschrijven
Naar alle kanten van des Pharo's rijksgebied.
Een rosse gloed
  Kleurt het azuur,
  Alsof een vuur
Het gloeien doet.
Een nevel maakt
  De zonschijf dof,
  Toch is 't, alsof
Zij dubbel blaakt
Een wind steekt op,
  Die gloeit en zengt
  En brandt; hij brengt
Den nood ten top.
Het vee in 't veld,
  In 't vuur der zon,
  Ligt bij de bron,
Door dorst gekweld;
Maar lust en kracht
  Om op te staan
  Zijn 't dier vergaan,
Ofschoon 't versmacht.
De mensch ontvlucht
  Vergeefs in huis
  Of bosch 't fornuis
Der heete lucht.
De schaduw brengt
  Niets, dat verzoet:
  't Is of de gloed
Daar meer nog zengt.
De hitte stijgt
  Nog op den duur;
  Men ademt vuur,
En hakend hijgt
Men naar den nacht.

Maar ach! geen rust,
Die 't gloeien bluscht
Of zelfs verzacht;
En mensch en dier,
Als de ochtend daagt,
Zijn afgeplaagd
En stervend schier.

* * *

Bij het eerste morgenglimmen,
Zie, daar rijzen aan de kimmen
Wolkgevaarten, zwart en dicht.
't Volk, als met het vuur in de aadren,
Ziet ze hoopvol naadren,
Juicht zelfs op 't gezicht;
Maar, na weinige uren zijn verloopen,
Gaat een schriklijke angstkreet op,
Daar, wat men als redding durfde hopen,
't Lijden voert ten top.

Onder snorrend, piepend snerpen,
En een fluiten lang gerekt,
Heeft de lucht, die samentrekt,
't Land met duisternis bedekt.
Wee! daar werpen
Eensklaps, in haar vaart gestuit,
De onheilswolken haar gevreesden inhoud uit:
Sprinkhaan-vlagen,
Millioenen, milliarden,
Die het land, bij den reeds zoo benarden
Toestand van geboomte en kruid,
Af gaan knagen,
Tot de laatste scheut of spruit
In hun nooit verzade magen
Wegzinkt, en na weinig dagen
Heel Egyptes ondergang besluit.

TIENDE PLAAG: DOOD DER EERSTGEBORENEN.

Om Isrel, in den schrikbren nacht,
Voor den Verderver en zijn macht
  Als met een schild te dekken,
En het, beveiligd en bewaard,
In één gedachte saamvergaard,
  Vereend te doen vertrekken,
Gaf God door Moses het bevel,
Dat elk gezin van Israël
  Een vlekloos Lam zou slachten,
En dan, geteekend met zijn bloed,
Met zijn geheimvol vleesch gevoed,
  Zijn doorgang zou verwachten.
Want God zou door Egypte gaan,
En 't eerstgeborene verslaan
  Van alle Egyptenaren;
Maar hen, wier huis door 't bloed van 't Lam
Geteekend was, zou, waar hij kwam,
  Zijn wrekende Engel sparen.

* * *

't Is middernacht: terwijl de zoons van Israël,
  Naar het ontvangen Godsbevel,
In hunne huizen met vertrouwen 't Paaschlam eten,
Klinkt eensklaps, midden in de stilte van den nacht,
Alom een schriklijk koor van schrille wanhoopskreten,
Gegil en noodgeschrei, gehuil en jammerklacht:
't Zijn vaders, moeders, die hun kind, hun eerstgeboren,
Hun liefst, soms eenig pand, verrast zien door den dood;
En luider, luider doet dat noodgeschrei zich hooren,
Daar ieder, die ontwaakt, het jammerkoor vergroot.
En heel Egypte, elk huis ziet de eigen treurtooneelen
Rondom het doodbed van den eerstgeboren zoon,
Van Pharo's oudsten zoon, die reeds zijn troon mocht deelen,

Tot dien van de slavin in hare schaamle woon;
Ook 't eerstgeboren van al 't vee licht neergeslagen.

. . . . . .

De morgen, die komt dagen,
Vindt Pharo, dof, in smart verloren,
Bij 't lijk zijns zoons, zijn eerstgeboren,
Ineen gedoken,
Verplet, geknakt, gebroken;
Hij uit geen klacht, maar, somber zwijgend,
Zit hij met starren blik daar, hijgend,
En troostloos zuchtend,
En zelfs een troostwoord duchtend.
Geen hoovling waagt een woord te spreken,
Geen zucht durft zelfs de stilte breken
Van Pharo's smarte,
Al bloedt elk zelf het harte.
Dan hoor, daar nadert, als een donder
En loeiend stormen, 't volk dat onder
Het wee bezweken
Den vorst om hulp komt smeeken.

. . . . . .

Als uit een droom ontwaakt, schiet Pharo op:
Hij doet van 't volk er een'gen tot zich komen,
En hoort uit hun geween, hoe 't leed ten top
Gestegen is, en méér nog is te schromen,
Als hij dat volk voor 't offer van hun God
Geen oorlof schenkt. Ook 't Hof voegt nu zijn beden
Bij die van 't volk, dat hij Egyptes lot
Niet verder wage om zulk een luttle reden.

* * *

Als willoos geeft de vorst bevel,
De leideren van Israël
Op nieuw vóór hem te dagen;
En 't is, alsof hij needrig smeekt,
Als hij schier toonloos tot hen spreekt:
»Gaat uit mijn volk, om 't offer op te dragen,

»Met alles, vrouw en kroost en vee;
»Doch vóór gij heengaat, naar uw beê,
»Wilt mij uw zegen geven".
En buiten houdt al 't volk hen aan,
En schreeuwt en dwingt hen om te gaan,
Bevreesd, dat zij nog allen zullen sneven.

C. W. SNELDERS.

NIEUWE UITGAVEN.

Biblische Studien (Band V, Heft 2 u. 3). *Die Wiederherstellung des Jüdischen Gemeinwesens nach dem Babylonischen Exil*, von Dr. JOHANNES NIKEL, a. o. Professor a. d. Univers. Breslau. (Freiburg, Herder. M. 5.40). — *Der Prophet Amos nach dem Grundtexte erklärt* von Dr. K. HARTUNG a. o. Professor am Königl. Lyceum in Bamberg (Ibid. M. 4.60).

De twee boeken Esdras bestaan voor het grootste gedeelte uit »aanteekeningen van Esdras en Nehemias, die daarbij meerdere oorkonden hebben opgenomen" [1]), en moeielijk is »de bepaling, wie al de stukken hebben geschreven, waaruit de Boeken Esdras zijn samengesteld" [2]). Ook omtrent den samensteller der oorkonden en bescheiden is men het niet eens; »volgens de meening van velen heeft Esdras alle stukken verzameld . . . ; anderen schrijven dit aan een lateren verzamelaar toe" [3]).

Daaruit volgt, dat het zeer moeilijk is uit te maken, in welke volgorde de verschillende feiten, waarvan de aaneengeregen berichten spreken, hebben plaats gehad. Zoo is, om van de herhaalde tochten van Israëlieten uit Babylon naar Jerusalem niet te spreken, reeds door velen de meening geopperd, dat »het tweede deel van het boek Esdras (I van VII—X), naar tijdsorde gerangschikt, niet op zijn plaats staat en te huis behoort achter het boek Nehemias" (II Esdras) [4]).

Behalve deze moeilijkheden is er nog de kwestie van de echtheid der aramaeische oorkonden, die in Esdras zijn opgenomen, en het meeningsverschil ten opzichte van »het boek

---

1) Dr. Van Zinnicq Bergmann: *Inleiding.*
2) Ibid. 3) Ibid. 4) Ibid.

der wet van den Heer hunnen God", waarvan II Esdr. VIII, 3 spreekt.

Omtrent deze laatste twee moeilijkheden zullen vooral zij iets verlangen te vernemen, die naar de mate van kunnen en hun beschikbaren tijd wenschen te beantwoorden aan den raad van Petrus: »parati semper ad satisfactionem omni poscenti vos rationem de ea, quae in vobis est spe".

Het boek van Dr. Nikel geeft een overzicht van den toestand der Israëlieten in Babylon, de geschiedenis van hun terugkeer naar Jerusalem en eene schildering der werkzaamheden van Esdras en Nehemias.

In den loop van zijne uiteenzetting bepleit de geleerde schrijver tevens de echtheid der oorkonden en verdedigt hij de traditioneele meening, dat de wet, welke den Israëlieten werd voorgelezen, in hoofdzaak de lang reeds bestaande wet was en volstrekt geen eigen maaksel van Esdras.

De redactie van het boek schrijft hij, zonder de vraag in den breede te behandelen, aan een lateren verzamelaar toe, en hij is van meening, dat er geene overwegende reden zijn om eene andere volgorde der stukken aan te nemen dan die welke ook in de Vulgaat gevolgd wordt.

De enkele argumenten, welke niet dan met behulp van citaten uit het Hebreeuwsch kunnen gegeven worden, beletten volstrekt niet, dat ook zij, die deze taal òf niet kennen òf vergeten hebben, dit boek met genoegen en met vrucht zullen lezen

* * *

Zooals de titel doet blijken, is de monographie van Dr. Hartung niet voor gewone lezers bestemd en eischt zij de kennis der taal, waarin de profeet Amos zijne voorspellingen en gezichten neerschreef.

Wel zal de abonnent op de *Biblische Studien* die, hoewel geen exegeet van professie, toch uit zijn boeken wil halen wat er uit te halen is, ook zonder de vereischte taalkennis, met genoegen kennis nemen van de vele zakelijke verklaringen en van de vertaling; wel zal hij met instemming zien hoe

Dr. Hartung steeds er op wijst, dat de profeet Amos, even als de andere profeten, bij hunne hoorders de kennis van den Pentateuch veronderstellen; maar de juiste waarde van de monographie zal alleen de vakman onder hen kunnen bepalen en waardeeren.

J.

Cantemus, volledig gezangboek met gebeden en onderrichtingen, door FR. EPPINK Pr.

Door afzonderlijke voorvoegsels tevens ingericht als Handboek *a.* voor de Congregatie der H. Maagd, *b.* voor de Broederschap der H. Familie, *c.* voor de Derde Orde van St. Franciscus, *d.* voor de Congregatie van den zaligen dood, en *e.* voor Pelgrims.

In een tijdschrift, dat het »Vindicamus hereditatem patrum nostrorum" tot zinspreuk voert, mag eene korte bespreking van bovengenoemd gezangboek zeker niet achterwege blijven, en gaarne voldoe ik aan het vereerend verzoek om dit jongste werk van den Eerw. Heer Fr. Eppink bij de lezers van *De Katholiek* in te leiden.

Niet om te critiseeren. De critiek heeft reeds lang haar woord gesproken, toen zij de gebeden en gezangen van *Het gulden Wierookvat* in de weegschaal van ascese, woordkunst en muziek afwoog. Waren daar de gebeden en verklaringen hoofdzaak, tot opbouwing van godsdienstig leven; hier treden de gezangen op den voorgrond, die luide uitjuichen wat er zachtkens ruischt in een christelijk gemoed, als het kerkelijk jaar haar kringloop beschrijft langs de heilige geheimen onzer Verlossing aan den sterrenhemel van Gods lieve Heiligen. Neen, niet om te critiseeren. »Mi lust te loven hoochelic", als ik dat boekje voor mij zie, vrucht van rusteloozen arbeid, teeken van klaar weten wat men wil; dat boekje zoo nietig van omvang, zoo kostbaar van inhoud, zoo grootsch van blijde verwachting.

In welk een treurigen toestand ons Nederlandsch kerkelijk volkslied verkeerde, en op vele plaatsen in den lande nog verkeert, is voor niemand een geheim meer, sinds het begrip

van dat lied, door aanhoudende bespreking in de laatste jaren, weer in volle klaarheid voor ons staat. Het kerkelijk volkslied draagt een eigenaardig karakter. Het is het biddend gezang en het zingend gebed, dat er opstijgt uit de harten van duizenden, die in aanbidding liggen neergeknield aan den voet van het tabernakel. Het geeft de gevoelens, de gedachten en de gebeden der Kerk op hare feestgetijden, zooals die door het volk kunnen worden medegevoeld, medegedacht en medegebeden. Het verplaatst hen in een toestand »van diepen ernst of klagenden weemoed, van stille vroomheid of mannelijke kracht", van blijde verwachting of rotsvast geloof; het zet allen wereldschen zin ter zijde en verbant alle herinnering aan lichtzinnige oogenblikken. Zal het aan deze hooge eischen voldoen, dan moet het in geest en vorm zooveel mogelijk overeenkomen met de gezangen van de liturgie, dan mogen noch woorden noch melodie een wanklank vormen met de gezangen van den H. Gregorius. Het moet daarenboven den stempel dragen van den echten volkszang. Geen overlange dichtregels, geen ingewikkelde afwisseling van klankmaten, geen breed uitgesponnen preekvorm passen hier voor de woorden, evenmin als al te groote toonsomvang en overtollige sieraden voor de melodie. In één woord, het lied moet zijn opgebouwd volgens de wetten der oude meesters, welke op 's menschen natuurlijken aanleg berusten, het moet, zonder al te groote inspanning, goed kunnen gezongen worden door de geheele schaar, die in Gods huis is samengekomen om biddend te zingen en zingend te bidden. Zulk een lied verlangt de Kerk voor hare kinderen. Zij kent het menschelijk hart, zij begrijpt den invloed der muziek; daarom vordert zij ook het echte volkslied, maar geadeld door haren geest, de echte volksmelodie, maar in aansluiting aan hare liturgische gezangen.

Wat was zulk een lied ver te zoeken tegen het einde van deze eeuw! Wat al oorzaken hadden aan zijne ontaarding medegewerkt, eeuwen lang, langzaam maar zeker! »Zelfbehagelijk geknutsel" was voor »argelooze kunst" in de plaats getreden, opstapeling van rijmen moest vergoeden wat er aan

innigheid van gevoel ontbrak, verslapping van kerkelijk leven veranderde het karakter van den zang, en wees het geleide der oude toonsoorten af, om op de maat van wereldsche deunen zich voort te bewegen. Het kerkelijk volkslied, dat naar vaste wetten werd opgebouwd, lag verschoffeld en vergeten; de zang was eene particuliere liefhebberij geworden, waarmede iedereen, naar eigen smaak, wat knutselde en speelde.

Het klonk als eene openbaring, toen, na de wederopleving van den liturgischen kerkzang, tevens het vaderlandsche kerklied uit oude archieven weer opklonk. Zacht neurièend eerst, maar straks luider en luider, totdat allen in het rond stonden, luisterend en bewonderend. En het bleef niet bij één lied. Onuitputtelijk scheen het repertoire, eindeloos de toovertuin, waarin »die wonderliefelijke dichtbloemen bloeiden, welke onze vaderen trachtten op te kweeken ter eere Gods". Het ware lied was weer teruggevonden, het kerkelijk volkslied gegroeid op eigen bodem, en de weg erheen lag open: ter schole bij vroegere eeuwen, toen de kunsten met elkaar wedijverden in den dienst des Heeren; dáár kon het volk weer leeren zingen »met de zinrijkheid, de innigheid en den gloed van ons katholiek voorgeslacht".

Maar nu wachtte een reuzenarbeid. Wie zou het volkslied weer aan het volk teruggeven? Wie zou uit al het schoone het schoonste samenlezen, en in een standaardwerk voor het geheele katholieke Nederland bijeenvoegen? Wie zou alles ordenen en uitkiezen, zoodat geen enkele uiting van ons katholiek leven haar geestelijk lied ontbeerde? Die zich voor dezen arbeid aangordde zou een man moeten zijn van veelzijdige ontwikkeling, die de geheele literatuur van het lied beheerschte; hij zou zich, jaren en jaren, door wetenschappelijk onderzoek en zorgvuldige studie moeten voorbereiden. Hij zou »een man moeten zijn, die evenzeer hart heeft voor innigheid van godsdienst, als voor zoetheid van taal en voor schoonheid van zangwijze", want de zangen van het voorgeslacht zouden hun eigenaardig karakter, hunne oorspronkelijke schoonheid moeten bewaren, en toch voor het tegenwoordig geslacht verstaanbaar en genietbaar moeten gemaakt worden. Wel zou hij veel van onze Duitsche naburen kunnen leeren,

die reeds vele liederen, welke eenmaal gemeenschappelijk bezit waren van den Dietschen stam, tot het volk hadden teruggebracht. Wel zou hij een gemakkelijker taak hebben dan zij, omdat geen enkel van onze diocesen een eigen gezangboek heeft voorgeschreven; maar toch zou zijn werk een geheel menschenleven vorderen, en dan nog misschien onvoltooid blijven liggen, half afgewerkt.

Aan den Eerw. Heer Fr. Eppink komt de eer toe, dat hij een korteren weg om tot het doel te geraken heeft gezocht en gevonden. Van het begin af heeft hij zich aan de spits gesteld van de beweging, en van stonde af de leiding op zich genomen. Wat voor één man bijna eene onmogelijkheid was zou door de samenwerking van meerderen spoediger en beter tot stand komen. Hij riep de hulp in van het *St. Gregoriusblad*, dat den eersten stoot had gegeven, en van het bestuur der St. Gregorius-Vereeniging, dat zich geheel te zijner beschikking stelde. In elk diocees werd een bestuurslid aangewezen, die ieder voor de belangen van zijn eigen bisdom zou zorg dragen. Het muzikale gedeelte kwam in handen van drie leden der Regensburger muziekschool, het literaire gedeelte werd aan onze voornaamste letterkundigen opgedragen, en een andere van der Ploeg werd gevonden in den gevierden vertaler der kerkelijke hymnen. En er werd gearbeid tien jaren lang. Naast hetgeen er edels en schoons is gedacht en gecomponeerd in den nieuweren tijd, voegde zich het schoonste uit de eeuwen van kinderlijk en vurig geloof. De hymnen der liturgie, de beste oude gezangboeken, de liederen van Mgr. van der Ploeg stonden hun schatten af. Er was meer noodig. Het geheele Nederlandsche volk moest thuis, en in de school en in de kerk alles bijeenvinden, wat het noodig had om te zingen en te bidden, het gezangboek moest dus een klein gebedenboek tevens zijn. Het kind moest van jongs af een kerkboek leeren kennen, begrijpen, gebruiken en liefhebben. Door de school ging de weg naar het volk, en zoolang er geen algemeen gezangboek was, zou men nooit tot den waren volkszang komen. Meer nog. De congregaties, broederschappen,

processies vorderden hun handboek en hunne bepaalde gezangen. En dat alles moest worden samengedrongen in een klein bestek, in handig formaat, tegen niet te hoogen prijs, zoodat het algemeen kon worden aangeschaft.

Nu ligt het werk voor ons, en wij moeten het volmondig erkennen: het doel is bereikt; wij zullen binnenkort weer mogen spreken van ons Nederlandsch kerkelijk volkslied. Zóó is het ware lied, dat het volk zingen kan met »hetzelfde geloof, dezelfde liefde en denzelfden roerenden eenvoud" van ons voorgeslacht; zóó is het gezongen gebed, dat het hart verblijdt en de wolken doordringt tot voor den troon van den Allerhoogste; zóó is het echte kerkelijke volkslied, dat in de kerk, in de school en in het huisgezin het juiste woord spreekt, dat past aan de lippen van den katholieken zanger, in alle omstandigheden van zijn katholiek leven.

Van ganscher harte bieden wij den Eerw. Heer Eppink onze gelukwenschen aan; de magistrale *Goedkeuring en Aanbeveling* van het geheele Doorluchtig Episcopaat van Nederland leidt het gezangboek in, en stempelt het in zekeren zin tot een officieel handboek: moge *Cantemus* strekken »tot meerdere eer en glorie van den drieëenigen God — Vader, Zoon en H. Geest — van onzen Verlosser Jesus Christus, van zijne onbevlekt ontvangene Moeder Maria en van alle Gods lieve Heiligen".

Is het werk van den Eerw. Heer Eppink nu ten einde? Wij hopen het niet; er is nog meer te doen. Wij verwachten van hem nog eene orgelbegeleiding van de 33 laatste gezangen, zooals hij die van de eerste 88 op meesterlijke wijze gegeven heeft. Wij verwachten nog eene meerstemmige zetting van de liederen, vooral ten dienste van de congregaties en broederschappen, zoodat koor en volk beurtelings elkander kunnen afwisselen. Wij verwachten bovenal, dat de trouwe schaar van medearbeiders onder zijne leiding bijeenblijve. Er ligt nog menig schoon lied verborgen, niet slechts in oude boeken, maar vooral ook in de levende gedachtenis van aloude traditie. Ook deze moeten tot het gemeenschappelijk bezit van ons volk terugkeeren. Maar zullen zij terug-

keeren in hun oorspronkelijken luister, dan mogen zij niet worden overgeleverd aan de willekeur van onbedreven handen, maar moeten zij denzelfden stempel dragen, die aan alle liederen van *Cantemus* is ingedrukt. Zoo zal het kerkelijk volkslied in eere hersteld worden, en weer klinken langs Nederlands gouwen van Schelde tot Dollart, getuigenis afleggend, dat door alle eeuwen heen één blijft ons geloof, onze hoop en onze liefde.

W. A. J. BLAISSE.

Élévations au Sacré Coeur de Jésus, BÉQUINOT, 4me édition. Paris, Lethielleux. (374 p.) Prix: 3 fr. 50.

De beteekenis van het woord *élevations* schijnt nog al rekbaar te wezen; hier worden er een soort geestelijke oefeningen meê bedoeld, die in hoofdzaak bestaan uit overwegingen over — of althans naar aanleiding van — de drie-en-dertig aanroepingen der Litanie van het H. Hart. Eenvoudiger en duidelijker had dit boek dus een verklaring en toepassing van bedoelde Litanie kunnen heeten.

De vorige uitgaven, ruim twintig jaar geleden, schijnen zeer welkom te zijn geweest; vermoedelijk zal dus deze uitgaaf die geheel herzien, en met de pas goedgekeurde Litanie in overeenstemming is gebracht, niet minder goed slagen. Zij vooral, die uit voorkeur of onder den drang der omstandigheden deze Litanie tot leiddraad willen nemen voor een reeks van overwegingen of onderrichtingen, en gevoelen dat hun eigen ingeving tekort schiet, zullen misschien nergens overvloediger hulp vinden dan hier.

G.

Le Trésor Évangelique du Dimanche, ou exposition littérale, doctrinale et pratique des Évangiles des Dimanches etc. par LAGARDE. Paris, Lethielleux. 2 vols. (800 p.) Prix: 8 fr.

Dat vele katholieken tegenwoordig hun Bijbel maar slecht kennen, en er dikwijls niet meer van weten, dan wat hun

Zondags daaruit wordt voorgelezen — zooals de voorrede zegt — is waarschijnlijk, helaas! de zuivere waarheid. En als zij die uittreksels nog maar goed begrepen! En hoe zullen zij die begrijpen zonder een eenvoudige, voor ieder vatbare verklaring? Om in die »behoefte" te voorzien biedt de Eerw. Lagarde (directeur van een groot-seminarie en professor in de moraal) dit werk aan zijn »chers confrères" aan.

Na ieder evangelie volgen, in drie artikels: 1°. een letterlijke verklaring van den tekst; 2°. de grondgedachte van het evangelie, en 3°. de »conclusions pratiques" — waarmêe bedoeld zijn de onderwerpen die »de près ou de loin" in het evangelie zijn aangeduid, of naar aanleiding daarvan behandeld kunnen worden! Sommige stoffen zijn slechts aangegeven, anderen meer of min uitgewerkt. Voor wie homiletisch wil preêken, en dus vóór alles den vollen zin van het evangelie in zich moet opnemen, zullen vooral de artikels sub 1 en 2 een gemakkelijke en vertrouwbare leiding zijn.

G.

Le portrait de N. S. Jésus-Christ, d'après le Saint-Suaire de Turin avec reproductions photographiques, par ARTHUR LOTH, ancien élève de l'Ecole des Chartes, lauréat de l'Académie des inscriptions et belles lettres. Quatrième mille. Paris, Libiairie religieuse H. Oudin. (1900).

Étude critique sur l'origine du St. Suaire de Lirey-Chambéri-Turin, par le Chanoine ULYSSE CHEVALIER, Correspondant de l'Institut. Paris, A. Picard, 1900. (*Bibliothèque liturgique*, T. V, 2e livr.)

Deze twee geschriften behooren in zoover bij elkander, dat wie het eene gelezen heeft ook kennis dient te nemen van het andere.

Het eerste geeft een door lichtbeelden opgeluisterde beschrijving en historische toelichting van de afbeelding des Heeren, die zich vertoont op het eerbiedig vereerd lijnwaad, dat

tot de kroongoederen van het vorstelijk huis van Savoye behoort en volgens sommigen eene afbeelding, volgens zeer velen het origineel zelf is van de lijkwade (sancta sindon), waarin het heilig lichaam van Onzen Heer Jesus Christus na de afneming van het kruis werd gewikkeld en begraven.

Bij gelegenheid der tentoonstelling van kerkelijke kunst te Turijn in 1898 gaf wijlen koning Humbert na eenige aarzeling verlof om van dat lijnwaad — een zeer langwerpig vierkant, dat op de eene helft de voorzijde, op de andere helft de achterzijde van 's Heeren lichaam vertoont — photographische afbeeldingen te nemen. Daarbij nu vertoonde zich het verrassende feit, dat de gevoelig gemaakte plaat in de camera obscura van het toestel niet, zooals gewoonlijk, een *negatieven* [1]) lichtdruk opnam maar een *positieven*, die bij de ontwikkeling een duidelijker en treffender beeld te zien gaf dan het origineel zelf. Deze verrassende uitkomst is toen alom in de dagbladen besproken. Van beide beelden (negatief en positief) geeft de Heer Loth nevens elkander afdrukken, eerst van het geheele lijnwaad, vervolgens van het hoofd afzonderlijk. En met deze lichtbeelden is, meent hij, een afdoend, feitelijk bewijs geleverd, dat de afbeelding op het doek zelf niet door menschenhand kan vervaardigd zijn. In die overtuiging bespreekt hij, zooals zich denken laat, met geestdrift de reliek en hare afbeelding. Alleen betreurt hij, dat het feit »n'a pas produit l'émotion qu'il avait dû causer" (p. 5), en dat er zelfs onbezonnen critici zijn opgestaan, »pour venir opposer des raisons de texte à la constatation de l'évidence et prétendre que le Saint-Suaire n'était qu'une copie" (l. c.).

* * *

Dit laatste was aan het adres van den Chanoine Ulysse Chevalier, die een vlugschrift had uitgegeven, getiteld: *Le Saint-Suaire de Turin est-il l'original ou une copie*? en dit tegen aanvallen uit Turijn verdedigd had in de *Revue des*

[1]) *Negatief* omdat het *licht* op de toebereide plaat werkt en daardoor de *lichte* partijen *donker* maakt en omgekeerd de *donkere* onveranderd laat.

sciences ecclésiastiques (Lille, nov. déc. 1899, janv. 1900). Aldus in 't openbaar aangeklaagd van verzet tegen »la constatation de l'évidence", niets minder, heeft de kanunnik bovengenoemde nieuwe »étude critique" geschreven, die in de *Bibliothèque liturgique* verschenen en ook afzonderlijk verkrijgbaar gesteld is.

Dit geschrift is een toonbeeld van oudheidkundig onderzoek, rustig en zakelijk, zonder onbesuisden lust om af te breken en vrij van alle hatelijkheden en persoonlijkheden. Het is ook van een behoorlijk *Imprimatur* voorzien. Daarin wordt de geheele kwestie nog eens grondig onderzocht en de uitkomsten van dat onderzoek vinden we doorloopend gestaafd met de officieele documenten, die in een *Appendix*, even groot als de studie zelve, in extenso worden medegedeeld.

De archiefstukken klimmen met zekerheid op tot aan het eind van de 14de eeuw. Op dat tijdstip was de lijkwade, waarin zich eene afbeelding des Heeren vertoonde, in het bezit van Godfried de Charny, Heer van Savoisy en Lirey, zonder dat met zekerheid is uit te maken, hoe hij haar verkregen had, òf wel bij geschenk (*liberaliter donatam*) volgens zijn zoon, òf wel bij verovering (*bello partam*) volgens zijne kleindochter. Deze edelman stelde haar ter vereering van de geloovigen uit in de door hem gefundeerde collegiale kerk van Lirey onder de hoede van het college der zes kanunniken. Aanstonds echter kwam de bisschop van het diocees (Troyes) daartegen in verzet: baatzuchtige beweegredenen en verkeerde praktijken werden aangewezen; de schilder, die het doek kunstig beschilderd had, werd gevonden en tot erkenning van het feit gebracht; kortom na raadpleging zijner godgeleerden en gehouden onderzoek verbood de bisschop verdere uitstelling.

Eenige jaren later echter (in 1389) wist de zoon en opvolger Godfried II bij de visitatie van een pauselijk legaat, wien hij de zaak op zijne wijze voorstelde, verlof te verkrijgen om de lijkwade weder en zonder verdere machtiging in de kerk van Lirey te laten vereeren. Doch ook nu wederom komt de opvolger op den bisschoppelijken zetel van Troyes

Mgr. Pierre d'Arcis met veel beslistheid en kracht daartegen op. Zoo ontstond een geschil van belang, waarin weldra de koning van Frankrijk, het parlement en voornamelijk, zooals te begrijpen is, de Paus betrokken werden.

Het was juist de tijd van het rampzalige westersche schisma, en het diocees van Troyes behoorde tot de obedientie van Clemens VII, die te Avignon heerschte, terwijl de rechtmatig gekozen Bonifacius IX te Rome zetelde. Op Clemens beriepen zich zoowel Godfried II met de kanunniken zijner kerk te Lirey als de bisschop van Troyes. Aan vertoogen en tegenvertoogen en wisselvalligheden natuurlijk geen gebrek! Maar van overwegend belang in dit geding zijn: het verslag van den bisschop en de eindbeslissing van Clemens VII.

Het concept van het eerste — medegedeeld uit de archieven van de Bibliothèque Nationale te Parijs — is een verrassende proeve van middeleeuwsche critiek, die geenszins schroomt de dingen bij hun naam te noemen, al klinkt die minder welluidend. De beslissing van Clemens VII is vervat in vier bullen op denzelfden datum (6 Jan. 1390) uitgevaardigd en te vinden in de Bibliothèque Nationale te Parijs en in het Vaticaansche archief. Door die bullen wordt het verlof om de lijkwade ter vereering uit te stellen wel gehandhaafd maar onder bepaalde voorwaarden, die aan de bezwaren van den bisschop moeten tegemoetkomen; en één van genoemde voorwaarden is deze: bij de uitstelling moet met luider stem afgekondigd worden, dat niet de eigen lijkwade van Onzen Heer Jesus Christus maar eene afbeelding daarvan wordt vertoond [1]). Op zulk een wijze kon aan de godsvrucht, die door de afbeelding en levendige herinnering werd opgewekt, zonder bezwaar worden voldaan. Zóó was het begin der godvruchtige vereering van deze lijkwade in de kerk te Lirey.

---

1) »Auctoritate apostolica statuimus: quod.... quodque ostendens dictam figuram, dum major ibidem convenerit populi multitudo, publice populo predicet et dicat alta et intelligibili voce, omni fraude cessante, quod figura seu representacio predicta non est verum Sudarium Domini nostri Jhesu Christi, sed quedam pictura seu tabula facta in figuram seu representacionem Sudarii, quod fore dicitur ejusdem Domini nostri Jhesu Christi".

Niet lang echter is zij daar gebleven. Bij de verschrikkingen van oorlog en burgertwist, die in 't begin der 15de eeuw deze streek teisterden, oordeelden de kanunniken het voorzichtig hun reliekschat en daaronder ook de lijkwade in veilige bewaring te geven bij hun toenmaligen heer: Humbert, Comte de la Roche, Seigneur de Villersexel et de Lirey, schoonzoon en opvolger van Godfried II [1]). Die voorzichtigheid kwam hun duur te staan, want toen zij bij den dood van Humbert hun kostbaarheden van de weduwe, kleindochter des stichters, terugvroegen, was alle moeite, voor zoover de lijkwade betreft, te vergeefs. De resolute douairière wist de geestelijke heeren, die haar herhaaldelijk voor het gerecht daagden, met uitvluchten, termijnbepalingen en fraaie beloften jaren en jaren om den tuin te leiden. Onderwijl is zij zelve in 1449 in Henegouwen reizende en laat aldaar op eigen gezag de lijkwade onder grooten toeloop van volk vereeren, wat haar aanstonds met den Bisschop van Luik in moeilijkheden brengt. Eindelijk in 1452 veroorlooft zij zich de lijkwade te Chambéry in eigendom over te dragen [2]) aan den Hertog van Savoye Lodewijk I en zijne echtgenoote Anna van Lusignan.

Nu was het geduld zelfs der goedmoedige kanunniken uitgeput. Zij brengen de zaak voor den officiaal van hun metropool Besançon, die na een vruchteloos bevel van teruggave de excommunicatie over de halsstarrige edelvrouwe uitsprak en zijn vonnis later nog eens met verzwaarde bepalingen herhaalde. Alles vergeefs echter. De douairière is meer dan 75 jaren oud geworden, maar de lijkwade heeft zij

---

[1]) In het ontvangstbewijs, dat Humbert teekent op 6 Juli 1418, staat de lijkwade op de eerste plaats vermeld als: »premierement, ung *drap*, ou quel est la *figure* ou *representation* du *Suaire* Nostre Seigneur Jesucrist, lequel est en ung coffre armoyé des armes de Charny". Wij onderstreepen een paar woorden om te laten uitkomen, hoe de lijkwade toen geïnventariseerd is.

[2]) Van welken aard die overdracht is geweest, blijkt niet met zekerheid. Loth beweert dat het eene schenking was aan Anna van Lusignan bij authentieke akte van 22 Maart 1452. Maar deze akte is niet te vinden. In het officieele stuk van den hertog zelf luidt het alleen: »Margareta apud nos *transtulit*" en verder: »ob *remissionem* seu *translationem* nobis factam".

niet teruggegeven en is zonder van den ban ontheven te zijn in 1459 of 1460 (n. st.) gestorven (»animo nequiter indurato").

Na haren dood werden de vertoogen der kanunniken van Lirey bij den Hertog van Savoye beantwoord met een plechtig charter, waarbij hun onder waarborg een schadeloosstelling werd toegewezen, die zij evenmin ontvangen hebben als het overige. Zóó kwam de lijkwade onder de kroongoederen van het Savooische vorstenhuis.

Sedert dien tijd zien we haar, zooals te denken is, in steeds hooger eer gehouden door het vorstenhuis zelf als een *palladium*, maar ook door de godvruchtige vereering der geloovigen, eerst te Chambéry, later te Turijn. Naar Turijn namelijk werd zij overgebracht in 1578 als eene tegemoetkoming aan den H. Carolus Borromaeus, die uit Milaan een pelgrimstocht had ondernomen om haar te vereeren: een duidelijk bewijs, hoezeer in 't verloop eener eeuw de kopie zich met het origineel vereenzelvigd had. Eenmaal te Turijn aangekomen, werd de lijkwade — tot meerdere beveiliging, naar men zeide — niet meer teruggezonden.

Ziedaar in groote omtrekken het verloop der geschiedenis van de St. Suaire de Lirey-Chambéri-Turin, die door den Chanoine Chevalier nog eens met de documenten zelven wordt gestaafd. Ter eere van A. Loth moet gezegd worden, dat hij die feiten, over het geheel genomen, niet ontkent of verzwijgt. Maar hij stelt ze op zijne wijze voor, als »raisons de texte" van weinig waarde: het onrechtmatig gezag van Clemens VII kan, volgens hem, niet opwegen tegen de openbare vereering en verleende gunsten van latere eeuwen en de photographische afdruk van 1898 maakt, naar hij meent, alle verdere kwestie voor goed uit.

Tegenover dit laatste en voornaamste bewijs stelt Chevalier het betoog van een deskundige (H. Chopin), die ontkent, dat het verschijnen van een positief beeld op de gevoelige plaat, de vérstrekkende gevolgtrekkingen waarborgt, die de heer A. Loth daaruit afleidt. En een natuurkundige van naam (G. Lippmann, membre de l'Institut), ten scheidsrechter gekozen, verklaart met dat betoog volkomen in te stemmen.

Het *laatste* woord zal hiermede natuurlijk niet gesproken zijn. Maar aangezien de afbeelding ook in ons vaderland veel belangstelling heeft gewekt en zelfs in de niet-katholieke *Hollandsche Revue* van Frans Netscher is overgenomen en besproken onder de *Belangrijke onderwerpen* (Afl. Mei 1900, bl. 305 vv.), zoo meende ik goed te doen met op deze bestrijding de aandacht te vestigen. Zij mag in ieder geval tot voorzichtigheid aansporen. De kanunnik Chevalier is een zeer kundig en bezadigd geschiedvorscher en geenszins een baldadig afbreker; maar tot motto kiest hij het onvergankelijk woord van den ouden Tertulliaan: »Veritas nihil erubescit nisi solummodo abscondi" [1]).

Menig behartigenswaardige wenk, die de schrijver deels aan de Bollandisten ontleent, deels zelf naar aanleiding van deze zaak en van eenige andere uit den laatsten tijd ten beste geeft, mogen ter overweging worden aanbevolen. Wat vroeger uitvloeisel was van geloof en daarom voedsel gaf aan oprechte godsvrucht, loopt thans wel eenig gevaar surrogaat te worden. En niet ten eenemale ontijdig is de waarschuwing tegen eene vroomheid, »qui consiste moins dans la pratique des vertus évangéliques et des conseils de perfection que dans la créance, le fidéisme aux choses les plus merveilleuses" [2]).

A. M. C. VAN COOTH.

---

1) »De waarheid schaamt zich voor niets tenzij alleen voor het verborgen gehouden worden."

2) De *Revue Bénédictine,* die in de October-aflevering een korte bespreking geeft van Chevalier's critiek, gaat nog iets verder en zegt: »Ce petit travail... sera fort utile aux personnes plus crédules que pieuses, qui ont faim et soif du merveilleux plutôt que du surnaturel et que les duperies des dernières années ne sont pas parvenues à corriger". Ad notam te nemen!